

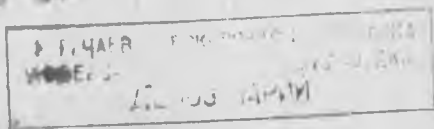
82.3(кър)

к21

КЪАРАЧАЙ- МАЛКЪАР ФОЛЬКЛОР

ИСТОРИЯДАН, ФИЛОЛОГИЯДАН, ЭМДА ЭКОНОМИКАДАН
«ХУРМЕТ БЕЛГИСИ» ОРДЕНЛИ КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
ИЛМУ-ИЗЛЕМ ИНСТИТУТ

КЪАРАЧАЙ- МАЛКЪАР ФОЛЬКЛОР

НАРТ ТАУРУХЛА, АЙТЫУЛА,
ХАПАРЛА, ДЖОМАКЪЛА

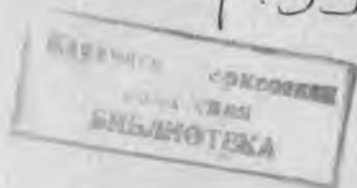
Джыйгъан, джарашдыргъан,
ал сёзюн эмда эсгертиулени джазгъан
ОРТАБАЙЛАНЫ Р. А.-К.

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК 1987

Джууаблы редакторла: СЮЙЮНЧЛАНЫ Х. И.
ХУБИЙЛАНЫ М. А.

Суратчы МИЖЛАНЫ У. Къ.-Г.

Кар: 3505-А

О 4702260000-110 без объявл.
М159(03)

Джарашдыргъандан

Бу китабда къарачай-малкъар халкъны нарт таурухлары, айтыулары, хапарлары, джомакълары басмалангандыла. Аланы 1958—1986 джыллада Къарачай-Черкес илму-излем институтну фольклор джыйгъан экспедициялары джазгъандыла. Халкъ чыгъармаланы асламысын китабны джарашдыргъан джыйгъанды.

Китабны юч бѣлюмю барды: нарт таурухла, айтыула бла хапарла, джомакъла. Ала барысы да аллындан башлаб артына дери юзюлмей, номерле салыныб тизилгендиле. Китаб «Къарачай-малкъар фольклорну юсюнден» деген статьядан башланады. Ахырында халкъ чыгъармала къайда, кимден, къачан джазылгъанлары айтылады. Джыйымны джарашдыргъан къарачай-малкъар фольклорну не къадар иги, толу кѣргюзюр джаны бла этерге кюрешгенди. Нарт таурухланы, айтыуланы, хапарланы, джомакъланы мындан ары да джыяргъа бу китаб себеб болур деб ышанады.

*Халкъны алтын излеучюден баш-
хасы джокъду, кеб ёмюрлени арымай-
талмай кюрешиб, ол биргесине эм
багъалы, эм иги затланы къалды-
рады...*

М. И. Калинин

Къарачайлыла бла малкъарлыланы джашауларын, адетлерин тинтген алимле, джазычула, джолючула алада сёз искусствону теренлигин, нарт таурухлагъа, айтыулагъа, эски хапарлагъа сүймекликлерин чертгендиле. Сёз ючюн, белгили орус этнограф-кавказовед, Орус география Обществону Кавказда илму секретары Г. Ф. Чурсин къарачайлыланы иги ораторла эмда джыр этерге устала болгъанларын хоншулары къуру да айтычуларын чертгенди.

Жаир эмда тематика джаны бла къарачай-малкъар фольклор Кавказны халкъларыны сёз искусстволарына бек джууукъду. В. И. Абаев айтханнга кёре, Кавказда тилле кёб болгъанлыкъыга, бир культура къурагъанды дерчады. Аны бла биргелей, хар миллетни культурасыны энчи шартлары танылыб турадыла. Къулийланы Къыйсын айтханлай, хар халкъны искусствосу кесини джерини, историясыны къууанчлары бла джарсыуларыны тили бла сёлешеди...

Урунууну, уучулыкъну, джигитликини юсюнден этилген джырлада, ийнарлада, бешик джырлада, нарт таурухлада, нарт сёздеде, джомакълада, айтыулада, хапарлада халкъны сёзге усталыгъы, чемерлиги ачыкъ танылады. Ол уллу фахму — сёз байлыкъ тёлуден тёлуге, туудукъдан туудукъыга кёчюб барады.

Къарачайлыла бла малкъарлыланы аууз чыгъармаларында нарт таурухла, айтыула, хапарла бла джомакъла бурундан огъуна сыйлы орун аладыла. Нарт таурухланы биринчи кере басмаланууу Орусбийланы Сафар-Алийни аты бла байламлыды. 1881 джылда чыкъгъан «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» деген джыйымны биринчи номеринде Орусбийланы Сафар-Алий тёрт нарт таурухну басмалагъанды: «Ёрюзмек», «Шауай», «Рачикъау», «Сосрукъ».

М. Алейников 1883 джылда «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» деген джыйымны ючюнчю номеринде «Къарачай таурухла» деб бир къауум нарт таурухну («Ачемез бла Хубун», «Эмегенле») чыгъаргъанды.

1898 джылда къарачай-малкъар таурухланы А. Н. Дьячков Тарасов басмалагъанды³. Ол Къартджуртда 63 джыл болгъан Джанкёзланы Будуянны ауузундан талай нарт таурухну, 77 джыл болгъан Ашилланы Хасанны ауузундан да талай таурухну джазыб алгъанды («Ашуган», «Генджакешауай», «Чюерди» эмда башкала).

1903 джылда «Терский сборникде» Н. П. Тульчинский къарачайлыла бла малкъарлыланы поэмаларын, джырларын, таурухларын, нарт таурухларын, нарт сёзлерин басмалагъанды⁴. Н. П. Тульчинскийни айтханына кёре, басмаланган затланы кёбюсю Орусбийланы Наурузну дефтеринден алыннганды.

¹ Чурсин Г. Ф. Музыка и танцы карачаевцев. «Кавказ», 1906, № 270.

² Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. М.—Л., 1949, с. 89.

³ Дьячков-Тарасов А. Н. Заметки о Карачае и карачаевцах. — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа». Тифлис, 1898, XXV вып.

⁴ «Терский сборник», VI, Владикавказ, 1903.

Къарачай-малкъар нарт таурухла энчи китаб болуб биринчи кере Нальчикде 1966 джылда чыкъгандыла¹. Китабын Къабарты-Малкъар илму-излем институтну къуллукъчусу Азрет Холаев джарашдыргъанды. Къарачай-малкъар нарт таурухланы джыйыуда, басмалауда, тинтиуде аны къыйыны уллуду. «Нартланы юсюнден бусагъатде джюрюген таурухларына, джырларына кёре, эпосну батырларын юч улу къауумгъа (циклгъа) юлеширге боллукъду: «Ерюзмек, Сатанай, Сосурукъ, Созукку, Соджукъ, Ногъайчыкъ», «Дебет (Деует), Шауай (Къарашауай), Алауган», «Бёдене, Рачыкъау (Ерачкъау), Гилястырхан (Гиляхсыртан)». Ол баш къауумладан сора да кеслерини энчи батырлары болуб да бир къауум къысха нарт таурух барды: «Нёгер бла Шырдан», «Нарт къобхан», «Чюерди», «Созар улу Гезох» д.а.к.,— деб джазады Азрет Холаев².

Нарт таурухлада халкъны скойген батырлары тюзлюкню излейдиле, аны табмай да къыймайдыла. Бу китабда «Сосуркъа бла эмеген», «Ерюзмек бла джашчыкъ», «Алауганлары», «Алауган бла эмеген къатын», «Алауганны джашы», «Къарашауай бла эмегенле» эмда башха нарт таурухланы окъусагъыз, кесигиз да кёрлюксоз ол затны. Сосуркъа, Ерюзмек, Алауган, Къарашауай, Рачыкъау — чомарт, акъыллы, намыслы батырладыла. Халкъны насыбы ючюн ала чырт да артха тура билмейдиле. Сосуркъа, уллу джигитлиги себебли, эмегенледен джамагъагны къутхарады.

Аны ючюн халкъ Сосуркъаны багъалатыб, анга терен соймеклигин билдиреди. Схуртук улу Ерюзмек халкъны инджитген Къына сакъаллы Къызыл Функу хорлаб, ёлтюреди...

Нартла халкъны инджитиб тургъан эмегенлени хыйлалыкъ бла, акъыл бла хорлайдыла.

* * *

Айтыула бла хапарла къарачай-малкъар халкъ прозаны бек эртдеден келген жанрларына саналадыла. Ала насыб, тюзлюк, джигитлик, джюрек халаллыкъ дегенча тин хазналары халкъ къалай ангылагъаны бла шагъырей этедиле.

Байдыла, сейирдиле къарачай-малкъар халкъ айтыулары сюжетлери. Сёз ючюн, бу китабха кирген «Сынджыр төрени къорагъаны», «Аймуш», «Акъ джугъутур», «Акъбилек», «Орайда» деген айтыулада халкъны бурунгу джашауу, адетлери, ышаныулары, ийнаныулары суратланадыла.

Къарачай-малкъар хапарланы халкъны джашауу бла, турмушу бла, историясы бла байламлылыгъы уллуду. «Къан джолдан айтыу», «Къара Къасай», «Артыктылыкъ» деген хапарлада ол зат ачыкъ, кесгин танылады. «Къан джолдан айтыу» деген хапарда халкъны эркинлик, тюзлюк ючюн корешгени суратланады. XV—XVI ёмюрледе кърим ханланы Кавказны халкъларына кёб кере чабханлары белгилиди. «Къан джолдан айтыу» ол кёзюуледен ханар билдиреди.

Тоноу бла чабыуулланы юсюнден да иги танг кесек хапар сакътланганды. Эртде заманлада байла бла бийле, «кёнчекликге» барыб, бир-бирлерини малларын, адамларын тонаб кетиучклерни Кавказда джашагъан халкътаны историясындан белгилиди³. Бизни къартларыбыз ол заманнга «бёрюлюк заман» деб атагъандыла. Не ючюн десенг, адамла бири бирини затын (малын), бёрю къойну алыб къачханча, алыб къачыб тургъандыла. Тонау бла чабыуулагъа «кёнчекликге барыу» деб атагъандыла⁴. «Чюердинни хапары», «Къара Къасай», «Сынчы Назбийни джашы» деген хапарла чабыуулланы юсюнденди. Алада къарачай-малкъар, къабарты байла бла бийлени ол тукум адебсиз ишлерине сёгом салынады. Къарачай-малкъар фольклорда тоноуда,

¹ Малкъар-къарачай нарт таурухла. Джарашдыргъан А. З. Холаев. Нальчик, 1966.

² Малкъар-къарачай нарт таурухла, 10 б.

³ И н а л - И п а Ш. Д. Абхазы. Сухуми, 1960.

⁴ Сарытюз элде Батчаланы Сагъитдан джазылгъанды.

чабыуулда кѣргюзюлген джигитликге сый, махтау берилмейди. («Ильяс», «Челлеу», «Къайсылла», «Чюерди»).

Халкъ, къуру тоноула бла чабыууладан джарсыб къалмай, кесини ичги душманларындан, байла бла бийледен, дин къуллаукъчуладан да инджиу сынаб турганды. Фахмулу къарачай джырчыдан эмда джомакъчыдан — Езденланы Абугалийден джазылган «Артыктыкъ», «Зорлукъга тѣзмеген» деген хапарлада элчилени джарлы джашагъанлары, джюйюсханланы зорлукълары суратланады.

Чам, накъырда джаны бла къарачайлыла бла малкъарлыла кертти да тамаша хапарла эте билгендиле. Алада махтанчакътыкъ, халахосталыкъ, къызгъанчылықъ, джукътарынылықъ хыртха урулгъандыла. Сѣз ючюн, «Киши, ингичке джиблисине къарарса» деген чам хапарда былай айтылады: «Эртде заманлада бир къатынны юсюне къаблары болмай, юсюн джабар ючюн, четенни ичине салгъандыла. Эри, ачхачыкъ къурашдырыб, бир чепкенлик алайым деб, базаргъа тебрегенинде, къатын, четенден башын къаратыб:

— А киши, ингичке джиблисине къарарса! — дегенди.

Андан бери кючюн-къарыуун билмеген адамгъа «четеннге кирген къатынча» дейдиле.

Юлгюге дагъыда бир чам хапар келтирейик: «Бурун къарачайлыла, джангы кюеу келсе, анга джардыргъа деб, эм къыйын джарыллыкъ томурауну асырагъандыла. Алай бла, кюеюню къарыуун, къолу ишге джарашханын, джарашмагъанын сынагъандыла.

Бир джаш къайынларына кюеулеб баргъанды, кюеу томурауну бергендиле. Джаш томурауну базыкъ джанындан джарыргъа кюешгенди, алай а томураугъа кюю джетмегенди. Сора къатыны, аны эслеб, итге урушханча этиб:

— Хир, худжу къаллыкъ! Томурауча, ингичке джанынгдан узунунга джарыллыкъ! — деб, эрине къалай этерин анылатханды. Ол да, юй бийчесин аныглаб, томурауну дженгил джаргъанды¹. Қъарачай-малкъар тилде Насра Ходжаны хапарларын джыйыб, джарашдырыб, китаб этиб чыгаргъан фахмулу къарачай джазыучу Ертенланы Азрет болгъанды².

1981 джылда Нальчикде «Ходжа» деб китаб басмаланганды³. Ол малкъар алимле Холаев А. З. бла Ахматов И. Х. малкъар эмда къарачай элlege айланыб, тюрю-тюрю джомакъчылагъа тынгылаб джазгъан хапарладан къуарлгъанды. Бу джыйымгъа кирген хапарланы бир къаууму Ертенланы Азрет джарашдыргъан «Насра Ходжаны хапарлары» деген китабдан сайланыб алыннгандыла.

Китабын ал сѣзюнде Холаев А. З. бла Ахматов И. Х. былай джазадыла: «Ходжаны юсюнден хапарла джюрюген джерледен бир къауум халкъны адамлары Ходжаны кеслерини миллетлеринден болгъаннга санайдыла, атын да кеси тиллерини фонетика, орфоэпия джоругъуна кѣре тюрлендириб айтадыла. Сѣз ючюн, Азербайджанда Насреддин Молла дейдиле, бир къауум халкъла уа Ходжа неда Хожа дейдиле. Фарсылыла, араблыла Молла Насреддин, тюрк тили миллетлени бир къауумлары, бизнича, Насра Ходжа дейдиле». Қъарачай-малкъар фольклорда Насра Ходжа кишиден къоркъа билмейди, кѣлюне келгенни адамны кѣзюнден айтады, не къыйын болумда да бир мадар табады, Ма, сѣз ючюн, аллай бир-эки хапар. «Биреу Ходжаны имбашындан къагъыб:

— Ходжа, кѣремисе, бѣрекле алыб барадыла! — дегенди.

— Андан манга не пайда?

— Сизге элтедиле.

— Сора санга не пайда?..

¹ Бу эки чам хапар Морх элде 14 мартда 1981 джылда Батчаланы Анзордан джазылгъандыла.

² Уртенев Азрет. Қъартджуртлу, «Насра Ходжаны хапарлары». Микоян-Шахар, 1931; Ертенланы Азрет. «Насра Ходжаны хапарлары». Микоян-Шахар, 1936.

³ «Ходжа». Ходжаны хапарларын джыйыб джарашдыргъанла Холаев А. З. бла Ахматов И. Х. Нальчик, 1981.

...Ингир ала ныгышха халкъ джыйылыб, кёкде айны, кюнню, джулдузланы хакъындан ушакъ эте тургъанлайларына, Насра Ходжа юслерине баргъанды. Адамланы бери:

— Насра Ходжа! И-й, джангы ай чыкъса, эски ай кыйры кетеди, аны не этедиле? — деб соргъанды, Насра Ходжа да джууабха:

— Джангы ай чыкъса, эски айны тураб джулдузла этедиле, — дегенди...

Насра Ходжаны эм бек «кызыдыргъанла» уа моллаладыла — харам ашдан тоймагъанла, кеслерини кыйынылары бла джашаргъа сыймегенле. Бу шартны отузунчу джыллада Ертенланы Азрет джазгъан хапарда ачыкъ кёребиз:

«Бир джолда Насра Ходжа да, талай нёгери да элини кыатында кёл джагъасына чыкъгъандыла. Ол кюн алайгъа, ким эрикенин кетере, кёз ача, ким джууунургъа, ким эски джууаргъа келиб, халкъ кёб болгъанды.

Бир апенди, кёлню кыйырында бет-кёз джууа тургъанлай, аякълары тайгъанды да кёлге тюшгенди. Халкъ, «ким эсе да суугъа кетди» деб, чабышханды. Адамла, бир-бир апендини туурасына келиб:

— Апенди! Кёзунгу бери узат! — деб кюрешеле да, апенди кишиге кёзун узатыргъа унамай, кеси чыгъаргъа кюрешиб тургъанды.

Насра Ходжа, муну кёрюб, къараб тургъанды да:

— Тохтагъыз сиз, аны мен бусагъат чыгъарайым, — деб, апендини туурасына келиб:

— Апенди! Ма, ма, кёзлүмү ал! — деб, кёзун апендиге узатыб, кычыргъанды.

Апенди, сермеб Насра Ходжаны кёзун тутуб, суу джугъу болуб чыгъыб келгендинде, квалгъанла, сейрсиниб, Ходжагъа соргъандыла:

— Насра Ходжа, сен: «Ма, ма, кёзлүмү ал! — демей, «кёзунгу бери узат» десенг эди уа!

Ходжа:

— Къуджур халкъсыз сиз, афенди къауумну кылыкъларын энтда билалмаймысыз?! Ала «бер-бер!» — дегеннге юренмегендиле, «ма, ал!» — дегеннге юренгендиле!..

* * *

Джомакъ тынгылачуланы, айтычуланы да кесини ашхы иннети, мийик идеясы, халкъны джашауу бла байламлылыгы, уста къралгъаны бла учундурады. Джомакъны ол шартларына 1918 джыл В. И. Ленин эс бёлгенди, литератураны историклери эслерин халкъны бу сейир творчествосуна бёлюрге кереклисин айтханды¹.

Революциягъа дери къарачай-малкъар джомакъланы текстлери кёбюсю орус тилде басмаланнгандыла. Къарачай-малкъар тилде аланы биринчи Вильгельм Прёле басмалагъанды («Бюрче бла бит», «Бир кишини юч кызы», «Эки кърнаш», «Эки мараучу» дагыда башха таурухла)². Прёле къарачай-малкъар тилни билирге кюрешгенди. Анга мезиртеде окъугъанла М. Аджи улу бла С.-М. Тамбий улу болушхандыла. Аладан, аны кибиб Хубийланы Иммолатдан, Байчораланы Баллиден ол фольклор текстлени джазыб алгъанды. Алим алада джомакъчыланы сёз урумларын тюрлендирмей сакътагъанды.

Джомакъланы джыйуу бла тинтиуну керти башланнганы Уллу Октябрдан сорады. Совет властны джылларында къарачайлыла бла малкъарлыланы культуралары бла искусстволары эркин ёсере мадар табадыла. В. И. Ленин, халкъланы искусстволарын ёсдюрюге уллу эс бёле, былай джазгъанды: «Искусство халкъгъа джууукълашырча мадар болур ючюн, биз эм алгъа биллини эмда бютеу культураны ёсдюрюге керекбиз»³.

В. И. Ленини ол оюму Совет властны ал джылларында огъуна джашауда бардырылыб башланнган эди. Окъууну эмда техниканы ёсгени халкъны джашауун тюрлендиреди. Джашауда болгъан тюрлениуле да къарачайлыла

¹ Бонч-Бруевич. В. Ленин о поэзии. — В кн: В. И. Ленин о литературе и искусстве. М., 1960, с. 691.

² «Keleti Szemle», 1909, № 10.

³ В. И. Ленин о культуре и искусстве. М., 1956, 520 б.

бла малкъарлыланы да чыгъармачылыкъ ишини ёсерине себеб боладыла. Къарачай-Черкесде эмда Къабарты-Малкъарда илму-излем институтла фольклор экспедицияла бардырыб тегерегендиле. Совет властны джылларында талай магъаналы фольклор китаб чыкыгъанды ¹.

1982 джыл Нальчикде «Ауал бла Астал» деб аламат китаб чыкыгъанды. Анга Таумурзаев Далхат джазыб алгъан 16 таурух киргенди.

Орус тилде да талай джыйым китаб чыкыгъанды ².

Къарачай-Черкес илму-излем институт талай джылны ичинде бек магъаналы фольклор материал джыйгъанды. Аны фондунда Суююнчланы Ханафий, Алийланы Ракай, Гочияланы Софья, Батчаланы Мусса, Борлакъланы Роза, Семенланы Азрет, Батчаланы Альберт, Къайсынланы Хадис, Глоуланы Софья, Эриккенланы Магомет, Хубийланы Магомет, Езденланы Магомет, Къазаллыланы Хусей, Ашпакъланы Ибрагим, Къууатланы Зоя, Биджиланы Ахия, Езденланы Хамзат, Батчаланы Анзор джыйгъан материалла сакъланадыла.

Алай бла къарачай-малкъар халкъ джомакъланы джыйыу бла тинтиуню историясы танг узунду. Аланы теория джаны бла тинтиуню айтсакъ а, ол джаны бла Лайпанланы Хамитни, Къараланы Асиятны, Егорова Людмила, Къагъыйланы Назифаны, Холаев Азретни, Орусбийланы Фатиманы, Малкондуев Хамитни, Хаджиланы Танзиляны эмда башхаланы талай магъаналы тинтиу ишлери бардыла ³.

Къарачайлыла бла малкъарлыланы джомакъ эпосларын юч улуу къауымга бёлорге боллукъду: сейир-фантастика джомакъла, турмуш джомакъла, джаншуарланы юсюнден этилен джомакъла. Башха халкътаны фольклорундача, бизде да сейир джомакъла улуу орун аладыла. Аланы баш геройлары — эти адамны кичи джашы, ёге кычыкъ неда ёксюз сабий. Ала табигъатны онырсуз кючлерин тияргъа кюреседиле, тюзлюк кючюн кюрешиуде хорламла этедиле. Геройгъа болушучула хайуанла бла къанатлыла болуучандыла: Ат, Бёрю, Къара къуш, Къарыгъач, Чычханчыкъ дагъыда башхала. Джомакъланы героюну тилегени бла къыпты адам ёталмазлыкъ тау болады, таракъ къалын чегет, кюзю — тюзсюк тенгиз, миз — темир терек боладыла... Сейир затланы арасында кийиз къамчыге улуу магъана бериледи. Ол кыяси адамны да ит, эшек, чыпчыкъ этиб къолады. Джомакъланы герою кийиз къамчыни алып тынч табмайды, танг кюрешиб, алай бла джыяды къолгъа...

Къарачай малкъар сейир-фантастика джомакъланы осал геройлары кёбюсюне быладыла: Джелмаууз, Агъач киши, Сарыубек, Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш, дагъыда башхала. Алай болса да осал геройланы

¹ Къарачай фольклор. Джарашдыргъан Лайпанланы Х. О. Микоян-Шахар, 1940, Малкъар халкъ джомакъла, 1-чи том. Джараш. А. Соттаев, Нальчик, 1959; Малкъар халкъ джомакъла, 2-чи том. Джарашдыргъан С. Отаров, Нальчик, 1963; Къарачай халкъ таурухла. Джарашдыргъан Гочияланы С. А., Ортабайланы Р. А.-К., Суююнчланы Х. И. Черкесск, 1963 эмда башхала.

² Карачаево-балкарские народные сказки. Фрунзе, 1957 (Составил и перевел Х. О. Лайпанов); Балкарские и карачаевские сказки. М., 1971 (Составили и перевели на русский язык А. Алиева и А. Холаев); «Черный орел». М., 1981 (Перевела И. Румянцева); «Сказки четырех братьев». Ставрополь, 1965 (Перевела Н. Капиева); Карачаево-балкарский фольклор в дореволюционных записях и публикациях. Нальчик, 1983 (Составление, вступительная статья и комментарии А. И. Алиевой) и др.

³ Х. О. Лайпанов. Из истории карачаевцев и балкарцев. Карачаево-Черкесское книжное издательство, 1957; А. И. Караева. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1963; Л. П. Егорова. Изучение фольклора народов Карачаево-Черкесии. Ставропольское книжное издательство, 1964; Къагъыйланы Назифа. Тинте барыб. Черкесск, 1967; А. З. Холаев. Карачаево-балкарский нартский эпос. Нальчик, 1974; Ф. А. Урусбиева. Карачаево-балкарский фольклор. Черкесск, 1979 и другие.

арасында эмегенлеге уллу магъана бериледи. Эмегенлени уллу кючлери болгъанлыкъга, ала кеслерине асыры базгъан, тели джанла боладыла. Эмегенлени араларында талай башлары болгъанла да тубейдиле.

Башха халкъланы джомакъларындача, бизде да маджал герой кърнашланы кичиси болады. Аны не джаны бла да иги шартлары кѣбдюле — акъыллы, кючлю, халал, ариу... Тамада кърнашла аны насыбын урларгъа, тыяргъа кюрешедиле. Орус джомакълардача, кичи кърнаш кѣбюсюне ал кѣзоуде телге ушайды, эрши, кесин джыймагъан, аякъларын кюлге сугъуб тургъан джалкъау болады. Джомакъны аягында уа кичи кърнаш барындан да онглу болуб чыгъады («Кюлбулгъаууч», «Кичибатыр», «Хапчаб», «Юч кърнаш» дагыда башхала).

Еге къыз да кѣб кыйынлыкъ чегеди. Ол себебден джомакъны къурагъанла аны джанлы боладыла («Еге ана», «Айджаякъ-Кюнджаякъ» къызчыкъ» эмда башхала).

Къарачай-малкъар джомакълада халкъны тиширыугъа уллу сый бергени эсленди. Мында кюнча джарытхан, онглу акъыллары болгъан кызла («Акъыллы къыз»), джигитлик этген тиширыула («Мусилия») тубейдиле. Джомакълада тиширыу юню ара багъанасы, юдегини джаны-тини болгъаны айтылады. («Геджеб келин» эмда башхала).

Джомакъла да кѣбюсюне бирча башланадыла («Эртде-эртде бир къарт киши джашагъанды: «Эртде-эртде джаныуарланы тиллерин билген бир киши болгъанды», «Эртде-эртде, эртдегиле бери келгинчи, биз ары бармайыкъ...»)

Джомакъланы ичлеринде бирча джерлери да кѣб тубейдиле. Сѣз ючюн, эмеген къатын къайсы таурухда да бир ишни эте турады — джолну джамайды. Аны бла сѣз бир халда башланады:

— Ой анай-анай! — дейди джаш.

— Ой балай-балай! Дженгил анай болдунг ансын, санга этерими мен биле эдим! — дейди эмеген къатын.

— Дженгил балай болдунг ансын, санга этерими мен да биле эдим! — дейди джаш.

— Ашхы улан, эмегенлени джолу бла нек джорюйсе? — дейди эмеген къатын.

Къарачай-малкъар халкъ джомакълада да санладан юч кѣб кере айтылады: юч кърнаш, юч эгеч, юч эмеген... Аны кибиб джети, тогуз да туберге ечдюле...

Къарачай-малкъар фольклорда турмуш джомакъла да аз тюдюле, аланы геройлары хар кюнде тубей тургъан тюз адамладыла — сюрюучюле, уучула, темирчиле... Быллай джомакълада тюз халкъны адамы бай, бий, апенди, тѣре бла даулашады, салышады, джигит, акъыллы болгъаны себебли, ктуру да хорлайды.

Къарачай-малкъар турмуш джомакълада динчилени айтханлары бла этгенлери бирча болмагъаны ачыкъланады («Апенди бла шыйх къабыр», «Харам апенди»). Джомакълада зорчула, адам джегичюле да тубейдиле. Аллай герой кѣбюсюне кѣсе болады («Юч кърнаш», «Кѣсе бла джашчыкъ») Биреуню кыйыннын ашаргъа джуглугъу кѣсени баш шартыды.

Джомакъланы иги кесегинде юй джашауну юсюнден, эр бла къатынны бир-бирине кертиликлерини хакъындан сѣз барады («Къыт», «Бир-бирин бек сыйгенле», «Бир джашым болса», «Эринчек къыз», дагыда башхала).

Къарачай-малкъар фольклорда джаныуарланы юсюнден джомакъла да тубейдиле. Аланы айтычула кѣбюсюне тиширыула боладыла. Геройлары — Бѣрю, Тюлкую, Айю, Марал, Аслан, Къоян, Ат, Къой, Эчки, Ит, аны кибиб къанатлыла — Къуш, Кѣгюрчюн, Гугурукку...

Къарачай-малкъар халкъ джомакълада тюлкую хыйлачы, ѳтюрюкю болуб кѣрюнеди. Бѣрю телиги эмда джуглугъу бла айтылады. Айю — кючлю, алай а сылхыр джаныуар. Джаныуарланы юсюнден джомакъланы бир къауумлары сѣлешу халда къураладыла. Сѣз ючюн, «Борсукъ бла бѣрю» деген джомакъла эки герой бир-бирине джырлаб сѣлешедиле. Бѣрю былай джырлайды:

— Ой, борагъайым, борсугъум,

Джылкыыланы атасы уллу аджир келеди.

Уруб белинден эки этерме,

Ал джаны татлы болады,
Ал джаны — мени,
Арт джаны — сени, чыкь бери!

Борсукь унамайды:

— Огъай, огъай, огъай!
Аман джанадыла кёзлеринг,
Аман чыгъадыла сёзлеринг,
Чыгъарыкь тюлме!

* * *

Къарачай бла Малкъарда сёзге уста адамланы — джырчыланы, джомакъчыланы, хапарчыланы — халкъны ичинде сыйлары улуу болгъанды. Ала къара танымасала да, керти фахмулу, иги эслери болгъан адамладыла. Аланы, къуру джыргъа, джомакъгъа, хапаргъа уста болгъанларындан сора да, адамла кеслерине устазгъа, юретиучюге санагъандыла.

Къарачай-малкъар джомакъчыланы арасында фахмулу тиширула да аз тюлдюле. Сёз ючюн, Магулаланы Тотай, Хапаланы Къарма, Сарыланы Фердаус, дагъыда башхала. Къартла айтханнга кёре, Хапаланы Къарма кёбюсюне джаныуарланы юсюнден джомакъыланы айтханды. Сарыланы Фердаус да эртденден ингирге дери арымай-талмай джомакъ, хапар, нарт таурух айтыб туругъа фахмусу джетгенди. Кеси да сёзюн сейир тукъум башлай билгенди:

Таурухму айтайым,
Тауранмы айтайым,
Анармы айтайым!?
Санармы айтайым,
Джомакъмы айтайым,
Джоракъмы айтайым
Соракъмы айтайым!
Къарт айтыуму айтайым
Нарт айтыуму айтайым,—
Сайлагъыз бирин, башлайым! ¹

Дагъыда бир белгили джомакъчы — Магулаланы Тотай. Тебердичиле айтханнга кёре, бек уста, ариу ауазлы эмда эсли адам болгъанды. Къарачайда эм белгили джырланы бирин — «Солтан-Хаджини джырын» — Тотай этгенди. Фахмулу тишируу джырыны эм алгъа кесини юйюнде, джашы Хомачагъа эжиу этдириб, алай джырлагъанды. Джашы да аны, анасындан юрениб, Мырзамекни ² гюрбеджисинде джырлагъанды. Тынгылагъанла белгили халкъ джакъчыны юсюнден этилген асыулу джырыны бек джаратхандыла. Джырыны арт кесеги уа барыны да эслеринде къалгъанды:

Сени чалдышынга къарылгъачла келиб къоналла,
Сени хапарынгы да джарлыла бек соралла.
Эй, былаймед, Хаджи, сени джырынгы да эжиую?
Къоркъма, Хаджи, келир а бу итлени сеннге да кёзоую

Джыйылыб, солууларын алалмай тынгылаб тургъан адамла, джырлагъан джашха асыры бек разы болгъандан, аны не бла болса да бир зат бла къууандырыргъа излейдиле. Ол кёзоуде уа эм кыт зат хант туз эди да, ала, арада ачха джыйыб, Хомачагъа тюкеннге джангы келген туздан бир машок туз ачык бередила ³.

¹ Черкесск шахарда 14 мартда 1980 джылда Хасанланы Ибрагимни джашы Назирден джазылгъанды.

² «Мухаджирле» деген джырда Мырзамек эркинликни юсюнден кесини энчи оюмлары болгъан эсли адамгъа тергелиб сагъынылады.

³ 1980 джылда 17 июнда Огъары Тебердиде Байчораланы Якубну джашы Сосландан джазылгъанды.

Халкъ сыйген джомакъчылары ауазлары урунганлары къошларында, малчылары от джагъаларында, сабан тюзледе, джамагъат джыйылгъан джерледе эшитилгендиле. Джанкёзланы Будиян, Алийланы Хасан, Меккяланы Ерюзбек, Эттеланы Исмаил дегенча халкъ джомакъчылары атлары бюгюн да айтыладыла.

Бусагъатда джашауда алаамат тюрлениуле, сейирлик техника джангылыкъла болгъан, Космосха учуула бардырылгъан ёмюрде огъуна да джомакъланы, хапарланы, нарт таурухланы, нарт сёзлени,джырланы магъаналары кем болмагъанды. Адамны джюреги аланы таймаздан сыйгенлей, излегенлей турады.

Ала аманлыкъ бла игиликни, джахиллик бла билимни, ётюрюк бла кертини арасын айырыгъа юретедиле, халкъны тил байлыгъын бир тёлуден бир тёлуге берирге болушадыла. Фахмулу джомакъчыла сёзлени эм табларын, инджиден мынчакъ тизиу тизгенча, алай таб къурай биледиле. Аллай белгили усталаны арасында Ёзденланы Абугалий (Сарытюзден), Гочияланы Хусей (Первомай элден), Тоторкъулланы Магомет (Джангы Къарачайдан), Хубийланы Хубий (Къумушдан), Алийланы Солтан (Нарсанадан), Сылпагъарланы Абул-Керим (Сарытюзден), Кърымшаухалланы Магомет (Къызыл Урупдан), Кърымшаухалланы Юсюп (Къызыл Урупдан), Батчаланы Анзор (Морхдан), Бостанланы Джамбот (Карачаевск шахардан), Батчаланы Сагъит (Сарытюзден), Байрамукъланы Юсюп (Пригород элден), Къушджетерланы Исмаил (Ташкёпюрден), Хасанланы Назир (Черкесск шахардан), Ортабайланы Амина (Карачаевск шахардан), Батчаланы Азрет (Джангы Джёгетейден), Биджиланы Ахия (Первомай элден), Ёзденланы Хамзат (Терезеден) дагъыда башхала бардыла.

Бизни институт эм иги нарт таурухланы, джомакъланы, хапарланы, айтыулары аладан джазыб алгъанды.

Бюпон, ким да сейирсинирча халкъ чыгъармаланы тас этмей, бизни заманыбызгъа джетдирген адамлагъа джюрек разылыгъыбызны билдиребиз.

Литература чыгъармала бла бирге нарт таурухла, айтыула, хапарла, джомакъла бизни заманыбызгъа керти къуллукъ этедиле, адамланы ишленмекликге, кертилик бла тюзлюкню тутаргъа юретедиле. «Къайтарыб айтама: сёз искусствону башланнганы — фольклорданды. Кесигизни фольклоругъузну джыйыгъыз, андан юренигиз, аны джарашдыргъыз. Ол сизге да, бизге да, Союзну поэтлери бла прозаиклеге, кёб зат береди. Биз озгъан заманны не къадар иги билсек, бусагъатда биз этген затыбызны улуу магъанасын аллай бир тынч, аллай бир терен эмда къууанчлы англарыкъбыз», — деб аны ючюн айтханды джазыучулары биринчи съездлеринде М. Горький.»¹

Ортабайланы Римма

¹ М. Горький. Собрание сочинений в тридцати томах. М., 1953, т. 27, с. 342.

НАРТ ТАУРУХЛА

1. Сибил нартла

Бурун, сибил нартланы заманында, Минги-Тауну тубюнде, Накъут-Дорбун деб, сау эл ичине сыйынган, накъуту, налмасы, джези, инджиси, алтыны, темири болган, ичи кече-кюн да джим-джим джылтыраб, джаныб, кёзю алдагъан бир джасанма дорбун болганды.

Ол дорбунну байлыгъын нартла хайырландырыб, нарт устала дорбунда иштенек къураб, темиринден, джезинден нартлагъа сауут-саба этиб, накъутундан, инджисинден а нарт сибил къызлагъа туюме-туюек, джасанма керек этиб тургъандыла.

Накъут-Дорбунну байлыгъын нартла, кишиге билдирмей сакълар ючюн, дорбунну эшигин нартланы эм акъыллысы къарт Дебекге ышангандыла. Кеслерине джашаргъа уа Минги-Тауну кёкюрегинде, Накъут-Дорбундан иги кесекни ёрге чыгъыб, Къала-Тау деб сослан ташдан бир уллу къала ишлеб, аны да накъутдан джасаб, анда джашагъандыла.

Ол кёзюуледе уа, тарыкъ джеринде бий джеклик эте джашагъан, бир кёсе Бурунгук болганды.

Кёсе Бурунгук, Накъут-Дорбунну хапарын нени да эшитиучю, билиучю, кёрюучю оналты къулакълы, сегиз айры башлы, сегиз кёзлю отджаудур Джелмаууздан эшитиб: «Ол байлыкъ меники болса, джер джюзюне бийлик этерем»,— деб, сукъланганды. Нартладан аны къалай сыйыргъа билмей, амал, лагъым излей, нарт Дебекни терилтсем, дорбун меники боллукъ эди дей, нартладан джашыртын Дебекге тилекчилерин ийиб:

— Сен меннге сыйыныр бол, бюгюнден ары джер джюзюне экибиз да биргелей бийлик этербиз,— деб билдиргенди.

Алай а Накъут-Дорбуннга кетген тилекчиле да ызларына къайтма да къал, Бурунгукну да ауузу алагъа от чагъа, ачыулана, дагъыда джангы тилекчиле ие, ала да, алгъыннгылача, къайтма да къал, не этерге билмей, амалсыздан Джелмауузну чакъыргъанды. «Къалай этейик, не мадар табайыкъ, нартланы къалай туб этейик, аланы джуртларындан къалай къуру-

тайыкъ, Накъут-Дорбунну кесибизге къалай алайыкъ?» — деб соргъанды.

Кёсе Бурунгукну джурту, джери къалайда болгъанын, не кесин киши билмегенди. Аны киши танымагъанлыкъгъа, ол отджаудур Джелмаузуна джер джюзюн аулатыб, отджаудур да, суюсе джертин джюрюб, суюсе суутун джюзюб, суюсе кёктюн учуб, нени да эшите, кёре, кишиге кёрюнмей, боранлаб, къалайгъа да джетиб, огъурамагъан джерин кюйдюрюб, эшитгенин, кёргенин кёсе Бурунгукга айта, ол да бий джеклик эте, алай джашагъанды.

Кёсе Бурунгук, сибил нартлагъа да ол умутун этиб, отджаудурну аны ючюн чакъыргъанды. Джелмаууз да анга былай айтханды:

— Сибил нартла дегенинг кюймез, эримез, ёлмез гыйы батырладыла. Аланы кючлерини хорланмаз тутуругъу не болгъанын билир ючюн, биз алагъа мени юзюгюмден юч айры башлы, бир отджаудурну иейик. Ол, кеси джангыз барыб, болумларын билсин, таб тюшсе уа, сибил нартланы тюрб этсин. Қъарыуу джетмез болса уа, къайтыб, бизни хапарлы этсин! — дегенди. Бурунгук да деу Джелмауузну айтханын къабыл кёреди. Юч айры башлы бир отджаудур да, Минги-Тауда сибил нартлагъа барыргъа джолгъа чыгыб, учуб, кёзден ташайыб, узайгъанды. Ол, Минги-Тауну мийикден басхан булутла бла келиб, Минги-Тауну тёппесине къонуб, къаугъа ачарлы болуб, андан тёбен къараб, сибил нартланы Қъонуш-Джурту — беккич, уллу Қъала-Тауну кёргенди. Сибил нартланы кимле болгъанларын да билгенди.

Сонгура, кёб арам-къарам этмей, бир чёрчеклик этейим деб, нартла бла сермешир къан алыб, къоннган джеринде бегимли болур ючюн, тау башында мёнгю гыйыланы къазыб, ары-бери тёнгеретиб, кесин бегеуол джарашдыра башлайды.

Алай а ол къобаргъан бир уллу сослан гыйы тёбен тёнгерев, таугъа, ёзеннге таууш сала, киришлеге, къаялагъа тие, дюнгюрдей, нарт Қъонуш-Джуртда Қъала-Тауну къаты бла тёнгерей, шын тура, дагъыда тёнгерей, кёпюр бола, Уллу Камгъа кёндеденине келиб тюшгенди.

Нарт Сибилчини тоюна джыйылыб тургъан сибил нартла да, бу кюкюреген, дуния сагъайтхан тауушха сагъайыб, нарт санлары мёнгюрлениб, Қъала-Таундан сабыр чыгыб, Минги-Тауну тёппесине къарам атыб, юч айры башлыны къаугъагъа хазырлана тургъанын кёрюб, Сибилчиге оноу соргъандыла.

Деу, батыр нартланы батыры, нарт Сибилчи да, ючучар садагъын джерлеб, юч садакъ окъну тик ёрге — Минги-Тауну тёппесине буруб, юч айры башлыны ача башын мараб учургъанды.

От солургъа хазырлана, ауузун ача башлагъан отджаудурну юч ауузуна да садакъ окъла учуб-учуб барыб, тынгылауукъларына терен-терен чанчылгъандыла.

Отджаудурну къычырыгъы, джер джюзюн уятыб, Минги-

Тауну тѣппесинден ёлю болуб кѣюлюб, тѣнгереб келиб, Кѣонуш-Джуртха тѣшеди. Нарт Сибилчи Джелмауузну ичин джарыб, от солутхан ырхымларын чыгъарыб, кебдириб, кѣюкюрт бла ийлеб, нартлагъа керек кѣоннге окъла болурча, кѣуу этгенди, отлу садакъ атарча этгенди.

Джер джюзюн сагъайтхан юч айры башлыны кычырыгъын-сыйытын эшитген кѣсе Бурунгук бла сегиз айры башлы отджаудур, сибил нартланы такъыр тѣуб этейик деб, юч айры башлы отджаудурладан джюзюсюн хазырлаб:

— Сибил нартланы кѣл-кѣмюр этиб, Минги-Тауну юслерине аударуб кѣайтыгъыз! — деб ашыргъандыла.

Джюз отджаудур да, кѣюкюрей, дауур эте келиб: Сибил нартланы джурту Минги-Тауну, саудан кѣуршалаб, кѣйдюрейик, джалын ийислери чыкъмазча, тауну юслерине аударайыкъ, — дей, гѣрюлдей, демлешиб кычыра, нартлагъа даулу кѣайнагъандыла.

Деу сибил нартла да, кѣаугъа кѣллу болуб, алагъа тѣуберге уллу-гитче кѣалмай чыкъгъандыла. Батыр нарт Сибилчини отоуна киргенли эки кѣюню толгъан бийчеси, ариу Кѣонкызы келинчик да чыкъгъанды. Ол, кѣонча тийиб, нартланы джуртуна джылыу бериб, нартлагъа кѣарыу, тин бергенди. Джелмауузла уа, Кѣонкызыны кѣргенлей, аны ариулугъундан кѣзлери кѣамаб, тиллери тартыныб, джюреклери кѣалтыраб, уѣуб-уѣуб, орунларындан тебалмай кѣалгъандыла.

Нартла да алгъын Сибилчи атыб ёлтѣрген отджаудурну отлукъ ырхым кѣууундан, ючатар садакъларын джерлеб, уѣуб тургъан джюз Джелмауузну атыб-атыб джандырыб, кѣйдюредиле. Минги-Тауда ала уѣуб кѣюген джерле кызыгъыч тыбырла болуб, бюгюнлюкде да алайлагъа не кѣар кѣонмайды, не чѣб чыкъмайды деген айтыу да барды.

Джюз отджаудурну хорлам бла кѣайтырына ийнаныб тургъан Бурунгук бла деу Джелмаууз, сакълай-сакълай тѣзюм-лери тауусулуб, кѣыйынлаша: «Не болду экен, барчы, кѣараб кел!» — деб, ючюнчю кере Байчыны джибередиле.

Байчы, барыб Минги-Таудан тѣбен кѣараб, нартланы тойларын, хорлам кѣууанчларын кѣрюб, отджаудурланы да кызыгъыч кѣл болуб кѣюгенлерин кѣрюб, дженгил ызына кѣайтыб, Бурунгук бла деу отджаудургъа билдиргенди. Ол ачы хапарны эшитген Бурунгукну джаны кѣыйылыб, ачыйды. Джелмаууз да андан бек ачыб, джюреклери чанчады, хыйла-хыйыкъ излей, бир-бири бла кенгешиб, дагъыда бир амал табыб, хош болуб, джюреклерин былай деб басгъычла:

— Сизге джерни Кѣон батхан кѣыйырындан отджаудурланы ийиб тургъан, алайыны бий джеги Бурунгукду, энтда иерикди, ол ийгинчи, ары барыгъыз, аны бла сермеширге, сиз кертти нартла эсегиз де да, Минги-Тауну тѣппесинден энишге аман кѣонлерине кычыр. Ала ары кетселе, кѣайтмаз болурла, биз

да накъут джуртну иеси болурбуз,— деб, биягъы Байчыны джибереди.

Байчы да, мычымай, танг аласы бла сибил нартлагъа келиб, Бурунгуку хыйласын айтыб, ачы-ачы кычырыб, уллу той-оюндан сонгура соругъуб джукълагъан нартланы уятханды, сѣзюне тынгылатханды.

Деулюклери, батырлыкълары селен, джукъгъа терилмеген алчадакъ сибил нартла Байчыны къуугъун сѣзюне териледи, джуртну Дебек нартха аманат этеди. Кеслери уа, кѣсе Бурунгуку излей:

Нарт Сибилчи башчылыкъ этиб бара,
Сибил нартла джортуулгъа чыкъдыла.
Узакъ, кыйыр джоланнга хорламлы джетиб,
Андан ары барыр джер болмай тохталла.
Ала, джыл джарымны алайын кѣонушсунуб,
Кѣсе Бурунгуку табмай, мычый турдула,
Кюнню да суугъа чѣге батханына къарай,
Дагъыда излей, табар умутлу джашадыла.
Кюнлени биринде уа сыйлы Кюн, бата тебреб,
Нарт Сибилчиге сѣюмчю айта, къууанчлы батды.
Сибил нартла Сибилчиге улан туугъанын билдиле,
Танг да, аланы джол тартаргъа чакъыра, атды.

Сибил нартланы Кюн батханнга кетгенлерин эшитген кѣсе Бурунгуку, къууанч тыбырлы болуб, оналты къулакълы, сегиз кѣзлю, сегиз айры башлы оджаудур Джелмауузгъа: «Тебре, кесим барлыкъма! — деб, Джелмауузгъа миниб келиб, Накъут-Дорбунну аллында джерлениб, Джелмауузгъа да: — Сен а Минги-Тауну тѣппесине миниб, къараб тур, бу джуртда къалгъан нарт юзюкден бир хата чыкъмасын,— дей, кеси Накъут-Дорбунну эшигин сакълагъан Дебекге барыб, анга даулу сѣлешиб: — Эшикни ач, мени ары кирме къой, Накъут-Дорбун меникиди энди. Мен Бурунгуку бий джекме, дорбунну накъутун, алтынын, ѳзге байлыгъын кѣрейик»,— дегенди.

Нарт Дебек да, сѣз салмай, Накъут-Дорбунну эшигин ачыб, Бурунгуку ары кирме къоуб, дорбунну бекгич къадама эшигин бегеуол джабханды. Накъут-Дорбунну байлыгъына эси кетген Бурунгуку, несин да билмей, несин да унутуб, дорбун ичинде айлана, къарай туруб, бир алада эсин джыйыб, эшик таба мыллык атханды.

Алай а чыгълмазын ангылагъан Бурунгуку узун гук бурну бла сызгъырыб, Минги-Тауну тѣппесинде чѣкген, нени да эшитиучю деу Джелмауузгъа эшитдиргенди. Ол да сау дунияны сагъайтыб, ѳкюрюб, сау джан къоймай джутама, джуртугъузну кюйдюреме, джерни джюзюню бий джеги Бурунгуку бошатыгъыз, айтханына сыйынгъыз, олду энди Накъут-Джуртну иеси! — деб, гюрюлдей, от джаудуруб, бир къауум джерлени кюйдюруб, тютюнлете, къоркъуу салгъанды.

Сибилчиге туугъан,
Эмчек эме тургъан,

Джелмауузну ачы ауазына сагъайыб, джюрексиниб, созулуб-керилиб, мазаллы бир деу нарт болуб, секириб тургъанды. Анасына — ариу Кюнкъызгъа: «Анам, бир сауут-саба этерем!» — дегенди. Сегизатар садакъ джяны шынтагысын къаты тартыб, джыйгъанды. Садакъ окъларын да ырхым къуу бла джерлеб, Къала-Тауундан эшикге чыкыгъанлай, анасы да ызындан чыгъады.

Ала, Минги-Тауну тѣппесин къазыб, белкъау этиб, ачыула-ныб, гыйы-гыйы къаяланы къобара тургъан Джелмауузну кѣредиле. Ариу Кюнкъыз, нюр чырайын тийириб, Минги-Тауну ортасын айры эте, от солуй тургъан Джелмауузну уютуб, къарышдырыб, солугъан отун суутханды. Нарт уланы да сегиз атар садагъындан сегиз окъну учургъанды. Отлу окъла тийген Джелмаууз кѣбюб дингиз болуб, къызыб, атылыб джарылгъанды.

Минги-Тау да андан бери эки башлы болуб къалгъанды дейдиле.

Сибил нартла да, чаба-джорта, Сибилтиге джетгендиле,
Сибилтиде къонушлары Минги-Таугъа келгендиле,
Тауну айрысын кѣрюб, нек болгъанын билгендиле,
Къууанч тоюн къура, Къала-Таууна киргендиле,
Туугъан нарт уланнга Ерюзмек аталыб,
Бир кюннге ёсюб, деу нарт болгъанын кѣргендиле.
Эркли асселикде туууб ёсген Ерюзмек,
Къала-Тауунда ишлейд кесине ёрюз, тѣджюк керек,
Джолгъа чыгъаргъа керек кюннге болурча бек.
Сонгура не эрки, не асселиги болмагъан биреу —
Ол а Бурунгук — тилеб Къала-Таууна киргенди,
Излей келиб кесине джалынчакъ кюннге тиреу,
Ерюзмекни да ким болгъанын ол алайда билгенди,
Ерюзмекден джанына джашау турукъ тилегенди,
Тарыкъ джерими да сениге берейим дегенди,
Аны кѣлюн чапырыр дыгаласла излегенди.
Алай а Ерюзмек аны да хош, табу кѣрмегенди.

Кѣсе Бурунгук да, аны ангылаб, Тарыкъ таулада Бугъоулу-Дорбунда джашырылыб тургъан, дуня сейири ариу Аргуну да берейим деб, дагъыда джалыннганды. Ерюзмек да сибил нартланы бир бѣлеги бла Тарыкъ таулагъа баргъанды. Бугъоулу-Дорбунда кюн кѣрмей джашагъан ариу Аргугъа бошлукъ бериб, алайда аны бла джашай, тарыкъ сибил нартланы ёрюзю болгъанды.

Кѣсе Бурунгукну уа сибил нартла, накъутдан тойсун деб, Накъут-Дорбунда иштенекеде ишлетир ючюн, сау къойгъанды-ла. Нартланы джурту Къала-Тауну уа Къонуш-Джуртда къала тѣбю бюгюнлюкге деричин сакъланнганды, дейдиле.

2. Сибилчи

Ой, нартла чыкъдыла къууаныб,
Борсукъ этлеге да джубаныб.
Туруб джолгъа чыгъыб кетдиле,
Бир тууар сюрюуге джетдиле.
Джокъду былайда сюрюучю,
Кимди, билмейдиле, кютюучю.
Ингирге дери отлалла,
Дорбуннга айланыб башлалла.
Негерлерин къюуб алайда:
«Тахса билейим, аланла,
Джашай эселе адамла,
Бизни да къонакъгъа алырла», —
Деб, кетди къошха Сибилчи,
Чыкъды юч башлы эмеген,
Мангылайында — бир кёзю,
Кукадан толуб айтхан сёзю.
Муну дорбуннга джыйды,
Аллына къаяны сюеди,
Отну шынкъарт джакъды,
Бир темир тишни табды.
Учу джити, чюй кибик...
«Тейри берди, деб, адам тишлик!»
Тиш да къып-къызыл болургъа,
Эмеген бурулду отун салыргъа —
Сибилчи сермеб алды къызгъан тишни,
Дженгил урду эмегенни кёзюне.
Эмеген сокъур болду,
Тангнга дери дорбунда къармаб-излеб турду.
Сибилчи да къутулду эмеген къоркъуудан.
Табмады тышына эшикни.
Энди къалай ачсын къая тешикни?
Танг атды. Кюн тиер заманда
Тууарла ынгырдаб башладыла.
Эмеген къаяны азчыкъ ачды,
Хар малын къармаб, сылаб джиберди.
Сибилчи къалды ичинде,
Эмеген этди тинтиуле.
Ашхам къарангы болургъа,
Отха отунла салды.
Биягъы тишни Сибилчи,
Кёргюзмей, отха салды.
Тиш да къып-къызыл болду —
Эмеген эшикни ачды.
Сибилчи, артындан барыб,
Къызгъан тишни чанчды.
Къаяны ийиб, Сибилчиге чабды,
Кёзюн мараб уруб, ол да эшикге къачды.

Эси да эмегеннге кетиб,
Тюзелиб сюреди деб, кьоркьуб,
Кеси да, джан солуу этиб,
Келди нёгерлерине, кьутулуб,
Ач ауузу да суусабдан тутулуб.
Ол ёзенден кьачдыла, кетдиле,
Кече кьалгъан джерлерине джетдиле,
Кюлню бери ачдыла:
От да кюйюб джукъланыб,
Къарынны ичинде этлени табдыла.
Алатат татлы бишиб, джутланыб
Адам ашарча сукъланыб.
Тангны сакъламай, джолгъа чыгъыб,
Чаба-джорта, бек кыйналыб,
Айю кьакъгъа джетдиле:
Джартысын кьанатлыла ашаб,
Къалгъан-тургъанны кёрдюле.
Къакъ этни тишлик этиб,
Чабырлары да джылтырыб, тешилиб...
Къатхан айю терини джибитдиле,
Тюклю чабырла этдиле.
Бир кюнню алайда солуб,
Кеслери да арыб, тозуб,
Нарт элдерине келдиле,
Сау-эсен джамагъатны кёрдюле.

3. Ёрюзмек бла джашчыкъ

Эртде-эртде нартла-гуртла деб бирле джашагъандыла. Аланы тамадалары кесини озгъун акъылы, эси, тирилиги, джитилиги бла белгили деу Ёрюзмек болгъанды. Кёб аманлыкъдан, кёб хатадан, кёб палахдан, кёб терсликден, кёб кыйынлыкъдан бирча сакълаб, Ёрюзмек нартлагъа тыйыншлы башчылыкъ этгенди. Ёрюзмекни кюцю бла, нартланы башлары кёб джауну чабыуундан кьутхарылгъанды.

Бир джолда Ёрюзмек, нартлагъа кийик эт ашатыргъа джюклениб, садагъын да бойнуна атыб, бир сюрюочю джашчыкъны да биргесине алыб, уугъа атланганды. Бара-барыб, тау этекде бир уллу чегетни кыйырындан киргендиле ала. Агъачланы тюзлеринден кесиб, Ёрюзмек къая джанында, кече джатарча, кюндюз солурча, эрлай кьошчукъ ишлегенди. Ёрюзмек да, джашчыкъ да хапчюклерин кьошха салгъандыла, бираз отун ташыгъандыла, мурджар этгендиле.

Ёрюзмек, къая джанлада излей кетиб, отлукъ таш да, кьуу да табханды. Ташны ташха уруб, от чакъдырыб, кьургъакъ отунладан, кюреше кетиб, кючден-бутдан отчукъ тамызгъанды. От иги джаннгынчы, Ёрюзмек да, джашчыкъ да, оджагъада томраулагъа олтуруб, хайт деб солугъандыла.

Арыгъанлары кетгенден сора, Ерюзмек джашчыкъгъа:

— Мен, арлакъ джайылыб, кийикле ёлтюрюб келейим, сен, аз-аз отун салыб, отну джукълатмай тур. От джукъланса, экинчи от эталлык тюрлюз,— деб, кетгенди.

Ерюзмек кетгенден сора, джашчыкъ кеси джангыз, эрикгенча болуб, мурджарда къалкъыб къалгъанды. Джукъудан тоя келиб, уяныб къараса, от джукъланыб тура.

Джашчыкъ, секириб ёрге къобуб: «Ой, юйюм къуруду, отум джукъланнганды да къалгъанды, энди, от джукъланыб тургъанлай, Ерюзмек келиб къала эсе, меннге урушурукъду» — деб, къоркъуб, чаба-джорта, бир терен къулакъны ёрге айланганды. Къулакъ тауусулуб, ол бир сыйдам сыртха чыкъгъанды. Сыртдан ауа барыб, бир мийик тёбени кёргенди. Тёбени башына ёрлеб, тёгерегине къараса, кёз кючден джетген бир джерде от джарыкъ ургъанын эсегенди. «Ерюзмек келгинчи, от алыб келейим да, эрлай от тамызайым къошда»,— деб, джашчыкъ от джарыкъ таба мыллыгын атханды.

Джашчыкъ от джарыкъгъа джууукъ кириб къараса: чегет тарда — бир уллу къош, къошну бир мюйюшюнде — бир уллу от, отну тёгерегинде да — тогъуз эмеген. Джашчыкъ, чартлаб кириб, от алайым да къачайым деб тебрегенлей, ол тогъуз эмеген: «Ма, аллах бергенча, оюнчакъ келди бизге»,— деб, сермеб тутуб, тобну атханча, джашчыкъны бир-бирине атыб башлагъандыла. Алай эте келиб, джашчыкъ тогъузунчу эмегенни къолуна тюшгенлей, ол: «Муну, ол къайнай тургъан къазаннга атыб, бишириб ашаргъа керекди»,— деб, къуру сууу бла, отда къазанны кёрюзгенди...

Джашчыкъ ары от алыргъа кетгенлей, узаймай Ерюзмек, кёб кийик эт да кёлтюрюб, къошха къайтханды. Къараса: къошда не от джокъ, не джашчыкъ джокъ. Джашчыкъны да, отну да кёрмегенинде, Ерюзмек: «Джашчыкъ, отну джукълатыб, менден къоркъуб, от излей кетген болур»,— дегенди.

Ерюзмек, ким да билген, бек сезимли эмда хыйлачы киши болгъанды. Аны къайры кетгенин сезгенлей, ол: «Энди эмеген-леге кесин ашатыб къояды»,— деб къоркъуб, джашчыкъны ызындан къысха баргъанды.

Эмегенлени къошларын табыб, Ерюзмек гузаба киргенди. Кирсе, аллайгъа кирсин: эмегенле джашчыкъны къайнай тургъан къазаннга атаргъа тебреб тура. Аны алай кёргенлей, Ерюзмек эмегенлеге:

— Эй, ашхы уланла, бу джашчыкъ да, мен да сизге келечиге келгенбиз, мен, суу ичме деб, къулакъгъа къайтыб, артха къалгъан эдим,— дегенди.

Эмегенле, джашчыкъны ёлтюрюрге тебрегенлерин да къоюб:

— Не келчилигинг барды, айт, эшитейик? — деб Ерюзмекни сёзю къайгъылы болгъандыла.

Ерюзмек алагъа, кёлю бла айтханча этиб, сёзюн былай башлагъанды:

— Элим бютеу туююш болганды: бир затны айыралмай, бары урушадыла. Хар ким кесим айтхан деб, бир-бирин соядыла, нартлада муну тюзюн билирге киши табылмайды, сиз акыыллыла, ашхыла, ким билсин, айырлыкъ болурму эдигиз,— деб келгенбиз.

Бурун эртделеде бизни джерлерибизде бир уллу ёгюз джа-шаганды. Кесини мазаллылыгы бла аны кёзююнде анга тенг бу тегерекледе джорюмегенди. Бу ёгюзню кёзлери арба чарх тенгли, кирпичлери да бирер къарыш болгандыла. Ол тар къаягъа кирсе, мюйюзлери эки джанына тийиб, къаяланы оя барганды. Атлагъаны сайын, уллу тереклени, хансланы эзгенча, аякъ тюбюнде эзгенди. Иссилеб, къуйругъун силксе, тебелени аудурганды. Джорюген сагъатында, ауурдан, къаты джерде аякълары батхандыла. Суусаб болуб, бара тургъан уллу сууладан суу ичсе, суула тауусулуб, ташлары агъарыб кългъандыла. Исси кюн, къуйругъу Бештауда чибин къоруб тургъанлай, ол тили бла Минги-Тауну башындан бузланы джалагъанды. Ол заманлада бу джерледе дагъыда бир уллу къара къуш айланнганды. Джерде хайыуанлада ол ёгюзге тенг болмагъанча, кёкде къанатлылада да мынга тенг къанатлы болмагъанды. Муну тырнакълары джанкълышча, гаккысы да Минги-Тауча болганды. Учуб, кёкге чыкъса, кюнню джабыб, Кавказны кёб джерин салкъын этгенди. Ачыуланыб, къанат къакъса, кёб къаяланы, ташланы джелге алдыргъанды.

Талай ёмюрню джашай туруб, ёгюз къартайгъанды. Тишлери тюшюб, ашны чайнаылмай тебрегенди. Борбайы юзюлюб, башын кечиндиралмай, бир кюн тау этеклени биринде узунуна сойланнганды.

«Ёлген — саугъа азыкъ» дегенча, ёгюзню мыллыгына къанатлыла, джаныуарла басындыла. Бирери бирер бускак юзюб, уллу санланы субай этдиле, этин седиретдиле, кългъанын да чанчакъладыла.

Ала алай эте тургъанлай, мыллык ийисге ол уллу къара къуш шуулдаб джетеди. Ёгюзню бир джауурун къалагъын тырнакълары бла кёлтюрюб, кёкге чыгъады.

Ол кёзюуледе бу джерледе бир саубитген джаш да сюрюу бла айланнганды. Аны сюрююнде бютеу сюрюуге алчы болуб джорюген бир уллу теке да болганды. Джангур келсе, буз джауса, сюрюучю да, джаш кеси да, текени сакъаланы тюбюне кысылыб, джибимей, ариу сакъланыучан эдиле.

Ёгюз ёлген кюн да бир уллу таякъ джангур келгенди, кёзю кёкге ачдырмагъанды. Джаш да, сюрюу да текени сакълал тюбюне джыйылгъандыла. Теке да аякъ юсюнде кълкълуу этеди.

Къара къуш, кёкде айлана келиб, джауурун къалакълны кълйда ашаргъа билмей, терекге ушатыб, текени бир мюйюзюне кълоннганды.

Теке, мюйюзюме джукъ кълонду деб сезмей, биягълнлай

къалкъыб тебрегенди. Ач къуш да, джутланыб, джауурунну этин джыртаргъа джарашханды. Сюрюучю джукълай да тюш кёре, къойла да джатыб кюушене, джангур тохтаса деб, сакъ-лагъандыла.

Бир заманда сюрюучю уянады да, джангур тохтаймыды экен деб, башын текени сакъал тюбюнден чыгъарыб, кёкге къарайды. Къуш да, джашдан илгениб, кёкге учады. Джауурун да, мюйюзден учхалаб, джашны кёзюне тюшеди.

Джаш, джауурун къалакъ тюшгенин эсгермей, кёзюне кирчик тюшгеннге ушатыб, кёзюн уаады. Ауруб инджитмесе да, ингирге дери джылагъанлай айланады джашны кёзю. Ингирде юйге къайтханында: «Анам, кёзюме хапчюкмю тюшгенди да, бир кесек джылайды»,— деб, джаш анасына кёзюн кёргозгенди.

Анасы да, джашыны кёзюне къараб: «Хапчюк тюшюб турады»,— деб, джашыны кёзюнден джауурун къалакъны алыб, арлакъ ташлагъанды.

Джылла ёте, кюнге кете, топракъ олтуруб, къырдыш къозлаб, джауурунну юсю уллу тала болгъанды. Не ариу джер эди, тюз болуб, шо былайда эл болуб бир джашар эди деб, адам-ланы кёзлери къарагъанды.

Джылланы бир джылында алайгъа эл орналгъанды. Суулары, отунлары, ашлары болуб, эл кечеден кюннге джашнагъанды, байлыгъы аллына ургъанды.

Амма, не келсин, бир кюн эртденбла адамла къобуб къарасала, элде юйлени эшиклери, терезелери терсине-терсине айланыб тура. Элни артында таула, сыртла элни ал джанына кёчюб сюеле. Элни ал джанындан тийиучю кюн элни артындан тийиб келе. Эл джыйылыб, не айтыргъа билмей, сейир-тамаша боладыла. Ахырында, къартла, сагъыш этиб, элни терсине бурулгъанын джер тебребил болгъаннга буюргъандыла. Алай а эл терсине 2-чи — 3-чю кюнледе да бурулады. Сора халкъ, сейирсиниб:

— Бу бизни кече сайын элибизни бютеу эшиклерин, терезелерин терсине айландырыб тургъан не зат болгъанын, сакълаб, билирге керекбиз,— деб, бары да сагъаядыла. Джангыз бир эркиши къалмай чыгъыб, бир кече элни тегерегин сакълайдыла. Ала да мараб тургъанлай, кече арасында бир уллу тюлкю келиб, джауорун къалакъны топракъдан тышына къарагъан джитичигинден тартханды, алай тартханлай, эл къымылдайды.

Сора была, кёзлери бла кёрюб, эл эртден сайын нек терсине бурулгъанын ангылайдыла. Хата тюлкюден чыкъгъанын билгенлей, ачыулу адамла аны арагъа алгъандыла. Ким къазыкъ бла, ким кюрек бла сермеб, ала тюлкюню эл къыйырда сойландыргъандыла. Бютеу эл басыныб, тюлкюню ёрге айланган джанын сойгъандыла, ол бирси джанын сояргъа уа, ол къадар адам не кюреселе да, тюлкюню бир джанындан бир джанына буралмагъандыла. Джарты терини уа юйге алыб келиб, юлешсе-

ле, бютеу элни эркишисине бёрк кыйырла чыкыгъанды. Орунда тургъан бир джарлы къатынны уа кесин да, джашчыгъын да киши сан этмегенди.

Узаймай, аякъланыб, джангыз ийнегин кыстай, урчукъ да ийире, къатын бир эртденбла элни кыйырына чыкыгъанды. Алайда ёлген тюлкюню эслеб, ол кюлунда урчукъу бла аны сансыз ары-бери бургъанды. Сабийге бёркге джарар эди деб, тюлкюню эл соялмагъан джанын кеси союб, тери джартыны алыб келиб, джашчыгъыны башына ёлчелегенди. Ёлчелегенликге, сау элге джартысы бёрк кыйыр чыкыгъан тюлкюню терисини бир джартысы аны джангы туугъан сабийине бёрк кыйыр чыкымагъанды. Ол къатын: «Сау эл бютеу кийингенигизде, мени джашыма бёрк кыйырлыкъ кыйомагъансыз»,— деб, саулай элге кёлкълалды болгъанды.

— Да, не этейик, сау элге джартысын алгъанбыз, сени джашынга да тюз джартысын кыйгъанбыз,— деб, эл да аны ауузун тыйгъанды.

Энди аладан, башы Минги-Тауда буз джалай тургъанлай, кыйуругъу бла да Бештауда чибин кюругъан ёгюзмю уллуду, гаккысы Минги-Тау тенгли болгъан кюшму уллуду, сау сюрюу да, сюрюучю да сакъл тюбюне джыйылыб тургъан текеми уллуду, джауурун кълалакъ кёзюнде хапчюкча кёрюннген сюрюучюмю уллуду, джауурунну кемиреме деб, элни ары-бери бургъан, терисини джартысы да бютеу элге бёрк кыйыр чыкыгъан тюлкюмю уллуду, саулай эл буралмагъан тюлкюню урчукъ сабы бла ары-бери бургъан къатынмы уллуду, огъесе терини джартысы бёрк кыйыр чыкымагъан джангы туугъан джашчыкъмы уллуду?

Сиз барыгъыз, акъыллыла, ашхыла, быладан кыйсы уллу, кыйсы гитче болгъанын айырыгъыз деб келгенбиз,— деб, сёзюн бошады Ёрюзмек. Эмегенлени бири:

— Ол узунлугъу Бештаудан Минги-Таугъа джетген бугъа уллуду,— дегенди.

— Огъай, кюш уллуду,— дегенди экинчиси.

— Кюшну мыйюзюне кюндуруб тургъан теке игитда уллу болады! — дегенди ючюнчюсю.

Тёртюнчюсю:

— Джауурун кълалакъ кёзюнде хапчюкча кёрюннген сюрюучю уллуду,— дегенди.

Бешинчиси:

— Бютеу эл бир джанындан бир джанына аудуралмагъан тюлкю уллуду,— дегенди.

Алтынчысы:

— Тюлкюню ары-бери аудургъан къатынды уллу,— дегенди.

Джетинчиси:

— Тюлкюню терисини джартысы бёрк кыйыр чыкымагъан джангы туугъан джашчыкъ уллуду,— дегенди. Андан ары эмегенле:

— Мен айтхан тюздю! — деб бири.

— Огъай, мен айтхан тюздю! — деб да бири, терен даулашха киргендиле.

Ерюзмек да: «Чот табды»,— деб, джашчыкъгъа кёз къысханды.

Джашчыкъгъа да джан киргенди.

Ахырында эмегенле, сёз бла орталарын айыралмай, джыгъалаша, тюблю-башлы бола тебрегендиле. Ала алай бир-бирлерине болгъанлай, Ерюзмек джашчыкъны да алады да къутулады да кетеди.

4. Ерюзмек бла шайтанла

Нартны джигити нарт Ерюзмек,

Ори-ори-рау!

Тиши тюшген къарт Ерюзмек,

Ори-ори-рау!

Ерюзмек деген ёзденед,

Ори-ори-рау!

Белибауу джезденед

Ори-ори-рау!

Кёнчеги да маймёзденед,

Ори-ори-рау!

Ерюзмек а бир къарангы кече

Атланыб тебрегенед,

Ори-ори-рау!

Бир узакъ джерде бир джарыкъ кёргенед.

Ори-ори-рау!

Салыб ол от джарыкъгъа баргъанед,

Ори-ори-рау!

Ерюзмекни чычхан сыртлы сары аты,

Ори-ори-рау!

Эки къулагъын аллына тутуб тохтагъанед,

Ори-ори-рау!

«Ай, аман ат!»,— деб, эки джамызына къамчи бла

Кючлю-кючлю ургъанед,

Ори-ори-рау!

Къараб кёргенлей, кёнчегин башына къысханед,

Ори-ори-рау!

Барса уа, тегерек тутуб тургъан

Бир уллу тойгъа баргъанед,

Ори-ори-рау!

«Ерюзмек келди, Ерюзмек келди!» — делле дейд,

Ори-ори-рау!

«Къайдан чыкъдынг, нартны джигити нарт Ерюзмек?» — деб,

Аллына чабыб, атдан тюшюрдюле,

Ори-ори-рау!

Атын элтиб ат илкичге такъдыла,

Ори-ори-рау!
«Кел, кел, кел, джууукъ бол»,— деб,
Кесин тойгъа тартдыла,
Ори-ори-рау!
Эки джанына эки ариуну салдыла,
Ори-ори-рау!
«Оннга, оннга!» — деселе, онг джанына бараед,
Ори-ори-рау!
«Солгъа, солгъа» — деселе, сол джанына бараед,
Ори-ори-рау!
Андан сора Ёрюзмекни олтуртдула,
Ори-ори-рау!
Аллына да къазандан чыгъарыб исси этлени салдыла,
Ори-ори-рау!
— Бисмилля,— деб, къарт Ёрюзмек узалгъанлай,
Джыйылгъан миллет тас болду,
Ори-ори-рау!
Аллында тургъан исси этле ат кир болду.
Ори-ори-рау!
Аты тагъылгъан темир илкич эски къаура болду,
Ори-ори-рау!
Алайда уа къарт Ёрюзмек
Аз-буз эс джыйды,
Ори-ори-рау!
«Мен барыб богъанымы джарашдырыб келейим»,— деб,
Къарт Ёрюзмек юйюне кетди дейд.
Ори-ори-рау!
Ёрюзмекни къатыны обур Сатанай билгенед аны, дейд.
Ори-ори-рау!
Оджакъны башына ала кюйюзню джайыб,
Кюндюз болгъанында да, танг атмагъанд деб,
Иймей тураед,— дейд,
Ори-ори-рау!
Сора андан кёб да къыйналыб,
Алай сау болгъанды Ёрюзмек,
Алай бир болгъанды Ёрюзмек бир джолда.

5. Сосуркъа бла эмеген

Сосуркъа бурун Къартджурт элге баргъан этеди. Барыб анда джашайды.

Бир заманда бир эмегенни хапары чыгъады: элге джууукъ джерге орналыб, халкъны малын, адамын да ашайды,— деб. Аны халкъны инджитгенине тёзалмай, Сосуркъа:

— Мен ол эмегенни кёрмейин мадарым джокъду! — деб, тебрейди. Излей барыб, Хурла кёлде табады.

— Эй, адам улу! — дейди эмеген, муну кёргенлей.

— Сен ким боллукъса? Сени атынг неди? — дейди Сосуркъа.

— Мени атым — Чолакъ Чомур,— дейди эмеген.— Сени атынг а неди?

— Мени атым джокъду. Мен сени излеб келгенме, кючюнгу кёрюрге,— дейди Сосуркъа.

— Мен Сосуркъа деб бир адамны кёб излеб айландым. Адам улунда андан кючлю адам джокъду, деб эшитгенме. Сен Сосуркъаны таныймыса? — деб сорады эмеген.

— Таныйма, бек таныйма.

— Аны оюнлары къалай болуучан эдиле?

— Сосуркъаны бир оюну былайды: ма бу таудан сенича бир уллу эмеген ташны тёнгеретсе, къаяны тюбюнде сакълаб туруб, ол ташны башы бла уруб, чартлатыб, ызына чыгъарады.

— Мен да этейим алай, аны неси барды сора?!

Сосуркъа, тикге чыгыб кетиб, башында бир къаяны къобарады. Чолакъ Чомур да тюбюнде сакълайды. Сосуркъа ол мазаллы къая ташны тёбен тёнгеретеди. Эмеген, ташны башы бла уруб, ызына чыгъарады. Ташны ууалгъанларындан Сосуркъа кесин кючден сакълайды.

— Сосуркъаны дагъыда бир оюнун айтайым,— деди Сосуркъа.

— Айт, айт, ол этген оюнланы мен да этерикме! — деб махтанады эмеген.

— Сосуркъа, тогъуз къаладжюкню темирин отха салыб къыздырыб, ауузун ача эди, аланы ауузуна атдыра эди.

— Сосуркъа алаймы этеди? Ол а бош затды! Аны мен да этейим!

Тогъуз къаладжюкню темирин отха салыб къыздырыб, ауузун ачыб, ичине джутады, алай а Чолакъ Чомургъа не аз да хата болмай къалады.

Эмегенни бу лагъымла бла ёлтюралмазлыгъын ангылаб, Сосуркъа сагъыш этди.

— Сосуркъаны дагъыда ючюнчу оюну да барды, сен аны этелмезге болурса,— дейди Сосуркъа.

— Къайда, айтчы, мен аны да этмей къоймам,— дейди Чолакъ Чомур.

— Сосуркъа алай этеди: Хурла кёлге къыш чилледе киреди да, кеси бузгъа иги бузлагъынчы, андан чыкъмай турады. Тамам иги бузласа уа, бузну да ууатыб чыгъады.

— Ашхы, аны да кёрейим — деб, эмеген Хурла кёлню арасына киреди.

Сосуркъа, эки къышны сууугъун тилеб, Хурла кёлню бузлатханды.

Эмеген Хурла кёлню ичинде джети кюн бла джети кечени турады.

— А, Чолакъ Чомур, чыкъ энди! — дейди Сосуркъа.

Эмеген, бузну башы бла уруб, ууатыб, башына чыгыб тебрейди.

— Эй, сабыр бол, Сосуркъа алай этмей эди, мен джа-

нгылган этгенме. Сосуркѡа, бузну кѣлтюрюб, аны тѹбюне агѡач, таш, бичен сала эди. Агѡачны, ташны, биченни келтир да кѡуй кѣлге! — дегенди Сосуркѡа.

Эмеген, барыб агѡач, таш, бичен келтириб, бузну тѹбюне салыб, дагѡыда джангыдан бузгѡа киргенди. Тогѡуз кюн бла тогѡуз кечени дагѡыда бузну тѹбюнде тургѡанды. Он кѡышны сууугѡун тилегенди Сосуркѡа. Суу бузлаб, эмеген чыкѡмазча бегигенди. Сора Сосуркѡа келиб:

— А, Чолакѡ Чомур, заман болгѡанды, тур! — дегенди.

Эмеген башы бла бузну урады. Буз кѡымылдамай кѡалады.

— Энтда бир ур! — дейди Сосуркѡа. Экинчи кере урады бузну эмеген. Буз джарылады.

— Ай, энтда бир ур! — дейди Сосуркѡа. Ючюнчѹ кере да урады бузну эмеген. Бузну сындырыб, баш токѡмагѡы чыгѡады...

Кѣб кѡрешеди эмеген, алай а буздан тѣнгеги чыкѡмайды. Сора, алайдан чыгѡарындан тѹнгѹлюб, айтханды:

— Эй, сен, хыйлачы адам, меннге этерни этдинг, сен кесинг да бош адам тѹлсе, Сосуркѡаса. Мен сени хапарынгы эшитген эдим. Сени эки балтырынгдан да кѡалай танымадым?!¹ Сен менден не зат излейсе, ѣлтюрюгеми башлагѡанса?

Сосуркѡа айтханды:

— Керти айтаса, сени кирик, халкѡны инджитгеннге ѣлюм керекди! — деб, Сосуркѡа кѡылычын алыб эмегенни сегиз сѣлешмеген башын кесгенди, сѣлешген башына кѡылыч не аз да илинирге унамагѡанды.

Сора эмеген айтханды:

— Сени бычагѡынг мени бу башыма кѡарыу этеллик тѹдѹю. Сени, мени да мындан кѣб кѡыйнама. Андан эсе, бар да мени дорбунумда уллу кѡара кѹбюрюмден мени кѡара кѡылычым ал да кел. Ол кѡылыч болмаса, мени бойнуму башха бир джукѡ да кесмез.

Сосуркѡа барады. Барса, ол кѹбюрнѹ аллына бир темир багѡана салыныб тура. Кѡурукѡ бла бир джанындан узалыб, Сосуркѡа кѹбюрнѹ башын ачады. Ол кѹбюрнѹ былай ачханлай, бюклениб тургѡан мазаллы кѡылыч чартлаб чыгѡыб, темир багѡананы уруб, кесиб джерге тѹшгенди.

Кѡылычны алыб баргѡанды Сосуркѡа. Эмегенни башын кесерге тебрегенлей:

— Кѡашыкѡ бла кѡанымдан бир ич: ол сеннге кѡарыу берир,— дейди эмеген.— Ичегилеримден да бир белибау этиб кѡыс белинге. Алай этсенг, мени кѡарыуум санга кѣчерикди.

Сосуркѡа эмегенни башын кеседи. Маскеге эмегенни кѡанын ичиреди. Ол олсагѡатлай ѣледи. Ичегилеринден алыб терекге чырмайды. Терек да ичеги чырмалган джерлеринден кесилиб-кесилиб оѹлуб тѹшеди.

— Э, сенде уа керти да кѡарыу бар кѣре эдим,— деб, аны

¹ Сосуркѡаны балтырларында эти болмагѡанды.

ктылыч бла ууакъ-ууакъ туурагъанды. Сосуркъа, алай бла, кесини халкъын тогъуз башлы эмегенден къутхаргъанды.

Алайды Хурла кѣлде Чолакъ Чомур деген эмеген бла Сосуркъаны тюбешгенлери.

6. Сосуркъа бла джансюек

Эртде-эртде, нартланы заманларында, Сосуркъа деб бир тулпар джаш болгъанды. Сосуркъа артыкълыкъны кѣлтюрмегенди, онгсузланы сакълагъанды. Хыйлалыкъгъа да уллу усталыгъы болгъанды. Хаман кетиб айланыб, кыйынлыкъ джетген адамланы кыйынлыкъдан къутхарыб, болушуб айланганды.

Бир кюн Сосуркъа, биягъынлай атына да миниб, айланыргъа кетгенди. Иги кесек айланыб, бара барыб, бир уллу тюзде бир уллу акъ къаяны кѣргенди. Джууукъ барыб къараса — ол къая тюл, бир адам джансюек, ортасында да бир тешиги бла.

Сосуркъа ол къая тенгли мазаллы джансюекге бек уллу сейирсингенди. Атына миниб, адам джансюекни тешигинден секириб бу джанындан ѳтѳб, ол джанына тюшгенди.

Сора андан арлакъ барыб, бир къара сууну къатында тохтаб, Тейриден тилегенди: «О Тейри, бу сюекни сау этиб манга бир кѣргюз!»

Тейриден алай тилегенинде, ол джансюек думп болуб, алайдан ѳрге къобуб, Сосуркъаны къатына бир мазаллы адам келгенди. Ол адамны эки кѣзю сокъур болгъанды. Ол хауагъа чыккъанына: «Тоба-тоба!» — деб сейирсингенди.

Сосуркъа уа, аны уллулугъуна сейирсиниб, къоркъаракъ болгъанды.

— Былайда адам бармыды? — дегенди мазаллы.

— Мен барма! — дегенди нарт Сосуркъа.

— Тоба-тоба, адаммыса? Не болгъанды манга, къайры чыкъдым?! Ёлгеними уа унутмагъанма, — дегенди мазаллы адам.

— Сен хауагъа чыккъанса, сени мен Тейриден тилеб чыгъардым дуниягъа. Мен сени къобардым, энди мени сенден тилерим барды. Мени сорууларыма джууаб бер!

— Сора сор! — дегенди мазаллы адам.

— Сизни заманыгъызда адамла былай уллumu болгъандыла, сенича?

— Менден уллу адамла да болгъандыла, мен орта бойлу адам эдим, — дегенди Сосуркъагъа ол адам.

— Сора сизни заманыгъызда адамла нелай бир заманны джашай эдиле? — деб соргъанды Сосуркъа.

— Джети-сегиз джюз джыл джашай эдиле.

— Да сора сизни заманыгъызда къазауат этемегиз?

— Айхай, этеек! — дегенди мазаллы адам.

— Да сауутугъуз-сабагъыз къаллайла эдиле? — дегенди Сосуркъа.

— Сауутубузну кѣргюзюр эдим, къатыбызда чегет болса,— дегенди ол адам.

— Ол джанынг чегетди,— дегенди Сосуркъа.

Сора ол адам узалыб бир уллу нарат терекни, бир чѣбно алгъанча, тынч тартыб алгъанды.

— Ма быллай эди бизни сауутубуз! — дегенди.

Сосуркъа, сейирсиниб, сакъалын сылагъанды. Алай сылагъанлай, биягъы киши къабырына къуюлуб, ол биягъы жансюек биягъынлай ѳрге туруб къалгъанды.

7. Алауган

Алауганлары онтогъуз къарнаш болгъандыла. Эм тамадалары — Алауган. Барысы да юйленмей тургъандыла. Алауган барындан да уллу сюекли болгъанды. Кесин сант кирик этиб джюрютгенди. Эки ѳгюз терини ийлеб, созуб, эки аягъына эки чабыр этиб, чабырларыны ичлерине бирер гебен биченни салыб, алай кийгенди.

Бир кюн джашла аталарына айтхандыла: «Бир кишини, бир къатынны онтогъуз къызы болгъанланы табыгъыз бизге». Ала джашагъан элде аллай юйдеги болмагъанды да, аталары джолгъа чыкыгъанды. Бек кѣб айланыб, алай а аллай юйдеги табалмай, ызына келѣ тургъанлай, бир дуппурну башында бир къатынны кѣргенди. Сора анга кюнашхы бергенди да, айыб этме, не излейсе? — деб соргъанды.

— Да нек айыб этеме, амалсыздан джолоучу болгъанма, онсегиз къызым барды да, бир къатынны, бир кишини джашлары болуб, онсегиз джаш излей айланама.

— Хы! Мен да сенича болуб айланама, алай а мени джашларым онтогъуздула. Ким билсин, барыб джашлагъа бир сораыйм. Ала разы болсала, онсегиз къызынгы да келин этейим,— деб, юйюне баргъанды.

Былай-былай деб, джарашдырыб хапар айтханды. Қалгъанла тынгылагъандыла. Эм гитчелери уа: «Алауган къалса да, хата болмаз, биз, къалгъанла, ол онсегиз къызыны алайыкъ»,— дегенди.

Аталары да, джашла да огъай демегендиле. Барыб, ол онсегиз эгечни келтириб, уллу той-оюн этгендиле. Алауган а къатынсыз къалгъанды.

8. Алауган тайны къалай тутханыны юсюнден

Нарт элден узакъ болмай бир уллу кѣл болгъанды. Ол кѣлден кюн къушлыкъ заманда эки тай чыгыучан эдиле. Чыгыб, тѣгереклерин сымарлаб, сора кѣлге кириб, тѣп-тѣгергине джюзюб, арысала, ызларына, кѣлге, ташайыб кетгендиле.

Нарт элде эркишиле, ол тулпар тайлагъа кѣзлери къараб,

къалай тутаргъа билмей, кѣб сагъыш этгендиле. Бир кюн элде эркиши къалмай, бирер кючлю аркъан да алыб, кѣлню джагъасына баргъандыла да, бирери бирер чунгур къазыб, алагъа кириб, букъгъандыла. Алауган а ол кюн элде болмагъанды. Тайла чыгъар заманны аллы бла эркишиле аркъанларыны учларын къолларына чырмаб, тайла кѣлден чыгъыб, тѣгереклерине къарай тебрегенлей, аркъанларын тайланы боюнларын мараб атхандыла. Атханлыкъгъа уа, бир деб бири да аркъанын тайланы боюнларына тюшюралмай, тюнгюлюб кетгендиле.

Бу хапарны эшитиб, экинчи кюн тюш заманда къылдан эшилген, кючлю аркъанны да биргесине алыб, Алауган кѣлню джагъасында букъгъанды. Бир чунгургъа кириб, сакълай тургъанды да, заман джетгенлей, кѣлден бир тору тай бла бир кѣк тай чыкъгъанларын кѣрюб, башын энишге букъдуруб, аркъанын алда баргъан тору тайгъа силдегенди, алай а аркъан артдан келген кѣк тайны бойнуна тюшгенди.

Алауган не къарыуун да салыб, тартыб, тайны кесине джыйгъанды. Тайны кесине джууукъгъа келтиргинчи, базыкъ къылдан эшилген аркъаны созулуб, халыча, ингичке болгъанды. Тайны алай чыгъаргъаны бла эрлай сермеб, бир къолу бла къулагъындан тутханды да, бирси къолу бла да джюгенни тайны башына кийдиргенди. Джюген бла тартыб, юйуне джетгенди да, къарнашларындан къалгъан ат джерни тайны сыртына салгъанды. Юч айылын да къаты къысыб, къамчисин да къолуна алыб, секириб, тайгъа мингенди.

Минсе, аллай тайгъа минсин, элдеги атланы бир айгъа джюрюгенлери чакълы бир джерге бу тай бир атлаб къойгъанды, джылгъа джюрюгенлерине уа — бир сагъат да турмай баргъанды. Чынгагъаны да тюз атланы джыл джарымгъа джюрюгенлери тенгли болгъанды. Аллай джюрюк, дюдюр тай болгъанды Алауган кѣлден чыгъаргъан кѣк тай. Тайны кесине юретгинчи, аны иги сылыт этиб, джууаш этиб, элине къайтыб келгенди. Тайны атына Гемуда атагъанды.

Нарт элни адамлары джыйылыб, Алауганнга эшитдире: — Бу санча муну къалай тутду, джамагъатдан кючлю къалай болду?! — деб, бек сейир-тамаша болгъандыла.

— Мен эркишиме! — деб джууаб бергенди Алауган да.

Алауганнга эришиб, сау элни эркишиси джыйылыб, биягъындай, кѣлде къалгъан тору тайны тутаргъа мурат этиб, аркъанларын да алыб, кѣлню джагъасында бугъуб, марагъандыла, алай а тору тай кѣлден чыкъмай къалгъанды.

9. Алауган алтын тонну эмегенледен къалай алгъанды

Бир кюн Алауган, Гемудагъа да миниб:

— Бир кѣз ачыб келейим! — деб, джолоучу болгъанды.

Ингир къарангы болгъунчу баргъанды да, бир джерден от жарыкъ чыкъгъанын эслегенди. «Бу къуру джерде не эл, не къош болмаучан эди, арабий, бу жарытхан не зат болду экен? — деб, Алауган сагъышха киргенди.

Ол не айтыргъа да билмей тургъанлай, миннген аты — Гемуда — адам тил бла былай айтханды:

— Алайда джети башлы джети эмеген джашайдыла. Къырккъулакъ къазаннга бешджыллыкъ ёгюзню этин салыб, аны тюбюнден аямай от этгендиле да, ол отну жарыгъыды алай жарытхан, — дегенди. — Ол джети эмегенни бир алтын тонлары барды. Алтын болгъаны бла да къалмай, ол тонну джагъасы джырлай, эки дженги харс ура, этеклери да тепсей турадыла... Къоркъа эсенг, кенгнге къач, алай тюл эсе, юслерине барайыкъ. Мен айтханны этсенг, тонну алырса да къайтырса, алай болмаса, кесинги эмегенлеге ашатыб къоярыкъса. Былай баргъанлай: «Уу, Алауган, къайдан чыкъдын? Кел, кел!» — деб, алдырланырла, тамадалары: «Къонакъны атын тагъыгъыз!» — дерикди. Сора сен: «Атым огъурсуз атды, хата этдирмегиз, марджа, табаны бла да, ал аякълары бла да урлукъду, таб ауузу бла да къабарыкъды, атха чырт тиймегиз!» — дерсе. Сора эмегенлени эм ёхтемлери чыгъыб: «Бу тайчыкъ бизге не истем!» — деб, сенден джюгенни алыргъа умут этер, мен къысха бурулуб, табанны бир джетдирсем, эмегенни къайда тюшгенин кёрюрсе. Эмегенле анга, ёлюбмю къалды деб, ары чабышханлай, къазанда къайнай тургъан шорпадан челек кирген чолпу бла юслерине бюркесе, ол заманда ала:

«Ой, Алауган, алыныбмы айланаса! Кюйдюрюб къоя эдинг да!» — деб, тонларын да унутуб, къачарла. Сора сермеб, алтын тонну алыб, мени юсюме дженгил миналсанг, къутуллукъса. Алай болмаса уа, ала сени эзерле!» — дегенди аты Гемуда.

Алауган, Гемуданы акъыл сёзюне эс бёлюб, къоркъмай, эмегенлени юслерине баргъанды.

— Кече ашхы болсун, бурунгу къартла! — деб, Алауган эмегенлеге салам бергенди.

— Ой, сау бол, Алауган, тюш атдан, джууукъ бол! — деб, эмегенле бир-бирине ышаргъандыла. Алауган, атдан тюшер-тюшмез, аты айтхан къырккъулакъ къазанда эт къайнай тургъанын эслегенди.

— Туругъуз, къонакъны атын тагъыгъыз! — деб тамада эмеген буйрукъ бергенди.

— Ай, къоюгъуз, бу бир огъурсуз, аман атды, ачытырыкъды! Арты, аллы бла да сермейди, аны бла да къалмай, ауузу бла да къабады. Тиймегиз, марджа! — деб тилегенди Алауган.

Сора эмегенлени ичлеринден бир ёхтем эмеген чыгъыб: «Бу тайчыкъ кимге не этерикди!» — деб, Гемудагъа джууукъ баргъанлай, ат табанны беклегенди да, эмегенни узакъгъа чортлатыб, сейландырыб къойгъанды.

— Ой, ёлтюрюбмю кьойду экен? — деб, эмегенле аны таба чабышхандыла.

Ала ары чабхан заманда, Алауган улуу чолпу бла кьайнай тургъан шорпадан юслерине кьуйгъанды. Шорпаны алай кьуйгъанлай, алтын тон, джашырылгъан джеринден бери ачылыб, Алауганны аллына тюшгенди.

Алауган, секириб Гемудагъа миниб, сермеб, алтын тонну кьолтукъгъа алыб, эмегенле аязыб, бери айланыб чабхынчы, алайдан думп болуб кетгенди.

Юйюне барыб, атын да баугъа тагъыб, алтын тонну юйню тёрюне такъгъанды. Олсагъат алтын тонну джагъасы кьобуз согъуб, дженглери харс уруб, этеклери да тебсеб тебрегенди-ле. Алтын тонну терезеден тышына ургъан джарыгъына бютеу нарт эл сагъайыб, къарт, джаш кьалмай, бютеу джамагъат Алауганны юйюне басыныб:

— Бу сейир зат неди?! — деб, ауузларын ачыб, сейир-тамаша болгъандыла.

Алауган, эшигин кенг ачыб, алтын тонну джамагъат кёрюрча этгенди. Къарасала, аллайгъа къарасынла, алтын тонну джагъасы кьобуз согъа, дженглери харс ура, этеклери да тепсей тура!

— Бу тели муну кьайдан табды?! — деб, тамашагъа кьалгъандыла.

10. Алауган бла эмеген къатын

Алауган, Гемудагъа миниб, джолоучу болгъанды. Бир чегетли ёзенни кетиб баргъанлай, экеуленни туююше тургъанларын кёрюб, юслерине барыб, иги къараса, бирини бир кёзю джокъ, экинчини да бир буту джокъ. Сора Алауган алагъа соргъанды:

— Сиз не адамласыз, былайда, къарангы чегетде, не зат юлешесиз?

— Кесинг кёре болурса: чегет джаны терен къарды, кюнбети джаланды,— дегенди бир буту болмагъан,— мен бу сокъургъа «Сени бутларынг сауду, чегет джанында отун эт»,— деб тилегенимде, ол: «Огъай, сен бар аллай джерге!» — деб, мени ургъанында, мен да, къараб чурмай, ургъанма да, туююш андан башланганды.

— Кертиси да алаймыды? — деб, Алауган сокъургъа соргъанды.

— Ма алайды! — деб, сокъур Алауганнга да джекиргенди, алай а Алауган, алагъа джукъ айтмагъанлай, джолуна кетиб тебрегенди. Алайдан узакъ да кетгинчи, сокъур, асхакъгъа кьайырылыб:

— Мен сени алай кьойсам, Алауганча, къатынсыз къалайым! — дегенин Алауган эшитиб кьояды, алай а джукъ айтмай, джолуна атланады. Сора сокъурну айтханы эсине тюшюб,

ичинден кеси кесине: «Ба, ба, ба! Бу сокъур да мени хыликке этген джерде не къалсын! Тейри, къатынсыз джашагъан керти да бедишди!» — деб, къатын излер къайгыгъа киреди.

Алауганны бир тюрю кылыгъы да болгъанды: кеси тулпар батыр бола тургъанлай, аллында бир къарантха кърсе, бара тургъан джолундан ызына къачар къайгылы болуб, сора бир кесекден сокъураныб, джолуна кетгенди. Бу джол да ол, бир уллу къаралдыны эслеб, ызына бурулуб, къачар акъыл алгъанлай, эрлай сокъураныб, джолун бузмай, бир уллу къаралдыны юсюне салыб баргъанды.

Барса, аллайгъа барсын, бир мазаллы эмеген къатын джерни джарылгъанларын джамай тургъанын къргенди.

Сора, эмегенлени адетлери бла, андан алгъаракъ бир джарашуу сёз айталмасанг, ашаб къоюучуларын эсине тюшюрюб, эрлай:

— Кюн ашхы болсун, анай! — дегенди.

— Ашхылыкъ кър, балай, — дегенди эмеген къатын да, — асыры дженгил анай дединг ансы, сеннге этерни мен биле эдим! Кел, джууукъ бол, бизни адет бла, энди сени баламдан башха кърюрге джарамайды. Не керек эсе да, къоркъмай айт, баджараллыкъ затымы аямам!

— Да мен да, балай демесенг, сени беш башынгы да кылыч бла юздюрюб, мыллыгынгы къаргъалагъа, къузгъунлагъа аш этерик эдим! — дегенди Алауган да. — Энди, анамча болгъанынгдан сора, не джолоучу болгъанымы тюзюн сеннге айтайым: Мен къатын излей джайылгъанма, келинлик биле эсенг, айт, мен артына аууб ёлгенледен тюлме, мен нарт Алауганма!

— Нартла бизни бек эртдегили джауларыбыздыла. Алай болса да биз энди ана бла бала болдукъ. Хыянат этерге джол табылмады. Болушайым ол сен тыхсыгъан затха да, — дегенди эмеген къатын, — Мени эки кызым барды: бири эршиди, кесимча, тюклюдю, экинчи уа ариуду, алай а бек эринчекди. Эрши кызым этмеген иш табаллыкъ тюлсе, кеси да тулпарды, ол сеннге артмакъ болмаса, мен ит болайым. Юйге кир да — хайда сайла!

Эмеген къатынны юйюне кириб, кызыларына кюнашхы бериб, сымарлаб къарагъанды да, эмеген къатын айтханча, бири бир эрши тюклюдю, бири уа бир сыйдам ариу кыыз. Алауган кёб сагъыш этгенди, сора «Бу джигер, тулпар кыыздан бир тулпар джаш тууса, кесин кишиге аман этдирмей джашай барыр эди», — деген оюм башына келиб, эрши, тюклюдю тулпар кызыны алыргъа эмеген къатыннга сёз бергенди.

Эмеген къатын Алауганны, кийик этден кызыл тишлик этиб, сыйлагъанды да, кызын да Алауганны ат аллына миндириб, джолуна ашыргъанды. Гемуданы джюгю асыры ауур болгъандан, аякълары тобукъгъа дери джерге бата, алай баргъанды нарт элге дери. Тюклюдю эмеген кызыны да ат аллына

миндириб, атыны аякълары да тобукъгъа дери батыб келгенин кѣрюб, нарт элчиле:

— Бу санча эмеген къызны къатыннга алыб келеди! Ол адам ашамай къайдан турсун, кълдыкъ къара палахха! — деб кѣоркъуб, кече бла туруб, хапчюклерин атха, эшекге джюклеб, эллерин ташлаб, кѣчюб кетгендиле. Кѣчюб баргъанланы арт гизгинлеринден джетиб, эмеген къыз беш сабийни лыкъ деб джухтанын эслеб, Алауган эмеген къызны юю таба тартыб, ол да адамла таба мыллыгын атыб, чыртда болмагъанында, экиси да аямай джагъалашхандыла...

Джашай, джашай тургъандыла да, эмеген къыз бир ызгъа беш сабий табханды. Алай а Алауган эс джыйыб къарагъынчы, эмеген къатын сабийлерин лыкъ деб джутуб къойгъанды.

Бир сууукъ кыш, эмеген къатын сабий табаргъа джатханлай, Алауган мараб тургъанды да, беш сабий табханлай, сермеб бирин алыб, бузлаб тургъан къобанны юсю бла къачханды, эмеген къатынны аякълары бузда тайса, сабийни андан къутхарыр ючюн. Къатын, тѣрт сабийин да джутуб бошаб, Алауганны къуууб джетгенди. Эмеген къатынындан къутулалмазлыгъын ангылаб, Алауган, бузну сыйдам джерине кириб, былайда аякълары бир таяр эсе уа деген акъылда тургъанлай, ол джетиб, сабийни Алаугандан кесине тартханды, Алауган да кесине тартханды, алай а кесини аягъы тайыб, кълундагъы сабийни бир буз джарылгъан тешикке тюшюрюб къойгъанды... Сабий буз тюбуне кетгенди.

Эмеген къатын а, ачыуланыб, Алауган бла аямай джагъалашханды да:

— Сен ашагъандан эсе, буз тюбуне кетген да кѣб игиди! — дегенди Алауган.

11. Алауганны джашы

Бир кюн къобанны джагъасында бир атлы кетиб баргъанлай, бир келбетли, саубитген джашчыкъ, буз ууалгъанланы ичинде ары бла бери бурула, суу джагъагъа чыгъар дыгалас этгенин кѣрюб, чабыб джетиб, аны тартыб, суудан бери алгъанды да соргъанды:

— Кимни джашыса, бузлагъа къатышырча, не зарауатлыкъ джетген эди?

— Мен атамы, анамы да билалмайма, атамы къойнунда тургъанлай, ол тайыб, мени буз тюбуне ийиб къойгъанын эсгералама, мен суугъа тюшген кѣзюучюкде бир эмеген къатын атам бла джагъалашханын унутмагъанма, алай а андан арысын эсгералмайма, эшта, ол эмеген къатын атамы ашагъан болур эди ансы, ол мени буз тюбюнде къоюб кетмез эди. Кыш-

ны узунуна буз эмиб, чабакъчыкъланы джутуб, алай кечиндим, — деб, джашчыкъ джарашдырыб хапарын айтханды.

Атлы киши джашчыкъны юйюне элтиб, кесине джаш этгенди. Джашчыкъ ол адамны юйюнде юч джыл джашагъанды. Ол заманнга джаш уллу болгъанды. Къарыуу, акъылы да акъыл-балыкъ болгъан джашла тенгли болгъанды.

Бир кюн Алауган, Гемудагъа да миниб, кеч бола бу юйге къонакъ болады. Джашны джумуш этгенине да, сѣлешген сѣзюне да эс бѣлюб, Алауганны джашха кѣзю къарайды, быллай бир джашым болса, не хатам бар эди, дейди ичинден. Сора, чыдаялмай, юй иесине:

— Бу джаш керти сени туугъан джашынгмыды? — деб сорады Алауган.

— Эшта, эшта! Муну юч джыл мындан алгъа, джаз къобанны сыннанга бузларыны арасында джунчуб, бери чыгъалмай тургъанлай, суудан алыб, кесиме джаш этиб турама. Кимни джашыса деб соргъанымда, атамы, анамы да танымайма, джазгъа дери буз эмиб, чабакъчыкъла джутуб кечиннгенме деген эди, — деб, юй иеси джашны хапарын айтханды.

Олсагъат Алауган къууаныб:

— Эмеген къатын сабийин ашаргъа тебрегенинде, андан къутхарама деб, бузлагъан къобанны юсю бла таугъа алыб къачхан эдим, эмеген къатын бузгъа тирелиб къалыр деген муратым да толмай, мияла бузда кесим тайыб, джашчыкъны буз джарылгъан тешикке къолумдан ычхындырыб къойгъанма, — деб Алауган хапарын айтды.

— Ой, атам! — деб, джаш джетиб, Алауганны бойнундан къаты къучакълагъанды.

— О, багъалы джашым Къарашауай, сени амалтын не затла кѣрмедим, сени амалтын эмеген къатын бла джашагъаным да, бир тулпар джаш тууса деб, ол мурат бла алгъанем эмеген къызы! — деб, джашха кертисин айтханды.

Гемудагъа миниб, ат артына да джашын къондуруб, Алауган юйюне кетгенди.

Эмеген къатын, джашны кѣрюб, Алауганнга:

— Муну къабыб къойсам, бир иги гамайырыкъ эдим! — дегенди.

— Эй, сен джер къабхын! Сени алыб, башыма ненча азаб алдым, къатынын ѳлтюрюрге нартлада адѣт джожъду ансы, сени эртде бошарыкъ эдим! — дегенди Алауган да.

Сора Алауган, джашын бир джанына чакъырыб, эмеген къатыны эшитмезча, шыбырдаб, былай айтханды:

— Джашым, энди сакъ бол, мени кѣрмеген джерде бу сени ашамай къоярыкъ тюлдю. Кеч болгъанды, эмеген ананг сеннге джарашдырыб орун сала турады. Биз джолоучу болуб, арыб келгенбиз, джукъламай болмазбыз, бу уа сени джутаргъа табса, анасындан джангы тууарыкъды. Анга эслетмей, джамчыны тѣгерек бюкле да, джууургъанны юсюне ат да къой,

кесинг а, эшик артына букъ да, мени кылычымы кьолунга алыб, уругъа хазыр бол. Мен, атыма аш салгъанча этейим да, эшик аллында джашырылайым. Энди джаш джукълайды деген заманда, эмеген къатын, сени орнунга чабыб, ашаргъа излерикди, ол заманда чыртда аямай кылыч бла ур! — дегенди.

Джашы Алауганны айтханын этгенди да, эшик артына сюелиб, эмеген къатынны сакълагъанды. Кече арасында эмеген къатын акъырын эшикни ачыб, джашны орну болгъан юге кириб, джууургъанны бери атыб, сермеб, джамчыны къабханды да, ызына атханды, сора ачыуланыб, джаш таба бурула теб-регенлей, джаш керилиб, кылыч бла бойнун сермегенди, башын тюшюргенди. Сора ёлюгюн да, баш токъмагъын да сюр-реб барыб, чунгур къазыб, басдыргъанды. Джолоучу болуб келген Алауган эшик аллында букъгъан джеринде къалкыгъанды да къалгъанды.

Бир заманда, аякъ тауушла эшитиб, секириб ёрге туруб, эмеген къатын джашын джутаргъа бара турады деб, сермеб, къарангыда танымай, джашыны белинден буугъанды да, не кюрешиб джыгъалмагъанды. Джаш да, атасы болгъанын билмей, тутуб бир джанына силдегенинде, Алауган барыб джюз атламны арлакъгъа тюшгенди.

— Ай, джукъусураб тургъанлай быргъадынг ансы, сени мен адамыча быргъар эдим! — деб кычыргъанындан джаш, атасы Алауганны силдеб джибергенин сезиб, атасына:

— Атам, кеч, билмей, эмеген бууду деб, кёлюме алай келиб, атыб ийдим, — дегенинде, Алауган да джафы болгъанын ангылагъанды.

Сора:

— Джашым, кючюнг менича юч барды! — деб, кьууанганды.

— Эшикге къайдан чыкъдынг, эмеген къатын а къайдады?

— Сен тюз билген эдинг: эмеген къатын тишлерин эгеу бла билегенин эшик артындан тынгылаб, эшитген эдим да, сакъ болгъан эдим. Бир заманда, кече арада, келиб, орунда джамчыны тюбге басыб, адам болмагъанын эсгериб, бери бурула теб-регенлей, андан алгъаракъ сени уллу бычагъынг бла токъмагъын тюшюргенме. Кесин да, башын да элтиб, арлакъда талачыкъда басдыргъанма! Артымдан келиб, ким эсе да белимден буугъанлай, энди уа башха эмеген къайдан чыкъды экен деб, иги ангылашынгынчы, быргъаб джибергенме...

— Аперим джашыма! Хата джокъду, эмеген ёлгенди.

Экиси да рахатланыб джукълагъандыла.

12. Къарашауай нартланы эски джуртха къайтаргъаныны юсюнден

Бир кюн Къарашауай Алауганнга:

— Атам, эркинлик берсенг, Гемудагъа да миниб, бир кёз ачыб келейим! — деб тилегенди.

— Ким огъай дейди, бар! — деб, Алауган эркинлик бергенди.

— Атам, санга джараулу бир нарт тишируу табсам, ала келирмеми? Тишируусуз джунчуб джашайбыз,— дегенди Къарашауай дагъыда.

— Ол айтханынга да бек разыма! — дегенди Алауган.

Гемудагъа миниб, Къарашауай джолоучу болгъанды. Кёб джерни кыдырыб, бир узакъ джерде нарт элге тюртюлгенди. Бир нарт къарт Къарашауайгъа:

— Къайдан ашхы джолгъа чыкыгъанса? Кимни джашыса? — деб соргъанды.

— Мен Усхуртук элчикденме, Алауганны джашыма,— дегенди Къарашауай.

— Тоба, тоба! Ол къуругъан элде да адаммы джашайды? Биз андан кечгенбиз былайгъа: Алауган деб бир санчаракъ джаш эмеген къатын алыб келген эди да, эмегеннге ашатыб, элни арты болуб къалмасын деб, андан къоркъгъандан, кече бла кечюб кетгенбиз, юлерибизни да къоюб. Энтда джашаймыды экен ол эмеген къатын алайда? — деб соргъанды къарт нарт.

— Эмеген къатын мени анам болгъанды. Бир тулпар джаш табса, нартланы джакълар эди деген мурат бла алгъанды Алауган ол эмеген кызыны да. Эмеген къатын ёлгенди. Атам бла мен бек рахат джашайбыз, адам кюсеб, эрикгенден башха хатабыз джокъду,— деб дагъыда Къарашауай хапарын айтханды.

— Керти айта эсенг, нартча бир ант этчи! — деб, къарт нарт джууаб сакълагъанды.

— Мен аны бир затын бурдуруб айта эсем, Тейри урсун мени! — дегенди Къарашауай.

— Къууандырдынг, Тейри къууандырсын сени да! — деб, къарт, элчилеге айланыб, аямай кычыргъанды:

— Сюйюмчюлюк! Джамагъат, сюйюмчюлюк айтырыкъма, бери чабыгъыз!

Нартла, къартны тегерегин алыб, хапарына тынгылагъандыла. Къууанч тыбырлы болуб: «Эски элибизге кетейик, былайдан эсе, ол он къат да игиди джашаугъа, кеси да туугъан джерибизди, билгеннге бек багъалыды джуртубуз, нарт элибиз! Джюрюгюз, эски джуртха къайтайыкъ! — деб, къарт нарт джамагъатдан джууаб сакълагъанды.

Нарт джамагъат да, анга разы болуб:

— Бир такъыйкъаны, бир кёз къагъымны мурукку этмей, кечерге хазырланайыкъ!

Хапчюклерин бирер улоугъа салыб, сабийлерин, къартларын да атха, эшекке къондуруб, малларын да сюрюб, нарт элчиле ызларына, эски джерлерине къайтыб, хар ким юйюне джарашханды. Бир кюн а Алауганнга тюртюлгендиле да, айтхандыла:

— Джангыз бир джаш ючюн эл тюрт болугъа аз къалды,

алай болса да, дагъыда аны кююу бла эл орнуна келди. Сеннге бек уллу дертибиз да бар эди, не келсин, сен бир джанына, эл да бир джанына болуб, сени биз хорларбыз деб базмагъанбыз. Ол сени да, бизни да насыбыбыз болур эди, адам ачымай къалды. Энди барын да кечейик, дамлы джашайыкъ.

— Мени не заманда да сизе хыянатым болмагъан эди, кечигиз, ол эмеген къатын амалтын сизни къыйнадым! — деб, Алауган нартладан кечмеклик тилегенди.

Бир кесек замандан элде ашхы тиширыуладан, эри ёлген бир къатынны Алауганнга теджегендиле, ол да аны джаратыб, алгъанды.

13. Къарашауай бла эмегенле

Айтыугъа кёре, нарт Къарашауай Къобан ёзенде Теберди суу Къарачай суугъа къошулгъан джерден узакъ бармай джашагъанды. Чууана аны эм бек джаратхан, эм бек сюйген джери болгъанды.

Кюнлени бир кюнюнде дуняда болмагъанча бир ариу къыз кесин ёчге салгъанды деб, Къарашауай аллай хапар эшитгенди.

Не болса да болур, деб, кесине базыб, салыб ол къызны къаласына баргъанды. Баргъанды да сора къаланы тюз тюбюнден:

— Кёкню, джерни джарытхан хан къызы, мен сеннге деб келгенме, энди не айтырыкъ эсенг да, айт меннге, — деб къычыргъанды.

— Да, келдинг эсе, игиди. Джерге джюз къязыкъ чанчхан эдим да, аладан хар бирине бирер адам баш чанчханма, ол къязыкъладан джангыз бири бош къалгъанды да, анга да сени башынгы чанчарма, — деб къыз, къаланы терезесинден бери къараб, бюсюреусюз джууаб этгенди.

— Да не сен мени башымы къязыкъгъа чанчарса, не да кесинг ёчге тюшерсе.

— Экисини бири боллугъуна уа не сёз! Сен керти да алай кесинге база эсенг, бар да, ханны юй бийчеси ханнга не этгенди, хан да эмегеннге не этгенди? Аны бил да, сора къайт да кел да, меннге хапар айт.

Кёб сагъыш эте турмай, Къарашауай джолгъа атланганды да, бара-барыб, джети джол айырылгъан джерге джетгенди. Ол джети джолну алтысы бла адам, ат да джюрюгени белгили, джетинчи джолда уа не ат аякъ, не адам аякъ ыз джокъ. Сора Къарашауай, таукел этиб, ол киши джюрюмеген джолну тебрегенди. Бара тургъанлай, къараса, бир эмеген къатын, эки эмчегин да имбашларына атыб, джерни джамай тура. Къарашауай, эмеген къатын аны кёргюнчюн, джетиб эмчеклерине ауузун салыб: «Ой, анай, анай», — дегенди.

— Ой, балай, балай!

— Дженгил анай болдунг ансын, сеннге этерни мен биле эдим!

— Дженгил балай болдунг ансын, сеннге этерни мен да биле эдим!

— Ашхы улан, сен эмегенлени джоллары бла нек джюрюйсе?

Къарашауай нек джолоучу болгъаныны юсюнден башдан-аякъ джарашдырыб хапар айтханды.

— Да алай эсе, мени огъары джанымда тамада эгечим джашайды, сен анга бар да бир сор, эшта, ол бир джукъ биле болур,— дегенди эмеген къатын.

— Мен анга барайым, алай а сен джерни нек джамагъанынгы бир айтсанг а.

— Джамаб а нек джамайма: джашым джылкты кютерге кетгенди, джылкыны былайтын сюрген заманда джангы туугъан тайла джерни джарылыб тургъан джерлерине кетмесинле деб джамайма.

Къарашауай, сейирсиннген да эте, кете барыб, узакъда дагыда бир эмеген къатынны эслейди. Иги джууукълашаб къараса — ол да джер джамай тура. Джетер-джетмез, Къарашауай: «ой анай, анай!» — дегенди. Эмеген къатын да, «ой балай-балай», — дегенди.

— Дженгил анай болдунг ансы, санга этерни мен биле эдим,— деб, эмеген къатын башын кѣлтюрюб анга къарагъанды.

— Дженгил балай болдунг ансы, мен да биле эдим санга этерни! — деб Къарашауай да къоркъмай-юркмей джууаб этгенди.

— Да сен, ашхы улан, эмегенлени джоллары бла нек джюрюйсе?

Къарашауай ашыкъмай джарашдырыб хапар айтханды. Эмеген къатын, тынгылаб туруб:

— Мени огъары джанымда эм уллу эгечибиз джашайды, анга барсанг, ол сеннге джол тюзетир,— дегенди.

Къарашауай салыб анга да барады, анга да ол бир эгечлерине тюбегенча тюбейди, хапарын да джангыдан айтады.

Сора, «келчи, экибиз да ол тебеге бир чыгъайыкъ», — дегенди эмеген къатын. Тѣбени башына чыгыб, тѣгерекке къарай келгендиле да, узакъда бир агъаргъанны кѣргендиле. Эмеген къатын, Къарашауайгъа айланыб:

— Энди сен кесинге алай база эсенг, ма ол кѣрюннген ханны къаласыды, къысха-къысхасы бла джырылда да ол къалагъа бар, анда насыбныгы сынарса,— дейди.

Къарашауай, къоркъгъан-юркен да этмей, экинчи кюн танг атаргъа ханны къаласына джетеди. Ханны къараууллары аны тутуб, ханнга алыб келедиле.

— Ашхы улан, кимсе, не айланаса, не джюрюйсе? — деб хан анга хапар соргъанды. Къарашауай да, андан болушлукъ излей, эмегенлени джолларын джюрюрге нек тюшгенин айтады.

Хан, тынгылаб туруб: «Да кел, къалагъа да бир кирейик», —

деб экиси да къалагъа кириб тебрейдиле. Қъалагъа кирик-кирмез, хан, къатынына айланыб: «Бусагъат бар да итлеге аш бер, кесинг да ала бла ич!» — деб къыджырайды. Қъатын, джукъ да айтмай, чыгъыб кетеди. Бир кесекден хан, терезени къатына барыб, Қъарашауайгъа да, «кел да къара», дейди. Қъараса: эки мазаллы ит, джал къаларын къайырыб, тегенедешларын иче, ханны къатыны да, тегенени къыйырындан, башын ары сугъуб, иче тура. Итле да, иче тургъанлай, анга хырылдай.

Қъарашауай, не айтыргъа да билмей, тили артына кетеди. Хан, аны эслеб, ол соргъунчу, айтыб тебрейди:

— Ма ол тиширыу мени юй бийчемди. Мени малым, рысхым бек кѣбдю. Джерими уа учу-къыйыры болмаз. Мен джолочу болургъа да бек сюеме. Бир кере, мен да къаладан чыгъыб тебрерге, юй бийчеми джумушчусу, иш этиб аллым бла озгъан сылтау бла: «Багъалы ханыбыз, сен кетиб бараса, сен кетсенг, тиширыуунг не этгенинден а хапарсызса», — деди. Мен аны ючюн тохтамай кетдим, алай а сагъышлы болдум: юй бийчеми джумушчусу къоркъмай меннге алай къалай айтды? Джукъ болмагъанлай айтса, башы кесиллигин билмеймиди? Сора, юч кюнлюк джолгъа атлансам да, бир сынаб кѣрейим деб, ол кюн огъуна, ашхамда, кишиге кѣрюнмей, ызыма къайтыб, джашыртын къарадым. Джассы заманда юй бийчем келиб къаланы тюбюнден бир эшикни ачды да, андан беш башлы бир эмеген чыкъды. Экиси да бир-бирлерин уппа-чуппа этдиле, тансыкъладыла, кюлюб-ышарыб, бир-бирлерин бек ийнакъладыла. Адам аягъы тынган заманда экиси да, бир-бирлерин къучакълай, къалагъа кирдиле. Экиси да барыб мен джатыучу юйню эшигин ачыб кирдиле... Кетген-келген энди уа не боллукъду эке деб, мен кесими билдирмей турдум. Сора, танг белги бергенлей, эмеген кетиб къалмасын деб, тартыб эшикни ачыб, уллу бычакъны сууруб алдым, арам-къарам этмей эмеген юсюме мыллыгын атды. Ачыуум бла, сермеб, аны юч башын тюшюрдюм. Сора эмеген, башы къайгылы болуб, ол эки башы бла, къаланы терезесинден секириб, къутулуб кетди. Энди ма ол итле бла ит тегенеден иче тургъан мени юй бийчемди. Хандан эсе эмегенни багъалы кѣрген тиширыу, мени бла олтуруб, ханны тепсинден ашагъандан эсе, ит тегенеден ичерге сюерик болур деб, хар кюн сайын итле бла ашаргъа буюргъанма. Энди сеннге ол къыз алай айтхан эсе, бир ажымсыз, эки башлы эмеген къызны къаласында аны бла джашаб турады. Сен бар да сау элни джый да, къаланы тѣгерегин къуршоулат, кесинг а кир да, эмегенни сюр да халкъны аллына чыгъар, сора ур да ол эки башын да тюшюр.

Қъарашауай, ызына къайтыб келиб, хан юретгенча, къаланы тѣгерегин къуршоулатчыб, уллу бычагъын чыгъарыб, къалатъа киргенди. Кирсе уа — эки башлы эмеген, къызны аллына келиб: «Қъарашауай къайтмаса, сеннге эрге чыгъарма деген

эдинг, ол а къайтмайды, къайтырыкъ да тюлдю, сен мени бла джашаргъа керексе», — деб къадала тура.

Алайына Къарашауайны кёргенлей, эмеген эшикке мыллыгын атханды. Къарашауай да ызындан джетиб, уруб эки башын да тюшюргенди. Къыз да, чабыб Къарашауайны бойнундан къучакълаб: «Бюгюнден ары менден насыблы джокъду, кел, ма бу къала энди сени къалангды!» — дегенди. Бютеу алайгъа джыйылгъан халкъ да, сейирсиннген да эте, къууанч тыбырлы болуб чачылгъанды.

14. Къарашауай эмегенлени къырады

Бир кюн Къарашауай, Гемудагъа да миниб, узакъ джолоучу болгъанды. Алгъы бурун тау этеклерин аулаб, кийикледен башха джукъ кёрмей, къайтыб келгенлей, бир чегетли, терен ёзенчикде тютюн чыкыгъан джерни эслеб, кысыла баргъанды да, бир мазаллы къарт эмеген тишируну, аны къатында бир ариу эмеген кызыны кёргенди. Была Къарашауайны эслегинчи, Къарашауай, атасыны уллу кылычын кынындан чыгъарыб, уруб, башларын кыйпагъанды.

Энтда эмеген къалгъан джер бар эсе, бир иги къарай кетейим! — дегенди да, Къарашауай ёзен, къулакъ, къая тешик къоймай къарагъанды. Ахырында, бир къарангы чегетни аулаб, тинтиб бошай тебреген заманда, бир мушулдагъан тауушла эшитиб, сакъ болуб, къарагъанды. Иги къараса, бир дорбунда тогъуз эмеген кюннге кеслерин кызыдыра, джатыб тургъанларын эслегенди.

Сора кылычын да хазыр этиб, къатларына джууукъ келгенди. Ала уа Алауган алтын тонларын алгъан эмегенле болгъандыла. Бу тогъуз эмеген эмегенлени тулпарлары эдиле, алай а Къарашауай, быланы бары да къартлыкъдан тынкайыб тургъанларын эслегенди да, кьоркъмай, къатларына баргъанды. Эмегенлени бири сокъур, бири асхакъ, бири да санларындан кьорушуб тургъанларын билиб, джазыкъсыннганды.

Бир къарт эмеген, джашны эслеб:

— Кьоркъма да, джууукъ кел, нарт джаш, биз сизни тутуб ашаучу алапат заманла ётгендиле, энди ёлалмай дыгалас эте турабыз ансы, джашаудан да татыу къалмагъанды. Бизни да ёлтюр, алай анда бир ариу кызы бла бир къарт эмеген къатын джашайды, аны да ёлтюр, сора тау этекледе эмегенледен кьутуллукъсуз нартла! — дегенди.

Кылычын ойнатханды да, Къарашауай эмегенлени артларын этгенди. Сора, элине барыб, атасы Алауганнга да, нартлагъа да хапарын айтыб, къууандыргъанды.

15. Генджакешауай

Бир джолда нартла-гуртла джыйылыб уугъа тебрегендиле. Барлыкълары Архыз ёзен болгъанды. Алайгъа кеслерин къура-

гъан заманда бир джашчыкъ: «Мени да ала барыгъыз»,— деб тилегенди. Джашчыкъны аты Генджакешауай болгъанды.

Нарт Ерюзмек джашчыкъгъа: «Сен сууукъ болурса, биз таулагъа чыгарыкъбыз, къалырменг?»— дегенди. «Огъай, Ерюзмек, тилейме, мени бирегизге элтигиз, бир да къуруса да атларыгъызгъа суу ичирирге, айтханыгъыздан чыкъмаз-ма»,— дегенди джашчыкъ. «Сора тебре»,— деб къууандыргъандыла сабийни.

Экинчи кюнюнде нартла-гуртла джолгъа чыкъгъандыла. Генджакешауай а артха къалгъанды. Аны аты адам тилни ангылагъанды, керек болса, сѣлешген да этгенди.

— А марджа, джет къартланы-нартланы! — дегенди да, ызларындан сюрюб джетгенди.

Нартла баргъандыла да Архыз башында бир къысыр къаяны ышыгына къысылгъандыла. Ерюзмек Генджакешауайгъа:

— Джукъла, отну да джукълатма, атлагъа къарай тур,— деб буйрукъ бергенди.

Нартла-гуртла уугъа баргъан джерлеринде кече къалгъандыла. Ала уугъа кетгенлей, Генджакешауай, къолунда да бир мазаллы токъмакъ таягъы бла, кесини атына миниб, бир ёзеннге айлангъанды. Бир тогъуз-он кийикни да ёлтюрюб, сойгъанды, терилеринден да къошла этгенди; къошланы тюблерине да териле тѣшегенди.

Нартла-гуртла да эки-юч кийикчикни ёлтюрюб келгендиле. Ол терилени кѣрюб, ала:

— А джаш, была къайдан чыкъдыла? — деб соргъандыла.

— Отум джукъланнганында, от излей джайыла барыб, бир уучулагъа джолукъдум. «Не затса сен?» — деб соргъанларында, «Нартланы-гуртланы шапаларыма»,— дедим. Сизни хапарыгъызны айтханымда, не затларын да къоюб, къачыб кетдиле. Мен да, барын да бир джерге джыйыб, алыб келдим»,— дегенди Генджакешауай.

Экинчи кюнюнде да нартла уугъа кетгендиле, Генджакешауай, биягъынлай, алайда къалгъанды. Нартла-гуртла кѣзден гашайгъанлайларына, бир ёзеннге чыгъа барыб, тогъуз-он кийик ёлтюрюб, биягъынлай териледен къошла этеди, тюблерине да териле тѣшейди.

— Энди уа къайдан чыкъды бу къадар зат? — деб соргъандыла, ызларына къайтыб, ол къадар затны кѣргенлеринде, нартла-гуртла.

— Да биягъы мени отум джукъланнганында, от излеб джайыла кетиб, бир уучулагъа джолукъдум. «Не затса сен? — деб соргъанларында: «Нартланы-гуртланы шапаларыма»,— дедим. Сизни хапарыгъызны айтханымда, не затларын да къоюб, къачыб кетдиле. Мен да барын да бир джерге джыйыб алыб келдим,— дегенди Генджакешауай.

— Энди айланыб не этебиз? Этибиз кѣб, терибиз кѣб, атла-

рыбыз мындан кѣбно кѣлтюраллыкъ тюлдюле, кетейик,— дегенди Ерюзмек.

— Мен атланы кѣатларына барайым,— деб, бир джанына джанлагъанды Генджакешауай, Ерюзмекни тонун да сыртына къаблаб.

Тонну атлагъа кѣаранчха этиб, Ерюзмекни атыны башындан тутуб, кесини атына миниб, бара барыб, бир джылкыны кѣреди да олсагъатдан ол джылкыны сюреди. Сюрюб келиб, танг атаргъа нартла-гуртла болгъан джерге урады да, алагъа алай хапар айтады:

— Бюгече бир джылкыны бѣрюле сюрюб келдиле да, шок атыб, аладан сыйырыб, былай тыйгъанма.

— Энтда табылды атлагъа иш,— деб къууанды Ерюзмек. Эрлай атланы джюклеб, джолгъа хазырландыла.

— Мен былай ары аууб кетерик эдим, меннге быладан юлюшюмю берсегиз,— деб тилегенди джашчыкъ.

Сора Ерюзмек анга:

— Алай келе-келсенг, санга да не тай болур, не ат болур, не тери болур, не эт болур,— дейди.

— Ай, мен сизни кѣб башыгъызы сыладым! — деб, ачыула-ныб, эрлай агъачланы бери тартыб-тартыб алыб, буруу этиб, джылкыны аны ичине джыйды джашчыкъ.

Генджакешауайны аты бир бѣлек атны къабыб, джаралы этиб, иесине алай айтханды:

— Атланы джаралысы — тулпарларынданды, сайлар мада-рынг болса, аланы сайла.

Генджакешауай атланы барын сюрюб кетиб тебрегенди. Ерюзмек, аны эслеб:

— Чабыгъыз, аны бери къайтарыгъыз! Алауганны джашы Генджакешауай деб эшитгенем, не да болсун, бу ол болур, бери бир къайтарчыгъыз!

Нѣгерлерини бири чабыб:

— Ерюзмек сеннге бери къайт дейди,— дегенди.

— Керек болса, Ерюзмек мени ызымдан кеси келир,— деб, атларын сюрюб кетеди Генджакешауай.

Ерюзмек, ачыуланыб, къолан атына да миниб:

— Алауганны джашы Генджакешауай сен болдунг, къызым. Агъунда да сени болсун, къуру джесир берирсе, къалын да алмайма,— дейди.

— Қъалынсыз да къалма, ма бу джылкы къалынын болсун, джесиринги да келтириб берирме — деб, джылкыны аны аллына тыяды Генджакешауай.

Аны бла Ерюзмек, ол джылкыны да сюрюб, кетеди. Сора келиб къатынына хапар айтады:

— Эй, къатын, къызынги Генджакешауайгъа эрге берир-менг? Генджакешауай келликди, алай а кесини тюрсюню бла келлик тюлдю, ким болса да бир башха адамны тюрсюню бла

келликди. Келген адамгъа ашатырса,— деб, джюз къойну кесиб, башларын-аякъларын юйютюб, туз этгенди.

Келген миллетге ол къадар затны ашата-ашата, эм артында ол джюз малдан бир баш джарты къалгъанды. Бир аякъ боза да къалгъанды. Сора бир кюн бир адам келгенди. Ол Генджакешауай болгъанды.

— Ой анай-анай, кёб адамны къарнын тойдурдунг, мени да бир тойдур, ач болгъанма,— дегенди.

— Сизден да бездим, джанымдан да тойдум! Бар, къыз, джыккырда баш джартыны ал да кел,— дегенди анасы къызына. Къызы баш джартыны алыб келгенди да джылытыргъа башлагъанды. Къонакъ унамагъанды:

— Мен суукъ-джылы деб айырмайма, ач болгъанма, бер, алайлай ашайым,— дегенди да, ашагъанды. Бозаны да суукълай ичгенди.

Къызы анасы Сатанай бийче бу къонакъ кюеую болгъанын сезгенди. Къызына кёзю-башы бла эшикге чыкъ деб билдиргенди. Къыз асхаяракъ тебregenди, не эсе да бир затчыкъ чарыгыны ичине тюшюб. Къызы эки кёзю да бираз зуккуракъ болгъандыла, бети да, сюеги да ариу болгъанлыкъгъа. Къыз сынчыкълай-сынчыкълай эшикге чыкъгъанды.

Сора Генджакешауай, къабыргъада къыл къобузну алыб, былай сокъгъанды:

— Эй, Ерюзмекни махтандыргъан къызы буму эди?!

Бир аягъы — ёрге, бир аягъы — энишге,

Бу юй къалай ариу ишленген эди,

Оджагъы бираз къынгырды ансы...

Сора къызыны анасы Сатанай-бийче:

— Къоркъма, оджагъы къынгыр болса да, тютюню тюз чыгъады,— деб, къызыны аягъыны тюрбуне чёртлеуюк тюшгенин ангылатханды.

Аны бла кетгенди Генджакешауай.

Сатанай бийчени уа адам урлаучу бир къарнашы болгъанды. Бу бара-барыб анга тюрбегенди да:

— Ач болгъанма, бир джукъ ашат,— дегенди. Ол да артмакъларын алгъанды да Генджакешауайгъа дунияны ашарыгын бергенди. Артмакъланы джерге атхан заманда бир зат зынгырдагъанын эшитгенди Генджакешауай. Ала бугъоула болгъандыла:

— Была не затладыла? Быланы меннге бир сал,— дегенди Генджакешауай анга. Гудучу эрлай салгъанды.

— Энди сеннге салыб да бир кёрейик,— дегенди да, аны бууунларына да салгъанды.

— Джесир берлигим барды, сени анга элтирикме,— дегенди да, джашны келтириб, Ерюзмекни арбазына атханды. Чабыб къарасала — ол Ерюзмени къайыны.

Генджакешауай тамам джигит, акъыллы адам болгъанын ангылаб, кёлкъалды болмай, келгенинде, къызларын бериб ийгендиле.

16. Чабакъчы Бёдене

Нартланы заманында Чабакъчы Бёдене деб болгъанды. Юйдегиси-ёзгеси болмагъан киши. Чабакъчы Бёдене къармакъ бла чабакъ тутуб тургъанды Терк сууну бойнунда. Чабакъ тутаргъа Бёдене къуру да бир нёгери бла барыб тургъанды — арбагъа джаш бла. Эртденбладан кюнортагъа дери Чабакъчы Бёдене къармакъ салыб, арба бла бир чабакъ тутуб, сора ол нёгери да аны арбагъа джюклеб, алыб юйге кете эди.

Дагъыда тогъуз къарнаш болгъандыла Чабакъчы Бёдене чабакъ салгъан джерде джашагъан — Терк сууну бойнунда. Аланы бир джангыз эгечлери болгъанды. Дунияны башында ала ол эгечлерине келтирмеген зат болмагъанды, асыры бек суйгенден, кийик сют ичириб джашатхандыла кесин да. Къыз да, кюн таякъча, бир сейирлик джан болгъанды.

Сора бир кюн баргъанды Чабакъчы Бёдене ол къыз тургъан юйню туурасына, чабакъ тутаргъа къармакъ атар мурат бла.

Къармагъын салыб, чабакъ тута башлагъанды ол юйге туурада. Сейирсиниб, джумушчусун ийгенди ол къыз:

— Бар да ал да кел манга ол адамны. Къоркъмай, былайгъа келиб чабакъ тутхан, мени къарнашларымдан джигит ким эсе да, ол тутханларын да алыб келсин,— деб. Салыб баргъанды джумушчу Чабакъчы Бёденеге, бийчеге тутханынгы да алыб кел, деб.

— Бийчени анга къарыуу джетмез, ол аллай багъалы затды! — деб, накъырда этиб иеди чабакъчы Бёдене.

— Тобаста, мен бир билейим, не затды ол, ол мени къарыууу джетмезлик заты? Бар, ол адамны тутханын ал да кел! — дегенди бийче биягъы джумушчугъа. Унамагъанды биягъы чабакъчы тутханын берирге. Дагъыда бир баргъанды, дагъыда унамагъанды.

— Манга,— дегенди чабакъчы,— бийче туюмесин, кямарын берсин. Берсе, кёсим да барыб, элтиб кёргюзтейим.

Баргъанды да джумушчу бийчеге айтханды чабакъчыны айтханын.

— Чакъыр да кел, берейим айтханын,— дегенди бийче.

— Алгъы бурун аланы бери ал да кел,— дегенди Чабакъчы Бёдене.

Сора барыб юй джумушчусу ол къызны эм белгили затларын: туюмесин, кямарын келтириб бергенди Бёденеге.

Чабакъчы Бёдене алыб баргъанды тёрт-беш чабакъны; юк айры тиш этиб, тишлегенди, къып-къызыл этиб. (Ол сапыран чабакъла уа татлы боладыла). Къыз джаратыб ашагъанды. Ашагъанды да соргъанды Чабакъчы Бёденеге:

— Мени къарнашларымдан къоркъмай, былайгъа чабакъ тутаргъа къалай келгенсе?

Чабакъчы Бёдене:

— Сен кесинги къарнашларынгдан джигит джюкъду деб

тургъанса, алай а мен аладан джигитме. Сен меннге кел! — дегенди къызгъа. Къыз аны керти да джигит адам болгъанын таныгъанды. Дуниягъа айтылгъан тогуз кърнашны джангыз эгечлери Чабакчы Беденеге къачханды да кетгенди.

Алай багъалатыб тургъан эгечлерини чабакчыгъа къачыб кетгенине кърнашлары чамлангандыла да кызыны харам этгендиле. Ол тогуз кърнашны эм тамадаларыны аты Соджук болгъанды. Джюреги эгечини ол ишине асыры джарылгъандан, (андан акъыллы джокъ эди дейдиле дуня башында) акъылындан тайышыб кългъанды. Сора, эгечлерин унутуб, джашла анга дарман излеб тебregenдиле. Дунияда ала бармагъан джер кълмагъанды.

Соджук а, эртденбла эртде туруб, акъ ташланы акъ къойла этиб, къара ташланы къара малла этиб, ала бла ингирге дери ойнаб тургъанды. Ууакъ ташчыкъланы къозула этиб, «къойланы» эмизгенди...

Сора, излей баргъандыла да, кърнашла бир кърткъртуртахы табхандыла.

— Не зат бла ойнайды? — деб соргъанды кърткъртуртха. Да, былай да былай деб, хапар айтхандыла кърнашла. Алагъа кърткъртуртха:

— Терк бойнунда, 7 минг къой сыйынырча, джети чалман этигиз. Сора ол чалманлагъа алтышар къой атыгъыз, бир кърдрет кърчхар да атыгъыз. Кърш да ишлегиз, он джылгъа ашар азыгъын да салыгъыз. Бир юре билмеген кърчюкню да, бир джангы тилленген джашчыкълны да къратына атыгъыз, бир он джылгъа дери сиз алайгъа басмай туругъуз... Соджук алайда он джылны кеси джашаб турсун... Сабий бла кърчюк ёсе, ёс кире барса, анга да акъыл кърайта барыр.

Этгендиле кърткъртуртха айтханча. Джети чалман эшиб кърш этгендиле, азыкъ ташыгъандыла. Юре билмеген кърчюкню да, джангы тилленген джашчыкълны да атхандыла алайгъа. Соджукну алайгъа элтиб, кетиб кългъандыла.

Сора он джылдан, ол къратын тюз айтдымы, терсми айтды? Не кърдрет-аламат иш болду бу, деб, джыйылыб салыб баргъандыла. Барсала — бир кърайыр ит чыкългъанды алларына. Ит, быланы алларын алыб, не кършха, не ызларына джибермей тургъанды. Сора бир джашчыкъ чыкългъанды кършдан, ариу, бойлу джашчыкъ. Ол итни такългъанды.

Кирселе — Соджук, хайт деб бираз ёс кириб, чалманланы ичлери кърйдан толуб, хар зат джарашыб тура. Кърсырла бла саулукуланы бир-биринден айыра билмегендиле да кършдагъыла, — кърсыры, саулугъу да бирге.

Джашла кърсырланы, саулукуланы айыргъандыла. Сора ол кърн, ала болгъан заманда, Соджук Терк башында Кърайын-башы деб бир джерге къртерге кърстагъанды кърсырланы. Кеси да ызларындан кетгенди, ити да биргесине.

Ол заманда уа, Терк башында, Соджукну кършундан огъары барыб, нартла деб бир залимле джашагъандыла.

Бир нартны къатыныны юч джыйырма къарауашы бар эди дейдиле. Аланы бирин нарт къатын суугъа джибергенди. Ол суугъа тебрегенлей, маскеси да ызындан тебрегенди.

Сора итле ол маскени эслеб, джетиб анга басынганлай, Соджукну ити джетгенди да, итлени кау-куу этиб чачыб, маскени кесине энчилегенди. Аны эслеб, Соджук суудан уруб ётгенди да къарауашны сермеб алыб, кёлтюрюб барыб бир дорбуннга кириб кетгенди. Сора чачылгъандыла бары да алайдан.

Нарт къатынны билгичлиги бар эди. Ол налат къатын Соджук бла джумушчусуну ол ишлерин билиб тургъанды.

Сора ол тиширучукъну къарны болгъанды Соджукдан. Тура-тургъанды да, ол бир сейир сабийчик табханды. Алай а сабийчикни къайда тутаргъа билмегенди. Не этерге билмей, элтиб суугъа атханды. Алай айтыб атханды суугъа:

— Ий, мени джаратхан аллах, бу сабийни Чабакъчы Бёденени къармагъына джаз! — деб, ууузундан да тойдуруб, кюбюрчюкге салыб, Терк суууна атыб ийгенди. Барыб-барыб, кюбюрчек ингирде Чабакъчы Бёденени къармагъына илингенди:

— Ярабий, бир зат а барды! — деб тартыб чыгъарса — бир кюбюрчюк! Эрлай ачыб къараса — сабий. Къууанч тыбырлы болуб, Бёдене алай айтханды:

— Джаратхан аллах, мен сеннге не игилик этгенем? Тогъуз къарнашны джангыз эгечин алдым да, ол да къаратон болду... Тюб болама деб, джылау аллы болуб тураем. Къарачы, аллах меннге сабий берди.

Къойнуна кысыб, юйюне элтгенди сабийни, къатынына хапар айтыб, къууанч тыбырлы болгъанды.

Сора къатыны айтханды:

— Эй, бу къууанчды, алай а баш аурууду!

Атына Рачыкъау деб атагъандыла. Къатын сабий кесини къарнашыннан туугъанын билмейди. Асырай-асырай тургъандыла да, ол кечеден кюннге ёсюб, эрлай огъуна хайт деген джаш болгъанды. Аны тенгиле огъай, андан уллула да бютеу бирге басыныб да, анга тенглик эталмагъандыла, онглаялмагъандыла. Аллай къарыулу сабий болгъанды Рачыкъау.

Сора бир кюн ол бир ачыаууз къатынны джашын джылатханды да, ол алай айтханды:

— Нек джылатдынг джашымы, сен сууда табылгъан, къармакъдан алынган?!

Ол алай айтханлай, салыб келгенди Рачыкъау анасына:

— Анам, ашдан ёлеме, бир джукъ ашат!

— Не зат ашарыкъса? — дегенди анасы.

— Манга кърмач эт нартюкден, — дегенди.

Сора анасы, кърмач къуууруб, иссилей бир чын табакъ бла салгъанды джашчыкъгъа.

— Огъай, алай этме, кьолунг бла алыб ашат, — дегенди джашы.

Къолу бла кърмач алыб бергенлейине, анасыны къолун кысыханды (исси болады да кърмач, тѣзген кыйынды).

— Мен кыйда табылганем, тюзюн айт! — дегенди джашчыкъ.

— Да сени уа атанг сууда табыб келгенди, джангы туугъан заманында, — дегенди кыатын.

— Атамы аты, джери бармыды?

— Барды! Майна юч аякылы кыолан ат.

Анасын тили бла джалагъанды, ийнакылагъанды, кърмач бла кюйдюргениме разы бол, — деб.

— Айтырса атама, мен сууну былай ёрге барыб, дунягъа бир кыарайым. Кыайтыргъа буюрулган эсе, кыайтырма. Ол, мени сыйындыралмай, суугъа атханла не затла болганларына да бир кыарайым. Кыайгъы этмегиз, — дегенди джашчыкъ. Айтханыча, джолгъа чыкыгъанды. Чабакъчы Бѣдене юйуне келгенлей:

— А-а, кесибизден туумагъан баш аурууду, дегенимде, унамагъан эдинг... Джашынг атынгы да, джеринги да алыб кетгенди, — дегенди кыатын Бѣденеге.

— Къркъма, кыайтыр! — дегенди Бѣдене. — Кышну баласы учхан уясын джокълайды, эрни баласы ёсген тыбырын сакълайды. Адам эталган эсек, ёсген юйуне кыайтыр, осал этген эсек, тойган джеринде кыалыр. Алай болса да кыалайгъа кетди?

— Ма былай ары кетгенди! — деб кѣргюзгенди кыатын.

Сора хайда сюргенди, дейдиле, Чабакъчы Бѣдене джашыны ызындан.

Танг атаргъа джетгенди. Кыараса, джашчыкъ эртден салкында джукълаб тура. Аны ауузундан чыкыгъан тылпыу Чабакъчы Бѣденени ёрге-ёрге учурганды, дейдиле.

Аны алай кѣргенинде, Бѣдене бу джашчыкъ алай бош сабий болмагъанын да, аны кибиб бир тюз чабакъчы кишини арбазына сыйыныб джашар джаш болмагъанын да, уллу джигитликле этерге джаратылган джан болгъанын да ангылагъанды. Аны джолгъа асыры сабийлей чыкыгъанына да кыйналгъанды. Сора уятханды, акъыл-балыкъ болгъунчу, юйде турса деб. Уяныб:

— Ий, атам, атынгы, джеринги сыйырыргъа келгенмисе? — дегенди Рачыкыау, мыдахланыб.

Аны бир айланыб джер-суу кѣрмей кыайтмазлыгын ауазындан ангылаб, Бѣдене:

— Огъай, атымы, джерими сыйырыргъа келмегенме. Мен къарт болганма, кѣрюшебизми, кыалабызми, ким биледи. Осият этерге, саламлашыргъа келгенме. Нартлагъа бараса, ичги джорюген джерге бараса, «кел, туз-дамым барды!» — дегенден джанлама, «кел, джууукъ бол, аша-ич!» — дегеннге барма, алданма! — дегенди Бѣдене.

— Болсун! — дегенди Рачыкыау.

Джырылдаб баргъанды нартлагъа. Бир нартны кыатыны,

билгичи болгъан, аны келлигин билиб, нартланы джыйыб тургъанды. Чыкъгъанды, дейдиле, къатын Рачыкъауну аллына.

— Кел, балам, кел юйге! Аллах бла тилейме, хазыр ашым барды, бир ашай бар! — дегенди.

Джашчыкъ, атасыны осиягын эсине тюшюрюб, алагъа къайтханды.

Къайтса уа — нартла бир эки-юч джыйырма чакълы бир адам болуб джыйылыб тура.

Сора ашау-ичиу башланнганды. Боза аякъла келгендиле.

Нартлада уа келген къонакъны адамлыгъын, кючюн ичги бла сынагъан адет болгъанды. Джашчыкъны да сабийге кёрюб, ойнарлары келгенди да, мазаллы гоппан аякъ бла бир сыраны келтириб тутдургъандыла. Тамадалагъа огъай деялмай, сыраны эрлай тогъуб ичиб:

— Ашхыды, азды ансы! — дегенди Рачыкъау.

Джашчыкъны тюрленмегенин кёрюб, къарыулу адам болгъанын да билиб, ол къатын бла эри аны кеслерине улан этерге суйгендиле.

— Бизге джаш бол да бираз тур, солу, узакъ джолоучуса. Джаныбыз санга къурман болсун, туугъан балабыздан кем кёрлюк тюлбюз, — деб тилегендиле экиси да.

Джашчыкъ, огъай деб мыдах эталмагъанды да, хо деб, бир талай заманны алада тургъанды. Алай а аны, къара кючюне кёре, акъылы да, кесине базгъаны алай уллу болгъанды. Бир талай замандан тамадалагъа сёз бермей башлагъанды.

Ол къылыгъын бир къауумла джаратмагъандыла, алай а былай деб джукъ айтмагъандыла.

Къаллайла эсе да сёз арт бла, ал бла джайыла баргъанды да, Рачыкъауну къарауашдан туугъаны билингенди, кесине уа киши джукъ айтмагъанды.

Нартланы ол эллеринде уа Ачы тилли Гилястырхан деб, къаргъышы да къабыл, алгъышы да къабыл болуучу бир ачыаууз болгъанды. Ол кимге эсе да хыны сёлешгенлей, Рачыкъау анга джууаб этгенди. Ачи тилли Гилястыргъан, мынга да чамланыб:

— Къайда къарауашдан туугъан да келиб, кесин ким эсе да бир этиб, бизге сёз бермейди! — дегенди.

Аны эшитгенлей, Рачыкъау да, чамланыб, сюрюб тебрегенди Гилястырханны.

Бу да сюрюб, ол да къачыб, Ачы тилли Гилястырханны къаласына джетгендиле. Ол къаласына киргенди да кетгенди, эшик-терезе табханын бегитгенди, Рачыкъау а кирирге эшик, терезе табмагъанды. Алайда Рачыкъау эшик аллында тылпыуу тыйылыб, сойланнганды. Ашсыз, суусуз, ёлюсюн-сауун да киши билалмайын, толу юч айны тургъанды алайда.

— Чыкъ, ёлгенди! — деб къычыргъандыла Ачы тилли Гилястырханга джумушчулары.

— Ой, ол ёлмегенди, табанын кесигиз да, джилиги кёгерген эсе, чыгъайым, — дегенди Ачы тилли Гилястырхан.

— Сен бизге нек ийнанмайса?! Эти чириб турады,— дегендиле джумушчулары.

Ачы тилли Гилястырхан, кьаласындан тюшюб, Рачыкьауну ёлюсюне джууукъ келиб, аны юсюнден кюбесин тешерге теб-регенлей, Рачыкьаугъа джан кириб, секириб ёрге туруб, кьылычын чыгъаргъанды. Ачытил Гилястырхан да, ызына айланыб, кьаласы таба кьачханды. Рачыкьау кьуууб, ачытил Гилястырхан кьачыб, джетиб эшикден кире теб-регенлейине, Рачыкьау аны, кьылычы бла сермеб, баш чырчасын тюшюреди. Алай болса да Ачы тилли Гилястырхан кьачыб кьутулады.

— Элия урду, элия урду, элия урду! — деб кьычырыкъ этеди Гилястырхан.

Рачыкьау, Ачы тилли Гилястырханны ол сёзлерин эшитиб:

— Элияны кючю чактылы бир кюч менде джокъ эсе, мен былайда ёлюб огъуна кьалайым! — деб джыгъылады да алайда огъуна ёлюб кьалады.

Ачы тилли Гилястырхан, башыны кьылыч кесиб тюшюрген джерине багъыр джамау салдырыб, андан сора да кёб джылны джашагъанды, дейдиле.

17. Ачы тилли Гилястырхан

Джёнгер деб бир джигит джаш болгъанды. Ол, кече болса, джел атлагъа миниб, джетмеген джери кьалмагъанды, кюндюз а, джел ауруудан ауруйма деб, багушха кириб, джатыб тургъанды.

Бир кюн Ачы тилли Гилястырхан, аты бла келиб, Джёнгерни багушунда атын ойнатыб теб-регенди.

— Мен ауруб тургъанлай, мени багушумда ат нек ойнатаса? — деб, ачыуланнганды Джёнгер. Ачы тилли Гилястырхан:

— Сени ауругъанынг бла сауунгу билмей кьойсам, мен Гилястырхан туюлме. Ит итлигин этер, багуш багушха ушайды. Керти да алай, халкъ айтханча, джигит эсенг, Джетиланы акъ аджирни чыгъарсанг а!.. — дегенди.

Сора Джёнгер Гилястырханнга:

— Джетилары джети кьарнашдыла, байрым кече болмаса, ала анга джети кере джер саладыла, мен аны кьалай чыгъарайым?

Ачы тилли Гилястырхан:

— Байрым кече бар да (башха кечеледе аджирни джери юсюнден кетмейди), итлге кесинги кёргюзмей, бир терен уру кьаз да кир. Сора чыкъ да итлге кёрюн. Ала, мыллык атыб, санга чабарла. Итле джетселе, джетисине джети бабуш ат. Итле дауур этмеселе, Джетилары эшикге чыгъарыкъ тюддюле, этелгенинги этериксе, аджирни алыб чыгъарыкьса. Андан арысын кесинг бил.

Дунияда болмагъанча бир сейирлик тулпар аджир болгъанды. Анга кёзю кьарамагъан адам болмагъанды.

Джёнгер Джетилагъа салыб баргъанды. Джашыртын уру къазыб, ичине киргенди. Сора башын бери тышына къаратыб, итлеге кёрюнгенди.

Итле олсагъатдан чабышыб джетгендиле да, Джёнгер аланы джетисине джети бабуш мыллыкны атханды. Андан сора итле аны къайгъылы болмагъандыла.

Джёнгер а джетиб эрлай къарауулладан бошагъанды. Чабыб кириб, ат орунда тулпар аджирни темир сынджырдан ычхындырыб, акъырын джерин да салыб, миниб, бериб кетгенди.

Эртденбла Джетилары туруб къарасала, не ат джокъ, не ит джокъ, къарауулла къырылыб тура.

— Бу не сейир иш болду, не къара къыйынлыкъ болду,— деб, ары-бери чабхандыла, соруулагъандыла. Алай а джукъ табалмагъандыла.

Ант этгендиле Джетилары — джети къарнаш бары да: джети-биз бютеу джерни джети къатына айланыб, аны этгенни, атны элтгенни табмай, джер башында къалмазбыз деб.

Джети джылны айланыб, ол джети къарнаш джетмеген джер, ала кирмеген тешик къалмагъанды, алай а Джёнгер бла аджирни табалмагъандыла — Джёнгер, аланы къайда айланганларын билиб, ыз аджашдырыб джорюгенди. Аны келиб багушда излерге уа киши да эсгермегенди.

Джёнгер а аджир бла эталгъанын этиб, бармагъан, джетмеген джери болмай айланганды. Бир джолда уа алай акъыл этгенди: бюгюн ол джерге-ол джерге барыб, ол байны джылкъысын алыб келейим да, сора кесим да, бу аджирге миниб, дунягъа бир чыгъайым, деб.

Аны ол оноуун Ачы тилли Гилястырхан билгенди да къойгъанды. Адамлагъа бир аман оюм бермесе чыдаалмагъан ол биягъы къара къылыгъы тутханды да, салыб барыб, Джетилагъа айтханды:

— Эй, сиз Джетилары болмай джерге киригиз огъесе! Джети джылны джерге ауурлукъгъа айландыгъыз! Барыгъыз бюгече кёпюр къулагъына, аджир алайгъа келликди!

Джетилары, джетиси да барыб, кёпюрню тюбуне кириб, сакълагъандыла. Бир заманда Джёнгер, аджирге да миниб келиб, келиб кёпюрден ётиб тебегенлей, джети къарнаш да бирден ургъандыла. Джёнгер доп деб джерге тюшюб сойланганды, Джетилары да аджирни алыб жанлагъандыла.

Эртденбла джолоучула келе келиб Джёнгерни кёргендиле да, алайда хахай, къуугъун этгендиле. Миллет джыйылгъанды. Ачы тилли Гилястырхан да келгенди.

Къарагъандыла да, ёлюкню киши таныялмагъанды. Гилястырхан а джукъ билдирмегенди.

Сора Ачы тилли Гилястырхан айтханды:

— Элде не къарт, не сабий къоймай, эркишиге киндиги

кесилгенни бютеу бери келтиригиз. Киши кялмай бютеу кел-селе, бу ёлюк бизден адамныкы болмагынын билирбиз.

Элде бир адам кялмай келгендиле да, джокъласала, алайда джокъ — кыруу Джёнгер.

— Энди барыб багушдан Джёнгерни алыб келигиз! — дегенди Ачы тилли Гилястырхан.

Баргыандыла. Барсала уа — Джёнгер анда джокъ.

Джёнгер багушда джокъ эсе, ма бу — Джёнгерди! — дегенди Ачы тилли Гилястырхан, аны таныб тургыанын билдирмезча.

Не кюрешгендиле да, Джёнгерни ёрге кёлтюралмагыандыла. Аны кёргенинде, Ачы тилли Гилястырхан адамлагъа:

— Барыб эгечин алыб келигиз, ол джылаб сарнаса, ол заманда кёлтюраллыксыз! — дегенди.

Чабыб джетиб, Джёнгерни эгечине билдиргендиле.

Джылай-сарнай, кёолун-бутун тюе, эгечи чабыб джетгенди. Кыарнашыны юсюне кябланыб, сарнаб джылагъанды. Адамла ариу айтыб, эгечин сёл этерге кюрешгендиле, джашла да ёлюкню кёлтюрюб, юйюне алыб кетгендиле.

Джёнгерни кяарнашы, мынга Ачы тилли Гилястырхандан бир итлик чыкыгынын сезгенди да, ол кюнден сора аны джолун-башын марагыанды.

Ачы тилли Гилястырханны ким болгыанын, кяайда джашагынын, неси болгыанын бир джан билмегенди. Эл билиб а — аны ызындан айланган бир кяара маскечиги бла бир чубур атчыгы болмаса, башха бир заты болмагыанды. Бар затын, элге тили кёб заран салгыаны амалтын, дертден кюркюб, джашырыб тургыанды.

Алай болса да Джёнгерни кяарнашы кюреше кетиб, аны тюрюн билгенди. Элни андан кютхарыргъа, кяарнашыны дертин да кяайтарыргъа ант этгенди.

Бир кюн кяартла джыйылыб боза иче тургыандыла. Ачы тилли Гилястырхан да келгенди да, алагъа кюшулуб олтуруб, боза аякыны да алыб, ушакыгъа джарашханды.

Джёнгерни кяарнашы да алайда кяартлагъа шапа болгыанды. Барына да боза куюб бериб, алай тилегенди:

— Ярабин, кяартла, сизден бир тилерим бар эди. Бюгюн, ох деб, сизни хапарларыгыызгъа иги ашхы бир тынгылар муратым бар эди... Хапар айта, бу бозаны ичиб тауусхунчуннга, ичгери эшикге чыкьмасын, эшикдеги ичгери кирмесин. Мен да ма бусагыатдан кяайтама, — деб, акырын эшикке чыгыб, эшик аллында джерлениб хазыр тургъан атха секириб миниб, тёртгюл-летиб барыб, бир джерге джетгенди. Бир юйню арбазына джетиб:

— Эй, эшикни ары ачыгыыз! — деб, ачдырыб кяараса, — ичинде бир ариу кяатын бла эки сабий. Ала уа — Ачы тилли Гилястырханныкыла.

— Мени Ачы тилли Гилястырхан ийгенди. «Болду быланы

джашырыб тургъаным. Мен бюгюн юйдегими халкъгъа чыгъарама. Эшик аллында иркими кесиб, бишире турсунла, бусагъат къартланы алыб барлыкъма!» — деб ийгенди мени *сизге,— дегенди.

Гилястырханны юйдегиси къууаннгандыла. Бу да иркни кесгенди, къазанны асханды. Къазан къайнай башлагъанлай, алгъанды да уруб къатынны да, сабийлерин да къазаннга тыкъгъанды. Кеси да, олсагъатдан атха миниб, ызына къайтханды.

Ачы тилли Гилястырхан юйюнде бир къайгъысы болгъанын сезгенди, алай а чыгъаргъа, кетерге мадары болмай, мычыгъанды.

Джёнгерни къарнашы да къайтыб келиб, шапалыгъын бардыргъанды. Джыйылгъанла да ашаб-ичиб чачылгъандыла.

Ачы тилли Гилястырхан, къара тер басыб, чабыб келиб къараса — юйдегиси отда тура.

Асыры ачуудан, элге этген аманлыкълары да эсине тюше, атына миниб, кёкге учуб кетгенди.

Ма кёкде айны ичинде ол ат сурат бла адам сурат аладыла деб, къартла алай хапар айтадыла.

18. Ачей бла Хубун

Ачей бла Хубун экиси эки тенг болгъандыла, кеслери да эки ёзенде джашагъандыла. Аланы джылкъылары кёб болгъанды.

Бир кюн Хубунну джылкъысы Ачейни туз бурунларына келеди. Ачейни къатыны Хубунну джылкъысын къаргъаб къыстайды. Андан сора эки татлы тенг джау боладыла. Алай бла тура тургъандыла да, сора бир кюн Хубун Ачейни джылкъысын кесиникине къошады да кетеди. Мычымай Ачейге ол халар билинеди. Чычхан сыртлы сары аджирни джерин салыб, сауутларын тагъыб, Ачей Хубунну ызындан сюреди. Экинчи кюн джети джол айырылгъан джерде джети кёчюуден ётуб, джети тёбеге джууукълашыб баргъанлай, ызындан джетиб:

— Эй, джаулабмы сюресе, эркелебми сюресе? — деб къычырады.

— Джаулаб сюреме, атангы аман кёзюне! — деб Хубун тохтар акъыл этмейди.

— Алай эсе, атышмы, тутушму? — деб къычырады Ачей.

— Атышхан къатын ишди, биз тутушургъа керек эдик, алай а бюгюн былайда тутуша турургъа мени заманым джожъду! Атышыу! — дейди Хубун.

— Ат сора! — дейди Ачей.

— Огъай, сен ат, мал ачууунг бурнунгда болур! — дейди Хубун. Сора Ачей садакъны туура киндигине тутуб тартады. Хубун ёрге секиреди да, садакъны чаты бла чыгъарады да джибереди. Хубун а садакъны Ачейни мангылайына тутуб

атады. Ачей, Хубун этгенча этеме дейди да, ёрге секиреди, садакъ да барады да тюз киндигине тиеди. Алай а Ачей атдан джыгылмайды, атны джалына къадалады. Ат ызына айланыб, аны юйюне джыяды. Атын да баугъа джыйыб, юйюне киреди. Юйюне сау джыйылгъанлыкъгъа, ол кюн огъуна Ачей ёледи. Ачейни къатынчыгъы къарны бла къалгъанды. Ол сабий табады, сабийни атына да Ачезе деб атайдыла.

Ачезе уллучукъ болгъанында, сабийле бла бузгъа ойнаргъа барыб, алайда бир джашчыкъны джылатады. Джашчыкъ анасына барады. Анасы, къаргъаб, Ачезеге джетеди да:

— Муну бла кюрешмей, атангы ёлтюрген бла кюрешсенг а, алай джигит эсенг,— дейди.

— Сора мени атамы ким ёлтюргенди, бир айт! — дейди Ачезе. (Атасын адам ёлтюргенинден Ачезе хапары болмагъанды.)

— Мен нек айтама, ананга сорсанг, ананг айтыр! — дейди къатын.

Ачезе анасына келеди да, «анам, не эсе да мен ауруйма»,— деб, джатады.

— Не ашарыкъса, ненг ауруйду? — деб, анасы баууруна къысады.

— Бир зат да огъай, алай а къурмач этиб, кесинг къолунг бла къабдырсанг, ашаргъа да болурма.

Анасы эрлай, къурмач этиб, аны аллына салады.

— Къолунг бла къабдыр! — дейди джашы.

Анасы къурмачны къолуна алгъанлай, аны къолун къысыб:

— Бир сорурум барды, аны айтмасанг, иерик туйюлме! — дейди джашчыкъ.

— Къолуму кюйдюрдюнг, ий да къой, айтырма! — деб анасы ант этди. Джашы анасыны къолун ол заманда бош этеди.

— Айт, не дейсе?

— Мени атамы ким ёлтюргенди?

— Сени атангы Хубун деб бир киши ёлтюргенди. Мен аны сеннге айтырыкъ эдим, алай а бир кесек абадан болсанг деб тура эдим.

— Атамдан меннге не зат къалгъанды?

— Чычхан сыртлы сары аджир темир бауда темир ашаб, темир кир этиб турады. Садагъы, бычагъы да бардыла чардакъда.

Джаш, анасы бла бирге барын тинтиб кёрюб, къарай келиб, садакъда бир къараллыкъ зат табады. Аны алыб, темирчиге чыгъады. Темирчи балта ишлей тура. Джаш темирчиге: «Мени садагъымы бир ишлеб берсенг!» — дейди.

Темирчи джашны сёзюне асыры джууаб бермейди. Балтаны ишлей келиб, джашха: «Ур балтаны»,— дейди. Джаш: «Къайсы токъмакъ бла урама?» — деб сорады. Темирчи: «Уллу токъмакъны сен кёлтюраллыкъ туйюлсе, гитче токъмакъ бла ур!» — дейди. Джаш, уллу токъмакъ бла уруб, балтаны да, ташны да — барын да джерге ташайтады.

— Тоба, тоба, джашаусуз, сен бурун адамланы урлугъу кёреме,— деб, темирчи, тамам сейир болуб, садакъны эрлай ишлеб, къолуна тутдурады.

Садакъгъа да къууана, джаш юге къайтады. Келсе, талай адам аты аллындан джаралы Ачей сюеген ташны алыргъа кюреше тура. Ачемез кеси, аны да бир джанына алыб атыб, аты баудан чыгъарады. Джерни салыб, атха минеди, ары-бери да бир кесек джюрютюб, сауутларын да алыб, джолгъа чыгъады. Анасы уа, кёзюн кёлтюрмей, джылайды. Алай бла анасы джылай къалады, Ачемез а атланыб тебрейди.

Кетиб бара, джолда бир къышлыкъгъа бурулуб, атындан тюшюб, джерин алыб, кишен салыб, джамчыны да юсюне атыб, джукълайды.

Бир заманда бир адам келиб уятады да, анга былай айтады:

— Сени бу къышлыкъны иеси чакъырады, мен а къышлыкъны къоругъан адамма.

Къоркъмай-юркмей Ачемез салыб барады. Къышлыкъны иеси, былай къараб аны кёргенлей, къучакълаб джылайды. Ол а ким болады? Ол а атасыны къарнашы Ёрюзмек. Ачемезни ол атындан таныгъанды.

Алайда той этиб, юч кюнню тепси джыйылмай турады. Той тохтагъандан сора, Ёрюзмек хапар сорады. Ачемез а джараш-дырыб хапар айтады.

«Атамы ёлтюрген Хубуннга барама»,— дейди.

— Э-э-э, джаш, ол бек хыйла кишиди, анга къарыу эталмазса. Къой, бир бёлек джылны къарайыкъ! — дейди Ёрюзмек джашха. Алай а бир да айтханын этдиралмайды. Дагъыда Ёрюзмек айтады:

— Сени джашлыгъынг, мени къартлыгъым, къарыу эталмазбыз!

Джаш унамайды:

— Огъай, Ёрюзмек, бармай къаллыкъ тюлме!

— Алай эсе,— дейди Ёрюзмек,— мен сени кесинги иялмай-ма. Экибиз да барайыкъ.

Алай айтыб, Ёрюзмек анга нёгер болады. Экиси да тебрейдиле. Бара-барыб, джети джол айырылгъан джерге джетерге, Ачемезни аты тиллениб, былай айтады:

— Сиз меннге джети къат мелте чырмагъыз, мен Хубунну аджири бла талашхан этерикме. Мен аны тобукъландырсам, башына нохта салыгъыз. Ол къайры барса, Хубунну джылкысы ары кетерикди.

Ала да мелтени этиб бошаргъа, алайгъа бир аджир джетеди. Эрлай экиси да талашыб тебрейдиле. Чычхан сыртлы сары аджир аны сыртындан тери къобаргъан заманда, ол аджир муну мелтесин къобарады. Алай эте келиб, айтханыча, чычхан сыртлы сары аджир ол аджирни тобукъландырады. Ол заманда Ачемез джетиб эрлай башына нохтаны салады. Кесини атын да, аджирни да Ёрюзмекге бериб:

— Энди сен эки кѡауум джылкѡыны да ал да кѡайт,— деб, Ёрюзмекни ызына кѡайтарады. Джылкѡы аджирле кетген джары кетеди.

Ачемез кеси алайда кѡалады. Ол кюл тѡбеле этиб ойнай тургѡанлай, Хубун джетеди.

— Джашчыкѡ, былай ары джылкѡы барыб кѡрдюнгмю? — деб, ашыгѡыш сорады.

— Ма бу кѡулакѡны бара эдиле,— дейди ол. Хубун эрлай кѡулакѡны башына чыгѡыб, джукѡ да кѡрмей, кѡайтады.

— Алдамай, тюз айт! — деб кѡыджырайды.

— Мен ёмюрде да алдамагѡанма, алай а кѡулакѡла ушашдыла, джангылгѡан эте болурма, энтда ма бу кѡулакѡгѡа да бир кѡара,— деб, ол Хубуннга тогѡуз кѡулакѡгѡа джол салдырады. Ол заманнга Ёрюзмек да узаяды. Ахырында Хубун кѡайтыб келиб:

— Джаш, сен мени алдадың, уруб ичинги бузарма, тонгуз кибик,— дейди.

Ачемез, аллына таукел атлаб.

— Атангы аман кѡзюне, менме джылкѡыны сюрген, эталлыгѡынгы кѡалдырма,— дейди.

— Атышмы, тутушму? — деб, Хубун ачюдан тарс деб атылыргѡа джетеди.

— Кѡайсын сѡйсенг, ол! — дейди джаш.

Экиси эки эгиз тѡбени джанына чѡгюб, садакѡ тартыб башлайдыла. Алай бла беш кюнню кѡзауат этедиле. Ингир сайын Хубун, джашны биргесине алыб юйге элтиб, кесине кѡонакѡ этеди. Эртденблада бирге келиб, атышыб тебрейдиле. Экиси хар кюнюне 100-шер садакѡ атадыла, бири да джерге тюшмейди, этлерине чанчыладыла. Хубун джюз садакѡны кѡлтюралмайды. Кѡатыны хар кюн сайын дарман-дары салыб, аны сау этиб джибереди. Ачемез а, беш кюнде тийген беш джюз садакѡны кѡлтюралмай, кѡонакѡ юйде эсин ташлайды.

Хубун: «Сизни болуугѡуз былайды»,— деб, аны атны кѡуйругѡуна тагѡыб, бир кѡулакѡгѡа элтиб атады. Аны бла ишине кетеди. Хубунну кѡарауашы айлана барыб бир кюн аны кѡреди. Сора ызына кѡайтыб келиб, Хубунну кѡатынына — бийчеге—хапар айтады. Экиси да барыб, джашны алыб келиб, юйде джатдырадыла, бийче Хубуннга этиучю мадарланы этиб, джашха джан киргизедиле. Ол заманда джаш, кѡзлерин ача:

— Хубун мени джюз ёлтюрсе да, мен аны джанын саулай кѡймазлыкѡма,— дейди.

Бийче, сейирсиниб: Нек сора? — деб сорады. Джаш айтады.

— Сен аны ёлтюраллыкѡ тѡююлсе, аны кѡой да, меннге тынгыла. Сен мени алсанг ёмюрлюк джашауунга, ол заманда сен Хубунну керти да ёлтюресе,— дейди. Ачемез бийчеге сѡз береди, бийче да анга юретеди:

— Эшикни башында аны гидасы барды, ол гидады аны джанын аллыкѡ. Сен кѡонакѡ юйден бери тебрегенлей, ол

мында билиб турлукъду. Алай а мен аны ыйлыкъдырыб, ёрге къобармай турурма. Гидагъа къолунг бир джетсе, болду.

Ингирде келеди Хубун, бийчеси аны тегерегине айланыб джатдырады. Бир заманда Хубун секириб орундукъдан джерге тюшеди.

— Не болгъанды, джанымы аласа да! — дейди бийче.

— Къонакъ юде джаш тешине тургъанча кёрдюм.

— Оу-оу, аны ючюнмю джанымы аласа? Къалай келликди, тура эди къулакъда сойланыб. Алайдан башха джары сюйреген эди къарауаш,— дейди. Алай бла ол да джатдыра, ол да тура, джаш да эшикге джетиб, гиданы алыб, юйге киргенинде, Хубун кычырыкъ этеди да, аны бла кычырыгъы тохтайды. Бийчени кесин да, мюлкюн да алыб, Ачемез Ёрюзмекге келеди. Ёрюзмек бир ыйыкъны тепси джыймай турады. Андан сора Ачемез юйюне къайта тебрейди, Ёрюзмек ашыра чыгъады. Сора Ачемез бийче къатынга:

— Мен сени элтмейме, нек десенг, сен ёмюрлюк джашаб тургъан эринги манга ёлтюртдюнг, мени андан джигитге санаб. Джетген кюн сен меннге да алай этерге огъай дерик тюлсе, Андан эсе, ма былай атамы къарнашы Ёрюзмекни джумушуна къарай тур,— деб, кеси джолгъа атланыб кетеди.

19. Чюерди

Эртде заманлада нартла-гуртла джашагъан бир элге кыйынлыкъ джетгенди да, ала кёчюб кетгендиле. Элде бир къарны болгъан къатынны, заманы джетиб, къачалмагъаны себебли, бир уллу уру къазыб, ашарын-ичерин да салыб, аны ары букъдургъандыла да кетгендиле. Кете туруб, къатынга сауут-саба да кёйгъандыла, «улан тууса, берирсе!» — деб. Ала кёчюб кетгенден сора, бир талайдан къатын улан табханды, атына да Чюерди атагъанды.

Абадан болгъанлай, анасы анга эл кёйгъан сауут-сабаны бергенди. Чюерди алакат уучу болгъанды. Ол уугъа барыб, кийиклени ёлтюрюб, анасы, кеси да алай бла джашаб тургъандыла.

Бир кюн, Чюерди уудан къайтыб келе, бир уллу чегетни ичине бир къаланы кёреди. Къаланы ичине кириб, тинтиб къарайды. Кёлюне былай келеди: «Анамы да алыб, бери кёчюб келсем, былайдан джууукъ боллукъ кёре эдим уугъа джюрге...»

Ол да алай сагъыш эте тургъанлай, бир эмеген джетиб джашны буугъанды. Экиси да кёб джагъалашхандыла. Чюерди, эмегенни хорлаб, бир уллу терен уругъа атыб, башына да бир уллу ташны къаблаб кетгенди. Талай кюнден анасын да алыб, кёчюб келиб, ол къалагъа тюшгенди. Сора Чюерди уугъа айлана кетеди. Анасы юде джашны кереклисине къараб турады. Алай эте джашаб турадыла.

Бир кюн къатын бир мурулдагъан таууш эшитгенди. Джууукъ барыб, ол таууш келген джанына иги къарагъанында, башына да бир уллу таш къабланыб, уру, уруну ичинде да эмеген. Эмеген, аны эслеб:

— Хы, мени ары чыгъар, атанг болурма! — деб тилегенди къатындан.

— Атама къор бол!

— Ананг болурма!

— Анама къор бол!

— Къарнашынг болурма!

— Къарнашыма къор бол!

— Юй тамаданг болурма!

Къатын, тынгылаб туруб: «Да мен сени къалай чыгъарыйм?» — дейди.

— Къара кюбюрде аркъан барды, аны алыб кел да, ташны къыйырын чучху да, аркъанны меннге джибер.

Къатын ол айтханча этеди. Эмеген, ташны да башы бла уруб, тышына чыгъады. Алай бла кѣб заманны бирге джашаб турадыла. Чюерди уудан келир заманда, анасы эмегенни джашырады, ол кетсе уа, эмеген юйге бош болады.

Бир талай заман кѣтгенден сора Чюерди сезгенди, алай а джукъ сагъынмагъанды. Арадан джылгъа джууукъ кетерге, къатын сабий табады да, атына да Аллахберди атайды.

Чюерди бек къыйналыб, анасын да къоюб кетерге тебрейди, алай а кѣлю бармайды. «Къой, не этейим, не ант этсенг да, анады, сютюн бергенди», — деген акъыл бла, тѣзерге кюрешиб, джашаб турады.

Бир кюн эмеген къатыннга: «Сен джашынгы ѳлтюрмесенг, мен сени бла джашарыкъ туююлме!» — дейди.

— Да къалай ѳлтюрюлме?

— Ашха от сал да ашат, аны бла ѳлюр.

Ол кѣзюуде джашчыкъ абадан болгъанды. Аланы сѣзлерин эшитиб тургъанды да, джашыртын Чюердиге айтханды.

Къатын джарашдырыб хычынла этгенди, ичине ѳлюр от салыб, Чюердини аллына салгъанды.

— Аша, ач болурса, айланыб, арыб келгенсе, — дегенди.

— Огъай, анам, ач туююлме, эгерлерим ачдыла! — деб, эки эгерине атханында, ала, хычынланы ийисгеб, ашамай къойгъандыла.

— Анам, итле ашамагъанны адам къалай ашарыкъды?

Ала мурат этгенча болмагъанында:

— Энди уа не этебиз? — дегенди къатын эмегеннге.

— Тар кийимле эт да кийдир, эки сахтиян чарыкъ да эт. Ол барын да кийгенден сора, мен джетиб бууарма. Ол заманда юйню тюбуне тарыны тѣгерсе, — дегенди эмеген. Къатын барын да этиб, джашха кийдиргенлей, эмеген джетиб джашны буугъанды. Ол алай буугъанлай, къатын тарыны юй тюбуне тѣгюб джибереди.

Чюердини аякълары тайыб, доп деб олсагъатдан эмегенни тюбуне тюшеди.

— Къара кюбюрге бычакъны бери чабдыр! — дейди эмеген къатынга.

Къатын бычакъны алыб келгенлей, мен урама деб, Аллах-берди бычакъны анасыны къолундан алады, сора эмегенни бойнуна уруб, башын учурады. Чюерди ёрге туруб, бычакъны джашчыкъны къолундан алыб, анасыны бойнуна керилгенлей, джашчыкъ анасыны аллына турады. Чюерди анасын уралмай туракълайды. Сора Уллу къарнаш гитче къарнашха къоргъашын окъ бериб, былай айтады:

— Мен ёлсем, ма бу окъдан къан чыгъар. Сюг чыгъыб турса, анам бла тур, къан чыкъса, мени излей кел... Мен бу ананы кёзюне къараб мындан ары туралмай.

Алай айтыб, Чюерди кетеди. Кёб джолланы тауусуб, бир мийик сыртны юсюнде тохтаб, тёрт джанына сымарлаб къарайды. Узакъдан аз-буз эшитиле бир тунакы таууш келеди. Иги тынгылаб, ол таууш келген джанына барады. Барса — сыртны тюбюнде бир уллу дорбун, аны ичинде бир къыз, бир ёлюкню аллына алыб, джылай тура.

— Нек джылайса, не болгъанды? — дегенди Чюерди.

— Джети къарнашым бар эди, эмегенле бла уруш этдиле, бирин ма кёресе не этгенлерин! — дейди къыз.

— Къалайда къазауат этдиле ала?

Къыз юретди да, Чюерди алагъа тебрейди.

— Къой, сеннге да бир хата этмесинле, — дейди къыз, алай а джаш тохтамайды. Кетиб барады ол, узакъда эки къауум адам кёреди. Бир къаууму кёбюрек, бир къаууму азыракъ, Чюерди ол аз къауумгъа барыб къошулады. Саламлашыб, олтурады. Заман джетгенлей, туруб бары да джолгъа тебрейдиле. Ол кюн ала эмегенлени иги кесегин агъызадыла. Джаш уста болады урушха. Экинчи кюн алайын эмегенледен тазалаб, къайтыб ол къызгъа келедиле. Джаш алайда кёб мычымай, кетерге разы болады.

Джашла: «Сен бизни эгечибизни ал!» — деб къадаладыла. Чюерди анга огъай демейди. Алайда юлленеди. Бир джолда аны юй бийчеси кеси аллына терен ахсынады.

— Нек ахсынаса, не болгъанды? — деб сорады Чюерди. Юй бийчеси аллында айтыргъа унамаса да, ол айтдыргъынчы къоймайды.

— Да ахсыныб а нек ахсынмайма: бу эмегенлени энди бир джерде бирлери къалгъанды, ол къораса, сора биз тынч бола эдик...

— Къайдады, биле эсенг, джашырма да айт.

Билгенича юй бийчеси айтыргъа кюрешди. Сора эртденбла джаш, атына да миниб, таукел атланыб тебрейди. Узакъ джолланы тауусуб, бир ёзенни аягъындан айланады. Ол ёзенни башында бир къала кёреди. Бир ажимсыз, ол эмегенни къаласы

болур деб, тартыб ол кыалагъа барады. Кыалагъа тугел да джетгинчи, бир эмеген чартлаб аллына чыгыб:

— Атышуму, тутушуму? — деб кычырады.

— Атышхан кыатынла да этедиле, тутушуу! — дейди Чюерди, сора экиси да бир-бирлерине чабышадыла. Эм алгъа эмеген уруб Чюердини ышым бау кысхан джерине дери джерге киргизеди. Чюерди урады да, аны инчикден ёргерегине дери джерге киргизеди.

Эмеген экинчи урады да — тобукъгъа дери киргизеди, Чюерди урады да — ышым бауну белгисине дери киргизеди. Алай бла эмеген джашны богъурдакъгъа дери ташайтады. Сора эмеген аны башын кесе тебрегенлей, бир жанларындан эмегенни кызы джетиб, муну кесерик эсенг, мени кес, — деб, атасыны кюлундан бычакъны алады...

Аллахберди окъну сыгъады да, сют кыатыш кыан чыгъады. Бир ажымсыз, кыарнашым кыйынлыкъгъа тюшгенди деб, анасына да айтыб, излей кетеди. Кёб джолланы тауусуб, бир сыртлыкъгъа чыгъады. Ол сыртлыкъны тюбюнде бир сёлешген тауушлагъа кыулакъ салады. Тюшюб барса, бир ариу тиширыу дорбунда бир джылай, бир тохтай тура.

— Нек мыдахса, нек джылайса? — деб Аллахберди кыайгылы болуб сорады. Кыыз, эмегенле бла кыарнашларыны кызауат этген хапарларын айта келиб, бир джигит джаш келиб, мени кыарнашларыма кыошулуб, эмегенлени артларын этген эди, алай а бири кыалгъан эди да, анга кетген эди. Энди кыайтмай, кёб кыалыб кетди. Мени кыарнашларым анга берген эдиле мени! — деб, хапарын толу айтады.

— Хы, сен келин болуб чыгъа айланаса, ол мени кыарнашым болса керекди, — дейди джаш.

Сора, алайда кёб мычымай, Чюерди кетген джанына тебрейди. Кыыз айтханча, кыарнашы кетген ёзеннге айланады. Эмегенни кыаласын эслеб, сау, шау эсе да, кыарнашым мында болур, деб ашыгъады. Алайына эмеген джетиб аны бууады. Тебрейле сора экиси да бир-бирлерин джерге уруб. Эмеген кёлтюрюб алыб джерге урады да, аны тобукъ тюбюне дери джерге киргизеди, Аллахберди эмегенни тобукъ башына дери джерге киргизеди. Алай эте келиб, уруб эмегенни джерге ташайтады.

— Кыарнашымы не этгенсе? Айтмасанг, башынгы алама! — деб юсюне ёрге сюеледи.

— Башымы алма! — деб, эмеген кыарнашыны тургъан джерин айтды.

Эрлай Аллахберди барыб кыарнашын тартыб алады, кыайтыб келиб эмегенни да башын тюшюредди. Эки кыарнаш да кыууанч тыбырлы болуб, кетиб тебрегенлей, эмегенни кызы, ызларындан кыараб:

— Мени былайда кыоюб нек барасыз? — дейди.

Чюерди, ызына айланыб:

— Сени этген ашхылыгъынгы мен ёмюрде да унутмам, алай а сен эмегенни кызыса, мен сени адамлагъа алыб къалай барайым? — дейди.

— Огъай, мен эмегенни кызы тюлме, ол мени сабий заманымда урлаб, ма бу къалагъа келтирген эди, бюгюн мени оналты джылым толады, ол бюгюн мени алыргъа деб тура эди. Энди мен баш эркинлик табдым, эмеген ёлдю, бу къала да энди сизникиди, — дейди.

Аллахберди, ызына къайтыб, ол кызыны алады, Чюерди да барыб юй бийчесин алыб келеди. Барысы да ол къалада къууанч эте джашаб къаладыла.

20. Сынджыр-төрени къорагъаны

Къачан эсе да бир заманлада, къарачай халкъ меджисуу-лукъгъа табыныб тургъан ёмюрледе болур эди, ким биледи, кёкден джерге бир сынджыр салыныб тургъанды. Сынджыр-Тёре дегендиле кесине да. Ол ёмюрледе сюд төре болмагъанды, сынджыр төре уа бек сейир-тамаша къуллукъ этгенди халкъгъа.

Хатасы болгъан адам, урлагъан-тырнагъан, адам ёлтюрген, къайдам, дагъыда аны кибик заранлы адам, ант эте барыб, ол салыныб тургъан сынджырны тутса, сынджыр аны уруб къурушдуруб тургъанды. Хатасы-хыянаты болмагъан адам, ант эте барыб, тутса ол сынджырдан, анга уа джукъ да болмагъанды. Алай бла Сынджыр-тёре джамагъатда аманлыкъчыланы къуру-туб тургъанды.

Бир джарлы таулуну бир ингирде юйюнде гырджынлыгъы болмай къалады. Энди сабийле, ачдан джюреклері тарай, ахсына-джылай, джатыб къалыргъа керек боладыла. Джарлы таулу не къычырыкъ этерге билмейди. Бай хоншусу (бу анга джалчы болуб тургъанды) эртдеден бери да, муну хакъын бермей, инджите тургъанды джыл сайын. Антсызма, мен адам аякъ тыннгандан сора, барыб аны кюбюрюнден ууучум бла бир алтын алыб кетмесем, деген оюмгъа киреди джарлы.

Ол умутну эте, сабийлерине кёл бере: «Кече арасында бише-рикди сизни ашыгъыз, джатыгъыз да джукъларгъа кюрешигиз, аш бишсе, мен кесим огъуна уятырма сизни»,— деб, ингирде огъуна къалкъыйды кеси да. Сабийле, аталарыны айтханларына толу ийнаныб, кёллери джарыб, ойнаргъа, кюльорге кюреше туруб, джатыб джукълайдыла.

Аталары, адам аякъ тыннгандан сора, къобуб барыб, байны юйюне киреди. Байны юйюрю джукълаб тургъанды. Къысыла барыб, кюбюрню бир безгисин акъырын къобарады. Узалыб бир ууучуна сыйынган бир алтын алады да терк ызына айланады. Ий, арабин аллах, кечерик болурса, эшта, кесинг кёрюб турдунг да: артыкъ джутланмадым, кереклим чакълы бирчик алдым сау кюбюр бла бир алтындан. Кесинг кёрюб тураса да, ий, арабин, сабийлерим ачдан инджиледи. Ий, арабин, бу урлагъанымы гюнахы кесими болсун, ол дунияда азабымы

чегерге разыма, бу дуняда мени кечир, урлагъанымы билдирме да къой...— деб тилей, таныш къасабчыны юйюне дери баргъанды.

Кече арасында къасабчыны уятыб, анга бир алтын кесек бергенди да, андан къой эт алгъанды, юйюне келиб бишириб сабийлерине ашатыргъа ашыкъгъанды.

Къасабчы ишекли болгъанды: «Эшта, бу зауаллы кимни эсе да алтын хазнасына ычхыныб этиб айланады былай»,— деб келгенди ол обур адамны кёлюне. Джарлы таулу да къасабчыны бет къанын джаратмагъанды: «Эшта, бу сезген болур алтынны къайдан алгъанымы»,— деб келгенди джарлыны кёлюне. Алай болса да, этни юйюне элтиб, юй бийчесине ушхуур этдириб, сабийлерин уятыб, ашатыб тойдургъанды. «Къалгъан алтынчыкъларымы къайры джашырайым?» — деб тангига дери тынгысыз болгъанды. Бай, мен урлагъанымы билиб, Сынджыр-тёреге алыб барса уа, ант этдириб, элтиб сынджырдан тутдуруб, сынджыр да мени къурушдуруб къойса уа? Не мадар этер эди адам, бу къоркъуудан башымы къутхарыр ючюн?»

Танг аласында джарлы, муджурасыны сабын бери алыб, тюбюн джонуб тешик этеди. Гырыннга алтынланы сыйындырады да, муджураны сабын орнуна джарашдырады да къояды.

Эртденнгиде къасабчы, байны юйюне барыб: «Былай да былай, ол джарлы бюгече, алтын бериб, менден эт алыб кетген эди. Сени алтынынгдан урлагъан болурму? Турамыды хазнанг саулай да?» — деб сорады. Бай киши барыб къобюрюне къараса, арт безгиси да къобуб, уууч бла бир алтын да къораб тургъанын кёреди.

— Бир ишексиз, бу джарлы таулуну ишиди! — деб, къутуруб, бай ол джарлыны юйюне сюзюлюб джетеди. Барыб къараса — джарлы кишини сабийлери эт ашай тура. Джарлы бла даулашады: «Алтынымы урлагъанса, кел, Сынджыр төреге барайыкъ да кёрейик, ким терс, ким тюз болгъанын сынджыр халкъны аллында айырыб, дейди.

Экиси да салыб сынджырны тюбюне барадыла. Халкъ да сейирге къараргъа ызларындан тебрейди. Халкъны аллында джарлы ант-къырал этиб кюрешеди, алтынны урламагъанына ийнандыралсам деб, алай а киши антха ийнанмайды. Бай да: «Керти да урламагъан эсенг, антынгы да эте-ете, бар да Сынджыр-тёреден тут да бир кёрчю»,— дейди. Джарлы таулу ол заманда, ахсыннган да этиб, байгъа айтады: «Мен барыб, сынджыр төрени тюбюнде ант этиб, сынджырны да къолума чырмаб, сени ийнандырыб къайытхынчы, сен мени бу муджурамы былай алыб бир тур»,— деб, таякъны байгъа узатады. Ол алады. Сора джарлы барыб Сынджыр-төрени тюбюнде былай айтады:

«Ий, арабин аллах, урлагъан да этдим, иесине да бердим, энди мени бир джазыкъсын да къой. Мен а сынджырны сеннге

ышаныб тутама, мени кѳурушдурма, кюл-кѳмюр этме, ий, арабин!»

Кѳоркѳа-кѳоркѳа, кѳолу кѳалтырай, барыб сынджырдан тутады. Тутады да, сау-эсен сирелиб турады. Халкѳ, ауузун ачыб, сейирге кѳараб тургѳан халкѳ, кѳууанады, джарлы керти да урламагѳанлай даугѳа тѳюшюб айлана кѳре эдим, деб.

— Былайда да алдадыла мени,— деб чамланады аллах.— Сынджыр-тѳерен кѳутулургѳа да мадар табды бу ассы мил-лет!» — дейди. Сора Аллах, сынджырны зынгырдатыб сайлаб, халкѳ да кѳараб тургѳанлай, ызына тартыб кѳкге алыб кѳой-гѳанды.

Джарлы киши да, барыб байны кѳолундан муджурасын алыб, юйюне кетгенди.

Ол кюнден сора Сынджыр-тѳерени орнуна сюд тѳре бола башлагѳанды.

21. Аймуш

Эртде-эртде, эртделеде Аймуш деб бир сѳрюучю джаш болгѳанды. Арт кѳзюуде аны тургѳан джери Хурла кѳл болгѳанды. Мал-кѳой бла сабийликден кѳюрешиб тургѳанды. Ол айланмагѳан тау, суу, джер кѳалмагѳанды. Сѳрюучюню кѳолу джетген иш айныгѳанды, джашнагѳанды. Аймушну бир алапат сыбызгѳысы болгѳанды. Ол джашауну ариулугѳун, салкѳын ургѳан аязланы татыуун, шыр-шыр эте агѳыб келген шоркѳаны ташдан-ташха секиргенин суратлагѳанды...

Кѳойлары, ол сыбызгѳыны тилин ангылаб, Аймуш кѳайсы тѳбени башына минсе да, тѳгерегине айлана, отлаб тургѳандыла.

Бар сора, Аймушну кѳойларына Хурла кѳлден бир ариу акѳ кѳочхар, бурма мѳююзлери бла, чыгѳыб, ичлеринде айлана да ызына кире тургѳанды.

Бир джыл кѳачда, кѳочхар кѳошар заманда, Аймушну юйю аны гитче кѳарнашын иеди: «Кел да кѳатын ал!» — деб. (Аймуш кѳатын алмай эки джыйырма джыл тургѳанды).

Джашчыкѳ кѳарнашына нек келгенин айтады. Кете туруб, Аймуш джашчыкѳгѳа:

— Кече кѳойла юркерле. Чыгѳыб алагѳа тууайлама, башынгы басдырыб, джатыб тур,— дегенди.

Кече кѳойла бек юркуюб, джашчыкѳ чыдаылмагѳанды. Кѳарнашы айтханны унутуб, чыгѳыб тууайлайды. Олсагѳатлай кѳойладан бир алтын мѳююзлю акѳ кѳочхар, кюн джарыкѳча, джарытыб, эрлай буруудан тышына тѳюшдю. Кѳойла да аны ызындан тѳюшюле. Барысы да Хурла кѳлню джагѳасына мыллыкларын атдыла. Джашчыкѳ джылагѳанды, кѳыйналгѳан-ды, алай а этер мадары болмагѳанды.

Аймуш, кѳойланы алай болгѳанын тѳюшюнде кѳрюб, эрлай

кийиниб, башлыгын да бойнуна атыб, джетгенди. Бу кьой-лагъа джетерге, кьойланы аллы да кёлге джетеди. Аймуш да кьойланы ызларындан джетиб, бир токълуну тутду.

«Неди джашау, сюрююмден кьалсам?!» — деб, Аймуш кеси да кёлге секирди. Кёл чайкьалды, толкьунланды, мал кекирген таууш кибик этдирди, сора, тохтаб, сим-симсиреб кьубулду...

Андан сора хар джаздан джазгъа Хурла кёлню башына джабагъыла чыгъадыла, хар къачдан къачха джюнде чыгъадыла. Аймуш кёлню тюбюнде кьой кютюб турады, дейдиле кьартла. Бююн да Аймуш деген кьойчу джашны джыры айтылады тау элдеде:

Суйкьун дженгил эди да — эчкичи эди.

Тохуна таб эди да — юкчю эди,

Магула ауур эди да — тууарчы эди,

Аймуш сыбызгъычы эди да — кьойчу эди...

Ой, Аймуш, Аймуш...

Джангыз терекге минмеген Аймуш,

Кьошулгъан кьойгъа тиймеген Аймуш,

Нёгерге харамлыкъ билмеген Аймуш...

Джангыз терекге да мингенсе, Аймуш,

Кьошулгъан кьойгъа да тийгенсе, Аймуш...

22. Акъ джугъутур

Эртде-эртде, бек эртде, сансыз-санаусуз заманланы мындан алгъа, Минги-Тауну башы айры болмагъанды, юсюнде да, бусагъатдача, кьанга бузла джылтырамагъандыла.

Минги-Тау. хасебсиз мийик тауду — аны тёппеси кёлге тирелиб турады. Ол себебден камсык джулдузчукъла, учуб келиб, аны тегерегинде бугъунчакъ ойнаргъа сюйгендиле, терен чатлагъа тыюш, аланы ичинде, гинасууча, джылтыраб баргъан кирсиз тау суулада джууунуб тургъандыла.

Минги-Тауну тюз тёппесинде, мазаллы билеу къаяны тюбюнде, бир джашил талачыкъ, деппанчыкъ, болгъанды. Алайдан узакъ болмай да къая тюбюнден, джыламукъча, кирсиз къара суучукъ чыгъыб тургъанды. Къара сууну къатында, ауузун ёзеннге айландырыб тургъан кьошун джартыча, тегерек, сыйдам дорбунда уа тьогюне чал уруб бошаб, чыммакъ агъаргъан кьарт джугъутур юйдегиси бла бирге джыйылыб джашагъанды.

Джугъутурну юйдегиси ашы да, суу да, межамы да джарашыб тургъан джерде ох деб, зауукъланыб джашагъанды. Джанлы кьоркьуулары да болмагъанды, не ючюн десенг, аны эчки-улакълары талада, деппанда, отлай тургъан заманда, джити мьойюзлю, джити кёзлю, ёгюр джюрекли ата джугъутур ышангылы къарауул болуб тургъанды.

Кёб джашагъан, кёбно кёрген Акъ Джугъутур, сабийлерин джашау эбге тюзетирге излеб, аланы дженгил чабаргъа, рандан Раннга кьоркьмай секирирге, тутушургъа, джыйын жанлы бла сермешиуге юретгенди. Алай этмесе уа, чыртда боллукъ

тюд эди. Таулада джугъутурланы сюлеусюн, айю, бёрю, эчкичи къуш дегенча хатерсиз джаулары бир да кёбдю.

Алай джауларындан башларын сакъларгъа была джашагъан тала бирда таб джерди: былайдан къараб кёрмеген джерлери джокъду, ол себеден, джугъутурлагъа эслетмей, былайгъа бир джангыз душман келаллыкъ тюлдю.

Кюнлени биринде, джугъутур сюрюу талада отлай тургъанлай, кёкню къара булутла джабыб, джангур джаууб башлагъанды. Тауда джаугъан джайгъы джауум кёбге бармаса да, джугъутур юйдегисин дорбун ичине джыйгъанды.

Кёб турмай джангур тохтаб, кёк джангыдан чууакъ болгъанды, тау башында джулдузла джылтырагъандыла. Къой Джол да кёкню бир джанындан бир джанына дери джарытханды.

Дорбуннга къысылыб эригиб тургъан улакъчыкъла, бу шолукъну кёрюб, тышына чыгъаргъа излегендиле. Былай дорбундан чыгъар-чыкъмаз, ала, неден эсе да къоркъуб, чючкюрюб, ары-бери секириб башлагъандыла.

— Не болду былагъа? — деб, къарт джугъутур сескекли болгъанды.

— Кёремисе, майна, не эсе да бир мазаллы акъ зат бизни таба келе турады, — дегендиле улакъла.

Акъ Джугъутур эрлай дорбундан чыкъгъанды. Кертиси да, гюз Минги-Тауну кюн чыкъгъан джанындан бир джылтырауукъ мазаллы акъ кыппа была таба тёнгерев келе тургъанды. Акъ Джугъутур къайгылы болгъанды. «Ярабин, бу мазаллы акъ кыппа не зат болуб чыкъды?» — деб, сагъышлы болгъанды.

— Эй, джигитле, бизни джуртубузгъа джау кириб келеди, сермешиге хазырланыгъыз! — деб буюргъанды ол. — Эм алгъа урушха мен кесим кирликме. Мен ёлгеним болса, джауну аллына сиз чыгъарсыз!

Олсагъат Акъ Джугъутур мюйюзлерин билеб башлагъанды. Мюйюзле джити болгъанлай, ол, талагъа чыгыб, аякълары бла джерни къазыб башлагъанды. Ууакъ ташла, аны аякъ тюбюнден чартлаб, окъ джюзгенча, тёрт джанына чачылыб, узакъ джары тюшгендиле. Джугъутурну бурун тешиклеринден чыкъгъан тылпыу тубан болуб джайылгъанды. Сора Акъ Джугъутур, тобукъланыб, башын энишге буруб, мюйюзлерин да аллына айландырыб, секириб туруб, джаугъа мыллыгын атханды. Мазаллы джити мюйюзлери бла ол келе тургъан акъ кыппаны сермегенди. Олсагъат кыппа эки джарылгъанды. Къыппаны бир джартысы учуб кёкге чыгыб кетгенди, башха джартысы уа, чыгъа барыб, ызына тюше келиб, тоб атылганча, кючлю таууш этиб, тюз Минги-Тауну тёппесин ургъанды. Олсагъат пелиуан тауну тёппеси ортасындан бюгюлюб, эки башлы болгъанды.

Акъ Джугъутур ай бла сермешген кёре эдим! Ол акъ тё-

герек кыппа ай болганды. Андан бери биз, хазна кялмай, джарты айны кёребиз. «Акъ Джугьутур айны эки джарыб кьойганды»,— деб кьартла да алай айтадыла.

23. Акъбилек

Хурзук башында, кьуш учуб джеталмаз деген бир джерде, тау джитини тюз тёппесинде чыммакъ кяала джылтырайды, кюнню кёзюн кяамата. Кяаланы тегерегин да тау джитиле кьуршалаб, кюн таякъла аралары бла, суу шоркялача, сыбдырылыб ётгендиле. Тюбю уа — кёзкёрмез, тюбсюз джар.

Ол кяалада бир сейир бийче джашаганды. Адурхайны суйген эгечи обур Акъбилек болганды ол. Аны санлары кяарангы кечени кюнча джарытхандыла. Кюнню кёзюн кяаматырча, алай сейир джылтырагандыла бийчени чыммакъ-акъ санлары.

Кяаланы терезесинден кьолун тышына узатса, Уллу Кам тюзю джарыб, Кьобан башланган джер кюндюзча джарыкъ болуб кяалганды. Кьобан сууну биринчи тамчылары да, чыкъ тамчылача, джим-джим джылтыраб, бир-бирлерин бай эте, саркъа келиб, шоркъулдай, алайдан тёбен саркъыб кетелле.

Уллу Камны ары джаны бла кяаланы арасына Акъбилек сокыгъан чепкенликден джол тартылыб болганды, кийик джюню кёк мамугьундан согьулгъан чепкенликден...

Айючю, Акъбилекни эри, бир залим адам болганды. Ол кечеле бла ханланы, патчахланы хурелерин тонаб ызына кьайтса, Акъбилек, терезеден кьолун узатыб, Уллу Кам тюзю джарытыб, кёпюрден бий кьыйналмай ётуб турганды.

Бир джолда Айючю, насыбсыз киши, накьырда этиб:

— Энди хурелени тонарыкъ тюлме. Алтын-кюмюш салыр джер табалмайбыз кяалада. Кьаджар патчахны бир сейир кьызы барды дейдиле. Аны алыб келейим. Сени кьолунг да мутхуз бола башлаганды, ингирчекча, созула,— деб кетгенди, ойнай-кюле, джолуна.

Аллай Акъбилек кьобсун джауума! Талай кюнню ёкюнюб туруб, Айючю кьайтыб келгенин, аны кьадырыны кюмюш кьонгураучугьундан билиб, уянганды Акъбилек. Эрлай, кимни алыб келе эсе да бир кёрейим деб, билегин терезеден тышына узатыб, дуу джандырганды Уллу Камны кенг тюзюн.

Излегенин кёралмагъанында, эслеяла болмазмамы, асыры кяарангыды деб, терезени кенгине ачыб, ёшюнюн да чыгьарганды тышына. Кьадырны, кёзлери кямаб, башы тегерек айланганды. Бара барыб, кёпюрню арасында абыныб кетиб, мийикден Уллу Камны ташлы толкъунларына тюшгенди. Ол кюн бийни артмакъларында алтынлары сууда эриб, чабакъланы юслерине чабханды. Андан бери Кьобанны чабагъына алтын чабакъ дейдиде, Хурзук башында акъ кяалагъа да — Акъбилекни кяаласы. Уллу Камны толкъунланыб башлагъан джерине да энди «Айючю суугъа кетген джер» дейдиле...

24. Орайда

Бек эртделеде бизни таулада бек сейир, тюрлю ишле болгъандыла. Къарт адам джашаб бир заманнга джетсе, аны къаядан атыу да — къаты ишлени бири. Къарт, джараусуз адам элге къыйынлыкъ келтиреди деген оюмдан болгъанды ол. Аллай бир къартны джашын элни тамадалары чакъырыб: «Атангы заманы джэтгенди, къайгъысын кёр», — деб билдиргендиле. Джаш ол джыйылыудан мыдах болуб къайтханын кёрюб, атасы, къарт киши:

— Нек мыдахса, джашым? — деб къайгъылы соргъанды.

— Атангы къорат, болду джашагъаны, деб тохтагъандыла...

— Мени ёлмезими сюе эсенг, — дегенди атасы, — мени къаядан атаргъа деб алыб кетгенингден сора, дорбунланы биринде къоюб кетерсе. Ким биледи, кёб бармазма мен да...

Джаш, элни буйругъундан таймазгъа кюрешсе да, атасыны джашарын сююб, аны элтиб дорбуннга джашырыб къайтханды. Заман-заманы бла азыкъ элте тургъанды. Бир джолда къарт:

— Не хапар элден, джамагъатдан? — деб соргъанды.

— Ач джыл болгъанды да, атам, эркек мал къоймай кесгенбиз, энди къачда къойлагъа къошаргъа къочхар джокъду... — дегенди.

— Алай эсе, къойланы былтыр эл къочхар джыйылгъан оруннга уруб, анда джатдырыгъыз.

Джаш атасы айтханча этдиргенди элге, не сейир эсе да, къойла джазгъа телю бергендиле.

Дагъыда бир замандан джаш атасына:

— Къургъакъ, аман джыл болуб, энтда элибизге ач къыйынлыкъ киргенди да, мюрзеуге урлукъ къоймай бошагъанбиз, сабанла салынмай къалыб кетедиле, — деб, аман хапар айтханды. Атасы дагъыда юретгенди:

— Сабан ызладан келген джолланы эки джанын сюрюгюз, — деб. Элчиле ол джолланы джанларын сюрселе, кюз будай чыгъыб, экинчи джылгъа сау элге мюрзеу, урлукъ болуб къалгъанды. Ол заманда эл сагъаяды джашха.

— Сен бу акъылланы къайдан табдынг? — деб соргъандыла тамадала. Ол да къоркъмагъанды да:

— Сиз къаядан атыучу къартладан! — деб таукел джууаб бергенди, атасын къаядан атмагъанын да айтханды.

— Биз аланы джардан атыб тургъанбыз, алай а ала кёре эдим не затны да билген, берекетни тутуругъу. Барыгъыз, алыб келигиз! — деб, буйрукъ бергендиле талай джашха. Ол къарт кишини аты Ойра болгъанды. Эркетелгенден, джашла, аны ат аллына алыб: «Ойра, Ойраны алыб келебиз, ой, о-о-райда!..» — деб джырлаб келгендиле. Эл, ол акъыллы къартха уллу уча бла тюбев, сыйын кёлтюртгенди.

Андан сора тау элдеде къарт адамны къаядан атыу кийик адет да кери болгъанды. Кёб джаш бирден: «Ойра, орайда!» —

деб созуб, ариу айтыб келгенлери таб кёрюннген болур, андан сора келин алыб келгенде да алай джырлаб айтыб тебрегендиле да, Орайда кьюуанчны башы болуб кьалгъанды деб, бурунгу кьартладан былай эшитиучен эдим.

Келин алыргъа баргъан кюеу нёгерлеге кызны эрлай бериб кьоймагъандыла, иги ашхы Орайданы айтдыртмай. Мен да аллай джерде кёб кере башчылыгъын этгенме. Къалай ариу бола эди, биреулен «Орайданы» созуб, талай джаш да эжиу этсе! «Орайданы» сёзлери олду, буду дегенни да билмейме, хар келин алыб келгенни кьюуанчада кесини Орайдасы, сёзлери болгъанды, алайда огъунак кьурашдырылгъан. Сёзлени кёбюсю — келинчикге махтау, сый, багъа бериу:

Ой, ойра, орайда! Келгенбиз,
Бу юйюрге бир ариу кыыз кёргенбиз,
Субай назлай, ариуд дейле санлары,
Нюр оюула салад дейле кьоллары!
Ой, ойра, орайда! Орайда!
Тёгерекде оюн-кьюуанч хар кьайда!
Бизни да бард илячинлей джашыбыз,
Келин, сени сакълай, кьайнайд ашыбыз!
Ой, ойра, келинчик! Орайда!
Чыгъа эсенг, чыкъ, келинчик, сен, хайда!
Чыкъмай эсенг, джашны келюн кьалдырдынг,
Сен, сакълата, ат беллени талдырдынг!

25. Къан джолдан айтыу

Ачей улу Ачемез, сыйын теблетиб, кесин селеке этдирмез ючюн, къатынын, — ариу Боюнчакъны, — кърым ханнга, чомартлыкъ этиб, бериб кьоймагъанды. Аны бла биргелей Ачемез кеси миллетини сыйын да сакълагъанды. Кёб сагъыш этиб да кюрешмей, боллугъуча этгенди, андан башха амал табыллыкъ да тюл эди. Чардакъны тешигинден атыб, ханны къаннга бояб, ханлагъа сатылмай, миллетини сыйын тутаргъа излегенлени джыйыб, кечегиде кетиб къалады.

Ол заманда арба джекген адет джокъ эди. Кёчгюнчюлюк кыйын иш эди. Нек десенг, эшек бел бла, ат бел бла ташыуул этиб кёчерге керек бола эди. Алай а, не мадар, адамны кьобарыб, малны, хапчюкню угу-джугу этиб, джолгъа хазырлаб, Малкъар джанындан Къарачай таба къачадыла. Сора бу Къанджал къая бла келедиле. Кёчгюнчюлени кесек тохтатыб, Балыкъ ёзеннге кьююлургъа джол излейдиле. Къаяны кыбыла джанындан кюнбатхан таба тартыб, алайтын джол табыб, энишге — кьобан таба саркъадыла.

Ханны тахсачылары-сынчылары ызларындан сюргюнчю келгенлерин сезгенди Ачемезни бёлеги. Кесек заманны ичинде эрлай оноу этедиле да быллай иннетге келишедиле: «Къартны, сабийни, малны, кёчюб бу барыудан иги кесек барыб, Балыкъны бойнуна таб джерге, суугъа джанаша орнатайыкъ. Къолуна

саут-саба алыб джаугъа къаршы бараллыкъ, эркишиле огъай, тишируладан да къалмайын, былайда къан тегейик, аман джанны артха салмайын. Алайсыз кърым ханны бизни ызыбыздан келген аскери бизден бошарыкъды. Алай, алайсыз да ёлебиз да ёлебиз! — деб, бу д колну таб, тар джерге санаб, эки джанында да бетджанлары болгъан келишимге ушатыб, бу кесаматха тохташадыла. Кёчгюнчюлени алыб барыб, айтханларыча этедиле. Айтханларыча, къолуна саут-саба алаллыкъ инсан къалмайды, душман аскерге къаршы турмай. Биягъы джерге келиб, хар ким, болумуна, къарыууна кёре, орнуна, бетджанына джарашады. Елетни сакълайды.

Ачемез, ханны ёлтюрюб, кесине бойсунган адамларын ол тургъан джерлеринден къобарыб, кърымлыладан былагъа джерик сылыкълыкъладан къутхарыб, джашау этерик джер излерге кетгенликге, кеси да, негерлери да ажымсыз болалмагъандыла рахатлыкълга тюшюб къаллыкъларына. Алайгъа да сезимлери джетгенлей тургъандыла.

Бёгек кърымлыла уа былагъа бу дертни къайдан кечиб къойсунла?! Ханлыгъы, бийлиги болмагъан джашха дерт джетдирмей къалай къалсынла?

Кърым ханны аскерчиги быланы ызларындан, джол уста да тутуб, дерт джетдиррге, онглуларын къырыб, къалгъан адамларын джесирге алыб, малны-рысхыны къолгъа алып мурат бла джёнейди.

Джол уста, быланы къалайтын, къалай кетерлерин билген, ит джыйлагъанча, тау джоллагъа бек уста, кеси да ёмюрю гаулада учулукъда кёб джюрюген таулу джаш эди.

Къанджал къаяны юсю бла алыб келиб, быланы тюшген джолларына уулайды аскерчикни, къачхынчылагъа тюбетеди. Сора алайда, джюреклери гып-гып эте, ёлюм бла къалымны арасында, хазна къалмай джашау тынчлыкъдан тюнгюлген адамла къан-джан аямай мыллык атадыла, кеслерини сыйларын, къартны, сабийни сакълар ючюн.

Ачемезни джамагъатын къалайда табыб, къалай къырылыкъларын иги билмеген кърым аскерни бёлеги къуршоугъа тюшюб къалады. Таулула бла кърымлыла бир-бирлерине ёлюм къара мыллык атадыла. Таулула кърым ханны адамларын онглаб, тегереклерин къуршалайдыла, барын да, бир адамын да сау къоймай, мышт этиб саладыла. Джолну къаннга алдырадыла, къыппа-къызыл этедиле. Ол кюнден сора джолгъа Къан джол атайдыла. Талай заман ётгенден сора джолну юсю бла къаягъа да Къан джол къая деб атаб къоядыла, ёмюрлюкге.

Джангыз джол уста, ишни табсыз кёрюб, джолланы уста билгени себебли, къачыб къутулады. Джол устаны уа кърымлыла мал-рысхы бериб тебретген эдиле.

Алайда кырылгъанлары атларын тутадыла, тоноуларын джыядыла. Джамагъатлары джашагъан джерге къайытадыла. Кърым аскерчиледен джыйгъан тоноуларын юлешедиле. Артда кетер джерлерине кетедиле. Ол тоноу юлешген джерлеринде тебе бар эди.

Ол кюнден сора тебе атына Тоноу юлешинген тебе дегендиле. Ол джер ат ёмюрлеге къалыб кетеди.

26. Чюердинни хапары

Чюердинни атасыны аты Джан-Къуш эди. Эрке атына уа Къуш дегендиле. Чюердинни кесини эрке аты Чюе болгъанды. Джашыны аты Джашчыкъ болгъанды. Чюердинни анасы обур эди, билгичлиги бар эди.

Тау бийлени башчылары Саб бий эди. Андан сора Аслан бий, Къасболат бий, Огъурлу бий, Къаблан бий.

Чюердин таулада къара кишиден таулу юдегиде туууб ёсген, эркишилик бла адамлыкъгъа кемсиз талашхан, тау ишленмеклик бла кыылыкъгъа тырмашхан, керек кюнде тенглик бла керти кишиликни джакълагъан, тирилик бла джигитликни сайлагъан, озгъан къарыуу бла тулпарлыгъы, къара кюнде кёблени кыйынлыкъдан кьутхарыр иннети болгъан джаш эди. Ол себеден аны бла шохлукъ джорютюрге кёбле излегендиле.

Бу джол а бийле да, аны бла кеслерин сымарлашыб кёрге мысагъат этиб, керти да аллай таулу инсан бармыды экен деб, салыб келгендиле. Джети улуу бийни джети джигит джашы, джетишер джылны бирер ат бла кеслерин хар не джаны бла да хар неге да кючлю юретиб, чыныкдырыб хазырлагъандыла. Атланыгъа чыкыгъандыла. Сора Чюердин бла сынашыб кеслерини адамлыкъларын билирге излегендиле. Была джолда келе-келиб муну къабагъына — Чюердинни Отоуна — (алай деб аны элини атына айтхандыла) джетерге, къара суудан ала тургъан шапачыгъына, Къызалагъа, тюеб, сорадыла:

— Сизде кьонакъбайгъа тюшюу адет къалайды? Къалай этерге керекди? — деб. Къызала джууаб къайтарады:

— Мен сизни ким болгъаныгъызны билмейме. Алай болса да, кесигиз таулу джорукъну биле болурсуз, мен да шагъырей этейим. Сиз, барыб арбазгъа джууукълашыб, кесигизни кёргюзтюрге керексиз. Чюердинни атасы неда джашы сизни эслерикдиле. Аллыгъызгъа келиб атдан тюшюрлюкдюле. Келмеселе уа, юде болмагъанларын билигиз. Кесигиз барыб ат илкичлеге тюшюгюз. Ала юч тюрлюкдюле. Биринчиси — алтын, экинчиси — кюмюш, ючюнчюсю — джез... Узакъдан келген хан, бий кьонакъла алтын илкичге, андан тебе ле уа кюмюш илкичге,

кеслери уа джез илкичге тюшедиле. Къонакъ юйле да анга кёре боладыла. Ол себебден, сизни кимле болгъаныгъызны билмейме, кесигиз билгенча атлагъыз, билгеними тиздим.

Къонакъла келиб орта ат илкичге тюшерге, къарт алларына чыгъыб, джаш адамчыкъ бла би ге атларын алыб къантардыла. Кеслерин да алыб барыб, орта къонакъ юйге ичгери джыйдыла. Чюердин юйде болса, была биринчи ат илкичге тюшюб, биринчи къонакъ юйде солургъа керек эдиле. Атларына къарасанг, бир да дуняда болмагъан киби, алапат сыланган-сыйпалгъан, айбат, сурахай хорала, кереклери уа, дуу джана, керти да сейирликле, кеслери бийле — бютюн джасанма; чыкъар-чукъур эте, тиерсиз тамашалыкъ!

Джашы болмагъанлыкъгъа, Джан-Къуш быланы не кереклерин да, адетдеча, баджарыб турду юч кюн бла юч кечени. Къарт къонакъладан бек кемсиз къоркъду. Джюреги быланы алмады. Илешалмады. Быллай мени ичим тутмагъан къонакъла нек келдиле? Была уа заманига уллу кёрюнген, джер джюзюнде джюйюсханланы эм онгуларына кеслерин тергерге кюрешген зауаллыла эдиле. Тау масхабдача, къонакъ юйге салыб, къолдан келгенича, къонакъбайлыкъ этиб тургъан Къуш ючюнчю кюн бийлени шапаларындан бирни чакъырыб сорады: «Джюйюсханла къабыл кёрлюк болсала, энди заман джетишген эди, кириб танышыр эдим, эркинлик берселе».

Шапа, къайытыб кириб, сору, къартха эркинликни джууабын бередиле. Кириб саламлашхан заманда, была бары бирден къобуб, сый бериб, джылы тюбешдиле. Къуш сорады: «Сыйлы бийле, башым алтын этегигизге — къор! Не эте турасыз? Атала, анала, эгеч-къарнаш, башха джууукъ-тенг тынч-эсенмидиле? Терк джанлары сау-саламат болурла? Не айланасыз? Нек келгенсиз? Не керекди? Бизни киби джарлы таулу адамладан не дараджа умут этесиз? Къолдан келген бла баджарайыкъ бизден кереклини». Бийле джууаб къайтарадыла:

— Багъалы эмда сыйлы акка, биз джашагъан джуртлада бек тынч-эсендиле эт-джен адамла. Джокъду хата. Сиз кесигиз тынч-эсен болугъуз. Бизге, сен умут этгенча, мал-рысхы керекли болуб келмегенбиз. Кереклибиз джашынгды. Аны бла атланыргъа, кесибишни сынаб кёрюрге, билмегенибишни андан билирге, тосха тослукъ, джаугъа джаулукъ эталырбызмы, огъесе эталмазбызмы? Чюе къайдады? Бизге аны табыгъыз. Нек бугъунганды? Эркишилики нек теблейди? Мында джокъ эсе да, амалсыз табыгъыз. Къонакъ юч кюнню къонакълайды. Андан сора бир джанына болады.

Тамадалары Саб бий былай айтыб тохтады.

Джан-Къуш, быланы асыры огъурамай, ызларына къайтарыргъа дыгалас этгенди. Чюердиннге тюбетмей ашырыб иялмады. Бийле къаты къадалыб тохтадыла. Къарт асыры ушатмады быланы мыркыча илиннгенлерин. Дагъыда бир башхартыб кёрдю къарт: «Джашла, багъалы акъсюекле, къоюгъуз бу

джол. Энтда бир кюн чыгъар. Джашауну арт ауугъу бюгюнле тюлдюле».

Алай болса, да была бары бир иннетни тутуб тохтадыла. Бирден эки болмадыла. Бу чакъда Чюердин, бир ашхы тенгине чакъырылыб, джыллыкъ боза ичерге кетиб тура эди. Андан къайытыб келе уа эмилдешине барлыкъ эди. Алайсыз эмчек анасыны кёлю къаллыкъ болгъанды. Қъаблан бий айтады:

— Биз джетибиз джети деу бийни уланларыбыз. Кесибиз да джетишер джылны хазырланганбыз атланыргъа. Джортууулгъа чыккыгъаныбызны бютеу джамагъат биледи. Бир кишилик кёргозмей, ызыбызгъа кетсек, джамагъатха бедилликге къаллыкъбыз, баям боллукъбуз. Андан эсе, ёлюб кетген — кёб ашхыды! Аталарыбыз, бизни Чюердиннге Тейри бла аманат этиб, аман, иги джерде аны кёз къарамында болугъуз деб, алай ийгендиле. Кесибизни матухха айтдырыб къайытхан сый-сыпас тюлдю.

— Уланынг бизге табылмай мадар джокъду! — деб, къайтарыб къысдыла бийле къартны, бир аууздан къаст этиб.

Асыры амалсыз болгъандан, Къуш, алай эсе деб, эшикке чыгыб кетди. Адам ийиб, джашын къонактыкыдан къайтартды. Чюердинни къылыгъы алай эди: къайдан келсе да, эм ал бурун анасы бла атасына кириб, лахор этиб, отоуна барыучан эди. Бу кере да, юреннгенича этиб, атасы бла ушакъ этеди. Къуш джашха бютеу хапарны башдан аякъ тизиб берди:

— Эй, Чюердин, была бир сейирлик къонактыладыла! Сёзлерин бек залим чемерлеб, ишленмекли, омакъ айтадыла, кичи, тамада айырыб. Атлары, сауут-сабалары чыртда кемсиз дуниялыкыдыла, джер джюзюнде болмагъан кирик. Амал болса, аууз мардаларын бериб, джёнетирге керекди. Алай эт, марджа! Ызларына кетсинле. Была сеннге огъурлу джёнгерле тюлдюле. Огъурсузлагъа ушатама. Ышаным алайын сезиб турады. Ананг бла келин да, онгсунмай, тиширыу мурулдауну бердиле. Ала айтханда да барды бир кертилик.

Чюердин былагъа ичгери барады.

— Хош келдигиз, багъалы джюйюсхан къонактыла! Қъонакбайлыкъ этиулері кёлюгюзге джетдими? Қъайдан келдигиз? Башым кёкге джетгенча болдум, мени адамгъа санаб, быллай асыл бийле келгенигиз ююн. Кереклигизни баджарайым, бойнум къылдан ингичке! — деб, тынчлыкъ-эсенлик да сорду. Джууаб бердиле. Тамадалары Саб бий айтады:

— Биз атанга айтханбыз хар не халыбызны. Алай а сеннге да тизейик,— деб, Къушха айтылгъанны, бир сёзюн да тюрлендирмей, Чюердиннге да тиздиле.

«Мени къой малым мингле бла саналады, джюз аджир юлюшом барды, тууарларым мингден асламдыла,— дейди Саб бий.

Хар бий да мунуча айтыб, «алтыныбыз, кюмюшюбюз Қъобанны аллын тыярла»,— деб махтандыла. Мюлк излей келме-

генлерин, Чюердин бла джортуулгъа чыгъаргъа талпыб келгенлерин билдирди. Къысхасыча, муну эки аягъын бир уялгъа тыгъыб тохтадыла.

Джашы, Къуш айтханнга къулакъ тигиб кюрешсе да, ишни таб болмазлыгъын сизди. Мадары джокъ. Амалсыздан, бетине уялгъандан, къонакъларын разы этеди. «Алай эсе, мен атама сорайым, разылыкъ алайым»,— деб кетеди Чюердин. Къуш, онгунмаса да, разы болгъанын билдирди.

— Ахырда да, сиз мени къоймай эсегиз, Лабаны бойнунда сегиз-тогъуз къотур ат отлай турады. Акъ джарладан къарасагъыз, кёрлюксюз. Алайда болур бир арыгъан дыган. Анга джюгенни тутугъуз да, кеси келиб башын салса, адежде тартыб келигиз. Болмаса — кюрешмегиз. Къатларында болур бир аман джаш. Андан соруб киригиз атлагъа,— дейди Чюердин. Байталны тюрюн, тюрсююн айтыб, танытыб иеди.

Чюердин айтхан джерден къарасала — сегиз-тогъуз тюл, ёзенни, къара агъач кибик, къаралтыб, тул-тубан джылкы отлай эди. Была мынга бир тиерсиз сейрсиниб, эм кичи бийледен экиси шаналарына кёргюзтедиле. «Ма кёб джылкы къара кишиде! Джылкысына кёре, къой, тууар байлыгъы да алайды. Бу уа, махтана турмай, сегиз-тогъуз ат» — деб къойгъанды.

Была, Джан-Къушну уланындан туугъаннга джолукъмай, джылкыгъа кириб, байталгъа джюгенни тутхандыла. Байтал, келиб башын салыр-салмаз, ызына айланыб кетгенди. Ары джанындан, бери джанындан да барыб, джюгенни кёргюзтгендиле. Байтал башын салыргъа унамагъанды. Аны алай этгенине къарамай, юрениб тургъан джашла аркъан атхандыла. Муну тулпарлыгъын билмегенлери себебли, джетишер джылны бакъгъан, джарау этиб джарашдыргъан атлары тулпарны тыялмагъандыла. Аркъанны да сюрреб, къачыб кетгенди дыган, Қъарачай ёзен таба бурулуб. Хора атла бла джеталмай, ызындан къараб къалгъандыла. Ол заманда Къуш улуну джашы эслеб, чабыб джетиб, саламлашыб:

— Ой, къонакъла, къаз къошну да бола эди да бир башчысы! Мени нек джокъламадыгъыз? Джылкыгъа эркинликсиз нек кирдигиз? — деди. Сора, эрлай ары бурулуб, тулпарны анасына къурукъ бла аркъан атыб, тутуб минди. Анасы болмаса, къызын джетерик ат болмагъан кёре эдим сау джылкыда! Ол себебден тулпар байталны анасы бла джашчыкъ сюрюб, тегаран Ташкёпюрню огъары джанында Қъарачай. Қъобанны бойнунда джетиб, тутуб, къайтарыб Лаба джаллыкъда бийлеге берди.

Лабадан Қъарачай Қъобаннга дери джортхан ана байталны ёшюнуне бир кесек тер ургъан эди. Тулпарны уа къулакъ артлары аз-буз мылы тартханды. Байталны бийле Чюердиннге келтирди. Қъараб кёрюр-кёрмез, ол айтады:

— Байтал кеси келиб башын джюгеннге салмагъанды. Зор бла тутхансыз. Алай таб этмегенсиз. Сиз былай кемсиз къадал-

гъаныгъыз ючюн, хатеригизни этмесем да, аталарыгъызны ырызлары себебли, джолубуз болмазын да билеме, алай болгъанлыкъгъа, барайым, сизге джер-суу кѳргюзюб къайытайым. Энди сиз Лаба ёзенни энишге барыгъыз. Ызыгъыздан джетерме.

Алагъа бир-эки кюнлюк азыкъ салыб къанджыгъалада артмакълагъа, ашырды. Джети бий да кетдиле. Бирер шапарлары, бирер атчылары, тѳртюшер эгетлери болгъанды. Барын да ызларына ашырыб ийгендиле бийле.

Чюердин да, юйде адамларындан разылыкъ алыб, бийлени ызларындан атланды. Эки кюн бла джарымлыкъ джолну кюн джарымгъа барыб, бийле бла саламлашыб, тынчлыкъ сора, араларына кирди.

— Сен, Чюердин, къалыб кетдинг да? — дедиле. «Да мен отоуда эртденбла бет-къол джууб, аш юйде ашаб-ичиб, сизге да бир кесек хант алыб тебреген эдим», — деб, тулпарны къамчи бла къагъыб, алгъа силкинди.

Барадыла. Бара-барыб бийле джол джюрюгенден эрикдиле. Байталны джюрюшюне аланы атларыны джюрюшлери келишалмады. Атлары да сорукъгъан болур эдиле. Кеслерин да ат къакъгъан болур эди. «Ат сийдирейик», — деб тохтаб, атланы кишенледиле. Азыкъ ашай тебрегенлеринде, Чюе келтирген ашарыкъ алкъын суумай тура! Аллында «атлан» деген бий джашла, эринлерин къабыб, айтдыла:

«Чюердин, къайытырмы эдик? Атларыбыз атынга истем болалмайдыла». «Эркиши айтмайды. Айтса — къайтмайды. Джолгъа чыкъмасакъ, къаллыкъ эдик. Энди биз тиширыуланы джаулукъларын къалай къысайыкъ? Қъайталлыкъ тюлбюз. Атлагъа «чух» дегиз», — деб къояды.

Быланы къоянкъулакъ, къаратору, хора атлары байталны джеталмай тебретиле. Аллында омакъ атла къотур къампелеге ушадыла. Аслан бий дагъыда бир кере сынгысыды: «Ий, арабин, бизни атла атлыкъ этмей къояргъамы тебретиле?» — деб. Биягъы Қъуш улу Чюе энтда бир селеке сѳз силдеди: «Былайдан къайтсакъ, хоншуладан гюттю урлагъаннга саналырбыз!» — деб къойду.

Барадыла исси, къургъакъ аулакъланы ичинде, тузлу суулагъа да атланы кѳзлери къарай. Атлагъа сууну асыры теджемейдиле: терлерикдиле, сыртлары бузуллыкъду.

Джолоучула кѳб кюнню ат белинде ашырдыла.

Қъалмукъ ханны аскер башчысы Чюердинни бек багъалы тенгиди. Аны кѳлюн къалдырмаз ючюн, кесине къоркъмаса, ханнга не заран да саллыкъды. Аскер башчыгъа базыб, андан бир дараджа тиер деб! Қъалмукъгъа бийлени Чюердин алыб барады. Джетиб анга къонакъгъа тюшдюле. Джолоучула Қъалмукъда аскер башчыны юйюнде юч кюнню турадыла. Андан сора аскер башчы былагъа, адетдеча, тынчлыкъ-эсенлик соруб, не къыдырыб айланганларыны сырларын биледи. Қъонакъланы башы Джан-Қъуш улу алай джууаб береди: «Джети

бийни джети улуу уланы меннге келгендиле аманатха. Аталары мени къарамагъыма ышаныб ийгенди. Атланыб, эркишилик этиб къайытыргъа келгенбиз».

Къалмукъ ханны аскер башчысы, Чюердинни антлы тенги, бир да татлы адамы эди. Ол быланы бир айны солутуб, къонакъбайлыкъдан чыгъарды. Артмакъларын да сыйлы саугъаладан толтурду. Аскер башчыны болушлугъу бла бийле кёб къабхын сюрлюк эселе да, артмакъланы ичиндегиле узакъ багъалы затладыла эмда бетлерин иги чыгъарлыкъдыла, тек-арам къутхаралсала. Аскер башчы, быланы атларын, кеслерин да солутуб, къанджыгъаларына артмакъларын да джарашдырыб, не этерлерин да юретиб, джолгъа ашырады. Юретгени уа былайды: «Бизни ханны джылкысына уа сууукъ къол джетдирмейди джангыз кесине базгъан бир батыр инсан да. Ол иш аскерни къочюнденди». Джылкыны тургъан джерин да айтады, къалай сюрюб къутуллукъларын да юретеди. Джолда къабхынланы сюрюб бара, тюбеген-тюбегенни уруб, ёлтюрюб барлыкъларын да айтады. Алайсыз иш табсыз боллугъун чертеди.

— Мен ханны аскер башчысыма. Хан, билиб, ызыгъыздан ийсе, сизге заран этмей къояр мадарым джокъду. Алайсыз хандан къоркъама. Мен билмеген адам болуб къалайым. Ким болса да, сезиб, ханнга, аны генезирлерине билдирсе, сюрюнчге мени аскерим бла иерикдиле. Ызымдан къарауул да боллукъду. Сизни аяяллыкъ тюлме. Этерни этерикме, сизге онгум боллукъ тюлдю. Ол себеден, мени да къатышдырмай, Кавказ таулары этегине къутулурча, джолда эслеб, кече сюре, къюндюз ташаланы излей, сакъ барыгъыз»,— деб къаты айтады.

Бир талай заманны, кишиге да тюбемей, барадыла. Сора бир къон къысырчыгъа (къысыр къойланы къютюучюге) тюбейдиле. Ол къойчу джашчыкъ айтады: «Сиз бош къатылдыгъыз улуу ханны джылкысына. Сансыз-санаусуз джылкысын сюрюб барасыз. Ёмюрлюк кёрге, чыкъмаз кирик, кириб барасыз?»

Ол чакъда бийлени бир къаууму айтады:

— Джашчыкъны ёлтюрюб кетейик!

Къалгъанла унамайдыла. «Айыбды сюрюучю джашны ёлтюрген!» Алай бла джылкыны айдаб кетедиле. Ол барыудан таулагъа тартыб барадыла. Дангыл тюзлени тузлу сууларын-дан да ичиб къаналмай, суусабдан инджиледиле.

Бир заманда къысырчы джашчыкъ, барыб ханны тахтасында, кеси кёргенча, тамамлаб тизиб айтды. Хан да, аскер башчысын, ол билмей тургъанлай, чакъырыб, къаты буйрукъ береди:

— Терк джетиб, джылкыны ызына терк къайтар! Аны сюргенлени джесирге алыб кел! Мени рысхыма, менден къоркъмай, кесине базыб, къол этген ким болду?! — Хан дагъыда гёджебсиниб къошду: — Алайсыз не боллугъунгу бил! Башынгы башкеслеге кесдирликме. Ёлюгюнгу эмилик атны къуйругъуна

такъдырлыкъма. Сабийлеринги учхун этиб кюйдюрлюкме, учхунларын элетирикме. Къатынынгы ит орнуна сынджыргъа тагъыб ыйлыкъдырлыкъма. Эт-джен адамларынгы асдырлыкъма»,— деб къоркъутду. Ол сёзлени ханны генезирлери бири биринден алыб къайтарыб айтышдыла.

Аскер башчы ол заманда Чюердиннге, антлы тенгине, адамлыкъ этгенине кемсиз сокъуранды. Кече да хылы-мылы тюшле кёрюб, кесинден умут юзюб, джууукъ-тенг бла саламлашыб, аскерни алыб, гудучулану ызларындан къуууб кетеди.

Чюердинни джыйыны Ногъай тюзледе къабхынланы сюрюб, кетиб бара тургъанды.

Къалмукъ аскер ызларындан джууукълашады. Аскерни кёрюб, Чюердин, сабыр болуб, аскер башчы да алгъаракъ чыгъыб, бир-бирлерине тюбешедиле. Аскер башчыгъа Джан-Къуш улу былай юретеди: «Хей, уллу джюйюсхан, сыйлы бийим, аскерни башында Чюердин кеси эди. Кёблюгюнден ханны джылкъысында тай кёрмедим. Саны-санауу болмагъанча мардасыз уллуду аскери. Биз анга къаджау болаллыкъ тюл эдик. Кесибизни къырдырыб, керексизге ёллюк эдик да, бошуна ханны аскерин думп этмейим деб, къайтдым»,— дерсе ханнга.

Бу сёзлеге ышаныб, хандан да къоркъа тургъанлай, антлысыны хатерин этиб, ызына айланды. Бу ауукъда, ханнга сатлыкъ болуб, аны ышаннгылы эгетлерини бири келе тургъанды. Джетиб, быланы таша ишлерине атайпысны къуюб, аскерни ызына айландырыб тебрейди. Энтда джетедиле.

Джан-Къуш улу Чюердин бу кёзюуледе тирилиги, джигитлиги, къазауатчылыгъы бла да саулай Ал Кавказда айтылыб тургъанды. Алай болса да, артларындан къоркъгъан адамла «алай да ёлетди, алайсыз да ёлетди» деб, керти эркишилик къан алыб, бийлени къурутуб, джылкъыны къайтарыр муратда ууланадыла. Ханны ышаннгылы сынчысы хар къалмукъ аскерчини ызындан сымарлаб айланады.

Къалмукъ аскер бийлени джетиб келгенин эслеб, Огъурлу бла Къасболат бийле Чюердин бла Саб бийге айтадыла. Къаблан бий джылкъыны сюрюб кетеди. Къалгъанла сермешиуге хазырланадыла. Аслан бий а быладан алгъаракъ къайырылыб тохтады. Анга Чюердин айтады:

«Къалмукъ аскер башчы тюлкю кибик суююнюр, таб тюшсе, къабыргъангдан бычакъ кийирир! Кесигизни бек кемсиз эслегиз: онг джаныгъызны бермегиз, сау айны анда тургъанбыз, талай халибизге юрениб къалгъанды!»

Аскер башчы ышаннгылы сёлеше келиб, Аслан бий, билмей тургъанлай сермеб, онг джанын джаралы этеди. Эрлай джарасын башлыкъ бла байлайды, Шыдакъны ызындан тюшюб, джетиб атдан агъызады сол къолу бла. Къалмукъ аскер башчысыз къалады. Ханны ышаннгылы адамы анга тамадалыкъ этеди да, ачы къан тёгюуле боладыла. Антлысы ёлгенинде, Чюердинни да хатер этери къалмады.

Бу урушда джангыз Къаблан бий бла Саб бийни ёлген-лерин кёрдю Чюердин. Башха джёнгерлерини къаллайла болгъанларын а эслемеди. Къалмукъ аскер бир кесек ыхтырылгъанында, аланы сау болгъанларын кёреди. Аслан бийни аты асыры бек арыгъандан артмакъланы кёлтюралмайды. Была Шыдакъны аскерин кесек чулгъасала да, кеслери да азыракъ, алгъа силкиниб узаялмадыла. Аслан бий айтды Чюердиннге:

— Артмакъланы джолгъа ташладым:

Джетили аджирни джорютюб башладым.

— Эй, сен аман этдинг! Биз алайсыз да кёб затны тас этдик. Энди, алай этсек, ийнек ётенесин къойгъанча, хар затыбызны ата тебресек, ала бизни къалгъаныбызны да онгларла! — деб, узалыб джерден артмакъланы алды, байталгъа салды. Тёрт артмакъны да кёлтюрюб, муну байталы джырыб, кетиб барадыла.

Алай а ызларындан, башчылары бла талайы кырылсала да, къалмукъ аскерни къалгъаны энтда къанлы ёлетни ачады.

Къалмукъладан бир къартчыкъ сау къалады. Бу джанындан да джангыз Чюердин. Бу экиси да бири бирин, эсебсиз халеклик салыб, мышт этиб атдыла. Джан-Къуш улу кесини сау къалгъанына чырт да къууанмады. Этген тоноуун джыйыб, байталны къанджыгъасына къаты бегитди. Атны къуйругъундан къыл алыб, «бар, энди сеннге игилик!» — деб ашырды.

Байтал, кёб да турмай, ачы кишнеб, Чюердинни отоууна джетди. Джан-Къуш, байталны былай кёргенлей, айтады:

«Ой-ой, байтал ачы кишнеб келгенди...

Чюе къайдады? Сау тюлдю — ёлгенди».

Бу заманда Чюердин тургъан джерде бир къартчыкъ, къойларын деппанда иссилете, ахыр сермешуге киргенлеге къараб, хар болумну, хар ишни, къол аяздача, кёрюб тургъанды. Къойчуну Джан-Къуш улу кесине чакъырады. Башдан-аякъ кёрдемчи бу чакъда сынагъан халын, гёджебсиниб, толу айгъакълады. «Энди, барыб бу зарауатлыкъгъа атамы тикирал этсенг, ол сеннге мал берликди», — деб къошду. Бир ыхтырмагъа кысыдырылыб джангыз кеси къалгъан къалмукъ аскерчини да кёреди. Чюердин аскерчини чакъырады. Экисине да бирге былай айтады: «Джети деу бийни джети бёгек эмда зыкы уланы меннге кеслерин аманатха берген эдиле. Ала кырылдыла. Энди ала джоюлуб, мен, уялмай, аланы адамларына кёз чанчхы болуб тураллыкъ тюлме. Эрке ёсген гёбел бийлеге мен кесими терилтдирдим. Анам берген акъ сютню къаным бла текдюртдюм».

Бир кесекни терен сагъышха сингиб туруб, бу болгъан ишлени да кёзюне кёргюзюб, кылычын къалмукълугъа узата, айтады: «Ма, сен бу кылыч бла мени ёлтюр да, «мен Чюердинни ёлтюрдюм» деб барыб, бу болгъан оюнну болушлусуча ханынга джарашдырыб, толу джасаб айт!» Къалмукълу кылычны алыргъа къоркъады, ичинде бюклесини къозгъал-

гъанча, джыйырылыб. «Огъай, къоркъма! — деб къолуна тут-дуруб, — экинг да аманатымы ажымсыз тындырыгъыз», — дейди Чюердин. Джан-Къуш улуну ёлтюрюб, аскерчи Къалмукъгъа къайтады.

Къойчу къарт да, бу затланы эшитгенича, кёргенича, сезгенича, келиб Джан-Къушха тизеди.

Бюгюнлюкде ол уруш болгъан джерде джети тёбе сюеледи. Ала тау бийлени кешене тёбелеридиле. Сегизинчи тёбе аладан уллуду, мийикди, кенгди, кеси да аладан арлакъдады. Кеси да Чюердинни кешене тёбесиди, дейдиле.

Алайдагъы кёзлеуге да Чюердинни къара сууу дейдиле. Бу джерле Лабагъа джанаша, Гегинден узакъ болмай, алайдадыла. Джан-Къуш улу Чюердин Ибакъ улу Азнаурну баджасы эди. Была экиси да бир чакъда джашагъандыла.

27. Къаншаубий

Къаншаубий деб, Къарачайда андан сыфатлы адам болмагъанча, аллай бир чырайлы киши болгъанды.

Бир кюн Къаншаубий, атына миниб, кетиб бара, джолда ойнай тургъан эки къызчыкъны эслегенди. Къаншаубий, экисин да урлаб, юйюне келтиргенди. Сора хоншусуна, къарткъуртхагъа, айтханды: «Энди мен эки къызчыкъ урлаб келгенме да, аланы бири бийчеди, бири ёзденди; аланы ёсмеге къоюб, бийчени кесим аллыкъма юй бийчеге; ёзденни, аллах бла джюклениб, эгеч этерикме кесиме, алай а къайсы бийче, къайсы ёзден болгъанын къалай билейим?» — деб соргъанды. Къарткъуртха: «Кече экисин да джатыб джукъламагъа къой да, ол бийче къызчыкъ, санчыкъларын ариу, ёлген адамча, узатыб, мушулдамагъанлай, таб джукълар, эртденбла турса да, джалан аякъ джерге тюшерге унамаз, ол ёзден къызчыкъ а ары да айланыб, бери да айланыб, мушулдаб, алай джукълар, джалан аякъ джерни да басар», — дегенди. Къаншаубий къарткъуртха айтханны сынагъанды; тюз болгъанын кёргенинде, ёсмеге къоюб, бийче къызчыкъны (аты да Гошаях бийче болгъанды) кесине, неках этдириб, алгъанды, ёзден къызчыкъны эгеч этгенди. Ёзден къызчыкъ бал боза этиб, Къаншаубий бара да иче тургъанды. Сора, бир кюн, ёзден къызчыкъ, — Къаншаубийни джюкленнген эгечи, — айтханды: «Мен сени сюеме, мени ал кесинге». «Нек айтаса алай, аллахны ассысы, мен алай бла аллахны алдамам!» — деб, чарлагъанды Къаншаубий.

«Да, мен сеннге кёргюзтейим», — деб, антлы эгеч Къаншаубийни боза ичерге келирин сакълагъанды. Къаншаубий келгенди, биягъынлай, боза ичерге. Эгечи, бозагъа бир дарманчыкъ къошуб, алай бергенди бу джол. Бозаны ичиб, мыйыкъларын сюртеме дегенлей, мыйыкълары джукълунуб, къолуна келгендиле да къалгъандыла. Не этерге билмегенди Къаншаубий.

Баргъанды биягъы къарткъуртхагъа: «Былай-былай болдум, къалай этеме?» — дегенди. «Ол джерде, ол джерде бир ногъай къатын барды да, ол сау этерикди», — деб юретгенди къарткъуртха.

Къаншаубий, излей-излей барыб, ногъай къатынны табыб, хапарын джомакълагъанды: «Да-а, мен сени сау этейим, — дегенди къатын, — алай а сен мени къатыннга ала эсенг кесинге». «Болсун», — деб амалсыздан сёз бергенди Къаншаубий.

Ногъай къатын аны бурунча сау этгенди. Къаншаубий аны бла бир джыл чакълы бирни джашай тургъанды да айтханды:

— Энди мени эки къызчыгъым барды юде, аланы алыб келейим.

— Сен ары барсанг, юдегинген айырылырмыса, ким биледи. Энтда алай аурумаз ючюн, бу дарманчыкъны ичерсе, бир джыл джетсе, — деб бир дарманы бериб ийгенди.

Къаншаубий юйюне келиб, къатыны бла бир джыл дагъыда джашагъанды. Джыл джетерге, дарманы ичгенлей, биягъынлай, сакъалы-мыйыгъы тюшюб, ауругъанды. Биягъы къарткъуртхагъа айтханды болумну:

— Энди, — дегенди Къаншаубий, — мен Гошаях бийчеден айырылалмайма, къалай этейим, ногъай къатыннга барама, десем, сабийлени берлик туююлду, алай туююл эсе, кёресе ауруууму?»

— Сени этеринг а алайды, — дегенди къарткъуртха, — сен мени сюе эсенг, юсюнге джукъ къоймай тешин, къымыжа бол, де да тешиндир, къымыжасын кёрсенг, кёлюнг чыгъарыкъды, сора айырылырса да кетерсе».

Къаншаубий, къатынына келиб: «Мени сюе эсенг, тешин, къымыжа бол», — дегенди. Гошаях бийче чачын бошлагъанды тозурагыб, сора тешингенди. Чачы уа, аякъларыны баш бармакълары агъарыб, азчыкъ кёрюнгендиле ансы, бютеу санларын джабханды. Чачындан джугъун да кёралмагъанды. Дагъыда баргъанды Къаншаубий къарткъуртхагъа болумну айтыб.

— Сора эки къызынгы да, къатынынгы да арбагъа миндир да, саламлашыргъа эмчек анасына тубей бар. Гошаях арбадан тюшмей саламлашыр, сен а эмчек анасындан тилерсе: «Гошаях бийче арбадан тюшмей саламлашса, сен унама, этим бла терими ортасындан берген сютюм харам болсун, джерге тюшюб саламлашмай эсенг дерсе!» — деб, юретгенди къарткъуртха.

Айтханыча, эки къызын да, Гошаях бийчени да арбагъа олтуртуб, эмчек анасы бла саламлаша кетерге баргъанды. Гошаях бийче арбадан тюшмей саламлашыргъа умут этгенди, алай а эмчек анасы разылыкъ бермегенди. «Мен этим бла терими ортасындан чыкъган сютюмю къызгъанмагъан сагъатда санга, сен арбадан тюшюб саламлашыргъа эринген этесе», — деб, кёлкълды болады эмчек анасы, къучакъларгъа къолларын

кенгиге джайыб. Гошаях секириб анасыны кѳучагѳына тѳшгенди.

Ол арбадан алай тѳшгенлей, Кѳаншаубий, арбаны сюралгѳанын сюрѳб, кѳз туурадан дѳмп болады. Гошаях бийче да джылай-джылай кѳалгѳанды. Хар джерде мийик минаралагѳа чыгѳыб, Кѳаншаубий келлик джоллагѳа кѳарай, кѳз джаулары кѳуругѳа джетгенди. Кѳарауашы Кѳарачач, бир атлыны кѳрѳб:

Узакѳдан бир кѳаралыб келген атлы барды,
Юсюндеги Кѳаншаубийге ушайды,
Тѳбюндеги ол минучю генджа тайгѳа ушайды,—

дейди. «Ах, ол келген, сен айтханча, Кѳаншаубий болса, генджа тай да тѳбюнде, мен сени башынгы хур этер эдим»,— дегенди. Алай а ол алдаулукѳ болгѳанды.

Кел, Кѳарачач, Кѳара Ташха барайыкѳ,
Джылай-джылай Кѳара Ташны узунуна джарайыкѳ.
— Мен да джарылама, сен да джарыл,
Кѳара Таш! — деб джылайыкѳ,—

дегенди Гошаях бийче.

— Джыла, джыла, джарыллыкѳ, джарлы Гошаях! — дегенди Кѳарачач да.

Бир талай джылны сакѳлаб тургѳанды Гошаях Кѳаншаубийни. Болмагѳанында, Кѳаншаубийни кѳарнашы Элбуздукѳгѳа, болумсуз адамгѳа, эрге барыб, бушуудан джюреги эки джарылыб ѳлгенди.

Кѳб мычымай, Кѳаншаубийге окѳ тийиб, джаралы болуб келгенди да Гошаяхны ѳлюгюню юсюне кѳабланнганды. Ол сагѳатда Гошаях бийчени ѳлюгю юч кере силкиннгенди. Олсагѳатлай Кѳаншаубий да ѳлгенди аны юсюнде. Экисин да агѳачдан ишленнген тегенелеге салыб (олсагѳатда тегенелеге салыб басдыргѳандыла), бир джерде кѳабырла кѳазыб, экисин да тенгден асырагѳандыла. Гошаяхны джыры да барды.

Бусагѳатда ол ишлетген кѳалаланы бири Кѳартджуртда сакѳланады.

«Хан Кѳаншаубийден
кѳалгѳанма,
болумсуз Элбуздукѳгѳа
баргѳанма,
Ачюдан джюрегими джаргѳанма»,—

деб башланады джыры.

28. Сынчы Назбийни джашы

Эртде-эртде сынчы Назбий деб бир киши болгѳанды. Аны бир джашчыгѳы болгѳанды. Ол орамда сабийле бла ойнай тургѳанлай, эки атлы келгендиле. Ала сабийлеге соргѳандыла:

«Былайда сынчы Назбийни джашчыгъы бармыды?» Джашчыкъ, ол сёзлени эшитгенлей, къачыб тебрегенди. Алай а атлыла, аны джетиб, урлаб, алыб кетгендиле узакъ джолгъа. Алыб кетиб, элтиб бир байгъа сатхандыла.

Байда тура туруб, ол уллу джаш болгъанды. Бай аны къойчу этгенди. Джашчыкъ, бир джолда къойланы кюте тургъанлай, бир ат баш сюекни кёргенди. Къолундагъы таякъ бла ат баш сюекни ары-бери аударуб:

— Ай, хариб, къаллай тулпар эдинг заманында! — деб сейирсине тургъанлай, бир адам, байгъа барыб: «Сени къойчу джашынг, бир ат баш сюекни ары-бери аударуб, «заманында къаллай тулпар эдинг!» деб сейирсине эди», — деб, хапарын айтады.

Ол хапарны эшитгенлей, бай джашчыкъгъа адам ийиб чакъыртады. Байгъа джашчыкъ келиб: «Не дейсе?» — деб сорады. Бай джашчыкъгъа:

— Баш сюекни тулпар болгъанын къайдан билдинг? — дейди.

— Билеме, — деб джууаб береди джаш. Сора бай: «Мени джылкыма барайыкъ» — деб, джашны джылкыгъа элтеди.

— Энди ма бу джылкымы ичинде тулпар бармыды? — деб сорады.

Атлагъа кёз джетдириб:

— Сени джылкынгы ичинде тулпар джокъду, бары да тюз атладыла, — деб джууаб берди джаш байгъа. Бай, сейирсиниб, къараб къалады.

Бир кюн, джаш эшик аллында олтуруб тургъанлай, таудан юч атлы аууб келгенин кёрюб, байгъа айтады:

— Ол келген юч ат тулпарлалла, бютеу мюлкюнгю бере эсенг да, ал ол атланы.

Бай, бютеу джылкысын бериб, юч атны да алыб, джашха да «Сайлаб бирин ал!» — дейди.

Тулпарла юч тюрю боладыла. Бири — къашха тулпар, бири — аякътуякъ тулпар, бири къара тулпар болады. Джаш сайлаб къара тулпарны алады, тамам иги къараб, атны андан да тулпар этеди.

Бир кюн байны къарнашындан туугъан къатын алады. Той уллу барады эшик аллында. Джаш тулпары бла тойгъа киреди ат ойнатыргъа. Тулпарны туягъы байны къарнашына тиеди. Бай, джашха ачуланыб:

«Тойдан чыкъ да кет!» — дейди.

Джаш, тойдан чыгыб кетиб, бери айланыб, адамлагъа айтады: «Джамагъат, антым бар эди, бай кеси кет дегинчи, кетмезге, энди уа кетдим», — деб, къачыб тебрейди. Бай да, эки тулпарын алыб, сюрюб тебрейди. Бай акъ къашха тулпаргъа миниб сюреди, джаш да атын кюн чыкъгъан джанына бурады да, бай аны джеталмайды. Бай экинчи акътуякъ тулпаргъа миниб сюреди. Ол заманда джаш аты бла кенделен

къачады. Бай, джеталмазлыгын билиб, джашны ызындан кычырыб:

«Юч сёз сорайым, анга джууаб бере кет!» — деб тилейди.
— Да не сёз сорлукъса? — деб, кенгде тохтаб сорады джаш.
Бай сорады:

— Акъ къашхалы тулпаргъа минсем, кюн батхан джанына барады, некди ол алай?

Джаш айтады:

— Акъ къашхасыны териси джукъа болуб, кюн чыкъгъан джанына ол аны ючюн баралмайды, — дейди джаш. — Акътуякъ тулпарны да туягъыны териси джукъа болуб, аны ючюн, кён-делен баралмай, джумушакъ джолгъа къачады.

Байгъа ол джууабланы бериб, джаш джолуна кетеди.

Ол келиуден келиб, юйюне джетеди, къара тулпардан тюшеди. Джаш тюшгенлей, тулпар силкинеди.

Сынчы Назбий, юйде олтуруб тургъанлайына, арбазда къара тулпарны силкиннгенин таныб:

«Къатын, джаш келген болурму, эшикге бир къара, къара тулпар силкинеди!» — дейди. Анасы эшикни ачханлай, джашны кириб келгенин кёреди.

Сынчы Назбий, джашын излеб-излеб табмагъанында, «Джашым сау эсе, башына тулпарла бла бир мадар этер», — деб, тулпарларын дыгаласдан бир адамлагъа сатыб ийгенди.

Джаш тулпарла бла, атасы мурат этгенча, сау-эсен юйюне келиб, джашаб къалады.

29. Къара Къасай

Бурун заманлада бир бай киши болгъанды. Джылкъы къошлары, тууар, къой къошлары. Бир башха бай киши хаман келе да малын сюре да кете тургъанды. Муну да джашлары ызындан сюре да бара, ол да ёлтюре да къоя, джашладан да бошагъанды. Сора малы сюрюлген кишини джангыз кызы къалгъанды. Къыз: «Мен былай тынгылаб нек турама!» — дегенди да, секириб тургъанды, эркишича кийиннгенди. Бир аджирге миннгенди, дагъыда бир аджирни да джюгенинден тутуб адеж алгъанды да, кесине нёгерге адам излей джайылгъанды.

Адамлагъа соргъанды да, алай айтхандыла: «Ол мал сюрючюню кылыч кесмейди, анга окъ ётмейди, ол отда кюймейди, сууда батмайды. Джангыз бир этеригиз — богъурдагъындан бир бууалсагъыз. Сора сеннге нёгерлик этерик Къабартыны джигити Къара Къасайды».

Къыз, Къабартыны джигити Къара Къасайны излей баргъанды да, табханды. Барса, алай уллу да болмагъан бир алашаракъ юйчюк, анда да алай уллу бойлу да болмагъан былай бир гитчерек джаш.

— Къабартыны джигити Къара Къасай сенмисе? — дегенди да соргъанды къыз.

— Хо, менме,— дегенди джаш да.

— Мени бла келсенг а. Былай да былай, къарнашларымы артларын этгеннге тебregenме да, бу иште меннге адамлыкъ этерик сенсе,— дегенди къыз. Джаш да:

— Да, хо, барайым биргенге. Ма атым да буду,— дегенди да бир гитче къарамсыз атчыкъны кёргюзгенди. Къыз а джашча кийиниб болгъанды да, къыз болгъанын танымагъанды.

— Къой, къой бу аман атчыкъны, ма бу аджирге мин,— дегенди да, ол кеси келтирген аджирни бергенди, кьерге да башдан аякъ кийимле бергенди. Къабартыны джигити Къара Къасай да аджирге мингенди, ол гитче атчыкъны уа биргесине алгъанды да тебregenди къыз бла. Экиси да къызны атасыны мал къошларына джууукълашхандыла да, къыз:

— Къой къошха барыб, къой этми ашайыкъ, джылкы къошха къайтыб, тай этми ашайыкъ? — дегенди да соргъанды. Джаш айтханды:

— Огъай, огъай, къой этни уа не этесе, аны арбаздан чыкъмазлыкъла да ашайдыла, тай эт ашайыкъ.

Экиси да джылкы къошха къайтхандыла да, къошчула тай кесгендиле, эрлай биширгендиле да салгъандыла. Экиси да аны да ашаб, солуб, сора кетгендиле, ол мал сюрюучю кишини излей. Джаш минген аджир эрлай арыгъанды да, ол кесини гитче атчыгына мингенди.

Баргъандыла. Барсала — мал тул-тубан, малчы хазна болуб, былагъа къарыу эталгъан да джокъ. Эрлай огъуна малны сюргендиле да тебregenдиле. Ары бара уа къыз джашха джолда былай айта баргъанды: «Анга окъ ётмейди, аны джукъ кесмейди, отда кюймейди, сууда батмайды, не да эт, богъурдагындан бууаргъа кюреш, ансы ол бизден бошарыкъды. Мен айтханны унутма!»

Сора, малланы сюрюб келе, джаш, ызына къарагъанды да:

— Бизни сан этиб ызыбыздан сюрген да джокъду. Джангыз, кёкню къаралтыб, чаукала келелле ансы.

— Ай, ала чаукала тюлдюле, аны атыны туякларындан чартлагъан кудаладыла. Бусагъат джетеди. Сен мен айтханны унутма! — дегенди къыз. Олсагъатдан сюрген киши джетгенди да, къыз бла ол бууушхандыла, джагъалашхандыла. Къыз, хорлана башлагъанлайына:

— А джаш, мен айтханны унутма! — деб кычыргъанды. Ол алай айтханлайына, Къара Къасай да ол кишиге мыллыкъ атханды да, кюреше келиб, сермеб богъурдагына къадалгъанды. Ол богъурдагындан тутханлай, кишини къарыуу кетгенди, аугъанды. Къара Къасай кылычы бла аны сакъал тюбюнден ургъанды да ёлтюргенди.

Андан бошагъанларында, къыз бла Къара Къасай, малны да сюрюб, кызны атасына келгендиле. Атасы къууанганды, къурманлыкъ этгенди, той-оюн улуу болгъанды. Къабартыны джигити Къара Къасайгъа уа нёгери:

— Сеннге кёб тюрлю ашарыкъ, ичерик келликди, барын да ашаб тауусуб баралмазса, хар келтиргенлеринден бир-эки къаб да бар ансы. Мени уа энди излеме, нёгерлик этгенинге сау бол! — дегенди да чыкъгъанды да кетгенди.

Къабартыны джигити Къара Къасайгъа кёб тюрлю хант келтиргендиле. Ол да аз-аз ашай тургъанды да, эрикгенинде, была не эте эселе да, бир къарайым, дегенди да, джашыртын эшикден тышына къарагъанды. Къараса, арбазда къартла тизилиб, ашау-ичиу уллу, бир джанында уа уллу той-оюн, къара атыу, атышыу, тутушуу — къууанч уллу. Эм сейири уа — дуняда болмагъанча бир ариу къыз, болгъан кийими алтын окъа бла джасалыб, узун этеклерин къызла тутуб, тойгъа келе тура.

Къара Къасай, анга эси кетиб, эслеб къарагъанды да, къыз ол кесини нёгери болуб айланнган болгъанын таныгъанды, алай а джашча кийиниб, анча кюнню бу да къыз болгъанын эсгералмай тургъанына, мал сюрген киши бла да алгъа ол джагъалашханына ыйлыкъгъанды, ёлгенди. Не этерге билмегенди, ол кече кёз къысмай тангнга чыкъгъанды. Экинчи кюнюнде уа чыртда джукъ ашаргъа унамагъанды да тохтагъанды. «Былай нек этесе?» — дегенлеринде:

— Да анча кюнню мени биргемде нёгер болуб айланнган мени джокъламайды, сора мен къалай ашарма! Нёгерим келсин да биргеме олтурсун, алайсыз ашарыкъ-ичерик да тюлме, — дегенди да тохтагъанды. Не этерик эди, аны алай этиб тургъанын айтханларында, къыз киргенди да келгенди.

— Нек этесе сен былай, нек ашамайса? — дегенди да соргъанды.

— Да, къалай ашарма, сен мени бедишлик этесе сора? Анча кюнню къыз болгъанынгы билмей, биргенге, эркишини биргесине айланнганча, алай айланыб тургъанма. Андан эсе ёлгеним ашхы эди! — дегенди ол да.

— Да энди къалай этейик да? — дегенди къыз.

— Джангыз бир этеринг барды. Меннге кел, бир юй болайыкъ. Сора адамлагъа «аллындан огъуна да бир юй болуб, аны ючюн бирге айланнганбыз дербиз», — дегенди джаш. Къыз «хо» дегенди да, оноуун атасына билдиргенди. Ол да огъай демегенди. Къыз бла Къара Къасай юйлениб, ол той-оюн да аланы тойларына айланнганды да къалгъанды.

30. Къара багъанагъа ургъан

Къара багъанагъа Къарачайда къуру эркишини сюегендиле. Къара багъанагъа аманлыкъ этген адамны байлагъандыла.

Бир джолда Чекуланы Наурузну джашы Акъчыкъ, сабий заманында, озуб бара, къара багъанагъа байланыб тургъан бир адамны эсlegenди. Бир мыртазакъ да аны сакълаб тура, арлакъда, эригиб, баш къагъа.

— Джашчыкъ, хазыр орнумда юч сомум барды, аны да

ал, мени да ары бир ий,— деб шыбырдагъанды къара багъа-
нагъа байланыб тургъан адам.

Джашчыкъ, Чекку улу Акъчыкъ, юч сомну да алады, тасманы тешиб, багъанагъа урулгъанны бошлайды, кеси къачыб кетеди. Ол адам бир сыртлыкъны ёрге къачады. Къобандан ётюб, кюнбет бла Дууут таба мыллык атады. Сау эл аны ызындан сюреди, джеталмайдыла, энди ол джерни аты Къачхан сыртды.

31. Зийданнга атыу

Къарачайда аман айланнган адамланы зийданнга атхандыла неда, бетлерин къазан къара бла бояб, эшекге миндириб, (экисин да бир эшекге, сыртларын бир-бирине тиреб миндиргендиле) орамда айландыргъандыла,— ыйлыкъдырыгъа.

1814 джылда Джазлыкъда Джаухарат деб бир тиширыуну зийданнга атхандыла. Зийдан, хуюча, терен, адам кенглиги сыйыырча бир къазылгъанды. Терслик этген аны ичинде ёрге туруб тургъанлайына, хар озгъан бир таш атыб, башын джабхандыла. Таш атмай озгъан адамны кесин зийданнга атхандыла. Джаухаратны Зийданнга атханларындан сора, аны атын къыз сабийлеге атамагъандыла, ол джашагъан юйню юсю бла озсала, астагъафируллах деб, бетлерин джабыб озгъандыла.

32. Артыкълыкъ

Ким кёлюне джетмеген эсе да, къайдам, асыры ачыулан-
нгандан ауузу от чагъа, сыфаты да къутургъан итни тюрсюню-
не тюшюб, бийче, джана тургъан отдан бир кёсеуню сермеб алыб, джумушчу тиширыуну тюйюб тебрейди. Къарыусуз тиширыучукъ аллында джукъ къарыу эталмай турду да, сора исси кёсеуле, бетин да кюйдюрюб, къойнуна тюшюб, бишириб тебрегенле-
ринде, къычырыкъ этиб, башын эшикке атды.

— Ит хашкенле! Сизни артыгъыз болмай, бизни бир чач тюгюбюз тюшмез! — деб, ызындан атыб, алайда да бир уруб, кюйдюрдю. Ол да, чартлаб чыгъыб, юсю, санлары тю-
тюнлей, бийчени улуу атасы таба, болушлукъ излегенча, чабды. Юйлерине тюгел джетгинчи, хунаны ары джанына ауду. Къыз-
гъан санларым да бир сорушсун, кюйгеним, ачыгъаным да бир кетсин, сора къарт бийни аллында тобукъланыб джыларма деб, не этгенин да билмей, узун джатманы тюбюнде габдеш-
лени бирине сойланды...

Бир кесек заман озгъандан сора бийче къыз ол тиширыуну гитче къызчыгъына: «Бар, анангы таб да кел»,— деб иеди. Очукъ да айлана, сора кетиб, анасын гебдешде кёреди. Айхай, ёле тургъан къарыусуз къатын туруб къызчыгъы бла тебреялмады. Сабийчик аны барыб бийчеге айтханлай, ол, окъ

атылгъанлай, джетди, ауузу да, биягъынлай, дуняны ама-нын къуя.

— Сау кюнню тынчайгъанынг джетмеймиди,— деб алыннган тишируу къолуна тюшген бир чыбыкъ бла туюб тебрейди. Аны бла къанмай, ачудан джюреги атылыргъа джетиб, бийче хуна ташла бла туюб тебрейди. Джумушчусу ёрге туралмайды, джукъ айталмайды, ынгычхаб, джылаб тургъан болмаса. Сора иги абадан ташны бийчеси кёлтюрюб келиб, тюз башына иеди. Габдешдеги къарыусуз таууш этиб, тохтайды... Ол алайда ёледи.

Эртденбласында къызчыгъы, анасыны алай болуб тургъанын кёрюб, орамда адамлагъа айтады. Сора юч-тёрт къарт болуб барыб, джарлы тиширууну ёлююн алай алыб кетедиле. Асырайдыла. Хатасы болмагъан джерде, бийче зорлукъда кёмюлдю деб, джарлы къауум къыйналады.

Ма артыкълыкъ дуня!

33. Зорлукъгъа тёзмеген

...Бийге тышындан сыйлы къонакъла келгендиле. Джумушчула джумуш этедиле, къазанла къайнайдыла. Джайда, юйден эсе, эшик аллын сайлаб, къонакъла арбазда олтурадыла. Тёгюлгенди бий, аямайды несин да. Кеси да адамларына, къулларына джукъ айтыры болса, эм алгъа къамчи бла уруб, сора айтырын алай айтады. Къонакъланы бири:

— Бий, джаным, нек этесе алай? Ауузунг бла билдириб къыймаймыса? — дерге да кюрешди, бу уа:

— Мен аланы алай джюрютеме! — деб ётгюрленеди. Бир къулун а бююнлю юч-тёрт кере туюгенди. Кесин да кёб болмай къайдан эсе да сатыб (урлаб огъунакъ болур) алыб келгенди. Былай бир чырайлы, саубитген джаш. Джашны энтда джукъ айтыргъа чакъырыб, олтуруб тургъанлай огъунакъ биягъынлай къамчи бла бир иги сермеб, берлик буйругъун алай айтды.

Джашны бети тюрлениб, аман къаннга киргени белгили болду.

Арты бла-арты бла барыб, арлакъда сауут керек затла тагъылгъан быкъыгъа джетиб, андан сермеб шоккланы бирин алыб, бийни тюз кёкюрегинден урду. Ол къатышда, дауурда Хурзук суу таба къачды.

Ызындан атадыла кеслеринден адамла да, ол къонакъла да — уралмайдыла. Ким биледи, аяй болурму эдиле? Суудан джюзюб чыгъыб, чегетни къыйырында бир ариу талачыкъгъа киргенлей, алайда окъ тиеди. Адам болушлукъ керек болуб къалды эсе да, къайдам, ол алайда ёледи. Элчиле къоркъгъандан барыб аны асыаргъа базмай тургъандыла. Артда уа асырайдыла. Алай айта эдиле, бир джыл къабырны тёбен мюйюшюнден ишкилди терекчик чыкыгъан эди деб. Дагъыда андан узакъ болмай ол джашха къара суучукъ чыкыгъанды деучен эдиле. Бу

ёлюкню къатындан чыкыгъан суучукъ Хурзук сууну татлы этеди деб, элчиле бир заманлада ёргерек атлаб андан алыб тургъанларын къартла бусагъатда да айтырыкъдыла.

Ма алай, ким болгъаны да билинмегенлей, тюзлюк ючюн кю-решиб къуруб кетгенди эртде бир джигит джаш.

34. Беш сомну ахыры

Бу хапарны уа Бабо улу Къара къуру да айтыучан эди, хариб, кыйналыб кълалгъан эди да.

Ибрай деб бир байгъа беш джылгъа джалгъа киреди. Отуз къойну ортагъа салады да, ол беш джылны ичине къой тёлү болуб кълаллай бир мал болса — аны эки тенг этиб къоярыкъдыла. Ибрай дагыда бир бузоучукъ атаб береді Къарагъа. Беш джыл кетеди.

Къой сюрюю аллында, беш тууар да ичлеринде болуб, Бабо уллу элге энеди.

— Хар кюн сайын,— деучен эди Къара,— бузоу орнубузну джанында Чалку хаджи, Ибрай, атам ушакъ этгенлей турадыла. Хар аллахны кюнюнде. Бир джолда хаджини: «Ибрай, ёкюл-люкюнг бар эсе, ёкюллюкюнгю эт, мени аллыгъымда-берлигимде ишинг джокъду!» — дегенин эшитиб къояма. Джукъ ангыла-майма да, ингирде анама сорама. «Сен джалгъа кирген джыл,— дейди анам,— хаджиден беш сом ёнгкюч алгъан эдик. Ол да беригиз деб айтмай, биз да табыб бералмай тургъанбыз да, энди ол беш сом къозлаб, беш тууар болгъанды деб кюрешиб турады Чалку хаджи. Ибрай да, атанг да, аллахынг джокъмуду деб, аны ючюн джыйылышыб турадыла.

Айтханыча, бир кюн хаджи, ма, алай къараб тургъанлайыкъгъа, дуркыгъа кириб, ол беш джылны джалда айланыб алгъан беш тууарымы орунларындан чыгъарыб, сюрюб кетди. Киши бир джукъ айталмады...

Ол да хаджиди. Ол да аллахны ауузундан тюшюрмейди!..

35. Агъаз

Тау кышылыкълагъа джангы эл ишлеге чыкыгъан эдик. Чалкъы джетсе айтыучан эдиле алай. Джайлыкъда Къоджакъ Тюбю деген джердебиз. Мен ийнекеге, бузоугъа къарайма, кълалгъан ишге джарайма деб билмейме. Хаман да кёреме: бир агъаз-чыкъ, уясындан чыгыб, эшикке чабады, сора — ызына. Къуру алай этиб турады, баласына къоркыгъанды да. Анга тийген киши да джокъду.

Бир кюн, уллу джангур джаууб, чалкъычыланы кшошха джыйды. Джашла, эригиб, ойнаб, джырлаб тебретиле. Бирлери айтды: «Келигиз, агъазны баласын урлайыкъ, анга тийген сау кълалмайды, дейдиле,— бир сынайыкъ»,— деб. Марлаб туруб,

агъаз джанлагъанлай, баласын урлайдыла. Джарлы ана бир къайгыгъа кириу этди, баласын кѣрмегенинде. Чыртданда чыдам табалмай, адамланы аралары бла да чабады. Биченбаш, четен къошчугъубузну юй тюбюнден аркъауун кѣлтюрюб тургъан быкъы бар эди, агъаз, анга миниб, сютбашы челекге тамызады. Тамадабыз урушду, разы болдугъузму, деб. Агъазны къабханы, тамызгъаны да ууду, билебиз. Джашла акъыртын балачыкъны орнуна салдыла. Келиб баласын эслегенлей, быкъыгъа ёрлеб, челекни джантау бауун ашаб, сютбашыны джерге ийиб чачды. Сейир-тамаша болгъан джашла, юй тюбюн сибириб алыб, сютбашыны таз бла элтиб ит тегенеге къуйдула. Итлени бири джетиб андан джалаб тебреди. Ийнаныгъыз, ашаб да бошагъынчы, ит ёлюб къалды.

Экинчи джашла агъазны баласына тиймей эдиле.

ДЖОМАКЪЛА

36. Қъара къоянчыкъ

Бир къатынны бир къызы бла джашы болгъанды. Джашы бир джолда уугъа айлана баргъанды да эмегенни къаласына келгенди. Кириб келсе, беш башлы бир эмеген.

— Нек келгенсе? — дегенди эмеген.

— Сени ёлтюрюрге келгенме, — дегенди джаш.

— Атышыуму, тутушууму? — дегенди эмеген.

— Атышхан а тиширула да атышадыла, тутушуу! — дегенди джаш да.

Сора экиси да бууушхандыла. Джагъалаша келгендиле да, джаш эмегенни хорлагъанды. Башларын кесе келгенди да, бир башы — сёлешген башы — къалгъанында, эмеген джалыныб, джалбарыб башлагъанды:

— Ёлтюрме, къой, мен сен айтхандан чыкъмазма. Джанымы сау къой ансы, къалам, малым, мюлкюм да сени болсунла!..

Джаш аны джазыкъсыннганды да, ёлтюрмегенлей, терен зийданнга атханды да, башын джабханды да къойгъанды. Анасы бла эгечин къалагъа кёчюргенди. Ала къалада джашагъандыла, джаш да уугъа кетиб айлана да къайта тургъанды.

Бир кюн анасы, куй-баш джыя, сибире баргъанды да, арбазны бир мюйюшюнде зийданны эслегенди. Башын ачыб къараса, ичинде бир эмеген тура. Эмеген да къатынны эслегенди да джалыннганды:

— Ай, къатын, мени мындан бир чыгъар.

— Огъай, чыгъармайма.

— Атанг болурма, чыгъар.

— Атама къор бол!

— Къарнашынг болурма, чыгъар, — дегенди эмеген.

— Къарнашыма къор бол!

— Джашынг болурма!

— Джашыма къор бол!

— Эринг болурма, — дегенди биягъы эмеген.

Къатын сагъышланнганды.

— Къалай чыгъарлыкъма? — дегенди.

— Гёзенде бешли бугъаны терисинден этилген джиб барды.

аны суйреб кел да, бир кыйырын джюзджыллык эмен терекге байла, бир кыйырын бери салындыр...

Джиб бла ёрлегенди да чыкыгъанды эмеген.

Къатын, джашы-кызы келир заманда эмегенни бугъундура, ала кетселе, чыгъара турганды.

Бир джолда джаш, уудан келир заманындан алгъа къайтханды да, эмеген тургъанлай киргенди да къалгъанды. Эмеген да, джаш да бир-бирлерине чабхандыла да бууушхандыла, джгъалашхандыла.

Джаш эмегенни хорлай башлагъанлай, эмеген:

— Ай, бу менден бошайды, къатын! Ол кюбюрде бишген эрикледен аякъларыны тюбуне бир куй! — деб кычыргъанды.

Къатын да, эмеген амалтын джашындан къоркыгъанды да, чабдырыб келгенди да, бишиб эзиле тургъан эриклени джашыны аякъларыны тюбуне куйгъанды. Джашны аякълары тайыб, олсагъатдан доп дегенди да джыгъылгъанды. Эмеген аны бойнун кесгенди. Сора ол да, къатын да кыздан къоркыгъандыла да, къачхандыла да кетгендиле.

Бир заманда кыз келсе, анасы джокъ, къарнашы уа ёлюб тура. Кыз, джылай-джылай турганды да, къарнашын сыртына кёлтюруб, къаладан узакъ кетгенди.

Келе келиб бир уллу эмен терекге джетгенди.

— Ий, эмен терек, сен джарыл, ансы мен джарылама!

Эмен терек джарылгъанды да, гирыны ачылгъанды. Кыз ёлюкню ары салгъанды. Кеси, эркишча, къарнашыны кийимлерин кийгенди, сауутун такыгъанды, атына да мингенди да кетгенди.

Бара баргъанды да, бир къара ата тургъан джашлагъа тюбегенди.

— Джашла, не этесиз, не болгъанды? — дегенди да соргъанды.

— Хан кызын эрге береді. Ким къараны уралса, кызын да, алтын таякчыгъын да анга береді. Киши уралмайбыз.

— Мен бир кёрюмю эдим? — дегенди кыз.

— Айхай кёр! Табу да этебиз, — дегендиле джашла.

Кыз:

— Къарнашымы кёлуду! — дегенди да атханды.

— А-ха, тийди! Тийди! Ханнга кюеу табылды! — дегенди да халкы кёуаннганды. Той-оюн этгенди да, хан анга кызын да, алтын таякчыгъын да, кёб мал, ырысхы, джумушчула бериб, джолгъа ашыргъанды.

— Сиз былай бир келе келигиз, — дегенди да кыз алгъаракъ кетгенди. Къараса, джашла къара ата тура.

— Кёб болсун, джашла! Не этесиз?

— Сау бол! Къара ата турабыз. Аны ургъаннга хан кызын да, кюмюш таягъын да береді. Киши уралмайды.

— Мен бир кёрюмю эдим?

— Айхай кёр! Табу да этебиз.

— Къарнашымы кӱолуду! — деб атханды да, кызыны огъу тийгенди.

— О-ха-хай, ханнга кюеу табылды! — дегендиле да кыуангандыла. Джашны эркелетгендиле. Хан да кызын кыурагъанды, кызын да, кюмюш таягъын да, джумушчула да, кӱб мал-мюлк да бергенди да ашыргъанды.

Кыыз, аланы да алыб, келе келиб, ол бир джыйынны кӱргенди. Сора барына да:

— Сиз былай келе туругъуз! — дегенди да алгъаракъ кетгенди. Къараса, дагъыда бир джашла къара ата тура.

— Кӱб болсун, джашла, не эте турасыз?

— Ай, сау бол! Къара атабыз. Ургъаннга хан кызын да, накъутналмаз таякчыгъын да береди. Киши уралмайды.

— Мен бир къарыу сынармы эдим?

— Айхай сына!

— Къарнашымы кӱолуду! — деб атханды да ургъанды.

— О-ха-хай, ханнга кюеу табылгъанды! — дегендиле да кыуангандыла. Айтханларыча, хан кызын да, накъутналмаз таякчыгъын да, джумушчула, мал-мюлк да бергенди да ашыргъанды.

Аланы да ала келгенди да, кыыз бирси джыйынлагъа кыошханды. Бары да келе келиб, ол уллу эмен терекге джууукълашхандыла. Сора кыыз:

— Сиз ызымдан келе келирсиз, — деб, алгъаракъ кетгенди. Эрлай эмен терекге келгенди да:

— Ий, эмен терек, сен бир джарыл, ансы мен джарылама! — дегенди. Терек эрлай джарылгъанды.

Кыыз къарнашыны кийимлерин ызына кийдиргенди, атын кыатына такъгъанды да:

— Ий, эмен терек, мени бир кыоян эт да кыой, — дегенди. Олсагъатдан бир къара кыоянчыкъ болгъанды да, чегетге киргенди да кетгенди.

Джыйын алайгъа джетиб, къарасала, джашны бойну кесилиб тура (эгечи бла ол асыры бек ушагъандан, аланы киши айырыб танымагъанды.)

Хар ким джылагъандыла. Сора биринчи ханны кызы:

— Джыламагъыз! — дегенди да, алтын таякчыгъы бла джашны бойнунда джарасына тийгенди. Джара сау болгъанды да кыалгъанды.

Экинчи ханны кызы кюмюш таякчыгъы бла джашны мангылайына тийгенди. Олсагъатдан джашха джан киргенди, бет кыаны тюрленнгенди, солуу алгъанды да башлагъанды.

Ючюнчю ханны кызы накъутналмаз таякчыгъын джетдиргенди.

— О-хо, кыалай татлы джукълаб тура эдим! — дегенди да, джаш секиргенди да кыобханды.

— Джукъламай а! Бойнунг кесилиб тура эдинг, — дегендиле да хапар айтхандыла. Къарагъанды да, джаш болумну ангыла-

гъанды. «Бу игиликни, эшта, меннге эгечим этди болур ансы, башха кишини къолундан келлик тюл эди»,— деб кѣлюне келгенди. Кишиге уа джукъ айтмагъанды.

Бары да джаш джашагъан къалагъа джууукълашхандыла.

— Сиз келе туругъуз, мен алгъаракъ барайым,— дегенди джаш.

— Огъай, биягъында да алай айтыб кетиб, кесинги ѳлтюртенсе,— деб, унамаз умут этгендиле. Алай болса да, тохтамагъанды да, алгъа чабханды да къалагъа келгенди. Келсе, эмеген да, анасы да, талай бешбаш эмегенчикле да къалада тура.

Джаш къылычын сууруб алгъанды да барын да ѳлтюргенди, туурагъанды. Элтгенди да зийданнга къуйгъанды, кюню ариулагъанды.

Джыйын да келгенди. Джаш да, юч келин да насыблы джашаб тургъандыла.

Тура тургъандыла да, тамада келин бир алтынкекел джашчыкъ табханды. Сора аны бешикте джукълатыб, къатындан адамла ары-бери жанласала, чегетден бир къара къоянчыкъ чабыб чыгъа да, джашчыкны бетчигин джалай тургъанды. Аны эсегендиле да, джашха хапар айтхандыла.

— Ай, анга тиймегиз, илешмеге къоюгъуз. Ол мени эгечимди. Уллу къыйынлыкны юсю бла къоян болуб къалгъанды. Манга насыб табдыргъан ол болгъанды,— дегенди.

Къоянчыкъгъа киши хыянат этмегенди. Ол да адамлагъа илешиб, биргелерине джашаб къалгъанды.

37. Мусилия

Эртде-эртде Мусилия деб бир ариу къыз болгъанды. Аны ѳге анасы болгъанды. Ёге анасыны да бир къызы болгъанды.

Аланы бир къара ийнеклери болгъанды да, аны эки къыз кѣзюу-кѣзюу кютгендиле. Мусилия ийнекни кютерге тебресе, ийире кел деб, ѳге анасы анга бир уллу къара джюн къыппа, аша деб да бир гитче къара арпа гырджын туурагъанны бериб ашырыб тургъанды. Кесини къызы тебресе уа, ийирирге бир гитче акъ джюн къыппа, ашаргъа да — бир уллу туурагъан акъ будай гырджын бергенди.

Бир кюн, Мусилия ийнекни кюте баргъанында, къыппасын джел ургъанды да къолундан тюшюргенди. Къыппа тѳнгереб баргъанды да, бир терен джер тешике тюшгенди да кетгенди.

Мусилия къыппасын тас этиб къайтыргъа анасындан къоркъгъанды. Не бола эсе да, къыппамы табайым,— дегенди да, Мусилия да тешике сугъулгъанды, киргенди да баргъанды.

Къараса, къайда эсе да бир теренде джер юге тюшюб тура. Юйде да бир къатын мазаллы ийне бла джерни джарылгъанын джамай тура.

— Ай, анай-анай! — дегенди Мусилия.

— Ай, балай-балай! — дегенди къатын да.

— Анай, джел уруб, кыппачыгъымы бери тышюрдю да ийди, кѣрген эсенг, берсенг а,— дегенди Мусилия.

— Берирме, кызым, кыппачыгъынгы, берирме. Андан алгъа ол чардакъгъа мин да, анда алтын ачхам барды, аланы бир булгъа! — дегенди.

Мусилия чардакъгъа мингенди, къалакчыкъ бла алтын ачхаланы булгъагъанды.

— Энди, былай, белинги теш да, секир да тыш! — дегенди къатын. Белин тешгенди да Мусилия секиргенди да тышгенди.

— Энди бу чардакъгъа мин да, кюмюш ачхаларымы бир булгъа.

Ерлегенди да, Мусилия кюмюш ачхаланы да булгъагъанды. Белин тешгенди да, секиргенди да тышгенди.

Къатын Мусилияны кыппачыгъын бергенди. Бир къалакчыкъны алгъанды да, аны бла онг джаягъына ургъанды — кызыны онг джаягъы кюнча джылтырагъанды, сора сол джаягъына ургъанды — сол джаягъы айча джылтырагъанды.

— Кызым, энди бар да, ийнегинги арт джанына бир чѣк да, сора юйге алай барырса,— дегенди да, амма кызыны ариу айтыб, ашыргъанды.

Къыз чыкгъанды тешикден, ийнекни тѹбюне чѣкгенди. Сора олсагъатлай юсюне алтын-кюмюш, кийимле кѹюлгъандыла. Къыз аланы да кийгенди, четенчигине джыйгъанды да, ийнегин да юй таба ышыра, кетгенди.

Арбазда къарт итлери хайда юрѹрге къалгъанды:

— Ай джаякълы, кюн джаякълы кызыбыз, айча, кюнча джана, Мусилия келее-е-ди, хап-хап-хап! — дегенди да.

— Кет, къарт ит, амандан юргюн! — дегендиле ѳге анасы бла эгечи.

Дуу джана, Мусилия келгенди. Анасыны да, эгечини да эслери кетгенди. Хапар соргъандыла да айтдыргъандыла. Ёге анасы кесини кызына:

— Бар, сен да алай эт да кел! — дегенди да, анга да ийирирге бир акъ джюн кыппа бла ашаргъа бир туурагъан акъ будай гырджын бергенди да ийгенди.

Ол да ийнекни эгечи айтхан джерге сѹрюб келгенди да джел урурун сакълагъанды. Аязчыкъ къакъгъанлай, кыппаны тешикке атханды, кеси да ызындан сугъулгъанды да киргенди.

Кириб барыб къараса, бир джер юйге тышѹб тура. Джер джамай тургъан амманы кѣргенди да:

— Мени кыппам ма бери тышгенди, бер бери кесиме,— дегенди. Ол «анай» демегенинде, бу да «балай» демегенди.

— Хо, берирме. Ары, чардакъгъа мин да, алтын ачхаларымы бир булгъа да тыш,— дегенди. Къыз мингенди да булгъагъанды.

— Энди белинги теш да, бери секир да тыш.

Белин тешиб, энише секиргенлей, зынгырдаб кѹйнундан алтын ачхалары джерге тѳгѹлгендиле.

— Энди ол джанына мин да, кюмюш ачхаларымы булгъаб тюш.

Къыз дагъыда кюмюш ачхаланы булгъагъанды.

— Белинги теш да, секир да тюш!

Белин тешиб, энишге секиргенлей, биягъынлай къызны кьой-нундан кюмюш ачхала тѣгюлгендиле.

Амма бир къалакъчыкъны алгъанды да:

— Ары айланчы,— дегенди, къызны онг джаягъына къакъ-гъанды,— бери айланчы,— дегенди да, сол джаягъына къакъ-гъанды.

— Энди бар да ийнегинги тюбюне чѣк,— дегенди да, амма аны къыппасын бергенди да ийгенди.

Къууаныб, чабыб чыгъыб, къыз ийнекни тюбюне чѣкгенди, ѳзге кирден башха зат къуюлмагъанды. Отларгъа, суу ичерге да бошламай, ингирге дери ийнекни тыйыб, тюбюне чѣгюб тур-гъанлыкъгъа, юсюн кир этгенден ѳзге, джукъ табалмагъанды. Ингирде, аны келгенин кѳргенлей, къарт итлери:

— Джылан джаякълы, макъа джаякълы къызыбыз келеди, хап-хап-хап...— деб юргенди.

Анасы ачуланнганды, итге ташны-ташны бергенди. Къыз келсе, керти да бир джаягъы джылан тюрсюнлю, бир джаягъы макъагъа ушаш, юсю-башы да халек.

Бары да джылагъандыла, ѳкюнгендиле, алай а не этерик эдиле!

Бир джолда Мусилия суу алыргъа баргъанды да, суудан толу челекни чыгъарама дегенлей, бир башмагъын суугъа ийгенди да кьойгъанды.

Ханны джашы нѳгерлери бла уудан къайтыб келгенлей, сууда баргъан алтын башмакъны кѳргенди. Башмакъны суудан алгъандыла да сейирсиннгендиле.

— Муну кийген къызны табмай мадар джокъду! — дегенди ханны джашы.

— Да ол а къыйын тюлдю. Къызлагъа кийдирейик да кѳрейик. Бу башмакъ джетген кийиб барыргъа деб тигилмегенди, къуру иесине аталыб этилгеннге ушайды,— дегендиле джашла.

Тебрегендиле сора башмакъны хар юйде къызлагъа кийди-риб кѳрюб, алай а башмакъ кишини аягъына тенг болмагъанды.

Мусилиялагъа кире башлагъанлайына, ѳге анасы Мусилияны агъач тегенени тюбюне джашыргъанды да, къызын туурагъа олтуртханды. Алай а ала анга башмакъны кийдириб кѳрюрге да унамагъандыла.

— Мындан сора къызынг бармыды?

— Огъай, джокъду,— дегенди къатын.

Ызларына айланыб тебрегенлей, джашланы бири агъач тегенени къыйыры кѳлтюрюлюб тургъанын эсlegenди да, ийилиб къараса, дагъыда бир алтын башмакъны олтаны джылтырай тура.

— Сора бу неди да? — дегенди да тегенени кѳлтюргенди.

Къарасала, бир джаягъы кюнча джана, бир джаягъы айча джана, бир сейирлик къыз джоппучукъ джыйылыб тура. Чабхандыла да ханны джашын джашла юге чакъыргъандыла, суюмчюлюк айтхандыла.

Джаш кириб къарагъанды, да Мусилиядан кѣзюн алалмагъанды.

Джашла Мусилияны алыб кетерге тебregenдиле. Алай а къатын унамагъанды.

— Алай дженгил бериб ияллыкъ тюлбюз. Бизни да баш къууанчыбыз олду. Хазырлайыкъ, хар несине да къарайыкъ да, тамбла элтирсиз.

Джашла кетгендиле. Ханны джашы экинчи кюнюнде кюеу нѣгерлени джибергенди. Къатын а ала келирге биягъы Мусилияны бир кюбюрге кийиргенди да кирит салгъанды. Джумушчу къызына:

— Суудан ѳтюб тебресегиз, муну тюрт да суугъа ат да ий! — дегенди да буюргъанды.

Мусилияны кийимлерин кесини къызына кийдиргенди, бетине да ау атханды да хазырлагъанды.

Кюеу нѣгерле келгендиле да, ишекли бола, къарай билмегендиле, хазыр къызын алгъандыла да кетгендиле. Джолда барабара бир уллу суудан ѳтюб тебregenлейлеринде, ол къыз кюбюрню арбадан суугъа тюртгенди да ийгенди.

Той-оюн уллу болгъанды.

Ингирде ханны джашы отоуна киргенди да келгенди. Къараса, ай джаякълы, кюн джаякълы Мусилияны орнуна бир джаягъы макъа сыфатлы, бир джаягъы джылан сыфатлы бир зат сюелиб тура.

Джаш къачыб чыкыгъанды да къарткъуртхагъа чабханды да баргъанды: Былай да былай, эшигим джабылды, — дегенди да хапар айтханды.

— Сиз бир уллу суудан ѳтгенми эдигиз? — дегенди да соргъанды къарткъуртха.

— Ётген эдик.

— Ма алайгъа бар да, туура суудан ѳтген джеригизге къара. Алайда, кечени джарыта, бир алтын чыбыкъчыкъ ёсюб тура болур, туура сууну терен джеринде. Аны суудан чыгыб тургъан джеринден кес да, эрлай манга ал да кел. Мен аны юч кюнден Мусилиягъа айландырыб берейим, ол Мусилияны ёлюгюдю. Бу отоуунгда затны уа кишиге кѣргюзмей туругъуз. «Келинчик, джолоучулукъну кѣлтюралмай, ауруб турады», — дегиз, — дегенди къарткъуртха.

Айтханыча, джаш эрлай атына секириб мингенди да шып деп суудан ѳтген джерлерине джетгенди. Къараса, бир ингичке алтын чыбыкъчыкъ, суудан къараб, джылтырай, чайкъала тура. Киргенди да джаш аны суудан чыкыгъан джерчигинден кесгенди да алгъанды. Келтиргенди къарткъуртхагъа.

Отоудагъын а кишиге кѣргюзмезге буюргъанды, келинчик,

джолоучулукъну кѣлтюралмай, ауруб къалгъанды, дегенди да.

Къарткъуртха алтын чыбыкчыкыны эрлай мамукъчукъгъа чырмагъанды, печь башында джылычыкъгъа салгъанды. Дарман хансла джыйгъанды да, аланы сууларын юсюне бюркгенди да бир затланы шыбырдагъанды. Алай эте, ючюнчю кюнюнде къараса, печь башында, суу суратча, дуняда болмагъан бир ариу кыыз джукълаб тура, бир джаягъы кюнча джана, бир джаягъы айча джана.

Къарткъуртха, ханны-джашын юйге кийиргенди да:

— Мусилия, уянчы бир,— дегенди. Алай айтханлайына, кыыз уяннганды, секиргенди да тургъанды.

— Ах, къалай татлы джукълаб тура эдим! — дегенди да. Джаш къууаннганды. Къарткъуртхагъа саугъама дегенни бергенди да, Мусилияны юйюне элтгенди. Ол отоудагъын да, кюбюрге салгъанды да, элтгенди да батмакъ кѣлге атханды. Алайда да эшек чыгъанала битгендиле.

Джаш бла Мусилия насыблы джашаб къалгъандыла. Аны кѣрмегенибизча, ауруу-талау кѣрмей къалайыкъ.

38. Тогузакъ

Бир кишини тогуз джашы болгъанды. Джашлары бары ууакъ болгъандыла. Аталары садакъа бла асырагъанды джашларын. Алай бла эригиб, башын алыб, келмезден кетиб бара, бир джерде джайылыб отлай тургъан кѣб кийикни кѣреди.

— Ах, иги сагъан, ол кийиклеца, бир кийик болуб къалыр эди, бу къайгыдан эсе,— дейди. Алай айтханы бла бир акъ кийик болуб, алагъа къошулады. Джашла кечеден кюннге, айдан джылгъа ёсюб, бирча джетедиле. Бир кюнлени кюнюнде джашла аналарына:

— Бизни атабыз къайдады? — дейдиле.

— Сизни атагъыз, сизни асыраялмай, джукъ излей кетиб, къайтмай къалгъанды,— дейди аналары.

Джашла, оноу этиб, аталарын излерге келишедиле. Излерге атла керек, кийим керек. Былада ол зат джокъ. Ол себебден кичилери Тогузакъ былай айтды:

— Ханнга барайыкъ да тилейик, бизге тогуз ат, кереклери бла, тогуз адам кийген кийим, сауутлары бла, бер, дейик.

Хан къатларында джашагъанды. Тогузакъ, джашланы барын да биргесине алыб, ханнга барады.

— Эй, хан, биз сеннге тилекчи болуб келгенбиз, бизге тогуз ат кереклери бла, тогуз адам кие тургъан кийим, сауутлары бла, бер, биз атабызны излей барабыз! — дейдиле. Хан, былагъа джууабха былай айтады:

— Эки кюнден келигиз, бир сагъыш этейим.

Хан, акъыл сорлукъ адамларын джыйыб, болумну айтады. Адамла анга бирча айтмайдыла. Кими бер, кими берме деб, бир акъылда тохтамайдыла. Хан, алагъа ачууланыб, кесини аллы

берирге айланыб, джашлагъа «хо» деб джууаб береди. Джашла, кереклилерин алыб, тогъузу тогъуз атха миниб, джолгъа чыгъадыла. Кёб джюрюб, айла бла джетмеген джерлери къалмай, юлерине къайтыб келе, аталары къошулгъан кёб кийикни кёредиле. Бир джашы:

— Ой, ол къадар кийикге къарагъыз. Ичлеринде акъ кийик да барды,— дейди. Къалгъанла да бирери бирер сёз айтадыла. Кичилери Тогъузакъ:

— Ол акъ кийик бизни атабыз болуб къалса, къалай этер эгиз? — дегенлей, кийик алларына келеди да, къабындан чыгъады да, аталары болады. Алайда къууанч эте, юлерине келиб, джашаб турадыла.

Андан сора бир-эки джылдан Тогъузакъ атасына:

— Атам! Бизге, бир кишини къызлары болуб, тогъуз къыз таб! — дейди.

— Къайдан табайым мен аланы? — дейди аталары уа.

— Къайдан табарыкъ эсенг да, аны кесинг бил.

Бир кюн аталары, къолуна таякъ алыб, кетеди къызла излей. Кёб заманны айланыб, джетмеген джери къалмай, бир элге киреди. Кеч болгъанды, къонакъбай керекди. Элни къыйырында арлакъ айырылыб орналгъан бир юйге келеди.

— Эй, ким барды? — деб таууш этеди.

Юйден бир эркиши къарайды.

— Ассалам алейкум!

— Алейкум салам!

— Къонакъ аламысыз?

— Айхай алабыз! — дейди къонакъбай киши. Алайда бу къонакъ болады ол юйге. Кече къонакъгъа ашарыкъ-ичерик саладыла, къонакъ а ашарыкъгъа асыры батмайды.

— Нек ашамайса, къонакъ, не сагъышынг барды? — дейди къонакъбай. Къонакъ хапарын къалдырмай айтады.

— Алай болса, анга да аллах айтхан болур, аша! — дейди къонакъбай. Къонакъ, андан сора бир кесек эс джыйыб, ашын ашайды. Анга орун салыб, тынчайтадыла. Эртденбла эртде туруб, къонакъны ашырыр къайгъы этиб, ашатыб, къонакъбай киши былай айтады:

— Мени барды тогъуз къызым!

— Алай болса, сёз тауусайыкъ, къалынларыны юсюнден сёлешейик! — дейди къонакъ.

— Сени ийген малларынгы аллары мени арбазыма кирген заманда, артлары сени арбазынгда турсала, къалын аны бла болду,— дейди къонакъбай.

Къонакъ, аллай бир мал табмазын билиб, мыдахланады.

— Да энди иш битдими? — деб сорады къонакъ.

— Мен айтхан мал келсе, иш битгеннге саналады,— дейди къонакъбай.

Ол джууаб бла джашланы аталары ызына къайтады. Тогъузакъ, атасыны аллына келиб:

- Не болдунг, табдынгмы? — деб сорады.
- Табхан а этдим, алай а кыалыннга ауур айтды...
- Не айтды?

— Сени арбазында толуб тургъан малны аллы келиб мени арбазым да толса, юзюлмей, ол заманда болады кыалын деди,— дейди джашны атасы.

— Эй, атам, аны ишеми санайса, биз табабыз аллай бир мал! — дейди Тогузакъ. Олсагытлай, джашла, атларына миниб, узакъ кетиб, тау артындан, тау аллындан малны сюрюб, кызыланы аталарына иедиле.

Андан сора белгиленген болджалгъа кюеу джёнгерлени джибередиле келинлени келтирирге. Хан кюеу джёнгерлеге:

— Ханны юч оюну барды, аны этигиз да кызыланы элтигиз! — дейди. Джыйынны тамадасы:

— Кыаллайды оюнларын? — деб соргъанды.

Биринчиси: кече джылкыны кютюу.

Экинчиси: гёджебни джыгыуу.

Ючюнчю: джюрюкню джаяу чабыб озуу. Аланы эталмасакъыз, хар оюннга бир адамыгъызны башын аллыкъма! — дейди хан. Алай бла ол ишни артха созады.

Киши чыкмайды кюеу джёнгерледен оюнланы этерге. Кечигедиле, заман ётеди. Тогузакъ, тынгысыз болуб, ызларындан келеди, джыйыннга кыошулады. Эртденбласында «чыгъар оюну» дейди ханнга. Хан джылкыны бередит кютерге. Кече джылкыны кюте тургъанлай, бир адам келеди.

— Кёб болсун!

— Сау бол!

— Кимникиледиле?

— Ханны.

— Былайда нек кютесе?

— Былайдан башха джерде кютерик туюлме!

Ол адам кыайтыб кетеди. Экеулен болуб келедиле алайгъа. Хыны-хуну этиб кыайтарады. Алай бла, кыошула-кыошула кёб болуб, джюз атлы болуб келген заманда, Тогузакъ кыачады, была сюредиле. Тогузакъны аты онглу болуб, узаяды. Ала уа сюрюб келедиле. Тогузакъ, атындан туюшуб, арыб бир-бир келген атлыланы атдан алыб, джюгенлери бла байлайды. Кеслерин атларына артмакъ этиб, джылкыгъа кыошуб, сюрюб барыб, ханны арбазына урады.

Экинчи оюн келеди: гёджебни джыгыргъа. Гёджеб чыгъады. Кыарайды да — тиширугъа ушатады. Кыарнына тюртеди, ол илгениб энишге ийилгенлей, башындан кыаты тутуб, энишге басады. Тогузакъ хорлайды.

Энди джюрюу оюн келеди. Ханны джюрюю сау элекни, бир гурт тауукъну, бир табакъ тарыны, бир гыбыт чагырны алады да тебрёйди.

Тогузакъ биргесине кетеди. Чабар джерге джетиб, тохтаб, азыкъ ашаб, чагырны да ичиб, кефлери иги болгъанында, джюрюк:

— Башыма бир-эки къара, джукъум келеди, — дейди Тогузакъ. Аны башына къарай тебрейди Тогузакъ.

— Мен да сени башынга къарайым, — деб, Тогузакъны башына къарай келиб, джукълатады, акъыртынчыкъ башындан тобугъун алады да джастыкчыкыны салады, элекни башына къаблаб, аны юсюне тарыны тегеди, гурт тауукъну элекни юсюне къондуруб, ёлюм къара къачады. Тогузакъ уянады, алай а балалы тауукъ аны алдаб, кёб заман ашырады. Бир заманда эслеб, ёрге турса, Джюрюк джокъ. Сюреди ызындан, иги кесек сюрюб, чибинча, узакъда гитче къарантхасын кёреди. Дагыда къаты сюреди. Сюре кетиб, кысха киреди ызындан. Джеталырындан тюнлюб, садакъ бла джаралы этеди да барады ханнга. Алай бла барын да тындырыб, келинлени джолгъа чыгъарыб, кете тебреб, тамадагъа:

— Бир чегетни ичине кирирсиз, сууукъ болурсуз, алайда бир дорбун болур, дорбунда от болур, алайгъа къайтмай, ётуб кетигиз, — дейди Тогузакъ. — Мен, алгъа барыб, хар затха къарайым.

Айтханыча, бир уллу чегетге джетедиле. Алайда бир уллу боран келеди, сууукъдан кыйналадыла. Бир дорбунну ичинде уллу от джанады. Алайгъа къайтыб, ох деб джатыб джукълайдыла. Эртденбла туруб къарасала, алларында бир мазаллы сарыубек. Къоркъуб, артха къачадыла. Ол заманда сарыубек былай айды:

— Тогузакъны келинчигин меннге кююгъуз да кетигиз. Тогузакъны меннге джиберирсиз.

Амал джокъ, айтханыча этедиле да, сарыубек аланы бошлайды, кеси тогуз кызыны кичиси Тогузакъны суйгени бла къалады. Была барадыла мыдахланыб. Тогузакъ алларына келеди.

— Нек мыдахсыз?

Болумну айтадыла.

— Хата джокъду, — деб, орайда айтдырыб, келинлени юнге джарашдырыб, андан сора сарыубекге барады. Барса — кызы аман болуб, бети кетиб, агъарыб турады...

— Былай кел да бойнума мин! — дейди Сарыубек. Барыб бойнуна минеди Тогузакъ. Созулуб, кёкге чыгыб тебрейди сарыубек. Кёб созулуб, кюн чыкыгъанда:

— Джукъ кёремисе? — дейди.

— Кёреме.

— Ма ол къалада бир кызы барды, аны меннге алыб келсенг, ол заманда сени да, суйгенинги да бош этерме башыгъызгъа, — дейди Сарыубек.

— Келтирме! — деб сёз береди Тогузакъ, кыызгъа да кёл этеди. Буйрукъну толтурургъа тебрейди джаяу.

Кетиб бара, джолда бир антау кюе тургъанын кёреди.

Бу джетгенлей, антау джукъланыб, чычханла чыгъадыла. Ол заманда бир чычхан, аллына келиб:

Биз кюе тура эдик, сен бизни отдан кьутхардын, биз

сеннге керек болсакъ, ма бу тюкчюкню отха джетдирирсе, биз сеннге джетербиз,— дейди.

Андан арлакъ баргъанлай, бир адам, бир улуу кёлню уртлаб бошаб, ауузунда тыялмай, ызына тёге тура. Бу джетерге, тёмей, тыйыб къояды.

— Эй, алай тохта, мени атам тенгизни уртлаб къоя эди, мен аныча эталмай эдим, алай а, сен келгенлей, ауузумда тыйыб къойдум,— дейди киши.— Мен сеннге керек болсам, ма бу тюкчюк бла табарса мени.

Андан ётюб, бир къалагъа джетеди Тогузакъ. Джетсе — къаланы аллында бир суу сурат. Аны алай кёргенлей, джашны эси кетеди, кёлү кетерге ышанлайды, алай болса да кесин тыяды.

— Кюнюнг ашхы болсун, эгечим!

— Ашхылыкъ кёр, къарнашым! Кел юйге, не керекди?

— Сени излеб келгенме, элтирге! — дейди джаш.

— Кел юйге, юйде сёлеширбиз! — деб, къыз джашны алыб юйге киреди. Бир джабыу джайылыб тургъан шиндикни кёр-гюзеди.

— Олтур.

Джаш олтурады. Олтургъанлайына, къуйругъуна таракъ тишле киргенин биледи. Дагъыда бек басылыб олтурады. Андан сора къыз, джашны тургузуб, башха шиндикге олтурады. Къыз хапарны башлайды:

— Ма бу къаланы кёре болурса. Атам, хан, мени алыргъа келгенлени ёлтюрюб, атыб барады, аны оюнларын эталмасала. Сен да, хариб, кесинги ёлтюртме да, кет да къал, анга чыдарыкъ адам джокъду.

— Да къаллайладыла оюнлары?

— Бир оюну: бир тана тулукъ тары бла бир машок будайны бир-бирине къошуб, кече аны айырыргъа керекди. Экинчи оюну: темир юйню къыздырыб, аны ичинде тангнга дери кюймей чыгъаргъа. Ючюнчю оюну: кийиз гига бла сомлукъ алтынны столгъа салыб уруб, эки бёлек этериксе,— дейди къыз.

— Къайтырыкъ туююлме, экисине барды амалым, бирине джокъду,— дейди джаш.

— Къайсына джокъду?

— Кийиз гигагъа.

— Алай эсе, аны мен юретирме.

Была былай эте тургъанлай, къаланы иеси хан келеди:

— Хош келдинг, къонакъ!

— Сау бол, хан!

— Не айланаса, айт хапар!..

— Сени къызынгы элтирге келгенме,— дейди Тогузакъ, къоркъа-къоркъа.

— Мени къызымы элтирге келгенлени кёремисе сюеклерин? — дейди хан.

— Кёreme. Мен да аланы бириме, къайгъырмаз,— дейди джаш.

— Алай болса, болсун, танг атаргъа ма быланы айыр,— деб, хан тана тулукъ бла бир тары бла будайны аны аллына салыб, «мен танг атаргъа келирме»,— деб чыгыб кетеди.

Джаш, чычханланы чакырыб, кеси джатыб джукълайды. Чычханла ол ишни битдиреди.

Эртденбласында хан, ачууланыб, экинчи оюнну береди. Темир юйню кызыдырыб, джашны аны ичине салады. Джаш тенгизни уртлагъанны чакырады. Ол оюн да битеди. Хан, кесин кёбдюрюб, кийиз гига бла сомлукъ алтынны столгъа салады. Кеси къараб тургъанлай, дууасын окъуб, залим ханны кёлууду деб, сермейди джаш. Олсагъатлай алтын сом эки бёлек болуб къалады. Джаш оюнланы барын да этиб, кызыны кёлуундан тулуб, ызына къайтады. Сарубекке джетерге, ол, бир ариу джаш болуб, джетиб кызыны кучакълайды.

Андан сора Тогузакъны чакырыб, хапар айтады:

— Мен ма бу кызыны тюшюмде кёрюб: «Анам, мен быллай бир кызыны сюйгенме, аны къалай алайым?» — дегенимде, «Огъесе сен аны алгъынчы, сарубек болгъун!» — деген эди. Мен муну да алайым да, барыб анамы кыууандырайым, сен да джан нёгеринг бла юйюнге къайт да, тоюгузуну этигиз!» — дейди. Ала алайда кучакълашыб айырыладыла.

39. Хан улу Мамучачар

Эртде-эртде бир ханны юч джашы болгъанды. Кичи джашыны аты Хан улу Мамучачар болгъанды. Бир кюн ханны юч джашы да бир-бирлерине: «Джюрюгюз, джылкыбыздан бирер атлыкъ сайлайкы, кёлубузда тутарча»,— деб, салыб джылкыгъа барадыла. Эки тамада къарнаш сайлаб джылкыдан эки атны аладыла. Хан улу Мамучачар: «Джюгеними зынгырдатыб, джюгеннге башын салгъан атны аллыкъма»,— деб, джылкыны ортасына барыб, джюгенин зынгырдатханды. Чабыб келиб, бир кыотур тайчыкъ джюгеннге башын салгъанды. Аны кыоюб, дагыда джылкыны бир кыйырына барыб, джюгенин зынгырдатханды. Дагыда чабыб келиб, биягъы тайчыкъ джюгенине башын салгъанды. Хан улу Мамучачар, ачууланыб, кёлтюрюб, тайчыкыны батмакыгъа атыб ийгенлей, тайчыкъ батмакыгъа ташайыб кялгъанды. Джылкыны бир кыйырына барыб, дагыда джюгенин зынгырдатханды. Батмакыдан секириб чыгыб, биягъы тайчыкъ келиб джюгеннге башын салгъанды.

— Аллах буюргъан болур, мынча башын салгъандан ары, муну бир багыб кёрейим,— деб, Хан улу Мамучачар тайчыкыны алыб кетгенди. Бир талай заманны бакыгъанында, тайчыкы, ёсюб, халкыгъа белгили бир тулпар ат болгъанды.

Бир кюн, ханны джылкысы сюрюлду деб, ханнга кыуугъун келгенди. Ханны юч джашы да, кеслерини атларына миниб,

урланган джылкыны ызындан кетгендиле. Барыб-барыб, бир джерге джетгенлей, азыклары бошалганды. Этер мадарлары болмайын, тамада кярнашларыны атын кесиб ашагандыла. Аны бошаганлай, ортанчы кярнашларыны атын да кесиб ашагандыла. Андан сора кичи кярнашлары Хан улу Мамучачарны атын кесерге кёзюу джетгенди. Хан улу Мамучачар: «Мен, кёзюм кыйыб, атымы кесаллык тюлме, башха бир мадар этейим»,— деб, атына миниб, ууга кетиб, кийикле ёлтюрюб келгенди. Кийик териледен кьош этиб, этлери да кёб болганды. Хан улу Мамучачар кярнашларына: «Сиз былайда туругуз, мен джылкыны ызындан барайым»,— деб, атланыб кетгенди. Бара-барыб, бир уллу сууга джетгенди. Кёпюр бла ётюб, бир кьалалагга барганды. Кьаланы ичине кириб, юч ариу кызыны кёргенди.

— Кюнюгюз ашхы болсун! Кимни кызыларысыз, кьайдан келгенсиз былайгга? — деб хапар сорганды.

Кызла: «Биз ючюбюз да ханны кызыларыбыз, бизни эмегенле урлаб, бу кьалагга келтириб, кеслери джылкы сюрюрге кетгендиле»,— дегендиле.

Хан улу Мамучачар кызлагга: «Мен ач болганма, меннге бир джук ашатыгыз!» — дегенди.

Кызла: «Бизни сеннге ашатыгга ашарыггыбыз джокду. Ма ол юде эмегенлени аналары кьарт эмеген кьатынга бар, ол сеннге бир джук ашатыр»,— дегендиле. Хан улу Мамучачар, эмеген кьатынга барыб: «Анам, ачдан ёлеме, меннге бир джук ашат»,— дегенди.

Эмеген кьатын, Хан улу Мамучачаргга бир ачхычны бериб: «Ма ол юде, тамада джашыма бишиб хазыр болуб турган, кьырк кьунаджин байталны эти да, шорпасы да, гырджыны да барды, бар да аша, хазнамыды, сен андан бир-эки кьабсанг, тоярыкьса»,— дегенди.

Хан улу Мамучачар, ачхыч бла юйню эшигин ачыб, юйге кириб, кьырк байталны этин да ашаб, шорпасын ичиб, гырджынын да ашаб бошаб, ачхычын алыб, эмеген кьатынга барганды да: «Бир-эки кьабханлай, тоюб кьалдым»,— дегенди. Андан сора кызлагга барыб, эмегенлени кьайдан келликлерин сорганды.

— Ма ол сен ётген кёпюрден ётюб келликдиле,— дегендиле кызла. Хан улу Мамучачар, атын кёпюрню тюбюне таггыб, эмегенлени саклаганды. Танг аласында гюр-гюр-гюр деб бир джылкы келгенди. Джылкыны аллы кёпюрге джетгенлей, атла, юркюб, ызыларына кьайтхандыла.

— Тобасто! Была неден юркедиле, Хан улу Мамучачар былайда джок эсе!? — деб, бир экиджашар тайны кьамчи бла уруб, белин юзюб кьойганды эмеген.

— Хан улу Мамучачар былайда болса, сейирми кёреенг?! — деб, секириб туруб, джаш эмегеннге чабханды да бууушхандыла. Хан улу Мамучачар, кёлтюрюб эмегенни джерге уруб,

башын кесгенди да, алыб барыб, кызылагъа бергенди. Кызла, эмегенни башын кёрюб, бир да мардасыз бек кыуаннгандыла.

— Муну эки къярнашы мындан къярыулудула, энди алагъа сени кючюнг къалай джетсин! — деб, кызла къайгылы болгандыла. Хан улу Мамучачар, меген къатынга барыб:

— Анам, энтда ач болгъанма, — дегенди.

Эмеген къатын, хан улу Мамучачаргъа бир ачхычны бериб: «Ма ол юйню киритин ач да, мени ортанчы джашыма бишиб хазыр болуб тургъан юч джыйырма кыунаджин байталны эти да, шорпасы да, гырджыны да барды, бар да аша, хазнамыды, сен андан бир-эки къабханлай тоярыкъса!» — дегенди.

Хан улу Мамучачар, юйге кириб, юч джыйырма байталны этин да, гырджынын да ашаб, шорпасын да ичиб, ачхычны эмеген къатынга бериб: «Бир-эки къабханлай, тоюб къалдым!» — дегенди.

— Биле эдим сени алай боллугъунгу, — деб, эмеген къатын ачхычны алгъанды. Хан улу Мамучачар барыб биягъы кёпюрню сакълагъанды. Танг аласына сюрюлюб джылкы келгенди. Кёпюрге джетгенлей, атла юркуюб, ызларына къачхандыла.

— Неден юркедиле была, Хан улу Мамучачар былайда джокъ эсе!? — деб ачыуланыб, эмеген бир ючлю атны къамчи бла уруб, белин юзгенди.

— Хан улу Мамучачар былайда болса, сейирми кёре эдинг! — деб, чартлаб чыкыгъанды джаш. Экиси да бууушхандыла. Хан улу Мамучачар, эмегенни кёлтюрюб тюбуне уруб, башын кесиб, алыб барыб кызылагъа бергенди. Кызла, анга да кыуаныб: «Энди келлик эмегенни быланы экиси чакълы бир къярыуу барды, энди аны хорлаялгъа эдинг», — дегендиле. Хан улу Мамучачар, биягъы эмеген къатынга барыб: «Анам, энтда ач болгъанма», — дегенди. Эмеген къатын, бир ачхычны бериб: «Ма ол юйню эшигин ач да юйге кир, мени кичи джашыма бишиб хазыр болуб тургъан джюз кыунаджин байталны эти да, шорпасы да, гырджыны да турады, сен аны ийисинден огъуна тоярс», — дегенди. Хан улу Мамучачар, юйню ачыб кириб, джюз байталны этин да ашады, шорпасын да ичди, гырджындан да джукъ кыймай, барын да бошаб, ачхычны алыб келиб эмеген къатынга бергенди да: «Ийисинден огъуна тойдум», — дегенди.

— Биле эдим сени алай тоярыгъынгы, джашым, — деб, эмеген къатын ачхычны алгъанды. Хан улу Мамучачар барыб биягъы кёпюрню сакълагъанды. Биягъы заманда Хан улу Мамучачар кесини джылкысы сюрюлюб келгенин кёргенди. Джылкыны аллы кёпюрге джетгенлей, атла юркуюб, ызларына къачхандыла.

— Тобасто! Была неден юркедиле, Хан улу Мамучачар былайда джокъ эсе!? — деб, бир бешли аджирни тюз тёппесинден къамчи бла уруб, узунуна эки жаргъанды.

— Хан улу Мамучачар былайда болса, сейирми кёре эдинг! —

деб, чартлаб чыгыб, экиси да бууушхандыла. Кёб заманны бууушуб, бир-бирлерин хорлайлмагъандыла.

Эмеген аджирине: «Э-ей аман кёк аджир! Къуйругъунгу суугъа ур да ауузума тамыз, сусабдан ёлеме»,— дегенди.

Хан улу Мамучачар да аджирине: «Э-ей аман къара аджир, сен да къуйругъунгу суугъа уруб, ауузума тамыз!» — дегенди. Олсагъатдан къара аджир, кёк аджирни талаб, къуйругъун суугъа уруб, Хан улу Мамучачарны ауузуна тамызганды. Суу ауузуна джетгенлей, эмегенни кёлтюрюб джерге уруб, бойнуна бычакъны салганды. Бир да аямай бычакъ бла бойнун тартыб кюрешгенди, алай а бычакъ бойнун кесерге унамагъанды.

— Сен бу бычакъ бла мени мындан кёб термилтме, мени кесими бычагъым болмаса, дунияны башында мени кесерик зат джокъду,— дегенди эмеген.

— Къайдады сени бычагъынг? — деб соргъанды Хан улу Мамучачар.

— Мени юде къара кюбюрюм барды, бычагъым кюбюрню ичиндеди, ачыб ал да, кесими бычагъым бла кес,— дегенди. Хан улу Мамучачар, джибек аркъан бла эмегенни кючлю байлаб, эмегенни юйюне баргъанды да, муну бир хыйласы болур деб, кюбюрге къулагъын салыб тынгыласа, «ууув» — деген таууш эшитгенди.

Кюбюрню къолу бла ачаргъа къоркъуб, къолуна бир узун къурукъ алыб, къурукъ бла кенгден узалыб ачханды. Кюбюр ачылгъанлай, ичинден чартлаб бычакъ чыгыб, къурукъну туураб башлагъанды, ары айлан да — туура, бери айлан да — туура, Хан улу Мамучачарны къолу тутхан джерге джетгенлей, «зынг» — деб, джерге тюшюб къалганды. Мамучачар, бычакъны алыб барыб, эмегенни башын кесгенди да элтиб къызлагъа бергенди.

Къызла, аны алай кёргенлей, асыры къууаннгандан аякъ тюбюнде чёб сынмазча болгъандыла. Хан улу Мамучачар, эмегенлини мюлклерин да алыб, сюрюлюб келген джылкыны да ызына къайтарыб, юч къызны да алыб, къарнашлары болгъан джерге баргъанды. Эки тамада къызны эки къарнашына бергенди, кичи къызны да кесине алгъанды.

— Энди джылкыбызны да къайтардыкъ, элибизге къайтайыкъ,— деб, юч къарнаш да оноулашхандыла. Эки тамада къарнаш, Хан улу Мамучачардан башха, бир-бири бла кенгеш этгендиле: «Биз элибизге ыйлыкъмай къалай барайыкъ? Мамучачар, бизден гитче болуб, джылкыбызны да къайтарыб, бизни юдегили да этди. Ол, барын да мен этгенме деб, хапар айтхан заманда, биз не айтырыкъбыз? Мынга бир амал этиб, ёлтюрейик, барыны сыйы да кесибизде къалыр»,— дегендиле. Кёб сагъыш этиб, Мамучачарны ёлтюрюрча амал табмагъандыла. Аны кесини бычагъы болмаса, бычакъ кесмезлигин билгендиле. Кесини бычагъын алыб, аны бла кюреширге да къоркъгъандыла.

Ахырында эслерине былай келгенди: «Мамучачар джукъ-лагъандан сора, бычагъын алыб, эшикге кенделен бегитиб, «джылкты сюрюлдю!» — деб уятсакъ, ол эшикден чыкъгъан заманда бычакъгъа кесин урур да ёлюр». Айтханларыча, Мамучачар къаты джукълагъандан сора, бычагъын эшикге бегитиб:

— О хахай! Мамучачар, тур! Джылкыбыз сюрюлдю! — деб къуугъун этгендиле. Мамучачар, секириб туруб, эшикден чыгъама дегенлей, джити бычакъгъа уруб, эки бутун да тюшюртюб къойгъанды. Эки къарнашы, джылкыны да сюрюб, юч къатынны да алыб, эллерине кетгендиле. Мамучачар, топал болуб, алайда къалгъанды. Ашаргъа джукъ табмай, садагъы бла кёкде къанатлыланы атыб, джерге тюшсе, сюркеле барыб, къанатлыланы чийлей ашаб, бир талай заманны тургъанды. Бир кюн эки къолу болмагъан бир чолакъ адам, бир кийикни сюрюб, къуйрукъ джигейинден ауузу бла къабаргъа кюреше, салыб Мамучачарны юсюне келгенди. Мамучачар, садагъы бла атыб, кийикни аудургъанды.

Чолакъ, келиб, Мамучачарны аркъасына миндириб, кийик болгъан джерге алыб барыб, кийикни халал этдиргенди. Алайда экиси да бир-бири бла джарашыб, бир къош болгъандыла. Чолакъ барыб таудан кийиклени сюрюб, Мамучачар садагъы бла ёлтюрюб, союб, кийик териден къош этгендиле.

Бир кюн бир сокъур, аякъ тауушуна тынгылай, бир кийикни сюрюб юслерине келгенди. Мамучачар, садагъы бла атыб, сокъурну кийигин да ёлтюргенди. Чолакъ, чабыб барыб, кийик болгъан джерни сокъургъа кёргюзюб, кийикни халал этдиргенди. Алай бла, ючюсю да бир къош болуб, бир талай заманны джашагъандыла.

Бир кюн, отлары джукъланыб, сокъур бла чолакъ от излей джайылгъандыла. Бара-барыб бир от джылтырагъан джерни кёрюб, салыб баргъандыла да, от джагъагъа олтуруб тургъан эмеген къатынны кёрюб: «Амма, отубуз джукъланнганд да къалгъанды, бизге бир от бер»,— дегендиле. Эмеген къатын, бир элекге кюлню къуюб, юсюне да от салыб:

— Қошугъузгъа джетгинчи элеб барыгъыз,— дегенди. Сокъур, къолуна элек бла отну алыб, элей-элей, чолакъны ызындан кетгенди. Джолну джартысына джетгенлей, кюллери да тауусулуб, отлары да джукъланыб къалгъанды. Ызларына къайтыб, эмеген къатынга отларыны джукъланнган хапарын айтхандыла. Эмеген къатын, элекни толтуруб от бергенди да: «Отугъуз джукъланнган джерге джетгинчи, элемегиз, андан ары элерсиз»,— дегенди. Сокъур, элек бла отну алыб, чолакъны ызындан барыб, отлары джукъланнган джерден башлаб элекни элей-элей, къошларына джетиб, от этгендиле.

Экинчи кюн эленнген ыз бла эмеген къатын къошларына келгенди: «Мен сизни бурун киби сау этейим, мен айтханны этигиз»,— дегенди.

— Сен бизни къалай сау этериксе? — деб соргъандыла.

— Ичиге джугуб чыгъарсам, сау боллукъсуз,— дегенди.

Ючюсю да кенгешиб, сынар ючюн, бирибизни джугдугуб бир кёрейик, чыгъармайын кёйс, уруб ичин джарырбыз,— деб, сокъурну бергендиле. Эмеген къатын, сокъурну ичине джугуб, тышына чыгъаргъанды. Къарасала, эки кёзю джана, бурун кибик сау болуб тура. Андан сора чолакъны ичине джугуб, тышына чыгъаргъанды. Аны да эки кёлу бурунча сау болуб чыкыгъанды. Эм артында Хан улу Мамучачарны ичине джугуб, «тышына чыгъаралмайма»,— дегенди.

— Чыгъармай эсенг, ёлтюрөбиз,— дегендиле.

— Чыгъармайма! Не этерик эсегиз да, этигиз! — деб, эмеген къатын ачуланнганды.

— Биз нёгерибизни алай кёймазбыз! — деб, кылыч бла уруб, эмеген къатынны ёлтюрөб, ичин джаргъандыла. Хан улу Мамучачарны табмагъандыла. Ичиге учусуна дери къарамагъан джерлери къалмагъанды, не кюрөшиб излеселе да, табмагъандыла. Ала да мыдах болуб тургъанлай, бир чыпчыкъчыкъ, терекге кёноуб: «Джик-джик, гитче джик!..» — деген тауушун эшитгендиле.

— Бу былай нек джырлайды? — деб, эмеген къатынны гитче бармагыны джигин джарыб къарасала, Хан улу Мамучачарны кёзлери джана тургъанын кёргендиле. Бутлары да бурунча сау болуб. Бир да мардасыз кёууаныб, нёгерлери кёучакълагъандыла. Ючюсю да, бир-бири бла кенгешиб: «Энди хар ким юйюбюзге кетейик, къарнашларыбызгъа да бир тюбөб кёрейик»,— дедиле. Алай бла бир-бирини кёлун тутуб, хар ким кесини юйюн излеб кетгендиле. Хан улу Мамучачар, талай кюнню барыб, джолда бир сюрюучю джашчыкъны бир кёзюде джылай, бир кёзюде джырлай тургъанын кёргенди. Джашчыкъны къатына келиб: «Иги джаш, неди бу ишинг? Джылагъан да этесе, джырлагъан да этесе!» — дегенди.

Джашчыкъ, джылагъанын кёюб, айтады:

— Джылагъан себебим: мени Хан улу Мамучачар деб бир джигит атам ёлгенди, анга джылайма. Джырлагъан себебим: мени анам атам къарнашларына джумушчуду, ашарыкъ-ичерик кёлу бла джюрюйдю да, мени таша бла, туру бла болса да ач этмейди да, ингирде барсам, бир тоярма, деб джырлайма.

Хан улу Мамучачар, джашчыкъгъа ариу айтыб: «Сени атанг ёлмегенди»,— дегенди.

Джашчыкъ: «Огъай, мени атам мен туугъунчу ёлгенди, ол ёлгенли, кёб болады»,— дегенди.

— Сеннге ким айтханды атангы ёлгенин?

— Меннге анам айтханды.

— Келчи, сизге бир барайыкъ,— деб, Хан улу Мамучачар, джашчыкъны кёйларына да сюрюб, экиси да юйге баргъандыла. Олсагъатдан къатыны, таныб, кёууанч тыбырлы болгъанды. Хан улу Мамучачарны къатынындан башха киши уа танымагъанды.

Ол башха кишиге да билдирмей, къатынына акъырын айтханды:

«Тауукъланымы кырайым, къазланымы кырайым?»

— Тауукъланы не гюнахлары барды, къазланы кыр,— дегенди къатыны.

Хан улу Мамучачар, кылычы бла сермеб, эки сатлыкъ, зар къарнашыны да башларын кесерге тебрегенди, алай болса да къарнашларын ёлтюрюб къоялмай, элни джыйыб, бютеу хапарын болушлусуча айтханды (ол заманнга Хан улу Мамучачарны атасы, анасы бек къарт болгъандыла). Саулай элни адамлары эки къарнашха ит ирият бергендиле, хан экисин да къаладан кыыстагъанды, элчиле да элден кыыстагъандыла. Бары да разы болуб, ханлыкъны Хан улу Мамучачаргъа бергендиле. Эки къарнашны къатынлары да гитче эгечлерине джумушчугъа джарашхандыла.

40. Билмез

Солтан деб бир джаш болгъанды. Аны адамча сёлешген бир алапат аты болгъанды. Солтан аны бла хаман сёлешиб тургъанды.

Бир джолда ат Солтаннга былай айтханды: «Джюр, Солтан, мин юсюме. Мен сени алыб бир къалагъа элтейим. Анда ханны юч кызы барды. Сени джазыуунг эм гитче кызы блады. Сен аны билмейсе...»

Ат, Солтанны да алыб, къалагъа баргъанды. Сора ат айтхан-ды джашха: «Мени куйругъумдан бир тюк ал, мен керек болсам, аны отха джетдиргенлей, мен джетерме. Қаланы къатына эски кийимлеринги кийиб бар. Санга сорурла: «Не сакълайса? Не керекди?» — деб, сен а «Билмез!» — деб тур, башха джууаб берме.

Джаш ат айтханча этгенди. Ханны джумушчулары барыб ханнга айтхандыла: «Бир джарлы адам келгенди, сорабыз да, бизге хапар бермейди. Айтханыбызгъа «Билмез» деб турады.

Хан: «Бери чакъырыгъыз аны»,— дегенди.

Сора джаш келгенди да, хан джашха соргъанды:

— Нек келгенсе, не излейсе?

— Джалгъа джарашдыр,— деб тилегенди Солтан.

— Не затха джарарыкъса?

— Не ишни берсенг, аны этерме!

— Атлагъа къараяллыкъмыса?

— Қараяллыкъма.

Атла огъурсуз болгъандыла. Аланы суугъа элталмай тургъандыла.

Солтан атлагъа кесин алдыргъанды. Атлагъа аш ашатыб, суу ичириб, бек ариу къарагъанды. Хан джалчысына бек бюсюреу этгенди.

Джаш кече атла болгъан джерде джатханды. Кечени бир заманында ханны гитче кызы эшикке чыкыгъанды.

«Бу джанган не затды?» — деб, ат орунга къарагъанды. Солтан джукълаб, бѣркю джерге тюшюб, башында алтын кекели тѣгерекни жарытыб тургъанды. Кызы джашны суйгенди, билгенди джашда адамлыкъ болгъанын.

Бир кюн хан кѣб кѣонакъ чакъыргъанды. Юч кызына юч алма бергенди. «Ол алмала бла ала кимни урсала, алагъа берликме кызыларымы!» — деб, хан сѣз бергенди. Эки кызы алмала бла эки джашны ургъандыла. Аланы хан, айтханыча, алагъа эрге бергенди. Гитче кызы алмасын атмагъанды.

Хан башха кѣонакъла чакъыргъанды. Кызы алмасын кишиге атмагъанды. Сора Билмез ат орундан чыкыгъанлай, кызы алма бла аны ургъанды. Хан гитче кызын Билмезге бергенди.

Бир заманда ханны джылкысы сюрюлгенди. Хан эки кюеуюне хапар билдиргенди да, кюеулери джетгендиле. Ала джылкыны ызындан кетгендиле.

Билмез да ол адамча сѣлешген атына хапар билдиргенди. Ат Билмезге не этерин юретгенди. Билмез къатынына: «Мен да джылкыны ызындан барама», — дегенди. Ханны кызы атасына баргъанды да аны айтханды.

Атасы: «Джюреги сынмасын, беригиз ат!» — дегенди.

— Да къаллай ат берейик?

— Мыжыкыны беригиз! Билмез узакъгъамы барлыкъды?.. Билмезге Мыжыкыны бергендиле.

Ол кѣошлагъа азыкъ, туз ташыб тургъан ат болгъанды.

— Энди не азыкъ этебиз? — деб соргъандыла.

— Манга къабчыкъ бла бир кѣууут келтиригиз, — дегенди Билмез.

Элден чыкыгъанлай, Билмез кѣууутну Мыжыкыны кѣанджыгъасына байлагъанды. Бычакъ бла къабчыкыны джер-джерин тешгенди. Атны джерин кѣарын тюбюне айландыргъанды, юр-кюб барырча. Мыжыкъ тебегенди чочуб, джерни чачаргъа джетдириб. Ол кѣууут да атны юсюн акъ этгенди.

— Кимле эселе да Билмезни ѳлтюрдюле! — деб хапар болгъанды. Билмез а ол биягынлай тюкню джандыргъанды. Аты джетгенди.

— Джылкыны ала табарыкъ тюлдюле. Биз кѣб турмай ызларындан джетерикбиз. «Салам алейкум» де да, оз да кет», — деб юретгенди ат.

Билмез ат айтханча этгенди. Сора джылкыны табыб, ызына сюргенди. Ханны кюеулери тюбегендиле. «Джылкыны бизге бер!» — деб тилегендиле.

— Берейим, сыртларыгъызгъа мухур салдырсагъыз.. — дегенди Билмез. Ханны кюеулери: «Хо», — дегендиле да, Билмез джылкыны алагъа бергенди, сыртларына да мухур салгъанды.

Бир заманда ханнга ауруу тийгенди. Устала джыйылыб

къарагъандыла да айтхандыла: «Ол джерде, ол джерде бир марал барды. Аны сютюн хан ичсе, сау боллукъду».

Сора хан кюеулерин чакъыртханды да, ала маралны излей кетгендиле.

Билмез да атын келтиргенди. Ат: «Ханны кюеулери маралны табарыкъ тюлдюле. Марал бла мен бирге отлайбыз. Маралны габанындан къамиш кириб, ауруб турады. Сен аны къамишин ал да, джуу да байла. Сора эки эмчегин эки сауутха сау. Онг джанында эмчегини сютю дарманды, сол джанында эмчегини сютю джараусузду»,— дегенди.

Билмез ат айтханча этгенди. Сютюю алыб келе тургъанлай, ол биягъылагъа тюбегендиле. «Сютюю бизге бер!» — деб тилегендиле. «Берейим, ол биягъы мухурну салайым да»,— деб, Билмез алагъа джараусуз сютюю бергенди.

Кюеуле келтирген сют ханнга джарамагъанды. Билмез келтирген сют ханны сау этгенди. Сора хан билгенди Билмез алай бош адам болмагъанын.

Юч кюеуюн да чакъыргъанды.

— Джылкъыны къалай табдыгъыз? — деб соргъанды хан.

— Къазауат этдик да алдыкъ! — дегендиле кюеуле.

— Сютюю уа къайдан табдыгъыз?

— Маралны табдыкъ да саудукъ.

Сора хан Билмезге: «Сен а не айтырыкъса?» — дегенди.

— Джылкъыны къайтаргъан да мен, маралны сютюн саугъан да мен. Етюрюк эсе, кюеулеринги сыртларына къара! — деб, Билмез ханнга хапар айтханды.

Сора хан рысхысын къызларына юлешгенди.

— Магъыз, энди игилик бла барыгъыз, бу сизни хакъыгъызды,— деб, къызларын да, кюеулерин да ашыргъанды. Ханлыгъын а гитче кюеуге, Билмезге, бергенди. Алай бла Билмез сау-эсен, хан болуб джашаб къалгъанды.

41. Кюлбулгъаууч

Бир кишини юч джашы болгъанды. Ала джарлы джашагъандыла. Сора аталары, ауруб, ёле тебрегенинде, джашларына осият этгенди: «Мен ёлгенлей, юч кечени хар биригиз келиб бирер кече сакъларсыз».

Къарт ёлгенди, аны, адетдеча, басдыргъандыла. Биринчи кечеде, тамада къарнаш, кече къабырны сакълар орнуна, тойгъа барыб келгенди. Экинчи кечесинде ортанчы джаш баргъанды, алай а тангнга дери чагъыр ичиб, тенглери бла ойнаб къайтханды. Ючюнчю кечеде эм гитчелери Кюлбулгъаууч сакъларгъа баргъанды. Ол къабырны къатында джатыб тургъанлай, танг атаргъа, джууукъда къабыр тыкырмаб башлагъанды. Сора къабырны джаш къолу бла тюртуб кёргенди. Къабырны ичинде юч ат кёрюнгендиле, хар не кереклери юслеринде болуб: бири

тору, бири къара, бири кёк ат болгъандыла. Юслеринде, ат керекден сора да, адам киерик кийимле, джамчылагъа дери, болгъанды. Ол кийимле да кёк атны юсюнде кёк, къара атны юсюнде къара, тору атны юсюнде да мор кийимле болгъандыла.

Атла джашха адам тил бла сёлешгендиле: «Сен бизни хар бирибизни къуйругъундан бирер тюк ал, биз керек болгъанлай, тюклени тут да къабындыр — биз табылырбыз». Джаш, тюклени алыб, бочхагъа салыб, юйюне эртденбласында къууаныб келгенди. Юйде Кюлбулгъаууч къарнашларына болгъан хапарларын айтханды. Ала Кюлбулгъауучну, сен алдагъан этесе бизни деб, туюб, джыйгъыч тюбюне атыб къойгъандыла.

Джашла джашагъан элге уллу хапар келгенди. «Ханны къызы джаш сайлайды, къаланы башында терезеден къараб, кюлун узатыб турады, аны кюлундан чынгаб ат бла джюзюкню алыб тюшген джигитге барлыкъды ол».

Эки тамада къарнаш, бири ёгюзге, бири текеге миниб, кичиге да джукъ айтмай, ханны къаласы таба кетгендиле.

Кюлбулгъауучха уа сыртда ийнеклени кютерге борч салынганды.

Ол, ийнеклени кыстаб, чакъгъычын чакъдырыб, бир тюкге джилтин джетдиргенди. Олсагъат кишнеб, ойнаб, джалкъасын къайыра, кёк джетгенди: юсюнде кёк ат кереги, бир эркиши киер башдан аякъгъа кийим. Сора атха миниб, Кюлбулгъаууч эл джыйылгъан джер таба келгенди. Джолда бара-бара къарнашларын джетгенди, алагъа саламлашыб озгъанды, бири да тапымагъанды. Ала, сейирсиниб: «Бу залим атлы ким болду экен?» — деб, тамашагъа къалгъандыла.

Кюлбулгъаууч къаланы къатына джетгенди. Алайда халкъ гул-тубан. Джаш аты-башы бла да кенгирекде тохтагъанды. Ол кёб адам аямайын кюрешгендиле, бир адам къаланы тенгигине да чыгъалмай кългъанды. Къыз, кенгде сюелген атлыны кёрюб, атасындан тилегенди: «Ол кенгде сюелген атлыгъа бир айтыгъыз, ол бир секириб кёрсюн».

Джашха тилегенлеринде, ол атны кызыдырыб келиб чынгагъанды. Да кёкге къаладан да мийик чыкъгъанды, алай а джюзюкге тиймей тюшгенди.

Кюлбулгъаууч аты бла ызына, ийнекlege келгенди, атны бошлагъанды, эски тончугъун кийгенди. Сора малланы сюре, ингирге юйге келгенди. Эки тамада къарнаш уллу хапар айтхандыла: «Эй, бир джигит джаш кёрдюк, аты бла къаладан мийик чынгады, джюзюкню уа не эсе да алмай тюшдю», — дегендиле.

Кюлбулгъаууч эрлай огъунакъ: «Ол атлы менем», — деб къойгъанды.

Къарнашлары къагъыб алыб, ётюрюкден тюбю болмагъан деб, аны иги ашхы ууатхандыла.

Экинчи кюн да миллет къаланы тегерегине джыйылгъанды. Биягъынлай джашла, эришиб, джюзюкню алыр умутда болгъандыла. Алай а къарыу эталмагъандыла. Эки къарнаш, бири ёгюз-

ге, бири текеге миниб, джолда бара тургъанлай, Кюлбулгъаууч тору ат бла чыкыгъанды, саламлашыб, быладан алгъа кетгенди. Эки къарнаш да бек сейирсиниб къалгъандыла.

Тору аты бла Кюлбулгъаууч къаладан кенгде тохтагъанды. Биягъы кыыздан келечи келиб, джашны ат бла чынгарын излегенди. Кюлбулгъаууч, атны чынгатыб, бек мийикге чыгыб, кыызгъа да джити къараб, джюзюкню алмайын, энишге тюшюб кетгенди. Халкъ чачылгъанды ол кюн. Кюлбулгъаууч, атын да ийиб, юлерине келгенди.

Келгенлей огъунакъ, джашланы айтхан хапарларына тынгылаб туруб: «Ол тору атлы менем»,— дегенди. Алайда биягъы джашла, ётюрюккю деб, аны тюйгендиле.

Къызыны юсюне джыйылыуну энди ючюнчю кюню болгъанды. Бу кюн арт кюннге тергелгенди. Эки къарнаш, биягъынлай, ёгюз бла текеге миниб, джолгъа чыкыгъандыла. Кюлбулгъаууч а тууарланы ызындан кетгенди. Аланы да гебенлеге бошлаб, чакыгычын чакъдырыб, ол къара тюкге от джетдиргенди. Олсагъат джерни тебдириб, джалкъасын къайырыб, залим-залим кишней, къара ат кереги бла келгенди. Эрлай тончугъун джашырыб, Кюлбулгъаууч, башдан аякъ кийиниб, атха миниб кетгенди. Джолда ол къарнашларына тюбөб саламлашханды. Ала анга бек сейирсингендиле, алай а танымагъандыла ким болгъанын.

Къарнашла къалагъа джетгендиле. Кюлбулгъаууч аты бла бек кенгде тохтагъанды. Анга кёб турмай келечиле келгендиле: «Сен да бу уллу эришнуге къошулсанг»,— деб тилегендиле.

Кюлбулгъауучха халкъ къарагъанды. Ол кенген атын кыыздырыб келиб чынгагъанды да, мийикге чыгыб кетиб, къайта келиб, джюзюкню алыб тюшгенди. Сора, атына къамчини уруб, ызына къарамагъанлай, думп болуб кетгенди. Халкъ сейир-тамаша болуб къалгъанды. Ол баргъаны бла Кюлбулгъаууч, ийнеклери болгъан джерге барыб, атын бошлаб, эски кийимин кийиб, ийнеклени да сюре, юйге келгенди. Келсе, эки къарнашы, уллу сейирсиниб, къара атлыны юсюнден хапар айта тура.

Биягъы Кюлбулгъаууч, ичинде тыялмайын: «Ол къара кийинген атлы менем»,— дегенди.

— Бу тели бизни къачаннга дери алдаб турлукъду! — деб, джашла Кюлбулгъауучну бек аяусуз тюйгендиле.

Тёртюнчю кюн миллетде: «Ханнга кюеу чыкъды, ханнга кюеу чыкъды» — деб, уллу хапар джюрюгенди. Дунияны джыйыб, хан эшик аллында столлада аш-суу, боза-сыра салдыргъанды. Къыз да, бютеу джашлагъа къараб, джюзюкню излегенди. Къызы биргесине да ханны ёжюрлери джюрюгендиле, алай а, кёб излеб, джукъ табмагъандыла. Юсю-башы да садакъачыгъа ушагъан Кюлбулгъаууч, боза аякыны эки кюлу бла алыб тургъанлай, кыыз келиб, аны бармагъында бусхул чырмауну эслегенди: «Бармагъынты нек байлагъанса?» — деб соргъанды.

— Кесген этгенме,— деб, Кюлбулгъаууч алай джууаб бергенди.

Къыз: «Тешчи, бир кёрейим?» — дегенди.

— Хычын, эт берсенг, тешерме, — деб, Кюлбулгъаууч джууаб къайтаргъанды.

Олсагъат къыз садакъачыгъа хычын, эт келтирирге буйрукъ бергенди. Кюлбулгъаууч бармагъындан чырмауну атханды, къыз да, ёзюрле да, алайдагъы джамагъат да джюзюкню кёргендиле. Киши ийнанмагъанды, уручуну тутдукъ деб къойгъандыла. Сора джашны алайда къагъыб алыб бек туйгендиле. Ол, онгсуз болуб, тилегенди: «Сиз мени былай аман кёрмегиз да, сёзюме тынгылагъыз. Джюзюкню мен алгъанма, юч кере да тюрю-тюрю атла бла келгенме, ма былай ючюнкю кюнюнде къызын къолундан джюзюкню сермеб алыб кетгенем. Ийнанмасагъыз, энтда джюзюкню ол джерден алайым», — дегенди.

Хан да, къыз да, ёзюрле да кёрюрге таукел болгъандыла. Кюлбулгъаууч, хурджунундан чыгъарыб, къара тюкге чакъгъычны чыкъдырыб, джилтин джетдиргенди. Олсагъат къара ат шыб деб джетгенди. Кюлбулгъаууч, зыккыл кийимлени юсюнден атыб, къара кийингенди. Сора халкъ да къараб тургъанлай, джюзюкню ханны къызын къолундан алыб тюшгенди.

Дуня бары сейирсингендиле, джашха махтау айтхандыла. Хан къызын Кюлбулгъауучха бергенди. Ала къууанч бла джашаб къалгъандыла.

Аны кёрмегенибизча, ауруу-талау кёрмей къалайыкъ.

42. Эмегенле бла Атабийлары

Эртде-эртде Атабийлары деб бир адамла болгъандыла. Ала — тогъуз къарнаш — эмегенле бла джау болгъандыла. Сора эмегенле Атабийланы сегиз къарнашларын ёлтюргендиле. Қарнашланы эм гитчелери Кичибатыр сау къалгъанды. Сора ол эмегенле бла джаулукъ джюрюютуб тебрегенди. Кичибатырны анасы айтханды:

— Атанг да, къарнашларынг да къара атны айтханын этмей абынгандыла. Қара атны джюгенин бошлаб къой.

Кичибатыр, атха миниб, джолгъа чыкъгъанды. Атны башын бошлаб къойгъанды. Ат тартыб Кичибатырны атасыны къабырына баргъанды.

Атасы айтханды: «Эй, джашым, атны джюгенин бошла да къой, джолунг боллукъду».

Сора ат тартыб эмегенлени джылкылары болгъан джерлерине баргъанды. Кичибатыр джылкыны сюрюб тебрегенди. Сюрюб бара, ызына къарагъанды. Ызында бир къара тубанны кёргенди. Бир заманда Кичибатырны ызындан джети башлы бир эмеген джетгенди.

— Ий, итден туугъан! Ит Атабийлары болмаса, бизни джауубуз джокъ эди. Мени джылкымы сюрюб къайры бараса?! Ту-тушууму атышууму?

— Тутушургъа керек эди, алай а бу джол атышыу болсун. Эмеген атханды, Кичибатырны баш тюклерин кетергенди. Кичибатыр атханды да эмегенни кёзюн алгъанды. Кичибатыр алайда эмегенни ёлтюргенди. Джылкъысын сюрюб тебрегенди. Бир кесекден ызына къараса — бир къара тубанны кёргенди.

— Итден туугъан ит! Мени джашымы да ёлтюрюб, джылкъыбызны сюрген кимди? — деб, эмегенни анасы джетгенди. Арамкъарам этмегенлей, джетиб буугъанды. Кёлтюрюб, Кичибатырны джерге ургъанды да белине дери батдыргъанды. Кичибатыр да къатынны сермеб джерге уруб, бойнуна дери батдыргъанды. Экиси да арыб, онгсуз болгъандыла. Сора Кичибатыр атына: «Ий, бир суу келтир!» — деб тилегенди. Аты, къуйругъун гыланч этиб, суу келтиргенди, Кичибатырны аузуна къуйгъанды. Сора Кичибатыр эмеген къатынны кёлтюрюб алыб ургъанды да джерге ташайтханды. Сора джылкъыны да сюрюб арбазына къайтханды. Алай а Кичибатыр къуру джылкъыны сюрюр иннет бла бармагъанды ары. Кёзюу-кёзюую бла ол эмегенлени артларын этиб, атасы эмда къарнашлары ючюн толугъа дерт къайтаргъанды. Аны кёрмегенибизча, ауруу, талау кёрмейик.

43. Ассы къуш

Эртде-эртде Анкъо деб бир ассы къуш болгъанды. Ол къуш: «Джазыулары бир болгъан эки адамны джазыуларын бир этмей къоярма!» — деб махтаннганды. Сора патчах айтханды: «Орта кюн бир джаш бла бир къыз тууарыкъдыла. Аланы джазыулары бирди. Аланы джазыуларын бир этмей тыяллыкъ эсенг, кёр!»

Тура-туруб, патчах айтханча, орта кюн бир шахарда джаш туугъанды, бир шахарда да бир къыз туугъанды. Экисин да Анкъогъа кёргюзгендиле: «Ма бу экисини джазыулары бирди!» — деб. Анкъо деген къуш кече-кюн да бу къыз бла джашны ызларындан мараб тургъанды. Сора патчах Анкъогъа айтханды: «Сен быланы джазыуларын бир этмей къойсанг, джерни башында не затха кёзюнг къараса, ол сеникиди. Алай болмаса, сени аякъларынга да, къанатларынга да бугъоу салыб, Къаб-Тауну артына атдырма да, ёмюрюнг Къаб-Тауну артындан чыкъмагъанлай кетерсе!»

Анкъо, патчахны бу сёзюн эшитиб, андан да къаты болуб, къыз бла джашны ызындан тюшгенди.

Къызгъа тогъуз-он джыл болгъанлай, бир кюн ол суу алыргъа баргъанды да, Анкъо, учуб келиб, сермеб аякълары бла къызны тутуб, кёлтюрюб, кюн батханнга бир джыллыкъ джолгъа алыб барыб тегерегинде бир джан джорюмеген, адам джашамагъан къая дорбуннга салгъанды.

Къыз дорбунда джашайды, энди джашха кёчейик.

Джаш атасына айтханды: «Атам, меннге сауут-саба да бер, бир иги ат да бер!»

— Не этериксе ала бла? — деб соргъанды атасы.

— Мен былай, кюлге кириб турмай, тышына чыгыб, таулагъа айланыб, бир кёз ачайым!..

Джаш джолгъа чыкыгъанды. Бара-барыб бир джыллыкъ джол кьоратханды. Ол баргъан джерни тегереги агъач, ортасында бир мийик къая. Къараб къаяны башы кёрюнмейди. Кёзюнг джетер джерде не эл, не адам джашамайды. Сора джаш къаяда дорбунну эслегенди. Салыб барса, аллайгъа барсын: дорбунну тюбюнде, тауча, къаланыб, бир сюек къалау. Джаш сагъыш этгенди: «Бир джыллыкъ джолгъа келиб, бу дорбунда не зат джашайды? Не джаныуар эсе да, кёрмей кетмейим»,— деб, кеси кесине сёз бергенди.

Алайда атыны бойнун кесиб, ичегилерин тышына атыб, атыны гёнюню ичине кириб, кёзюне джарыкъ урурча бир тешикчик кююб, къалгъанын тикгенди. Ол тешикчикден къараб тургъанлай, ёмюрге кёрмеген бир мазаллы кюш келиб, ол атны юсюне кьонуб, сора кёлтюрюб алыб дорбуннга чыгыб кетгенди.

Ол кече кыыз бла джашны джазыулары бир болургъа керек эди. Анкьо, ол атны этин дорбунда кююб — кыызгъа ашаргъа, патчахха учуб кетгенди. Баргъанды да: «Хы, энди джазыуну тыйдым, ма бюгече — байрым кече — неках кечеди»,— дегенди Анкьо. Патчах да джумушчусун джашны атасына джибергенди.

— Джашынг къайдады? Патчах чакъырады! — деб соргъанды патчахны джумушчусу джашны атасына.

— Джашым уугъа кетгенди. Ол кетгенли, ма бюгече бир джыл, тюбюнде бир къашха аты бар эди. Сауутлары, кесим джорютген алтын садагъы бар эди, анга кыйнала, эки кёзюм сокъур болду.

Патчахны джумушчусу келиб джашны атасы айтханын патчахха айтды.

Патчах Анкьогъа соргъанды: «Сен айланиган джерде, таулада, чегетледе, джоллада, тюзледе къашха аты болгъан учу адам эслединми?

— Огъай, мен джорюген джерде аллай адам кёрмедим. Мен джашагъан къаяда, дорбунну тюбюнде къан тору бир къашха ат кесилиб тургъанлай, табыб, чыгъарыб, дорбунда кююб келдим, учу адам а кёрмедим! — дегенди Анкьо.

Патчах олсагъатлай айтханды: «Мени эки джумушчуму да алыб барыб, ол атны бизге дженгил джетдиригиз!

Анкьо, джумушчуланы да сыртына байлаб, учуб кетгенди. Бир джыллыкъ джолну бир сагъатха джетгенди. Къаяны тюбюнде джукъ табмагъандыла. Анкьо, шыб деб дорбуннга чыгыб, кызыны дорбунда джашырыб тургъанын джумушчула кёрмесин деб, атны гузаба сермеб, тышына чыкыгъанды. Атны да, джумушчуланы да алыб, учуб патчахха джетгендиле. Сора патчах, джашны атасын чакъырыб, атны кёргюзгенди. Атасы, джылаб: «Бу мени джашымы атыды!» — дегенди. Атны сылаб-сылаб, къарын тюбю узунуна джарылгъанын кёргенди. Ичин ачыб къарасала —

джаш да, къыз да атны къарнында джукълаб тура. Ол кече огъуна атны къарнындан чыгъарыб, къыз бла джашха неках этгендиле.

Алай бла, Анкъо къуш джазыуну тыялмай къалгъанды. Емюрлюкге Къаб-Тауну артындан чыкъмай туругъа сёз бериб, ол Къаб-Тауну артына учуб кетгенди. Аны атына энди ассы къуш дейдиле.

44. Къатын къазгъан джол

Эртде заманда Мисир шахарында Абдрахман деб бир бай саудюгер болгъанды. Аны къатыны дуниягъа айтылгъан бир ариу джаш табханды. Джашны ариулугъу ючюн атына Хамерил-Заман (Заманны айы) атайдыла. Хамерил-Заман ойнаргъа орамгъа чыкъса, аны тегерегине басыныб, джашны ариулугъуна къарай башлагъанларында, атасы-анасы эшикге кёб чыгъармайдыла. Онбеш джылдан атлагъанында, джашны такъ-сала да, юйде тыялмадыла. Къатын, къыз, джашны суйюб, тегерегине кёб айланган себебден, джашны да къыз-къатын къайгысы эртдеден замансыз башланады. Бир кюн джаш, орамгъа чыгыб, бир талай адам бир джерге джоппу болуб селеше тургъанларын кёрюб, юслерине барады. Аланы ичинде дуняны башын кёб аулагъан бир саудюгер хапар айтады:

— Дуняны башында ариу адам джангыз бир болмайды, сиз Хамерил-Замандан башха ариу джокъду деб турасыз, мен Басра шахарында мындан да ариу къыз кёрдюм. Мен неллай бир джашагъан эсем да, андан ариу къыз кёрмегенме, алай а меннге андан не пайда, кёкде айгъа адам джеталмагъанча, мен да, анга джеталмай, кенгден кёрдюм.

Хамерил-Заман саудюгерни сёзюн эшитеди да, ариу къызгъа бир да мардасыз кёзю къарайды. Юйюне барыб, ахсыныб, джыгъыб къалады. Кечени кече узуну джукълаялмай чыгыб, эртден-бла атасына: «Мен къачаннга дери юйге кириб турлукъма? Мени кирик джашла джерни башын аулаб, неллай бир хайыр этиб турадыла, меннге да керекли затымы бериб, сатыугъа чыгъарыгъыз. Мен кесим да Басра шахарны таныргъа сюеме»,— деб, атасындан тилейди. Абдрахман къатыны бла кенгешеди. Къатыны къаршычы болмайды.

— Джиберейик, кёзюн ачсын, хар затны кёрюб, халиге юребиб келир,— дейди. Минг алтыннга къумач алыб, саудюгерлеге къошуб, джашларын джолгъа хазырлайдыла. Анасы, джашын юйюне чакътырыб: «Джашым, джолунг мамукъдан, бар, аллах джол берсин! Ма быланы да ала бар, ич хурджунунга сал,— деб, талай багъалы ташны узатады.— Бек керекли болмайын, джойма, къайтарыб алыб келирсе»,— деб, сахтиян бочхагъа салыб, джюзюкге салыргъа джарагъан багъалы ташланы береди. Хамерил-Заман, бочханы ич хурджунуна салыб, сау къалыгъыз,— деб, атасыны-анасыны къолларын тутуб, атланыб кетеди.

Басрагъа джетерге бир кюнлюк джол къалгъанында, алларына гудучу арабла чыгъыб, болгъан адамны барын кырыб, мюлклерин аладыла. Хамерил-Заман, кылыч тиймегенлей, джыгъылыб, кеси кесин ёлген адамча этиб, кымылдамай джатады. Гудучула аны да, ёлгенди деб, мюлкюн алыб кетедиле. Гудучула кетгенден сора, ол, туруб, Басра шахаргъа келеди. Хамерил-Заманны, анасы берген багъалы ташладан сора, джанында джугъу къалмагъанды да, алтын тюкеннге келиб, джюзюкге тёрт кёз боллукъ ташны тёрт минг алтыннга сатады. Кёб ачха алгъанына къууаныб, юсюне сыйлы кийимле алыб киеди. Туругъа юй алады. Хамамгъа кириб джууунуб, сыйлы кийимлерин кийиб, сакъал джюлюучюге сакъалын джюлютеди.

Сакъал джюлюучю, къарт киши, Хамерил-Заманнга: «Мен бу шахарны ичинде танымагъан адам джокъду, сен бу шахарны адамына ушамайса, къайдан келдинг?» — дейди.

— Мисирден келдим, — деб, нек, къалай келгенин башдан аякъ къартха ангылатады. Къарт, Хамерил-Заманны бетине къараб: «Ол хапарны меннге айтдынг эсенг да, башха адамгъа айтма, джашым, ол къыз бетине къарагъан адамны ёлтюрюб турады, гюнахсыз талай адамны ёлтюртгенди. Сен, джаш адам, аны атын не аз да сагъынма, мен аны ким болгъанын да толу билмейме, менден эсе, аны хапарын къарт къатын иги биледи», — дейди. Хамерил-Заман къартха бир уууч алтын береди.

— Бу алтынны къатынынга бер, муну да кесинг ал, — деб, къартха дагъыда бир уууч алтын береди, — мындан ары сени атамча, къатынынгы да анамча кёрлюкме, — дейди. Эсинде болмагъанлай кёб алтын бергенине къарт бир да мардасыз къууаныб, ашыгъыш юйюне барады.

— Къатын, бери кел! Аллах бизге берди, — деб, алтынны къатыннга береди.

— Къайдан алдынг, джаным? — деб, къатын, къууаныб, алтынны алыб асырайды.

— Э-эй, бизге байлыгъы да, чомартлыгъы да, акъылы да, сыфаты да болгъан бир саудюгер джаш келиб кетди, аны излегенине болушсанг, алтынны андан да кёб берликди, — дейди.

— Нени излейди? — деб, къатын ышарады.

— Атха миниб байрым кюн сайын базаргъа барыучу къызны суюди, — деб, ишни башдан аякъ къатыннга ангылатады.

— Аны ючюн келген эсе, аны хапарын мен бек ариу билеме. Ол къыз тюлдю, къатынды, сабий табмайды, кесин сылаб-сыйпаб, къызча кёрюнеди. Аны сую эсе, тамбла юйге чакъыр, джюрегин басдырайым, — дейди къатын.

Къарт, эртденбла эрте туруб, эшикке чыкъса, Хамерил-Заманны эшик аллында сакълаб тургъанын кёрюб, юйюне чакъырады. Хамерил-Заман, юйге кириб, саламлашады да, къарт къатынны къатына олтуруб: «Мен сеннге алыб келген сау-гъады бу», — деб, джюз алтын береди. Къатын, алтыннга бек къууанады да: «Джашым, сен суюген къызны, кесими беш

бармагъымы къалай биле эсем, алай билеме», — дейди. Сора былай деб хапар айтды:

— Мыидан бир джыл алгъа Басра шахарны патчахына хоншу патчахындан бир багъалы таш саугъагъа келген эди, ол ташны тешдирирге патчах шахарны ичинде алтынчыланы, кюмюшчюлени джыйыб:

— Муну сындырмай тешигиз, сындырсагъыз, ёлтюртюрюкме, сындырмай тешсегиз, не тилесегиз, тилегенигизни берликме, — дегенди. Джыйылгъан кюмюшчюле бары да: «Биз муну тешалыкъ тюлбюз, тешалса, бизни устазыбыз барды, аты Габид-Шыйыхды, анга айтсанг, ол тешерикди», — деди.

Патчах Габид-Шыйыхха айтханды. Ол багъалы ташны тешиб патчахха бергенинде, патчах: «Не тилейсе? Не тилесенг да, тилегенинг береме», — дегенди.

Габид-Шыйых, къатыны бла кенгешмей, джукъ айталмагъанды. Барыб къатыны бла кенгешгенди. Қъатыны: «Бизни мюлк-рысхы кереклибиз джокъду. Мен сени къолунга келгенли, юден чыкъмай турама, бир зат бла джюрегим ёрге кёлтюрюлмегенди. Мени байрым кюн сайын бир кере атха миндириб, тегерегиме айланыргъа джумушчу къызла да берсин, мени бетиме киши къарамасын, бетиме къарагъан адамны ёлтюрюрге эркинлик берсин, алай этиб эрикгеними кетере турайым», — дейди. Габид-Шыйых патчахдан къатыны айтханланы тиледи.

— Бары да къатынынг айтханча болсун! — деб, патчах эркинлик берди. Қъатын хар байрым кюн сайын айтханыча этиб тургъанына бир джыл болду, талай адамны да ёлтюртдю. Энди сен сыйюб келгени хапары ма буду, — деб, къарт къатын барын джашха анылатады.

Хамерил-Заман, ахсыныб: «Амма, мен ол ханны къызыды деб эшитген эдим, эри болгъанын билмей эдим, — дейди. — Энди, келгенимден ары, мен анга тюбемей кетмейме, тюбер амал эт», — деб, аммадан тилейди.

— Алай болса, сен кюмюшчю Габид-Шыйыхны ишлеген джерине бар, анга беш джюз алтын багъасы бир багъалы ташны бер да джюзюк ишлет. Ол, хар заманда аллай багъалы затны юйюнде ишлейди. Юйюне алыб барса, къатыны андан сорлукъду, аны къатынындан джашыргъан заты джокъду. Джюзюкню битдирсе, хакъына джыйырма алтын бер, негерлерине да бирер алтын бер, чомартлыгъынга сейирсиниб, хар кимге айтсынла. Кюмюшчюге тюбегенингден сора, ишни къалай болгъанын меннге да билдире тур, мен сени бла кенгешиб турайым, — дейди амма.

Хамерил-Заман, амманы айтханыча, Габид-Шыйых кюмюшчюню ишлеген джерине барады. Уллубурун, орта бойлу, юсюнде сыйлы кийимлери болгъан, къатында да төрт негери бла бир адамны кёрюб, салам береді. Саламын алыб, сыйлы кёрюб, ол туртады. Хамерил-Заман, багъалы ташны Габидни къолуна бериб: «Сени усталыгъынгы эшитиб келеме, меннге бармагъыма тенг бир джюзюк этиб бер, Мисирде сени кёзюнгден кёрюб ту-

пурма, кюмюшчю Габид-Шыйых этген джюзюк,— деб. Ызыма ашыгышма, амалынг болса, тамблагъа битдир»,— дейди.

Кюмюшчю, ташны айландырыб къараб: «Муну багъасы беш джюз алтын боллукъду»,— деб, багъасын сормагъанлай биледи.

Хамерил-Заман, кюмюшчюге джыйырма алтын, төрт нёгерине да төрт алтын бериб: «Бу танышханыбыз ючюн, джюзюк битсе, сеннге берлик саугъам башхады»,— деб, чыгыб кетеди. Ол кетгенлей, кюмюшчюле, бир-бирине айтыб, джашны чомартлыгъын, адамлыгъын махтайдыла. Кюмюшчю Габид-Шыйых, юкюне келиб, джюзюкню ишлей башлайды. Джулдузча джаннган ташны кёргенинде, къатыны, къолуна алыб, айландырыб къарайды да, бу джюзюкню меннге эт, деб, къадалады.

— Джаным, бу биреуню аманатыды,— дейди эри.

— Кимникиди?

— Тюнене бир джаш адам, Мисирден келгенме дей эди, мен андан ариу эркиши кёргенеме, къара къашлы, бурма чачлы, кюн тийгенча, джангыз сен болмасанг, андан ариу мен дунияны башында адам кёргенеме,— дейди. Аны алай эшитгенлей, къатынны ауузундан сёзю чыкъмай, тылпыуун ичине тартыб, ахсыныб, несин да билмей, сирелиб къалады.

Эри, джюзюкню битдириб: «Къатын, муну бармагъынга салыб кёрчю»,— дейди.

Къатыны, бармагъына салыб кёрюб: «Бу джюзюк, туура меннге ёлчелеб этгенча, меннге тенг болду, не этерик эсенг да, меннге сатыб ал»,— деб эринден тилейди.

— Иесине сорайым да, сатса, алырма, сатарын-сатмазын билмейме, быллай ташны табхан къыйынды,— дейди эри.

Хамерил-Заман, эртденбла сакъал джюлюучюню къатынына келиб, джюзюк этдирирге бергенин айтыб, джюз алтын береди.

Амма, алтынны къууаныб алады да, джашха: «Барыб джюзюкню кёр да, бу мени бармагъыма гитче болады, башха джюзюк эт, де. Ол сеннге «муну бузуб, уллуракъ этейим», дер. Сен: «Бузуб къыйналма, джарарыкъ эсе, муну къатынынга бер, меннге башха эт»,— де да багъалы ташынгдан бер. Ишлеген хакъына да отуз алтын бер. Тамбла келиб меннге хапарын айтырса»,— дейди.

Хамерил-Заман, амма айтханча этиб, экинчи джюзюкню этдирирге джети джюз алтын багъасы таш береди. Хакъына отуз алтын, нёгерлерине да экишер алтын береди.

Кюмюшчю, уялыб: «Алан, джюзюкню багъасы беш джюз алтынынгы ал»,— дейди.

— Меннге алтын керек тюлдю, къатынынг джаратмай эсе, джумушчу къызгъа бер,— дейди.

Аммань айтхан кенгеши бла Хамерил-Заман кюмюшчю Габид-Шыйыхха юч кере джюзюк ишлетеди. Юкюсюн да джаратмай, гитчедей деб, кюмюшчюню къатынына саугъагъа береди.

Төртюнчю джюзюкню ишлетирге ийгенинде, амма, кесине

тёрт джюз алтын, эрине да тёрт джюз алтын алыб, кенгешин айтады:

— Энди кюмюшчюге бар да бармагъымы ёлчелеб эт де да, бармагъынгы ёлчелет, битдирсе, бармагъынга салырса, бар, кечге къалма! — дейди.

Тёртюнчю джюзюкню ишлерге айтыб, къыркъ алтынны да сауग्ъагъа алыб келиб, кюмюшчю къатынына: «Къатын, мени кёлюме алай келеди, дуняны башында бу саудюгер джашча адам болмаз деб, энтда тёртюнчю бир джюзюк ишлетирге бергенди. Ёлчеси бла этиб бир къууандырайым», — деб, ауузуна-тилине келгенни айтыб, махтайды.

Къатыны: «Аллай чомарт, иги адамны юйюнге нек чакъырмайса? Емюрюбюзге джетерча багъалы затларын бизден аямагъанын кёресе, махтагъанынги орнуна, юйге чакъырыб сыйласанг а!» — дейди.

— Мен аны чакъырыргъа сенден къоркъдум, бетинге къаргъанны ёлтюртген этесе, гюнахсыз аны да ёлтюртюрсе деб къоркъдум, — дейди кюмюшчю.

— Мен, юйге келген адамны ёлтюрюб, хайыуанмы болгъанма! — дейди къатыны.

— Алай эсе, тамбла, джюзюгюн да бериб, къонакъгъа чакъырайым, — дейди.

Эртденбла, джюзюгюн да бериб, къонакъгъа чакъырды. Хамерил-Заман, къаршчы болмай, къонакъгъа барыргъа айтады. Келиб хапарны аммагъа айтады.

— Бир да къарамай бар, хапарынги эртденбла келиб меннге билдирсе, — дейди амма.

Хамерил-Заман ингирде къонакъгъа барады. Габид-Шыйых, къонакъны кёргенлей, аллына келиб, багъалы кёрюб, юйюне киргизеди. Эртде заманда Арабда эркиши тургъан юйге тиширюу кирген адет болмагъанды. Габидни къатыны ол адетни талай кере бузады. Джумушчу къызы иер орнуна, къолуна бир затны алыб, джаш олтургъан юйге кириб: «Билмей кириб келгениме къара, эрим кеси турады деб тура эдим, джангылгъаныма къара», — деб бир киреди. Башха чепкен кийиб, джулдуз джанганча, джаныб, ашарыкъ алыб да бир киреди. Дагъыда кийимин ауушдуруб, джюзюгюм бармагъыма уллу болады, къонакъ кетгенден сора джангыдан этерсе, — деб да бир киреди.

Хар киргени сайын, гокка хансча кийиниб, Хамерил-Заманны джюрегин дыгъы-дыгъы этдиреди. Ашарыкъ ашау узакъгъа созулуб, джассы намаз этгенлеринден сора, чагъыр бла шай келеди. Экисине эки къошун аякъ чагъыр къуюб, джумушчу къыз джатаргъа кетеди. Кюмюшчю, чагъырны кёлтюралмай, джыгъылады. Быллай кёб чагъыр иче юренмеген Хамерил-Заман да, джугъун да билмей, джыгъылады.

Къатын, къонакъ юйге кириб, лампаны джандырады да, чагъыр ичиб къызарыб джатхан Хамерил-Заманны юсюн ачыб, тиймеген джерин къалдырмайды. Андан не пайда, ол не бек

ийнакъласа да, танг атхынчы да джаш уянмады. Не этерге билмей, джашны хурджунуна бир джюзюкню салалды да: «Бишмеген къаб кибик, бу башынг бла не сюйгенни билесе?» — деб, ачыуламыш, чыгыб кетеди. Барыб джумушчу кызыны уятыб: «Бар да джатханланы уят, эртден намаз болду!» — дейди.

Хамерил-Заман, орнундан туруб абдез алгъанында, суу тийген джерлери ачыйдыла. Кёзлери кёбюб, башын кёлтюрлмай тургъан кюмюшчюге: «Мени бетим, ауузум, хар не затым да кызыарыб, кюлтюмле тюшюб турадыла», — дейди.

— Бу эски юйдю, клапала, бюрчеле къабхан болурла, — дейди ол да.

— Сенде да бармыды?

— Огъай. Мен юреннгенме, аны ючюн меннге кюлтюм тюшмейди, — дейди кюмюшчю.

Эртденбла, ашаб-ичиб бошагъандан сора, Хамерил-Заман, сакъал джюлюучюню къатынына келиб, хапарын айтыб, кече бюрчеле, клапала къабыб кызыаргъан, кюлтюм болгъан джерлерин кёрюзеди.

Амма, барын да кёрюб:

— Къатын къатынга келдими? — дейди.

— Огъай, эсириб, къаты джукълаб къалгъанем, — дейди.

— Хурджунунга къарачы, — дейди амма. Джаш хурджунундан бир джюзюк табыб алады. Амма, джюзюкню къолуна алыб, къатын кечени кече узунну сени къатынгда болгъанды, уяталмагъанында, кюрешиб, уятама деб, этинги кызыартхан да, кюлтюмле тюшюрген да олду, сени бюрче къабмагъанды, — дейди. — Ма белгиси — джюзюк, мени сюйсенг, джукълама дегени, сени бюгюн да чакъырады, энди джукълама, — дейди да кенгешине энтда джюз алтын алады.

Экинчи кюн да Хамерил-Заманны къонакъгъа чакъырадыла, ётген кечеча, чагъыр ичиледи, эсириб джукълайдыла. Къатын, келиб, джукълаб тургъан Хамерил-Заманнга этмеген заты къалмайды, не кюрешсе да, уяталмайды да, хурджунуна джюлгюч салыб, джылаб чыгыб кетеди. Хамерил-Заман, туруб, эртденнги шайын ичиб, юйюне къайтады. Хурджунуна салгъан джюлгючню алыб келиб, аммагъа кёрюзеди.

— Джашым, бюгюн да къонакъгъа чакъырлыкъдыла. Хурджунунга джюлгюч салгъан себеби, — энди джукъласанг, ёлтюрлюкме деген белгисиди. Чагъыр куйсала, кюмюшчю ичгинчи, сен ичме, чагъыр куюучу кызыны суу алыб кел деб ий да, ол эшикге чыкыгъанлай, чагъырынгы тешек тубюне тек да, кеси кесинги эсиргенча эт да джат, — деб юретеди амма.

— Бюгече уа къонакъ къалай джукълады? Тынч джукъладымы? — деб, кюмюшчюню къатыны эрине сорады.

— Билмейме, бетинде кюлтюмлери, кёбгенлери бар эди, алай а, тюненеча, меннге джукъ айтмайды, — дейди эри.

— Уялгъан болур эди, — деди къатыны, — ючден дагъан тай-

маз дейдиле. Энди бюгечени чакъыр да, андан сора къояйкъ, айыбсыз болдукъ.

— Тюз айтаса,— деб, эри барыб къонакъгъа чакъырады.

Хамерил-Заман келиучю заманында къонакъгъа келеди. Кетген кечесе не болгъан эсе, ол хал бла сыйлайдыла. Хамерил-Заман, амма юретгенни унутмай, кюмюшчю ичгинчи, чагъыр ичмейди. Джумушчу къызгъа къараб: «Меннге сууукъ суу алыб кел»,— дейди. Ол кетгенлей, чагъырны тешек тубюне тегюб, сауутун бошатыб, аллына салыб, эсиргенча этиб, джатыб къалады. Аны алай кергенлей, джумушчу къыз да барыб орнуна джатады.

Къатын, къонакъ юге кириб, лампы джандырыб, джатыб тургъан Хамерил-Заманны бетинден сылаб: «Кюн сайын сеннге термилиб тургъандан эсе, бюгюн ёлтюрюб, сенден тюнгюлейим»,— деб, джити бычакъны дженгинден чыгъарады. Хамерил-Заман, секириб туруб, сермеб къатынны билегинден тутады. Къатын, къолунда бычагъын атыб, Хамерил-Заманны къучакълайды. Танг атарны аллы бла къатын, джашны башын сылаб: «Джаш, мен энди сенсиз бир сагъатны да тураллыкъ тюлме, сенден сорлугъум: меннге келирге сеннге кенгеш этген кимди?» — дейди.

— Мен сакъал джолуючюню къатыныны кенгеши бла сеннге джолукъдум,— дейди джаш.

— Акъыллы адам кёреем, энтда бар да бир сор, мындан ары къалай этейик де да,— дейди къатын.

Хамерил-Заман, кюмюшчюню юйюнден чыгыб, амманы юйюне келеди да, къатын айтдыргъанланы барын да айтыб ангылатады. Къатынны сордургъан кенгешине амма былай айтады:

— Энди менден хайыр джокъду, мындан аргъысын кеси билсин.

Хамерил-Заман амманы айтханын келиб къатыннга айтады.

— Алай айтды эсе, энди анга барма. Мен энди аллай амал этейим, экибизни да кюмюшчю джолгъа чыгъарыб, разы болуб ашырырча. Анга сен ашыкъма, мен не айтсам, аны эт,— дейди,— кюмюшчюге мен энтда сени къонакъгъа чакъыртайым, анга сен былай айт: «Кюн сайын къонакъгъа барыб тургъан меннге айыбды, андан эсе, меннге сизден узакъ болмагъан джерде бир юй таб, бир кюн сеннге, бир меннге келиб турайыкъ, кюн сайын мени ючюн къатынынгдан башха джатыб тураса, де. Ол келиб мени бла кенгешир, кюн сайын экибиз джолугъурча, мен аллай юй табарма,— дейди къатын. Эртденбла Хамерил-Заман юйюне барыб, ингирге дери джукълайды.

Ингирде кюмюшчю келиб, Хамерил-Заманнга: «Сени чакъыра келгенме, сеннге юрениб къалдыкъ, бюгече да бизге къонакъгъа кел»,— дейди. Хамерил-Заман, къатын юретген кенгешни айтыб, ол кюн къонакъгъа бармайды. Кюмюшчю келиб къатынына айтады: «Бизни юйню клапалары, бюрчелери кёбдюле деб

эте болур, ким билсин, джаш келирге унамады, юй таб да бер дейди», — деди.

Андан къатын эрине: «Юйюбюзде патарда тургъан адамны къыста да, мен юйню къагъайым-согъайым, акълайым да, анга келиб турсун, ушакъ эте туурсуз», — дейди.

Кюмюшчю къатыны айтханча этеди. Ол кюн огъуна къатын юй къагъыб башлайды. Юйню ичин акълайды, хар не тюрлю затла бла джасаргъа деб, эринден кѣб алтын алады. Шахардан излеб, бир джер къазыучу джумушчуну табыб, анга аууз мардасы бир алтын бериб, кеси тургъан юйден джаш келлик юйге джерни тюбю бла джол къаздырады. Ол джолну кесинден башха джаннга билдирмейди. Барын битдиргенден сора, эрин ийиб, Хамерил-Заманны келтиртиб, юйге салады. Ол кюн огъуна, эри тюкенине кетгенлей, эки хурджун бла бир алтын алыб, джерни тюбю бла джаш тургъан юйге барады. Хамерил-Заман, сейир-синиб: «Къайдан чыкъдынг, эшик ачылмагъанлай?» — деб, кѣзюне къарайды.

— Къайдан чыгъайым чыгъыб а?.. Чычхан кесине джашаугъа, таш юйню тешиб, джол этеди. Мен да, сени ючюн, джерни тюбюн къазыб, джол этдим. Ма, кел да кѣрчю, — деб, Хамерил-Заманнга джерни тюбюнде джолну кѣргюзеди да, алтынны кѣолуна береди, — мени ючюн неллай бир алтын джойгъан эсенг, мен аны он къат сеннге къайтарлыкъма, эрими рысхысы бары сеникиди, — деб, джашны ийнаакълайды.

Алай бла кюндюз джаш бла ойнаб-кюлюб, ингирде, эри келгенлей, джерни тюбю бла юйюне джюрюб, талай заман кетеди. Кюмюшчюню саулай мюлкю да, къатынны кийимлери бары да Хамерил-Заманны юйюне кѣчедиле. Бир кюн къатын, эри тюкенине кетгенлей, кѣолуна бир ариу бычакъны алыб келиб, джашны кѣолуна береди да: «Муну кюмюшчюге кѣргюз да, бу бычакъны багъасы ненча алтын боллукъду де да сор. Ол бычакъны танырыкъды, алай а сен урладынг деялыкъ тюлдю. «Къайдан алдынг?» — десе, ингирде, эшикге чыкъгъанлай, гудучулагъа тюбегенем да, ала сатабыз дегенлеринде, мен юч джюз алтыннга алдым, де. Гудучулагъа къайдан табдыгъыз дегенимде, тос къатыным бергенед чагъыргъа сатаргъа, эринден джашыртын деб, бири алай айтханед, де. Бир кесек къатында олтур да, бычакъны алыб кел да меннге бер, — деб юретди къатын.

Хамерил-Заман, бычакъны белибаууна тагъыб, тюкенине келиб, къатына олтуруб, къатын юретгенча айтыб, бычакъны кѣргюзеди. Ол хапарны эшитгенлей, кюмюшчюню кѣолу къалтыраб, джаягъы къарышыб, ауузундан сѣз чыгъаралмай къалады. Нек десенг, ол аны багъалы ташны джонуучу бычагъы болганды. Хамерил-Заман, кюмюшчюню къатында бир кесек-чик туруб, юйюне къайтады.

Джашны келирине ашыгъыб тургъан къатын, джашны чабыб къучакълаб: «Мен айтханны барын да айтдынгмы?» — дейди.

— Айхай, айтдым, туура сен айтханча!

— Бычакъны кѣргенинде, не айтды?

— Бычакъны джанындан да бек сые кѣре эдим, джаягъы къарышыб, тили тутулуб къалды. Бир зат да айтмады,— деди Хамерил-Заман.

— Иги болду, меннге да ол керек эди,— дейди.— Энди бычакъны меннге бер,— деб, алыб кюбюрге салады.

Кюмюшчюню ичи кюйюб, тюкенинде туралмай, юйюне къайтыб келиб: «Мени таш джонуучу бычагъым къайдады?» — дейди, ачыулануб.

— Кюбюрдеди, къайда боллукъ эди, неге ачыуланаса? — дейди къатын.

— Алыб берчи!

Къатын, кюбюрню ачыб, бычакъны алыб береди.

Кюмюшчю, бычакъны къолуна алыб: «Астагъафирулла, не сейир-аламатды бу?!.. Ма, орнуна сал»,— дейди.

Къатыны, кесин кѣгертиб: «Не болгъанды? Нек алындынг? Айтмай эсенг, бычакъ бла уруб, ичими джарыб ёлеме!» — дейди. Кюмюшчю, къолуна бычакъ алыб, къалтыраб тургъан къатынын-дан къоркъуб, кеси кесин ёлтюреди деб, не кѣргенин барын айтды.

— Э-э, алай умутму этеенг?! Мени гудучулагъа тенг этдингми, меннге не айтыргъа да уялмазса сен!.. Сенича кир иннетли зат бла тургъан, менден джарлы, менден хариб ким болур! — деб, джылаб, кеси кесини мангылайын уруб, бычакъны кюбюрге салады,— энди сени кибик къарабетге къалай джюрек джумушасын, сени бла ышаныб адам къалай турсун?!..— дейди.

Кюмюшчю, аны сѣлешген сѣзюне чыдаялмай, тюкенине кетеди. Ол кетгенлей, кюбюрден кюмюшчюню сагъатын алыб, кесини джолу бла Хамерил-Заманнга барыб, хапарын айтады да, къолуна сагъатны бериб: «Тамбла кюмюшчюню тюкенине бар да, бычакъны къалай этген эсенг, сагъатны да алай эт, гудучуладан сегиз джюз бла джарым алтыннга алдым де»,— дейди.

Хамерил-Заман бу буйругъун да толусу бла тындырады.

Кюмюшчю, сагъатын кѣргенинде, астагъафирулла деб кюнден айтады. Андан сора сѣз айталмай, тили тутулуб къалады.

Хамерил-Заман, къайтыб келиб, сагъатны къатыннга береди. Аны ызындан кѣб турмай кюмюшчю юйге гюрюлдеб киреди да: «Мени сагъатым къайдады?» — дейди.

— Энди уа не болду?

— Не болгъанын къой да, дженгил алыб бер! — дейди.

Къатын, сагъатны кюбюрден алыб, къолуна береди. Кюмюшчю, къолуна алыб: «Субханаллах! Туура кесиди!..» — дейди.

— Э-э, энди уа не дейсе! Не эсинге тюшдю? Тюнене бычакъгъа айтханчамы кѣлунге келеди? Мен сеннге андан кѣб тѣзалмам, таб сен меннге биреу бла джюрюдюнг дерге да уялмазса... Сени бла бирге ашагъан ушхуурум харамды. Энди сени бла бирге бир къашыкъ суу ичмем! — дейди.

Кюмюшчю, уялыб, джалына башлайды: «Мен джангылгъан болурмамы, билмейме, бычакъ да, сагъат да туура меникиле

эдиле, аланы гудучуладан сатыб алдым дейди, гудучулагъа аллай зат къайдан табылсын, бычакъны да, сагъатны да мен кесим этгенме, дуняны башында аллай зат джокъду. Ишек этиб айта эдим, аны несине ачыуланаса?..» — деб къатыныны джюрегин чапырыб, былай къалай болгъанын кеси да билмей къалады. Меникиди дейим десе, кюбюрюнден чыкъдыла.

Сагъыш этиб: «Бычагъым да, сагъатым да кюбюрюмде тургъанлай, къатынымы бошунагъа джюрегин кыйнадым», — деб, ёкюнеди. Алай болса да, кюнледеча, тюкенине барыб ишлеялмайды. Барыб кюнюн кеч этген болмаса, къолуна иш алалмайды.

Бир кюн, къатыны ушхуур этиб, эри Хамерил-Заманны чакъырыргъа кетеди. Аны юйюнде кеси къолу бла сатыб алгъан мюлкюн кёрюб, ичи отча кюйюб, бети агъарыб, тили бюлджюргю этеди.

— Алан, сеннге не болду? Бетинг тюрлениб къалды, — дейди Хамерил-Заман.

Кюмюшчю, не айтыргъа билмей, бу мюлк меникид дерге тартыныб: «Кесим алай бош сагъыш этеме, сени чакъыра келгенме, ушхуур хазыр болуб, сеннге къараб турабыз», — дейди.

Экиси да келиб ушхуур ашайдыла. Аны ызындан, этиучюле-рича, чагъыр ичедиле. Кюмюшчю эсириб джатыб къалады. Къатын Хамерил-Заманны къатына келиб, оноу-кенгеш этедиле.

— Къарачы муну джатыууна, бир тукъум бир затны да билмейди, муну бла мен къалай джашайым?!.. Энди тамбла мен, джангы келинча кийиниб, сени бла тюкеннге барайым, сен: «Къыз сатыб алдым, джаратамыса?» — де да мени кёргюз, не этерик эсе да, бир кёрейик, — дейди къатын.

Эртденбла, кюмюшчю тюкенине кетгенлей, къатын, джангы келинча кийиниб, кесини джолу бла Хамерил-Заманнга келеди. Экиси да кюмюшчюню тюкенине келиб, Хамерил-Заман кюмюшчюге: «Бюгюн базаргъа баргъан эдим да, бир бай саудюгер къызла сата эди, эрикмез ючюн, бу къызны минг алтыннга сатыб алдым. Джарата эсенг, кёрчю», — дейди. Кюмюшчю, аны джаулугъун ёрге кёлтюрюб, бетине къараса — кесини къатыны! Кеси этген сыргалары — къулагъында, кеси этген джюзюклери — бармагъында, кеси этген медальону — бойнунда, кеси этген кямары — белинде, джулдуз джаннганча, джаныб тургъанын кёреди. Къалай этерге билмей: «Атынг неди?» — деди.

— Халимат.

Кесини къатыныны аты да Халимат болгъанды. Орнуна олтуруб: «Учуз алгъанса, муну бетине бир къарагъанынг да болады минг алтын!» — деб, ашыгъыш кереклерин джыя башлады. Хамерил-Заман, къатынны да алыб, юйюне кетеди. Кюмюшчюню сагъыш басады.

— Быллай ушаш адам къалай боллукъду, кийими да, кеси да?! Эшта, ол мени къатыным болур, — деб, чабыб юйюне келеди. Келсе, не кёрсюн, тюкенде кёрген кийимлери да юсюнде, къаты-

ныны юйюнде тургъанын кѣреди. «Субханаллах, неди бу ала-мат?...» — дейди кюмюшчю.

— Энди уа не тюш кѣрдюнг? — деб, къатыны кюледи. Ол не кѣргенин барын къатынына айтады да: «Мен кѣрген келин — туура сен!» — дейди.

— Ким биледи, ол мен болурма, кириннет! Сен меннге айтма-гъан зат къалмады, тюз айта болурса барын да, кюн сайын бир тюш кѣресе! — деб, ачыуланых, — сенден сора кишини къатыны джокъмуду, ийнанмай эсенг, мен юйде турайым, джашны юйюне бар да кѣр, къатыны бармыды, джокъмуду, анда сени кир иннет-лилинг белгили болур, — деб, эрин Хамерил-Заманны юйюне ийиб, кеси андан алгъа джолу бла джашны юйюне келеди.

Кюмюшчю келгенлей, экиси да ѳрге туруб, келин къолун эки къолу бла тутады. «Тюз айта кѣреем къатыным, бош гюнахлы болгъанма», — дейди ичинден.

— Субхан аллах, Астагъафируллах, быллай ушаш адам барды деб турмай эдим, мен мынга мени къатыным болурму деб тураем, къатыным юйде тургъан сагъатда кѣрейим деб келгенем, — дейди.

— Къайгъырмаз, энди юйюгюзге барых, кесинги къатыны-нги кѣр, эки юйде эки къатын болса, бири — меники! — деб, Хамерил-Заман кюледи. Кюмюшчю, юйюне келиб, кесини къатынын кѣреди.

— Не кѣрдюнг? Ол юйде меннге ушаш къатын бармы эди? — дейди бу.

— Туура сенича бир къатын бар эди.

— Энди тынчлыкълы болдунгму?

— Болдум.

— Алай эсе, тынч тур да, тюкеннге барых, ишинги ишле! — дейди къатын. Кюмюшчю тюкенине кетгенлей, къатын, болгъан алтынны барын да тѳрт хызеннге джыйыб толтуруб, келтириб Хамерил-Заманга береди.

— Энди Мисирге кетер заманыбыз болады, джолгъа къурал. Мен энди Басрада тургъандан эрикдим. Аллыбыздагъы юч кюн-ню ичинде мен кюмюшчюге эм арт хыйламы этейим. Кеси разы болуб, къолу бла экибизни да ючкюнлюк джолгъа ашырыча этерикме, — дейди къатын. Хамерил-Заман, базаргъа барых, тюеле сатыб алады. Джюк джюклерге джалчыла тутуб, болгъан мюлкню байлатыб, хап-хазыр болгъанын келиб къатынга билдиреди.

— Мен да къуралых бошагъанма, кюмюшчюню юйюнде джап-джангыз бир джумушчу къыз къалгъанды, башха мюлкню барын да толусу бла сени къолунга джыйгъанма. Джумушчу къызны да къоймайыкъ анга. Мен аны кетер кюнбюзде сатды-рырча этерме, сен сатыб алама де, кюмюшчю, сенден ачха алмай, алайына берликди, — дейди къатын.

Хамерил-Заман, кюмюшчюге келиб: «Мени кетер заманым болду, энди юч кюнден кетерикме, менден патар хакъынги ал», — дейди.

Кюмюшчю: «Мен сенден талай саугъа алдым, меннге кёб затынгы бердинг, сени бир джюзюгюнгю багъасы мени сеннге не хайырым болгъанды, бош юйде тургъанынг ючюн, мен сенден хакъмы аллыкъма? Кетгенинге кыйналама. Юч кюнден кетерик эсенг, кетгинчи, мен да сени къатынгда турайым, джолгъа чыгъарыб ашырырма»,— деб, тюкенин нёгерине аманат этеди да, экиси да юйге къайтадыла. Къатын, аны эшитиб, бек къууаныб, къабыл алады. Юч кюнню бир-бири бла бир да мардасыз татлы турадыла. Кюндюз Хамерил-Заманны юйюнде, кече кюмюшчюню юйюнде ушаш къатын кёзюу-кёзюу джумуш этеди.

Хамерил-Заман, кетер кюнню эртденбласында кюмюшчюню юйюню аллына келиб: «Энди сау къал, мен джолгъа чыкъдым»,— дейди.

— Нёгеринги ючкюнлюк джолгъа дери ашыр, къонакны сыйлагъан файгъамбарны адетиди,— дейди къатын.

— Тюз айтаса! — деб, кюмюшчю да, къуралыб, джолгъа чыгъады.

Хамерил-Заман арбаздан чыгъыб тебрегенлей, кычырыкъ этиб джылаб, джумушчу кызы юйден чыгъады, ызындан да, къолунда бир уллу чыбыгъы бла, къатын чыгъыб, керилиб чыбыкъ бла уруб, андан да бек джылатады да, ачыуланыб:

— Бу алмастыны да къурута бар! Ма бу юйню иеси болуб не бу турсун, не мен турайым! Ашагъандан сора джукъну билмейди... бусагъатдан базаргъа алыб барыб сат, андан сора къайры барсанг да барырса! — дейди къатын.

— Алай эсе, джолдан базаргъа къайтыб, сата кетерме,— дейди кюмюшчю.

— Базаргъа къайта да айланмайыкъ, мен алайым, багъасы неди? — деди Хамерил-Заман.

— Сен алсанг, сеннге саугъагъа береме, алыб кет,— дейди кюмюшчю.

Джумушчу кызыны да тюеге миндириб, бары да тебрейдиле.

— Къатын! Мен кетдим, юйге сакъ бол,— деб, кюмюшчю юйюню аллына барыб кычырады.

Къатын, чартлаб юйден чыгъыб: «Иги джолгъа барыгъыз!» — деб, юйге кириб, кесини джолу бла эрлай Хамерил-Заманны юйюнден чыгъыб, бары да кёчюб кетедиле. Кюмюшчю, юч кюнлюк джолгъа ашырыб, юйюне къайтыргъа тебрейди.

— Сау къал! — деб, Хамерил-Заман, къолун тутуб, алгъыш этеди. Къатын да тюени юсюнден сау къал деб, къолун эки къолу бла тутуб, къолундан уппа этеди. Кюмюшчю да ызына къайтады.

Ол кетгенлей, къатын: «Джол бла барма, джолсуз, джаяу джолчукъ бла барайыкъ» — дейди. Хамерил-Заман, къатынны айтханын этиб, джолдан бурулуб, джаяу джолчукъ бла шахардан-шахаргъа ётюб кетедиле. Мисирге джетерге джууукълашханларында, къагъыт джазыб, атасына хапар билдиреди. Хапарны эшитгенлей, атасы, къууаныб, той-оюн этиб, джашыны аллына чыгъады. Аны алыб келген мюлкюне, джумушчуларына

сейирсинедиле. Ариу къатынын кёрюб, бек къууанадыла. Ар-
тыкъсыз да келинни ариулугъуна джашны анасы бек мардасыз
къууаниганды. Келинлерин эм сыйлы юлерине киргизедиле.
Тансыкъларын алгъандан сора, джашны атасы Абдрахман,
джашын къатына чакъырыб, хапар сорады.

Джаш, юйюнден чыкъгъанындан башлаб, ишни башдан
аякъ, бир сёзюн да джашырмай, атасына айтады.

— Э-эй джашым, джашлыкъ этгенсе, аллай адамны къатына
барыргъа да керек тюл эдинг, къан бла кирген, джан чыкъгъын-
чы, биргесине турур. Сора кесини эрине ол тукъум хыйла
этген къатын сеннге уа не этерикди? Сеннге этери да олду. Мени
сенден аяр затым джокъду, сыйынмай тургъан мюлкюмден бер
да халал иннетли биреуню кызын ал. Андан да ариу кыыз га-
баргъа мени бойнумады. Кюмюшчюден келген мюлкню бир капе-
гине хыянат этме, сакълаб, кесине табдырыгъыз. Къатын кеси
башха бир юйде турсун, анга аш-суу берирге бир джумушчу кыыз
берейик, андан башха къатына киши бармасын,— дейди.

Джаш, кёб сагъыш этиб, атасыны сюйюб айтханын билиб,
«тюз айтаса»,— дейди. Айтханларыча, къатынны алыб келген
мюлкю бла башха бир юйге чыгъарадыла. Анга джумушчугъа
бир кызынны бериб, андан сора къатына джан бармайды. Хамерил-Заманнга къатын излеб, халиси ариу Ислам деген кишини
кызын аладыла да, юч кюн той-оюн этедиле.

Кюмюшчю Габид-Шыйых, Хамерил-Заманны юч кюнлюк
джолгъа ашырыб, къайтыб юйюне келгинчи къатынына тансыкъ
болуб, ашыгъыб джетеди. Келиб эшигин къагъады. Юйден киши
чыкъмайды. Аурубму къалгъанды деб, юйге кирсе, джан джокъ,
юйню ичин суу бла джуугъанча, бир ийне джокъ. Къармай
барыб, къатыны джатхан орундукъну тюбюнде джерни тюбю
бла джолну кёреди. Джолну ичине тюшюб, джол бла барыб,
Хамерил-Заман тургъан юйден чыгъады. Аны алай кёргенлей,
кёзлери джилтин кёрюб, кесини мангылайын кеси уруб, сакъалын
джыртады.

Таный тургъанлай, кесин алдатханына, эм артында джанына
джарагъан джумушчу кызын къолу бла тюеге миндириб ийге-
нине, кёре тургъанлай, къатынын юч кюнлюк джолгъа ашыр-
гъанына отда кюйюб, сууда бишиб, табхан мюлкюнден, рысхы-
сындан айырылгъанына кечим эталмай, чыдаб болалмай, кеси
кесин ёлтюрюрге тебрейди.

Бычагъын къолуна алыб, терен сагъыш этеди да: «Джашда
не гюнах барды... Ол — джангы къанатланнган бир гёбелек,
кесин отха урады. Мен да бир заманда кесими отха ургъанем
да, энди кюйдюм, ол да менича кюерикди. Бу джолну джаш къаз-
магъанды, къатын къазгъанды. Юйню къагъаргъа-согъаргъа
беш джюз алтын бердим дей эди, аны джол къаздыргъанына
бергени ишексизди. Джолну да басдырмайым, «къатын къаз-
гъан джол» деб Басрагъа хапар болсун. Энди мен, Мисирге
барыб, кюерге башлагъан гёбелекни отдан алыргъа керекме.

Мен кеси кесими ёлтюргенликге, джер толмайды!» — деб, кеси кесине кёл этиб, секириб туруб Мисирге кетерге хазырлана башлайды.

Анлан-мындан кѳурашдырыб, ёлкюч алыб. джолгѳа дже-терча бир алтын алыб, кѳадыргѳа миниб, джолгѳа чыгѳыб кетеди.

Мисирге джетерге эки кюн кѳалгѳанында, насыбсыз Габид-Шыйыхха энтда бир кѳара кюн келеди. Аллындан гудучула чыгѳыб, болгѳанын тонаб, кѳадырын да аладыла. Ач-джалан-нгах болуб, кѳара джаяулай барыб, бек кѳыйналады. Акѳырын-акѳырын, кѳарыууна кѳре джюрюб, салыб бир элге келеди. Аны тоналгѳанын кѳрюб, бир кѳарт киши, ашатыб-ичириб, эс джый-дырады. Эски-бюскю кийимле да береди.

Кече кѳартны юйюнде кѳалыб, эртденбласында кюн орта заманнга Мисирни базарына келеди. Базардагѳы адамла, аны джунчуб келгенин кѳрюб: «Э-э, насыбсыз, узакѳдан келген адамгѳа ушайса, бизни бай саудюгерибиз Абдрахман джашына кѳатын алгѳанды аны юйюне бар, ашарыкѳ-ичерик сыйынмай турады, ол кеси онгсуз адамгѳа иги болушады», — деб, Абдрахманны юйюн кѳргюзедиле. Ол салыб Абдрахманны юйюне келеди. Аны азаб чегиб келгенин керюб, юйге чакѳырадыла. Хамерил-Заман, «субхан аллах!» — деб, учуб орнундан турады.

— Бу кимди? — дейди атасы.

— Мен кѳатынын алыб кетген Габид-Шыйыхды, — дейди Хамерил-Заман.

— Керти алай эсе, хамамгѳа киргизиб, сыйлы кийимле кийдир, — дейди.

Хамерил-Заман, джумушчуларына айтыб, хамамда джууун-дубуб. юсюне багѳалы кийимле кийдиреди. Багѳалы кѳрюб, кѳонакѳ юйге чакѳырыб, сыйлайдыла. Ол, аланы алай сыйлы кѳргенлерине ышанмай, биягѳы кѳатын энтда бир хыйлагѳа этдире болур деб, кѳоркѳады. Соргѳан адамлагѳа кѳалай кел-генин, джолда тоналгѳан хапарын айтады.

— Басрагѳа баргѳан заманымда мени да джолда тонагѳан эдиле, сени мюлкюнг бла Мисирге келдим. Сен да мени мюлкюм бла Басрагѳа кѳайтырса, сени джашауунгу алгѳа бардырыргѳа мени бойнумдады, — дейди Хамерил-Заман. Габид-Шыйых Хамерил-Заманны джан аурутуб айтхан сѳзюне разы болады. Алай а кѳатынны юсюнден аууз джарыб сѳз айтмайды.

Абдрахман, Габид-Шыйыхны бир джанына чакѳырыб, кѳа-тыны да, мюлкю да башха бир юйде сакѳланыб тургѳанларын айтады.

— Энтда келишеме десенг, кесинг бил, мени джашым джаш-лыкѳ этди. Мисирге келгенли, тюшюнюб, сокѳураннганды. Энди, кел, кѳатынынг тургѳан юйню кѳргюзейим, мюлкюнг толусу бла кѳатынынгы кѳолундады, — дейди. Габид-Шыйых, кѳууаныб, Абдрахманны ызындан барыб, кѳатын тургѳан юйге киредиле.

Кѳатын кюмюшчюге:

— Ой, джанамы тамыры, сени кёрюр кюнум бармед?.. Халал иннетлим! — деб, чабыб кьучакълайды. Габид-Шыйых, сол кьолу бла аны узун, къара джыланнга ушаш чачындан тутуб барыб, юйден чыгъарыб:

— Ма, малгъун! Уу джылан, кёзюмден къораб кет! Мени кьолум-аягъым джетмез джерге бар! — деб кыстаб, Абдрахманны юйюне барады да: «Меннге мюлк керек тюлдю, мюлкюм сизде кълсын, джолгъа чакълы бир алтын беригиз», — дейди.

— Сен, былай болдум деб, мыдах болма, мындан аргъысын да кёрюрбюз, — дейди Абдрахман.

Андан сора Абдрахман, Габид-Шыйыхны къатына чакъырыб: «Сени адамлыгъынгы билдим, сен Басрагъа къуру къайтма, мени Хамерил-Заманнны кичиси Кёкбота-аль-Сабах деген кызым барды, аны сеннге берейим, къаршчы болмай эсенг. Хамерил-Заманнны тоюн да, сени тоюнгу да кьошуб, джашым къатын алыб, кызымы да эрге бериб, кьууанайым», — дейди.

— Мен энди къатын алсам, киши бетине къараялмазча эршини аллыкъма, сени кызынг, Хамерил-Заманнга ушаш ариу эсе, энтда биреу сюеди деб кьоркъама, ансы бек разы эдим, — дейди.

— Аны ючюн сагъыш этмей ал, ариуну бары да бирча болмайды, мен кесими кызыма базама, ол сеннге халал иннетли боллукъду, — дейди Абдрахман. Габид-Шыйых Кёкбота-аль-Сабахны алады. Эки той бир-бирине кьошулуб, талай кюнню элни сыйлайдыла.

Бир талай кюнден сора кюмюшчю: «Мен, Басрагъа барыб, тюкеними сатыб келейим», — дейди.

Абдрахман: «Басрадан къатынынгы ызындан келгененг, энди, къуру къайтмай, къатынынгы ала бар, андан сора, суйсенг, анда, суйсенг, мында туурса», — дейди. Кюмюшчю Габид-Шыйых, Кёкбота-аль-Сабахны алыб, Басрагъа келеди. Сансыз-санаусуз мюлк да келтиредиле. Той-оюн этиб, халкъны джыйыб, сыйлайды. Бир-бири бла бир да мардасыз татлы джашагъандыла. Мисирге да кьонакъгъа келе тургъандыла. Къатын къазгъан джол Басрада энтда оюлмай турады, дейдиле.

45. Джаш бла патчах

Эртде заманлада бир къралда бир патчах болгъанды. Бу патчах аскер кьуллукъгъа юйдегили болмагъан джашланы алгъанды. Аскер джашланы ичинде бирин айырыб бек джаратханды. Ол джаш бла уугъа кёб джюрюгенди. Хар уугъа баргъаны сайын джолу да болгъанды: не кийик, не къанатлы ёлтюрмейин къайтмагъандыла.

Бир джолда, бу джашны да биргесине алыб, патчах уугъа чыгъады.

Эртденден ингирге дери айланыб, арыб, ач да болуб, ингирде юйге къайтадыла. Къайтыб келе, экиси да джол эки джанына айырылган джерге джетедиле. Патчах, къуру къайтханларына джюреги кыйнала, джёнгерине айтады: «Сен сол джанына баргъан джол бла бар, мен да онг джанына баргъан джол бла барайым. Чынчыкъ да болсун, тюбегенин атыб, къалагъа алыб барыргъа!» Патчах онг джанына кетеди. Бу буйрукъгъа бойсунуб, патчахны джёнгери сол джанына баргъан джол бла кетеди. Чететни ичи бла кетиб баргъанлай, терекни бутагъына къонуб тургъан бир кёгюрчюнню кёреди. Ол кёгюрчюнню ариулугъундан, аны атаргъа кёзю кыймайды, алай болса да атады да, къанатчыгъына окъ тийиб, джашны аллына тюшеди. Сора алыб кёгюрчюнню башын сылайды. Бу кёзюуде кёгюрчюн адам тил бла сёлешиб айтады: «Сен мени патчахха кёргюзме, тургъан юйюнге элтиб, терезе тюбуне салыб къой».

Джаш бу кёгюрчюнчук айтханча этеди.

Джаш, эшикке чыгыб, бир талай заманны айланыб, келиб юйге кирсе, юйню ичи ариу джасалыб, дуняда болмагъанча бир ариу кыз да юйде тура. Джаш бек сейир, тамаша болады, эс джыйыб: «Сен къайдан чыкдың?» — деб сорса, кыз айтады: «Мени апам, меннге ачыуланыб: «Юч джылны кёгюрчюн болуб айлан!» — деб къаргъагъан эди. Бюгюн сен юйюнге келтирген заманда юч джыл тола эди. Сен эшикке чыкыгъанынгда, мен да адам орнума келдим.

Джаш кызы алады. Кыз анга ашатады, ичиреди, джатырыб джукълатады. Кеси ол кече тангнга бир кюйюз согъуб чыгъады. Ол кюйюзню юсюнде болмагъан сурат къалмагъанды. Эртденбла бу тиширыу айтады эрине: «Сен, бу кюйюзню алыб, базаргъа бар, ким не багъа берсе, анга бериб къоярса!» — дейди. Аны бла эри кюйюзню алыб базаргъа кетеди. Халкъ, ариу кюйюзню юсюне басынады. Алай болса да патчахны бир ёзюрю, кюйюзге уллу багъа бериб, алыб кетеди, элтиб патчахха береди.

— Бу кюйюз сени къалангда турургъа джараулу кюйюздю! — дейди. Патчах, кюйюзню кёрюб, бек уллу сейир-тамаша болады.

— Сен бу кюйюзню къайдан алдың? — деб сорады.

— Сени суйген аскер джашынгдан алгъанма.

— Бар да ол кюйюзню къайдан табханын билиб кел! — деб джибереди ёзюрю.

Ёзюр биягъы базаргъа барады. Ол кече уа биягъы кыз, андан да ариу бир кюйюзню согъуб чыгыб, биягъы эринден базаргъа джибереди. Ёзюр, излей келиб, биягъы джашны къолунда кюйюзню кёрюб, сатыб алады. Сора сорады: «Бу ариу кюйюзню ким согъады?» — деб. Джаш, бурдурмай, айтады:

— Аны уа мени юй бийчем согъады, ол кечеге бир кюйюз согъады.

Бу хапарны ёзюр барыб патчахха айтады. Сора патчах

ёжюрю, джашны чактыр да кел деб, джибереди. Ёжюр, джашха барыб, юйню эшиклерин кыагыады. Джаш ичинден: «Кел, ким эсенг да!» — деб таууш этеди. Ёжюр, юйге кириб, ол тиширыуну кёргенинде, тили артына кетиб, джукъ да айталмай, кыайтыб кетеди.

Сора барыб патчахха айтады: «Джашны юйюнде тиширыуну кёргенинде, джунчуб, тилим артына кетиб, джукъ да айталмай кыайтым».

Патчах, ёжюрю хыликке этиб: «Сен эркиши туююлюсе?! Тиширыуну кёргенлей, кыалай ойсураб кыалдың! Бар, джашны чактыр да кел!» — деб, кыайтарыб джибереди. Ёжюр барыб, бу джол юйге кирмегенлей, джашны эшикден таууш этиб чактырады. Сора джаш салыб патчахха барады.

Патчах: «Алан, сен бизни да тоюнга да чактырмагъанлай, кыатын алыуунг кыалайды?» — деб нактырда этеди. Джаш, бираз джунчуяракъ да болуб: «Мени сен билмеген нем барды! Юй бийчем куююз этиб, аны сатыб, тойгъа хазырлана турабыз, хазыр болсакъ, сизни да чактырлыкма», — дейди.

Патчах былай айтады: «Мени патчахлыгъымы ичинде сизни тоюгузгъа болурча бир зат бар болур!»

Патчах, кеси башчылыкъ этиб, тойларын кыурайды. Кыонакыла бары джыйылалла, олтуралла, патчах да тамада орнуна олтурады. Былайда келинни да той баргъан джерге келтирелле. Патчах, келинни ариулугъуна асыры эси кетгенден, кыолунда ушхуур ашай тургъан чанчхысын кыуру столгъа чанчады. Сора кеси да, кёб олтурмай, кыалагъа кетиб кыалады.

Энди патчахны эсине аллай акъыл тюшеди: джашны ёлтюрюб, кыатынын кесине алыргъа. Джашны экинчи кюн кыалагъа чактыртады да, сора джашха айтады: «Сен ол джерге, ол джерге барыб, кыартны джаш этген бир суу барды, андан алыб кел!»

Ол суугъа барыб а ызына киши кыайталмагъанды.

Джаш, мыдах болуб, юйге келеди. Сора кыатын, эрини мыдах болгъанын эслеб: «Нек мыдахса?» — деб сорады. Эри айтады патчахны айтханын.

Кыатын:

«Мыдах болма да, джат да джукъла!» — деб, эрин джатдырады.

Кеси джатмай, эрин джолгъа хазырлайды. Эртденбла джаш джолгъа чыгыб кетеди.

Кёб кыйынлыкыладан кыутулуб, суу да алыб, кыайтыб келеди. Патчах кыартны джаш этген сууну алыб келгенине кыууанады, джашны сау кыайтханына уа кыйналады.

Патчахны кыайда не болгъаны джазылгъан бир уллу китабы болады. Аны алыб кыараб башлайды. Сора эм артында кыагытта окъуйду: «Дуния башында Сауат-Чуда деб бир зат барды, аны кыайда болгъанын киши да билмейди, не болгъанын да киши да билмейди. Аны излеб кетген сау кыайтмайды».

Сора патчахны кёлюне келеди: энди мен муну ары иейим, андан марджа богъаед сау кыайтмаса!

Сора джашны чакъыртады: «Сен тамбла джолоучу боласа, дуняны башында къайдагысын да киши билмеген Сауат-Чуда деб бир зат барды, манга аны алыб кел. Алыб келмесенг, башынгы кесерикме!» — деб къояды.

Джаш, мыдах болуб, къайтыб юйюне келеди. Сора къатыны, аллына барыб: «Нек мыдахса?» — дейди.

— Патчах быллай буйрукъ бериб джибергенди! — деб, джаш хапарын айтады. Қъатын джашха ичиреди, ашатады да тынчайтады, кеси уа ол кече джатмай джолгъа хазырлайды.

Сора эртденбла джашха бир джанджаулукъ бла бир къыппа береди да былай айтады: «Ма бу къыппаны, джолгъа чыкъганлай, аллынга ат, сора ол къайры барса, ары бар. Кимде къалсанг да, бет-къол джуугъанлай, кесинги джанджаулугъунг бла сюрт бет-къол, башха джанджаулукъ бла сюртме, андан арысын кесинг кѣрурсе».

Джаш, джолгъа чыкъганлай, къыппаны атады. Қъыппа тѣнгереб,— джаш да аны ызындан барады. Кѣбмю бардыла, азмы бардыла, сора бир кюн чегетни ичинде бир уллу талада бир къалагъа барадыла. Қъыппа, эшикден кириб кетиб, тас болуб къалады. Джаш да кириб барады. Кириб барса, юйню ичинде бир къыз. Қъызгъа джаш кюнашхы береди.

Қъыз сора джашдан хапар сорады: «Не айланаса, не джюройсе?» — деб.

— Мен джолоучума, алгъа ашат, ичир да, андан сора хапар сорурса! — дейди джаш.

Қъыз, ол бирси юйге кириб, анасына былай-былай деб хапар айтады. Сора анасы келиб джашха ашатады, ичиреди, орун салыб, тынчайтады.

Эртденбла джаш орундан турады. Қъыз, таз, къумган, сапын, джанджаулукъ алыб келиб, джашны бетин-къолун джуудурады. Қъолун-бетин джуууб бошаганлай, къыз джанджаулукъну узатады. Сора джаш: «Сау бол! Кесими джанджаулугъум барды!» — деб, кесини джанджаулугъун алыб, къолун-бетин сюртеди. Бу кѣзюуде къыз къычырыкъ этиб анасына чабады. Сора анасы келиб: «Балам, санга бу джанджаулукъ къайдан чыкъганды?» — деб сорады. Былайда джаш юй бийчеси бергенин айтады. Ол заманда къатын: «Мындан алда юч джылны мен, къызыма ачууланыб, юч джылны кѣгюрчюн болуб айлан, деген эдим да, ол кѣгюрчюн болуб кетген эди. Энди сен мени кюеуюм болдунг!» — дейди. Былайда джаш нек айланган хапарын айтады.

Сора къатын айтады: «Сауат-Чуда мен эшитген, мен билген зат тюлдю, алай болса да, мен дуняны башында бар джаныуарны барын джыйыб сарайым».

Алай бла къатын джаныуар болганны джыяды да сорады: «Сиз айланган, джюрюген джерде Сауат-Чуда деб эшитгенигиз — билгенигиз?» — деб, алай а киши кѣргенме, билеме деб айталмаганды. Дагъыда сорады: «Джаныуарлада келмей къалган бармыды?»

— Бир къарт асхакъ макъа келмей къалгъанды,— дейдиле. Былайда къатын айтады: «Ол макъаны алыб келигиз!»

Барыб макъаны алыб келелле. Биягъы къатын макъагъа сорады: «Сауат-Чуда деб кѣргенинг, билгенинг бармыды?»

Былайда макъа: «Билеме» — дейди.

— Алай болса, мени кюеуюме кѣргюз! — дейди къатын.

Сора джаш, дарий къолджаулугъун алыб, анга къарт макъаны салыб, джолгъа тебрейди. Была, ким биледи, неллай бир заман баралла. Бир заманда тенгизге джетелле. Сора макъа: «Энди мени джерге сал да кѣзлеринги къыс!» — дейди. Къысады джаш кѣзлерин. Ол заманда макъа джашны тенгизни ол бир джанына алыб кетеди. Джашха: «Кѣзлеринги ач!» — дейди. Сора макъа, джашха айланыб, бир джаяу джолну кѣргюзтеди.

— Энди ма бу джаяу джолчукъну бар, талай замандан четни ичинде бир уллу талада юле кѣрюрсе. Насыбынг болса, киши кѣрмегенлей барырса, киши кѣрсе уа, сен сау къутулалмазса! — дейди.

Былайдан джаш кетеди. Макъа да къайтады ызына. Джаш талай кюнню барады, сора юлеге джетеди. Барса — юледе киши да джокъ. Сора юге кириб бугъады. Бир заманда ат аякъ тауушла келелле. Олсагъат юге он къарт адам киреди. Юслери башдан аякъ сауут болуб. Сауутларын хар ким тешиб орунларына тагъадыла.

Сора столну къатында шиндиклеге олтуруб, Сауат-Чудагъа: «Сал ашарыкъ!» — деб буйрукъ берелле. Олсагъатдан столну юсю хар тюрлю ашарыкъдан, ичерикден толады. Бу адамла ашаб-ичиб бошайла. Сора биягъы Сауат-Чудагъа буйрукъ берелле: «Энди джый!» — деб. Олсагъатдан барысы джыйылады. Была да атларына миниб кетелле. Бу адамла ъмюрден бери аманлыкъгъа джюрюген адамла боладыла.

Ала кетгенлей, джаш чыгъады да: «Сауат-Чуда, мен да джолоучума, бир къабарыкъ сал!» — дейди. Сора биягъы столну юсю хар тюрлю ашарыкъдан толады.

— Кел кесинг да, Сауат-Чуда, ашарыкъ иеси бла татлы болады! — дейди джаш.

— Сау бол! — дейди Сауат-Чуда. — Была мени алыб келгенли, эки джыйырма джыл болады. Мен былагъа аллай бир джылны къуллукъ этгенимде, манга ала «сау бол» да демегендиле.

Сора джаш, ашаб-ичиб бошаб, Сауат-Чудагъа: «Сау бол, энди джый!» — дейди. Хар бары олсагъат джыйылады. Сора джаш айтады нек келгенин.

Сауат-Чуда былай джууаб береді: «Мен бу адамлагъа къуллукъ этгенли — 40 джыл. Сау бол деб бир кюнню айтмагъандыла. Энди мен сени айтханынгы этерге хазырма. Сени бла кетейим».

— Мен сени нек кѣрмейме? — дейди джаш.

— Мен кѣрюнюрге боллукъ туюлме адамгъа, сен излеген затны уа толтурлукъма,— дейди Сауат-Чуда. Былайдан экиси да чыгъыб кетелле.

Бара туруб, экиси да тенгизге джетелле. Сора Сауат-Чуда айтады: «Мен бир кеме излейим. Биз ол кеме бла барсакъ, тенгизни арасында уллу айрымкан барды, ол айрымканда тохтарса. Сора мен алайда уллу аш юйле, къонакъ юйле, кемеле тохтарча, портла ишлерме. Кёб кеме, аланы кёрюб, алайгъа къайтырла. Сен къонакъбай бол алагъа. Сора къонакъ юйлеге элт, манга не буйрукъ берсенг, мен аны толтурурма. Андан ары ала сенден мени тилерле, сен унама берирге, ала сатыу-алыуларыны ичинде бар рысхыларын берирле, берме, бир да къоймазла, къадалырла. Ол заманда сен алагъа алай айт: «Сизни бир сыбызгъыгъыз, бир уллу бычагъыгъыз, бир дауурбазыгъыз барды, аланы берсегиз, берирме». Кёзлери манга къараб, сен айтхан затланы санга берирле. Ол заманда сен, кеменге миниб, тенгизге чыкъ. Сыбызгъыны кючю алайды: аны сокъсанг, кемени ичи аскерледен толуб къалады, сауутлары-сабалары бла. Дауурбазны къакъсанг, окъ къаллай бир керек болса да табылады. Уллу бычакъны силксенг, аскерлеринг джау бла къазауатха чыгъады. Мен а юч кюнден сени джетерме, мени къайгъылы болмай бар!» — деб, ышандырады.

Сора бу джаш, Сауат-Чуда айтханча этиб, чыгъыб кетеди. Юч кюнден джаш Сауат-Чудагъа: «Келдингми?» — десе, — Къайгъырмай бар, мен сени блама», — деб таууш этеди.

Сора, была патчахны чегине джетерге, патчах аскерлерин къазауат хазырлыкъгъа салады. Джашны кёлюне былай келеди: «Мен Сауат-Чуданы да алыб, быллай бир аскер да алыб келгениме патчах къууаныр», — деб.

Былайда патчахха джууукъ барады джаш. Патчах, аскерлерин алыб, джашха къаршчы чыгъады. Джаш былайда келечи джибереди патчахха: «Мен къазауат этерге келмегенме, айтхан буйругъунгу толтуруб келеме!» — дейди. Алай болгъанлыкъгъа патчах мынга ийнанмайды. Былайда къазауат башланады. Эки аскер да аяусуз сермешедиле. Джашны аскерлери аз болса, джаш сыбызгъы согъады. Биягъы аскерле кёб боладыла. Алай бла патчахны аскерлерин хорлайды. Патчахны да ёлтюрюб, аскерлерин кесини аскерлерине къошады. Сора халкъ джашны кеслерине патчахха айчады. Юйюне барса, къатыны хапар айтады: «Сен кетгенлей, патчах манга келечи ийди, джаш андан къайтырыкъ тюлдо, манга келсин!» — деб. Мен унамадым. Ол заманда мени патчах зор бла элтирге умут этди. Мен а, кёгюрчюн болуб, учуб кетдим. Сен келгенинде, юйюбюзге къайтдым».

Джаш, барыб, юй бийчесини адамларын къаласына алыб келеди.

Алай бла, къууаныб, джашаб къалыб кетелле.

46. Алабер бла эмегенле

Эртде-эртде (эртдегилиле бери келгинчи, биз ары бармайыкъ) Къасай хан джашагъанды. Аны юч джашы болгъанды: эки ул-

лусу кеслерин акъыллыгъа санагъандыла, гитче джашны аты Алабер болгъанды, аны саянт-гунтха санагъандыла.

Къасай ханны бачхасында бир алма терек ёсгенди. Ол терек хар джылына эки алма бергенди. Ол алмаланы ашагъан чырт ёлмей джашарыкъ болгъанды. О. алмаланы уа, бишер-бишмез, ким эсе да келиб, алыб кетиб тургъанды.

Къасай ханны джашлары аталары бла оноулашадыла. Къасайны уллу джашы бир кече алмаланы сакъларгъа кетеди. Танг атаргъа джукълаб къалады. Джукъ да кёрмей, юлерине келеди.

Бир джыл озгъандан сора, ортанчы джашы сакъларгъа барады. Ол да, уллу къарнашыча, джукълаб къалыб, ханнга джукъ да кёрмедим деб барады.

Ююнчю кере гитче джашлары кетеди терекни сакъларгъа. Кечени кече узуну, кёз къысмай, сакълаб турады. Танг ата, джаш джукълай тебрегенлей, бир чыпчыкъ, болгъанны кюндюзча джарытыб, учуб келиб, ол терекге къонады. Алмалагъа олсагъатлай узалады. Олсагъатлай джаш, сермеб тутамеб, къуйругъундан бир тюгюн юзеди, чыпчыкъ да учуб кетеди.

Хан, ол тюкню да алыб, бир билгични чакъыртыб, сорады. — Ол чыпчыкъдан сыйлы джан дунияда джокъду, ол алайда, алайда, ол сууну туура ортасында джашайды, — деб, аны хапарын айтады ханнга билгич.

Ханны эки уллу джашы, атлагъа да миниб, джолгъа чыгыб тебрейдиле. Сора гитчеси да тилейди, мени да ала барыгъыз деб. Аны айтханын къулакъгъа да алмайдыла: сен телесе, орнунгда тур деб, кеслери кетиб къаладыла.

Юч кюн ётгенден сора, Алабер, бир арыкъ атха иги къараб, аны семиртиб, аланы ызларындан джетеди. Сора къарнашлары айтадыла бири бирине:

— Да келсин, кесин тыялмай эсе. Атларыбызны кютерге джарар.

Бара-бара бир юч айырылгъан джолгъа джетедиле. Бир ташны къатында бир кишичик сюелиб тура — кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш. Ол кишичик айтады къайсы джол не болгъанын, къайры элтгенин: «Орта джол бла барсанг, атынг, кесинг да ёлген этериксиз. Онг джанындагъы джол бла барсанг, атынг ёллюкдю да, кесинг къайтырыкъса. Сол джанындагъы джол бла барсанг, кесинг ёллюксе да, атынг къайтырыкъды», — дейди.

Алабер, бир кесек сагъыш да этиб, орта джол бла кетеди. Бара-барыб бир къызыл элге тюбейди. Қызыл элни адамы да, джери да, кёгю да къызыл болгъандыла. Сора джаш ол элде джашагъан бир къартха тюбейди, хапар сорады. Қъарт, джылаб, хапар айтады: «Қызыл Фук, сууну башын тыйыб, элге суу иймей турады. Хар ингир сайын бир къыз алыб барсакъ, олсагъатда сууну иеди. Ол кёзюуде алалгъан алды, алалмагъан да къалды. Ол Қызыл Фукну алты башы барды!» — деб, кишичик алгъындан да бек джылайды.

Алабер, Қызыл Фукну қаласына барыб, эшигин ача теб-
регенлей, бир қыз чығыб, қычырықтан алыб джылайды:
«О, кирме, кирме, саудан тулукъ этерикди!

Алай болса да, Алабер, кириб барыб, ашарға не болғанын,
кесини юйюндеча, эркин, таукел сорады.

— Да ма, ашарға юде Қызыл Фукга биширилген палау
барды. Тоярықса, бар да аша,— дейди ол қыз.

Алабер алты ууанықдан этилген палауну этин, сюегин да ашаб
бошағанлай, Қызыл Фук джерни да, кёкню да тебрendirе киреди.
Алаберни кёрюб: «Сен кимсе? Атынг қалайды?» — деб сорду.

— Мен Алаберме. Қасай ханны джашы! — дегенлей, Фук
бир да бир бек қорқады.

— Сен тууган кюн джер қымылдаб, кёк кюкюреб, бол-
ғанны суу алыб, қаяла оюлуб, алай болғанды,— дейди Фук.

Кечени кече узуну Фук джукламай чығады, анга джан
қорқау киреди. Эртденбла Алабер да, Қызыл Фук да туюю-
шюрге хазырланадыла.

Былайда Алаберни аты тиллениб айтады: «Алабер, сен Қы-
зыл Фукга биринчиге атмаға қой. Ол атхан сағатда мен
ёрге секирме. Аны садақтары сеннге тиймей, туюбюз бла
ётуб-ётуб, джерге-джерге тюшерле да барырла». Алабер аты
айтханча этди.

Сора Алабер, бир кере садақны тартыб, алты башлы Қызыл
Фукну ёлтюреди. Элге сууну бошлайды. Ол кюн Қызыл Фукга
берилген қызына да башына бош этеди да, анга былай айтады:
«Мен ызыма қайтырға, хазыр болуб тур, биргеме ала кете-
рикме». Алай айтады да джаш джолуна кетеди.

Бара-барыб, энди бир кёк элге тюрюледи. Бу элни адамы
да, джери да, кёгю да кёк болғандыла. Сора джаш ол элде
джашаған бир қартха тюбейди да хапар сорады.

Қарт анга хапар айтады: «Кёк Фук онеки башлыды. Ол
сууну элчилеге бермейди, ала хар ингир сайын Кёк Фукга бир
қыз элтиб турадыла, сууну элге бошлатыр ючюн».

Былайда да Алабер Кёк Фукну ёлтюреди да халқға сууну
эркин этеди. Кёк Фукдан қутхарған қызына да: «Мен ызыма
қайтырға, хазыр болуб тур, биргеме ала кетерикме»,— деб,
джолуна кетеди.

Бара-барыб, уллу сууну джағасында бёрюлеге, айюлеге,
асланлаға, қапланлаға тюбейди. Алаберни аты алаға со-
рады: «Сиз чегет джаныуарласыз, чегетледе туругға керексиз.
Былайда уа кимни юйюн сакълайсыз?» Ала олсағатлай оғуна
чегетлеге, таулаға сингиб кетедиле.

Ат, бери айланыб, бияғынлай тиллениб, Алаберге адамча
сёлешиб айтады: «Мени қыркъ төрт сингирим барды. Аланы
қыздыырға керекди. Мен джюзюучю ат тюлме да, батылыб
кетерикме, сингирлерими бек қыздырмасанг. Биз излеген чып-
чык ол юйю шорбатында турады».

Алабер атны сингирлерин иги кызыдырады — ат, учуб барыб, сууну ортасында тургъан юйню шорбатындан чыпчыкны алыб, къайтыб тюшеди.

Чыпчыкъ да джырлай-джырлай, ала кёк элге джетди. Кёк элни адамлары джыйылыб, той этди. Ол Алабер аджалдан къутхаргъан кызыны да керегин джыйыб, юсуне-башына къараб, джашха кюшуб, ашырадыла.

Кёб мычымай ала кызыл элге джетди. Анда да той этиледи. Кызыл элчи кызыны да алыб, джыйын энтда узакъ джолгъа атланады. Бары да бара-барыб, ол юч айырылгъан джолгъа джетеди. Алайда уа ол эки къарнаш, къайсы джол бла барыргъа билмей, энтда сагъышлы болуб, сирелиб тура. Алаберни кёргенлеринде, ала анга зарланадыла.

Алабер эки къарнашына эки кызыны береди. Бара-барыб, джолда сусаб боладыла. Бир куюгъа тюбейди. Алай а суу бек аз болуб, челек бла алалмайдыла. Сора Алабер суу алыргъа куюгъа кеси тюшгенинде, зарджюрек къарнашла джетиб джыджымны кеседи да, Алаберни куюда кююб, кызыланы-затны да алыб, кетиб къаладыла. Алабер куюну ичинде тургъанлай, алайгъа талай кюпсе келеди. Ала, суу чыгъарабыз деб, эс ташлаб тургъан Алаберни чыгъарадыла. Бир заманда Алабер эсин джыяды. Ол, юйуне кетиб бара, джолда бир садакъачыгъа тюбейди. Кесини кийимлерин садакъачыгъа береди, аныкыыланы кеси кийиб кетеди.

Юйлерине баргъанында, той этиле тургъанын кёреди. Джангыз чыпчыкъ шош, джырламай тургъанды. Садакъачыны кёргенинде, ол джырлаб тебрейди, куюанчы ичине сыйынмайды.

Садакъачы ханнга айтады: «Мен Алаберме!» Эмегенлени куюлакъларын хурджунундан чыгъарыб ханнга кёргюзеди. Хан, ачууланыб, эки джашын да ёлтюрюрге буйрукъ береди. Алабер унамайды. «Кетсинле, менден узакъда джашасынла!» — дейди ол.

Джашла кетгенлей, чыпчыкъ, аудан чыгъыб, бир ариу кызы тюрсюннге киреди да къалады. Ол кызыны Алаберге аладыла да, той-оюн эте тургъанлай, кызыны атасы сансыз-санаусуз аскери бла келеди да айтады: «Элни джер бла тенг этерикме. Ол кызыны алыб кете билген — мени къатымда да кесин бир кёргюзюн». Алабер барыб, джигитлигин кёргюзюб бошагъанында, кызыны атасы хан анга айтады: «Энди экибиз да джууукъ болдукъ». Алай айтыб, аскерин да алыб, къайтыб кетеди.

47. Халал сомла...

Эртде-эртде, бек эртде бир бай ханны бир ариу кызы болгъанды. Кюнлени бир кюнюнде хан, джалчы джашына ачууланыб, беш джыл ишлеген хакъын бермей, ашагъанына тергеб: «Къарнынга ашагъанса», — деб кыстагъанды. Барын да кёрюб

тургъан кызы: «Атам, ол джарлы джашны хакъын да бермей, урушуб нек кыстадынг?» — дегенди.

Сора бай кызына да ачыуланады: «Сен джалчыны джакъсындын, джарлы джашаргъа сюе болурса», — деб, мырта-закътарын чыктырыб: «Муну элтиб элни кыйырында бир джарлы джашагъан юнню къатына атыгъыз да келигиз!» — деб буюрады.

Ала да, кызыны алыб барыб, элни кыйырында бир джер юйчюкню къатында къоюб кетгенди. Ингир къарангы заман болгъанды. Кызы, къоркъуб, къайры барыргъа, не этерге билмей, ол джер юйчюкню эшигин къакъгъанды. Юйден атасы кыстагъан джарлы джаш чыкъгъанды. Кызы анга хапарын айтханды.

Сора экиси юйлениб, бирге джашау этиб башлагъандыла. Кызыны джюзюклерин, сыргъаларын сатыб, аны бла бираз кечингенди.

Андан сора джаш иш излей кетгенди. Барыб-барыб, узакъ элде бир байгъа ишге джарашханды, малчы болуб юч джыл ишлерге сёз бергенди. Бай соргъанды: «Джалынга юч халал сомму аласа, огъесе онбеш харам сомму аласа?»

— Юч халал сом алама, — дегенди джаш. Сора джылы дже-тиб, джаш джалын алгъанында, байгъа: «Юйюме элтиб келейим», — деб тилегенди. Бай айтханды: «Мен алай ары барама да, бере келирме».

Алай айтыб, юч сомун алыб кетгенди. Бара-барыб, бир элде базаргъа къайтханды, джалчысыны ачхасына бир кюзгючюк сатыб алгъанды, дагъыда бара-барыб, бир башха элде, бир байда къонакъда къалгъанды. Эртденбла тургъанында, байны кызы кюзгю орнуна челекде суугъа къараб чачын тарай тургъанын кёрюб, ол кюзгючюкню кёргюзтгенди.

Сора кызы къууаныб, сейир-тамаша болгъанды. Алада кюзгю болмагъанды. Кызы, атасына барыб: «Муну багъасына не дей эсе да, бериб, манга алыб бер», — деб тилегенди. Атасы да, ол кишиден тилеб, ол да сатаргъа унамагъанча этиб, эм ахырында юч тюмен алтын ачхагъа сатханды. Андан сора бай барыб джарлы джашны къатынына ол ачхаланы бергенди. «Эринги бир джыллыкъ хакъыды, энди эки джылдан келликди, былагъа юй ишлетсин деб ийгенди», — дегенди да кетгенди.

Бай ызына келгенинде, джаш хапар сорады. Бу да: «Тура эди тынч-эсен», — деб къояды. Джаш кетгенли, къатыны джашчыкъ табыб тура эди. Бай, аны айтмай, джашырыб къояды.

Тура-туруб, биягъы джашны экинчи джылы джетгенлей, энтда юйюме дже-тиб келейим дегенинде, бай, иймей: «Мен бере келирме», — деб, ачхасын алыб, джолгъа чыгъады.

Бара-барыб, бир элде базардан джашны юч сомунa киштик сатыб алгъанды. Барыб-барыб, дагъыда бир башха элде бир байда кече къалыр-гъа къайытады. Сора муну аллына ушхууур сал-

гъандыла да, къолларына къязыкъла алыб, ючеулен тегерегине сюелгендиле.

Бай, къоркъуб: «Не этесиз?» — деб соргъанды. Ала айтхандыла: «Чычханла ашаргъа къоярыкъ тюлдюле».

Алай а бу, ийнанмай: «Къайда, къязыкъларыгъызны атчыгъыз», — дегенди. Къязыкъланы былай атханлайларына, тёрт джаны чычхандан толуб, ушхууруна чабышхандыла.

Бай, олсагъатдан машокдан киштикни чыгъарыб, юй тюбюне ийгенди. Киштикчик эрлай чычханланы барын сойландыргъанды. Аны кёрюб, ол къонакъбай бай киштикни тилегенди: «Кеси тартхан бир алтын берейим», — деб. Къонакъ да хо деб, киштикчикни кесини ауурлугъу тенгли алтыннга бериб, джолуна кетгенди. Сора барыб-барыб, джарлы джашны юйюне джетгенди. Барса, джарлы джашны къатыны ол джер юйчюкню орнуна бир-бири башында, къалалача, юй ишлетиб, джашчыгъы да джангы джюрюб башлаб тура.

Бу да: «Ма, бу ачхаланы эринг ийгенди, энди кеси да бир джылдан келикди, мынга рысхы, мал къурасын дегенди», — деб, къатыннга алтынланы бериб, кетиб къалгъанды. Къайтыб келгенинде, джаш чабыб хапар соргъанды. Бу да биягъынлай: «Тура эди тынч-эсен, ийген ачханга къууанды, салам айта эди», — деб къойгъанды.

Юч джылы джетиб, джаш эли, юйю таба кетгенди. Кетиб бара, ызындан бир киши джетгенди да биргесине келгенди, чыртда селешмегенди. Джаш: «Нек селешмейсе?» — деб соргъанында, ол: «Мен бошунагъа селешмейме, юч акъыл сёз юртейим, юч сом бере эсенг», — дегенди.

Джаш, болсун деб, юч сомун бергенинде, ол киши айтханды: «Биринчи — джёнгеринге харамлыкъ тутма. Экинчи — кече тюзде къалсанг, къулакъ ичинде къалма. Ючюнчю — ишни артын билгинчи, дженгиллик этме!»

Сора аны бла джашны озуб кетиб къалгъанды. Джаш, бара-барыб, джолда ючеуленнге тюбегенди, ала бла, джёнгер болуб, бара-баргъанды. Бек исси кюн болгъанды да, сусабдан ёлюрге джетиб, бир къуюгъа тюбегендиле. Сора, сен тюш, мен тюш дегендиле да, джаш: «Мен тюшейим», — деб, къуюгъа (къутукъгъа) тюшгенди. Тюшсе, аны тюбюнде адам сюеклени кёрюб, къоркъуб, тегерегине къараб, бир джанында бир уллу тешик кёрюб, ары киргенди. Кирсе, аны ичинде бир дорбун, анда бир ариу къыз, бир уллу макъа, бир джаш кёргенди да, саламлашханды.

Сора ол джаш соргъанды мынга: «Джаш, бу макъамы ариуду, огъесе ол къызмы ариуду?» — деб.

Сора джаш, экисине да кёзюу къараб: «Джюрегинг къайсысын сюе эсе, ол ариуду», — дегенди.

Олсагъатлай олтуруб тургъан джаш, секириб ёрге туруб, муну къучакълагъанды, сора къамасын сермеб алыб, ол къызны

башын юздюргенди. Алайда ол джарлы джашха хапарын айтханды:

— Бу кыыздан кыачыб, джерни тешигине киргенимде да, ызымдан кыууб келгенди, мени ал деб, мен а андан эсе ол ма-кыаны да аллыкыма. Ол баш сюеклени кёремисе — ала бары да кыыз ариуду дегенлеринде, башларын юзюб баргыанма, энди сен мени башыма бош этдинг, ол алтындан алалгыанынгы ал,— деб, бир алтын кыалауну кёргюзтгенди. Джаш болгыанын аладан толтургыанды, башында джёнгерлерине суу ийгенди, кеси да чыкыгыанды да, алагыа хапарын айтханды, ызы бла алтынларын кыуйгыанды, бир кесегин джашырыгыа да излегенди, алай а сатыб алгыан сёзю эрлай эсине тюшюб, алтынланы барын да ортагыа кыотарады, тенг юлешеди.

Кетиб бара, кеч болуб, была кече кыалыгыа бир джерде тохтайдыла. Джарлы джаш айтады: «Келигиз, сыртда кыалайыкы!» Алай а джёнгерлери, унамай, кыулакы ичинде кыалгыан-дыла, бу уа сыртда кыалады. Кече бир уллу ыргы келгенди да, джолоучу джёнгерлерин алыб кетгенди...

Бу джаш а келиб-келиб элине джетеди. Сатыб алгыан юч сёзюмю экисине тюбедим деб, сагыш этгенди. Излеб джер юй-чюгю болгыан джерге барса — бир уллу юй, арбазы-бауу джарашыб, бир байны стауаты. Сейирсинеди, кече болгыаны себебли, сорургыа киши кёрмей, терезеден кыарайды. Кыараса, юйню ичинде кесини кыатыны, ары-бери чабыб, омакы кийиниб, джумуш этиб айлана, эки-юч джыл болгыан джашчыкы да юй тюбюнде ойнай. Сора джаш, мен кетгенлей, мени тиширыуум башхагыа эрге барыб, бай болуб, сабий да табыб турады деб, ачыуланады Алай а сатыб алгыан сёзю эсине тюшюб, сабыр болуб, юйге киреди.

Кыатыны, кыууанч аллы болуб, чабыб муну кыучакылайды. Джаш хыны болургыа излесе да, кыатыны муну, эрлай омакы кийиндириб, кыонакы юйге элтеди. Кирсе: уллу юй толу кыонакыла, ашай-иче, кыайын атасы да, бу джалда тургыан бай да мында. Кызыны атасы, мынга чабыб, ийнакы-кыучакы болады, кёб ариу сёзле айтады.

Ол байым а бери кыалай чыкыды деб, джаш сейирсинеди. Сора бай, джарашдырыб хапар айтыб, джашха болгыанны ангылатады. «Тюзюн айтсам, сен кетиб кыаллыкы эдинг да, аны ючюн джашырыб тургыанма, сора сен дженгиллик этиб, кыатынынгы ёлтюрюб кыойма деб, сенден алгыа келгенме. Ызынгдан джетиб, юч акыыл сёз сатхан киши да мен эдим, санга кесими танытмай кетген эдим ансы»,— дегенди.

Да бек татыулу ашаб-джашаб кыалдыла деб, хапарлары энтда да айтылады. Аны кёрмегеним кибик, кесим алай ёлмейим.

48. Акы эчкичик

Эртде-эртде бир элде бир кыарт киши джашагыанды. Аны юч кызы бла бир джашы болгыанды.

Ол къарт киши, ауруб ёле башлагъанында, джашын чакъырыб, былай осият этгенди:

— Джашым, эгечлеринги ким тилей келсе, анга бер да бармагъа къой, тыйма!

Аталары ёлгенден сора, бир кече, къызла да, ол джаш да олтуруб тургъанлай, «хейт!» — деб бир къычыргъан таууш келгенди. Джаш чыгъыб къараса, бир айю келиб тура.

— Уллу эгечинги тилей келгенме, — дегенди айю. Джаш кыйналгъанды, алай болса да не этерик эди, атамы осияты барды, «къызланы тилей келгенден тыйма» деб, дегенди да, тамада эгечин кийиндириб, айюге бергенди да джибергенди.

Экинчи ингирде да «хейт!» — деб биреу къычыргъанды. Джаш чыгъыб къараса — бир бёрю келиб тура.

— Ортанчы эгечинги тилей келгенме, — дегенди бёрю.

Джаш анга да кыйналгъанды. Алай болса да, атасыны осиятын бузалмагъандан, ортанчы эгечин кийиндириб, бёрюге бергенди да ийгенди.

Ючюнчю ингиринде, джаш кичи эгечи бла олтуруб тургъанлай, биягъынлай, «хейт!» деген таууш келгенди. Чыгъыб къараса — тюкю келиб тура.

— Мен гитче эгечинги тилей келгенме, — дегенди тюкю.

Джаш, эгечин тюкюге берирге кёзю кыймай, мыдахланганды, алай болса да, атасыны осиятындан чыгъаргъа болмай, къызны кийиндириб, джолгъа хазырлаб, тюкюге бериб джибергенди.

Юйде джангыз кеси къалыб, джаш джашай-джашай тургъанды. Бир талай заман кетгенден сора, джаш:

— Джазыкъ эгечлерими келген-келгеннге бердим да ийдим. Табайым да, ашаулары-джашаулары къалай эсе да, бир кёрюб келейим, — деб, атын-башын джарашдырыб, соруулай, излей джайылгъанды.

Бара-барыб, узакъда бир элни кёргенди. Ол элге барыб, бир ыз-джол тюзеталсам деб, бара тургъанлай, аллына бир акъ эчкичик чыкъгъанды. Къайдан аджашыб айланган малды деб, джаш эчкиден жанлаб озаргъа умут этгенди, алай а эчкичик иерге унамагъанды, атыны аякъларына чырмалгъанча этиб, атларгъа къоймагъанды. Ары бурулса — ары барады, бери бурулса — бери барады, джолуна иймейди.

Озуб кеталмагъанында, джаш ачыуланганды. Сермеб шкогун алыб, акъ эчкиге атханды, эчки да джашны дуу деб юсюнде кийимлерин кюйдюргенди. Эчкичик думп болуб къалгъанды, джаш да ол эл таба кетгенди.

Джаш, джаланлай элге кирирге уялгъанды да, элни кыйырында мазаллы ариу къаланы туурасында тохтаб, тюбюнден ёрге къарагъанды.

Ол къалада уа аны тамада эгечи бла айю кюеую джашагъан дыла. Тамада эгечи къаланы башындан къараб кёргенди, къарнашын таныгъанды. Сора джумушчусуна кийимле бериб:

— Ол джашны кийиндир да бери ал да кел,— деб ийгенди. Джумушчусу да барыб, джашны кийиндириб, къалагъа алыб келгенди. Эгечи къууанганды, къарнашын къучакълагъанды, ийнакълагъанды. Хапар айтышхандыла.

Сора эгечи:

— Кюеуюнг келе болур. Кеси да бир хыны адамды, мен сени джашырайым ансы, ачууланыб кирсе, не болады, не къалады! — дегенди. Айтханыча, джашыргъанды къарнашын.

— Ас-бус ийис, не ийисди? — деб айю киргенди.

— Асдан-бусдан сен келесе, биз не билейик! — дегенди тышыру.

Сора ол айю бир алапат, ариу джаш болгъанды да къалгъанды.

— Къарнашым келсе, не этеренг? — деб соргъанды къатыны.

— Этиб а не этерем! Мал кесерем, той-оюн этерем, эркететирем,— дегенди кюеу да.

— Да ма,— деб, ол къарнашын чыгъаргъанды. Кюеу ийнакълагъанды джашны. Айтханыча, мал кесиб, сыйлаб, той-оюн этгенди.

Алай бла бир талай кюн тургъандыла.

Сора джаш кюеуюне ол джолда тюбеген акъ эчкини хапарын айтханды да, ол не зат эди, деб соргъанды.

— Сен анга тийме,— дегенди кюеу.

Джаш ортанчы эгечине тебрегенди. Бара тургъанлайына, аллына ол биягъы акъ эчкичик чыкъгъанды. Биягъынлай, аллын алыб, джолуна барыргъа къоймагъанды. Болмагъанында, сермеб алыб джаш шкок атханды, эчкичик да аны кийимлерин кюйдюргенди. Кеси да эрлай тас болуб къалгъанды.

Джаш барыб бир элге джетгенди. Сора алай джаланлай элге киралмай, къыйырда бир ариу къаланы тюбюнде тохтагъанды.

Къаланы терезесинден къараб, ортанчы эгечи джашны эслегенди да къарнашын таныгъанды. Джумушчусундан кийимле ийгенди, къалагъа чакъыртханды.

Ортанчы эгечи да къучакълагъанды, ийнакълагъанды джашны. Бир-бирине хапар айта тургъанлай, эгечи:

— Кюеуюнг келир заман болду. Кеси да бир дженгил затды, не болады, не къалады, мен сени джашырайым,— дегенди да джашыргъанды. Бёрю, эшикден кире келиб:

— Ас-бус ийис, не ийис? — дегенди.

— Асдан-бусдан келген сенсе, биз не билейик! — дегенди къатыны. Сора бёрю бир чырайлы, таб джаш болгъанды да къалгъанды.

— Къарнашым келсе, не этеренг? — дегенди ортанчы эгеч.

— Этиб а не этеригем! Ийнакъларем. Мал соярем, сыйларем, той этерем, эркететирем,— дегенди ол да.

Къатыны къарнашын чыгъаргъанды. Кюеу, айтханыча, къучакълаб, ийнакълаб эркететгенди джашны. Къонакълыкъ, той-оюн этгенди.

Былада да бир кесек туруб, кете башлагъанында, джаш, ол джолда аллына чыгыучу акъ эчкини хапарын айтыб: «Ол не зат эди?» — деб соргъанды кюеуюне.

— Сен анга тийме! — дегенди кюеу.

— Энди гитче эгешчигими да бир кёрейим, — деб, джаш джолгъа чыккыгъанды. Келе тургъанлай, къараса — ол биягъы акъ эчкичик аллына сюелиб тура. Биягъынлай, джол берирге унамагъанды. Джаш ары этгенди, бери этгенди — болмагъанды. Сора, ачыуланыб, сермеб алыб шкок атханды, ол да муну кийимлерин кюйдюргенди. Кеси да олсагъатлай думп болуб къалгъанды.

Узакъ да бармай джаш бир элге джетгенди. Джаланлай элге кириб баралмай, къыйырда бир ариу къаланы тюбюнде тохтагъанды. Насыбына, ол къала кичи кюеуюн — тюлкюню — къаласы болгъанды.

Терезеден къараб, джашны гитче эгечи эслегенди. Таныгъанды да эрлай кийимле бериб, джумушчусун чабдыргъанды, кийиндириб, бери алыб кел деб.

Эгечи джашны къучакълагъанды, тансыкълагъанды, ийнакълагъанды. Сора эгечи:

— Энди сени кюеуюнг келе болур, ол дженгил, аман затды. Не болады, не къалады, мен сени джашырайым!

Алай айтыб, къарнашын эрлай джашыргъанды. Ол да аны джашыргъанлай, тюлкю киргенди.

— Ы-хы, ас-бус ийис, не ийис? — дегенди.

— Къайдам, асдан-бусдан келген сенсе, биз не билейик? — дегенди бу да.

Алайда тюлкю бир сейир, ариу, джигит джаш болгъанды да къалгъанды.

— Къарнашым келиб къалса, не этеренг? — дегенди гитче эгеч.

— Айхай, келге эди! Ийнакъларем, эркететирем, мал кесерем, сыйларем, — дегенди кюеу.

Сора ол да къарнашын чыгъаргъанды да келтиргенди.

Кюеу къууанганды джашха. Айтханыча, эркететгенди, сыйлагъанды. Джаш анга да ол акъ эчкини хапарын айтханды, былай да былай, хаман аллымы алады да тохтайды, сора артыбыз алай болады, дегенни айтханды да, ол не зат эди? — деб соргъанды.

— Ол а эчки туююдю; — дегенди кюеу, — Бермез ханны Алмаз кызыды. Сен анга тийме!

Сора джаш:

— Алай эсе, мен аны алыргъа керекме, сен аны бир амалын таб, — дегенди да тохтагъанды кюеуюне.

Сагъыш этгенди да тюлкю кюеу джашха былай юретгенди.

— Аны алыр ючюн, эм алгъа кесинге тулпар ат къуаргъа керексе! Алайда алай-алай барыб, бир къатын барды. Анга салыб бар да, «байталларынгы юч кюнню мен кютейим!» — де. Аны юч

байталы барды да, аланы юч кюнню кюталгъаннга бирини тайын берликди, кюталмагъанны не кесине джумушчу этиб къоярыкъды, неда терен зийданнга атыб иерикди. Юч кюнню кютсенг, ючюнчю кюнню ингиринде юч байтал юч тай табарыкъдыла. Сен эки ариу байталны тайчыкъларын сыла, сыйпа, ючюнчюге уа, ол арыкъ, джапысыз байталчыкъныкъына, тийме да, юсю кир болмагъа къой. Къатын эртденбласында санга ол эки кирсиз тайчыкъны бирин ал дер, сен унама, гитче тайчыкъны ал,— ол санга атлыкъ этерикди.

Кюеу айтхан къатыннга барыб, джаш:

— Амма, байталларынгы юч кюнню мен кютейим,— дегенди.

— Кют, джашым, кют. Алагъа къарар адамым болмай турама. Юч кюнню керекли этмей, ажымсыз къараялсанг, бирини тайын сайлатыб санга берирме,— дегенди къатын.

Эртденбласында джаш, атланы сюрюб, кютерге элден былай чыгъарыр-чыгъармаз атла аллындан думп болгъандыла да къалгъандыла.

Сора олсагъатлай тюлкю джетгенди.

— Атла бирер таш болуб турадыла, сен бар юйге, ингирде келирсе, ингирге дери мен кютейим,— дегенди тюлкю джашха. Джаш кетгенди, тюлкю да кюте къалгъанды.

Сора байталла таш болсала — ол да таш болуб, къая болсала — къая болуб, терек болсала — терек, къум болсала — къум болуб, сюрюб, байталланы бири да ычхыналмагъанды сюрючюден.

Ингирде, байталланы ашхы онгсуз этиб, сюрюб барыб джашха бергенди:

— Ма, элт да джый баугъа! — деб.

Джаш байталланы тас этмей кютюб келгенине къатын сейирсингенди, алай а джукъ айтмагъанды. Кече уа:

«Сиз кесигизни нек хорлатдыгъыз, нек кютдюрдюгюз?!» — деб байталлагъа ашхы урушханды.

Экинчи, ючюнчю кюнюнде да чот алай болгъанды. Тюлкю байталланы бирин да ычхындырмай кютгенди да джашха ингирде бериб тургъанды.

Ючюнчю кюн а ингиринде юч байтал юч сейир тай табхандыла.

Экиси — бир-биринден ариу, тууушлу тайла, бири уа гитче эршичик.

Тюлкю айтханча, джаш эки ариу тайчыкъны сылаб, сыйпаб кюрюшгенди, ючюнчюге уа тиймегенди, юсюн хылы-мылы болмагъа къойгъанды.

Къатын чыгъыб келгенди да:

— Сен сёзюнге толу болдунг, ал сайла да ол ариу тайчыкъланы бирин! — дегенди.

— Маджаллары кесинге къалсынла, амма, меннге бучукъ да боллукъду,— деб, джаш ючюнчю тайчыкъны алгъанды. Аны бермей, бирси тайчыкъланы бирин бералсам деб, къатын кюреш-

генди, алай а джаш унамагъанды да ол хылы-мылы, джапысыз тайчыкъны алыб кетгенди.

Келтириб, башына джюген салгъанлайына — тай бир джылы джетгенча болгъанды да къалгъанды, джауурлукъ салгъанлайына — эки-джыллыкъ, терлигин салгъанлай — ючджыллыкъ, юсюне джер салгъанлай — бешли ат болгъанды да къалгъанды. Секириб джаш юсюне миннгенлей а — джетиджыллыкъ тулпар ат болгъанды.

Сора тюлкю айтханды джашха:

— Энди сен адамлыкъ эталсанг, бу санга атлыкъ этерикди. Мараб турайыкъ да, къыз айлана кетсе, бар да къаласыны ал-лында юч уру къаз. Топрагъын къалау этме да, тегерекге чач, ол эслемезча. Сора кече бар, уругъа джууукъда чегетде букъ. Қыз къайтса,секир да бир уругъа тюш. Сени кѳргенлей, аты кишнер. Қыз чыгъар да къарар. Джукъ кѳрмесе, нек алдайса мени! — дер да атын тюер, ызына кирир да джатар. Олсагъатда сен ол чунгурдан секириб чыкъ да экинчи чунгургъа кириб бугъун. Аты кишнер да, къыз чыгъар. Джукъ кѳрмесе, биягъы атын тюер да кириб кетер. Ючюнчю кере да алай этсенг, ол атына ийнанлыкъ тюлдю, джатыб джукълаб къаллыкъды.

Сора туруб бар да атынгы атына ий. Кесинг а кириб бар да къызы чачы бир орундукуъда, кеси бир орундукуъда болурла — алтын эшмелерин орундукуъ къулакъгъа кючлю байла.

Қыз уяныр да, чачымы ий деб тилер, унама. «Джанымда хамайылымы джаны ючюн, энди сен айтхандан чыкъмазма, ий», — дегинчисине дери бошлама, — дегенди.

Джаш барын да тамам кюеую айтханча этгенди да, къыз: «Чачымы ий!» — деб тилеб, джалбарыб, ариу-эрши айтыб да кѳб кюрешгенди. Джаш иерге унамагъанды.

— Мен сени алыргъа келгенме. «Джанымда хамайылымы джаны ючюн, сен айтхандан чыкъмазма!» — деб ант этмесенг, иерик тюлме, — дегенди джаш.

Бермез ханны Алмаз къызы, джаш айтханча айтыб, ант этгенди. Ол да аны алтын чачын ийгенди.

— Мени бла джашаргъа разымыса? — дегенди джаш.

— Разыма. Сен болмасанг, бѳрк кийген болуб бир адам мени хорлаялмагъан эди. Сен барындан да онглу болдунг, — дегенди къыз.

Сора джашны кюеулерин, эгечлерин да чакъырыб, той-оюн этгендиле, юйленнгендиле. Экиси да ол къалада джашаб къалгъандыла!

49. Эртде заманда

Эртде заманда тамам бай бир кишини бир джангыз джашы болгъанды. Ол байны мюлк джюрютючюсю болгъанды. Ол аны малына-мюлкюне оноу этиб тургъанды.

Джашны атасы къарт, къарыусуз болгъанды да, джашына

айтады: «Джашым, мен энди къарт болгъанма, къарыусуз болгъанма, энди сен кесинге бир джукъ келтириб, юй-кюн бол. Алай а, къатын алма да, джашым, къыз ал».

Джашы, атасы айтханны этиб, юленигенди. Да сора бай джашына: «Джашым, келтиргенинг къатынмыды, огъесе къызмыды?» — деб, экинчи кюнюнде соргъанды.

— Да, атам, бу уа къатынды,— деб, джашы джууаб бергенди.

— Да, алай эсе, аны къой да башханы ал! — деб, атасы джашына айтады. Джаш экинчи къатын алады. Атасы экинчи кюнню эртденбласында дагыда сорады, бу уа къатынмыды, къызмыды деб.

— Да, атам, бу да къатынды,— деб джууаб береді джашы.

— Не этериксе, джашым, муну да къоярыкъ болурса. Қъой да, энтда башха къатын ал! — дейди бай.

Джашны ююнчю алгъаны да къатын болады, алай болса да, атасындан уялыб, къызды деб къояды. Да ол джашны къатыны кюйюз согъаргъа уста болады. Ол кюйюз согъуб, атасы да къууаныб, джашына айтыргъа базмагъан затларын айтханды келинине. Джашым билсе, зырафха джюб къоярыкъды, энди мен къарт болгъанма, мен ёлсем, сиз джарлы болуб, атылыб къалмагъыз, келин, ма быллай-быллай джерде, тирменни тюбюнде кёлде деб, кёб алтыны болгъанын айтханды. Алтынны асырагъан аны мюлк джюрютюучюсю болгъанды. Ол ётюрюгю болмагъан, тюз адам болгъаны себепи, бай алтынын анга асыратханды. Джашны уа ол алтындан хапары болмагъанды. Джашны къатыны да, аны мюлк джюрютюучюсю да ол ишни тахсасын иги билгенди. Аны бла аталары ёлюб кетгенди.

Ол къатын джашха: «Этген кюйюзлерими къайры да элт, ол шахаргъа уа элтме»,— дегенди.

Джаш, кюйюз сата айланыб, бир джолда ол элтме деген шахаргъа джууукъ барыб, кюйюзлени сатыб тебрегенди. Ол элде адамла: «Биз быллай багъалы кюйюзлени къалай алайыкъ, ма алайда бир байны тюкенчиги барды, анга элтсенг, ол алыр, дегенди. Джаш, кюйюзлени алыб, салгъанды да ол тюкенчиге баргъанды. Тюкенчи алайда болгъан кюйюзюн да алгъанды, сора айтханды: «Ююнгю танытсанг, кесим барыб ала турурма». Алай айтыб, салыб биргесине келгенди.

Қъатын, аны кёргенлей, олсагъат таныгъанды алгъын эрин.

— Да, этген кюйюзюнгю мен аллыкъма,— деб, джашха да алай айтыб, экиси да джашаб тебрегенди. Ол эрин къоюб, бу эрине джашыртын джарашыб, табхан маджал джугъун анга къабдырыб тебрегенди къатын. Бу ишни мюлк джюрютюучюсю сезгенди. Ол адам джашха этген артыкълыкъны кёлтюралмай: «Энди сен юйлеринги сат, былайдан кетейик»,— дегенди.

Джаш да келгенди да айтханды: «Энди сиз не этерик эсегиз да, мен юйюмю сатама». Алайда ала, юйлени биз алайыкъ дегенди да, джашха: «Юйлени багъасы неди?» — деб соргъандыла.

— Дорх этерикме, ким кёб берсе, юйлени мен анга бер-
ликме,— дегенди джаш.

Элден адамла джыйылыб, биз быллай бир, биз быллай бир бе-
рейик дегендиле, алай а аз айтхандыла. Қалгъанла тохтагъан-
дыла, мюлк джюрютюучюсю тохтамайын дорха кьошуб тебре-
генди.

Ол къатынны тосу: «Бу аман юйге быллай бир берирге бол-
лукъ тюлдю»,— дегенди къатыннга.

Юйде тюлдю иш, юйню къатында асыралгъан алтын барды, ¹
биз юйню ычхындырсакъ, андан къуру къаллыкъбыз,— дегенди
къатын.

Тосу, тюкенин да сатыб, болгъанын да сатыб, экинчи кюн
келиб, элде тюкенчиледен да, тамбла берирме деб, ёлкюч алыб,
болгъан ачханы джыйыб келгенди. Ол юй кибики он юйню багъа-
сына джетгинчи, мюлк джюрютюучюсю багъасын ёсдюрюб бар-
гъанды да алайда тохтагъанды, джаш да тергеб ачханы кёлуна
алгъанды.

— Энди юйюнгю да сатдын, бюгече былай къал да, ичген,
ашагъан да этейик да, кетербиз,— дегенди мюлк джюрютюучюсю
джашха. Къатынны эри да, тосу да ачха кьошуб, кёб аракъы
алгъандыла. Мал да союб, алайда, кёб ичиб, эсиргендиле. Мюлк
джюрютюучю тосуна да, къатыннга да кёб аракъы ичириб, эсирт-
генди. Кеси уа ичмегенди, джашха да алай кёб ичирмегенди.
Ол къатын а, менден сора алтынны хапарын киши билмейди
деб, бек тынчыктылы тургъанды. Ала тамам бек эсиргенлеринде,
мюлк джюрютюучю, барыб, кёлню сууун башха джары буруб,
кёлде болгъан къайыкъланы да къоратыб, ачханы да алыб кёл-
гъа джыйгъанды да, сууну биягъы кёлге буруб, келиб кеси да
ала бла джатханды.

Эртденбла туруб, баш да тюзетиб, энди сизге ашхылыкъ,
бизге игилик деб, чачылгъандыла. Эртденбла ала кетгенден сора,
къатын, тосу бла барыб, кёлню сууун тыйыб, ачханы излегенди-
ле — джукъ да табмагъандыла. Тамбла берирме деб алгъан
ачхасыны иелери да келиб, тосун буугъандыла.

— Тамбла берирме дей эдинг да, бер энди,— дегендиле.

Берирге кёлден ачха табмай, тосу бла къатын джерге къараб
тохтагъандыла. Ачха табмагъанында, тосу кесин асаргъа башла-
гъанын билиб, кесин асмагъа кююб, къатынны да, эрине этген
аманлыкълары ючюн, туйюб, ёлтюрюб кюйгъандыла. Кеслери
кеслерине айыб эте, нек бергенек бу аман адамгъа дей, даучула
бирем-бирем чачылгъандыла. Алайда эл джыйылыб, къатынны
да, тосун да басдыргъандыла. Мюлк джюрютюучюсю, ол джаш-
ны да алыб, къайтыб юйге келгенди.

— Энди сени ачханг да бар, алтынынг да кесинге къалды,
мен алайым сеннге къатын, огъесе сен кесингми аласа? — деб
соргъанды.

— Кимни сюе эсенг да, сен ал, энди мен кесим къатын алал-
лыкъ тюлме! — дегенди джаш.

— Да сора мени бир кызым барды, энди сен аны ал. Кызы болуму да алайды,— дегенди,— эки кёзю соктурду, эки кёлу чолакды, эки аягы да джокду.

Джаш, не этерге билмей, ол игиликни этген адамга огъай деб кылай айтайым деб, «хо» дегенди. Джашны алыб келиб, атасы кыз болган юге кийиргенди: «Ма мени кызым ма буду!» — дегенди.

Джаш кириб барса, бир ариу кыз, сурат кибик бир зат олтурб турганын кёргенди. Сора джаш сорганды мюлк джорю-тючюге: «Сен кызынга ол сёзлени нек айтдын? Мен былай ариу кызы ёмюрюмде да кёрмегенме»,— дегенди.

— Мен аны ючюн айтдым: кёллары урламайдыла, кёзлери кёрмегенни айтхан да этмейди, керексиз джерде джорюмейди,— дегенди.

Ала ючюсю да бай болуб, бирге джашаб кыалгандыла.

50. Ётюрюк айта билмеген

Бир бай адам болганды. Кеси чырт да ётюрюк айта билмегенди ётюрюк айтханнга уа ийнаныб турганды. Адамла келиб, ёлкюч деб, малын, ачхасын, мюрзеуюн алыб тургандыла, алай бла болганын бошаб кёйгандыла. Сора ол, аллыкларымы джыайым деб, адамлагга айланыб башлаганды. Бири кыачыб кетгенди, бири да отказны басыб кёйганды.

Алай бла, джукъ да табмай, юйюне кыайтыб келгенди да кыатынына айтханды: «Энди биз акъ суусуз кыалыб кетгенбиз. Сабийле уа акъ суусуз болалмазла, бир мадар этерге керекбиз. Тауукларыбызны сатыб, бир саурукъ эчки алсакъ, аны саууб, аны сютчюгу бла кечине барыр эдик, ансы ийнек алыр кыарыубуз джокду. Мен тауукъ алычу адамга сёлешиб келеме, онусун бир тюменден алыргга айтханды, тауукларынгы джый да элт анга. Ачханы кёолунга бергинчи, тауукланы берме.

Кыатын, тауукларын алыб, аякларын да байлаб, алыб барады ол адамга.

— Сабийлени аталары сени бла сёлешгенме дей эди, тауукларыбызны аламыса? — дейди кыатын анга.

— Да хо, хар тауугъунгу бирер сомдан алыргга боллукъма,— дегенди ол адам.— Кыайда, кёрейим, тауукларынгы кёрюзт.

Сора ол, тауукланы алыб, бешисин бир кёолуна, тёртюсюн да бир кёолуна джыйыб, бирин да кыабчыкда кююб: «Бусагъат ачхангы келтирейим»,— деб, кетеди. Тогуз тауукну да арбага атыб кетеди. Кыатын да сакылаб турады, ол бир тауукну да элтирге келликди да, ачхасын да келтирликди деб.

Ол да сакылаб турганлай, эри келеди. «Не болдунг, саталдынгмы?» — деб сорады кыатынга.

— Хо, сатдым, джангыз тауугъум кыалганды, бусагъат ачханы да келтириб, муну да элтирикди,— дейди кыатын.

— Хо, сакълаб тур, тогъуз тауукъну элтирге табса, сени джангыз тауугъунгу не этеди! — деб кыйналады киши. — Да, хыйсабыбыз болмады бизни, энди мен бир мадар этерге тюзел-месем, боллукъ тюлдю хыйсабыбыз, — дейди ичинден киши.

Бир артмакъ да алыб, кесин садакъачыча этиб, садакъа джы-яргъа кетгенди. Сора бир элде бир бай киши ёлгенди деб хапар эшитиб, баргъанды ол элге. Ол юнню таныб, кириб баргъанды. Ёлген байны къатыны чыгъыб, юйюне чакъырыб, аллына аша-рыкъла салгъанды. «Ач болурса, олтур да бир ауузлан», — деген-ди къатын. Сора, къонакъгъа джити къараб, айтады: «Къарайма да, къарт адамгъа ушамайса, сакъат, саулукъсуз да кёрюнмейсе, не кыйынлыгъынг болуб айланаса садакъа джыйыб?»

Ол алай айтханлай, киши да, джалгъан сакъалын бери алыб: «Тюз айтаса, сакъатлыгъым да джокъду, саулугъума да тарыкъ-майма, — дегенди, — алай а санга ушаш бир къатыным бар эди да, ол ёлгенди. Ол элде бизден бай джокъ эди. Къатыным ёлгенинде, болгъан байлыгъыбызны аны ахыратына элтгенбиз да, къатынымы ызына къайтаргъанбыз, аны бла джарлы болуб айланама».

Сора къатын, сейирсиниб: «Аурууунгу алайым, аллай адет дамы барды?»

— Айхай да барды, алтын ачханг бар эсе, элт да, эринги ызына къайтарырса, — дегенди киши.

— Да мен бусагъатдан табхан ачхамы берейим санга, сен бизге алыб келе эсенг атабызны, — дегенди къатын.

— Къачан ёлгенди эринг? — деб сорду киши.

— Бирсикюн, — деб джууаб этеди къатын.

— Алай эсе, тамбла ингирге келтирirme эринги сау-эсен, — дегенди киши къатыннга.

Алай бла къатынны болгъан ачхачыгъын да алыб кетеди. «Мен келгинчи, сен кишиге джукъ айтмай тур, ансы миллет бары джыйыллыкъды», — деб кетеди киши. Къатын, киши кетгенлей, олсагъат, къара кийимлерин да тешиб, джарыкъ болуб, кюлюб-ойнаб айланады. Юсюне да дарий чепкенин, эки аягъына эки мийиктабан чурукъларын кийиб, башына да акъ джаулукъ кы-сыб, харх эте тургъанлай, юсюне къайыны келеди. Келинини алай эте тургъанын кёргенлей, хы, бу энди акъылындан шашыб айла-нады, деб келеди кёлуне. Сора, келинин сынаб, айтады: «Иги этесе, келин, къарнашым ёлгенликге, кьолунгда сабийлеринг бар, рысхынг да кёб, не этесе анга кыйналыб!»

Къатын да айтады: «Айхай да, аллахха шукур, энди не хатабыз барды!»

Тоба-асто, бу былай нек айтады, ишексиз да, бу алыныб айла-нады ансы деб, кёсюне джити къарайды къатынны. Сора къатын джашха: «Джашчыкъ, атынгы алай къой да былай бир кел, мени санга бир зат айтырым барды», — дейди. Джашны юйге кийириб, айтханды: «Тамблагъа дери кишиге джукъ айтма ансы, тамбла ингирге къарнашынг келликди».

Джаш, керти алыннган кѳреме бу деб, келининден кѳоркѳады.
— Айюнге, ѳлген сау болуб кѳргенмисе, алай нек айтаса? —
деб сейирсингенди.

— Ол затны киши да билмейди. Аллах сѳйген бир адам былай-
гѳа садакѳа джыя келди, сора мен, нек айланаса, нек болгѳанса
былай, кѳарайма да, кѳарт да тѳлсе, санынгы сакѳатлыгѳы да
джокѳду, деб соргѳанымда, элни ичинде мени юйюмдегинден иги
кѳатын джокѳ эди да, ѳлдю да, байлыгѳымы барысын алтын-кю-
мюш этиб, элтиб аллахха бериб, кѳатынымы алыб келгенме, энди
юйде тѳрт сабийим ач болуб инджиледи, былай эте, бир кесек
кечинелсем, ол кѳатын саулукуѳдан, менден насыблы боллукѳ
тѳл эди деб, алай айтды да, мен да алтын-кюмюш табханымы
болгѳанын да джыйыб бериб ийгенме, энди тамбла ингирде
кѳарнашынгы алыб келликди, — дегенди.

— Энди ол адам кѳалайгѳа кетди? — деб сорады кѳайыны.

— Ма былай ары кетгенди, — деб, джолун кѳргюзеди келин.

Джетала эсем, иги аманат этейим мен да, — деб, джашны
ызындан сѳреди кѳайыны. Кѳатын да аны ызындан тебрегенди.
Ол адам, артына кѳарай бара болур эди, ызындан сѳрюб келген
атлыны кѳргенди.

— Арабин, не этейим, кѳачыб кѳутулаллыкѳ тѳлме, джете
эсе, ѳлтюрлюкѳду, — деб, кѳоркѳады.

Аллына кѳарагѳанды да, бир сабан сѳре тургѳан адам кѳала-
джюкню ишлей тургѳанын кѳргенди. Чабыб ол адамны кѳатына
баргѳанында, бѳркю джокѳ, башы да чыгыр болгѳанын кѳргенди.

— Не болгѳанды, нек хырылдаб келесе былай, неден кѳача-
са? — деб сорады сабанчы.

— Кѳремисе ол келгенни, андан кѳачыб келеме, — дегенду бу.

— Да бир хата этген болурса, нек сѳреди? — деб сорады
сабанчы.

— Ай юйюнге, чыгырланы башларын кесиб айланады, кѳре-
мисе, мени башымы чыгыры да джокѳду, кѳашхасы болмаса,
«кесеме!» — дейди.

— Да мени башым да чыгырды, мен а кѳалай этейим? — деб,
сабанчы да кѳоркѳгѳанды.

— Энди мен сабан сѳре тургѳанча этейим, сен а терекге
мин да букѳ, — дегенди сабанчыгѳа.

Келген атлы уа ол терекге миниб баргѳанны эслегенди.

— Ой ананг бергенни тѳкген, аманлыкѳчы, тѳш бусагѳат,
башынгы кесерикме! — дегенди.

Терекни башындагѳы да: «Ой, башым сау болгѳанды, бир
кесекчигим барды!» — деб кѳычыргѳанды.

Ол алай этген заманда: «Ой, ол тѳшерик тѳлдю, мени да
джанымы алыб кѳоя эди, кесинг мин терекге!» — дегенди сабан
сѳре тургѳанча этген да.

— Ма, былай тут атны, — деб, кѳайыны, атны башын анга
бериб, джамчысын да тешиб атны юсюне салыб, кеси терекге
ѳрлеб тебрегенди. Олсагѳатдан бу, артмакѳланы да атха салыб,

джамчыны да книйб, атха миниб, думп болуб кетгенди. Къайыны терекге миниб, чыгыр башлыны къагъын-согъун эте тургъанлай, бир атлыны кѣреди. Ол баргъан не болду экен деб, къараса, садакъачыны, атын да алыб, ташайыб баргъанын кѣреди.

— Ой, ой юйюнге, ол алтын-кюмюшню алыб, ахыратха элтирикме деб айланган сен тюлмюсе? — деб сорады терекдегине.

— Огъай, андан мени хапарым джокъду, ол чыгырланы башын кеседи деб айтхан эди да, мени башым сау болуб баралды! — деб, башын кѣргюзеди.

— Ой, башынг къурусун сени, башынг да, сен да къуруб къалыгъыз, аманлыкъчыны ийдирдинг да къойдунг. Аны бла тилинг бир болуб этген болур эдигиз, — дегенди. Къайтыб элине бара тургъанлай, къатын тюбегенди да: «Джетдингми, джашчыкъ?!» — деб соргъанды.

— Хо, мен да джамчымы да, атымы да бериб келеме, — дегенди къайыны.

— Иги этдинг, тамбла келлик болурла, атха да кѣзюу-кѣзюу мине, — дегенди.

Алай бла ол ѳтюрюк айтмаучу адам бек бай джашаб тебегенди, алай а бир кюн суу къобуб келгенди да, юйю, рысхысын да алгъанды да кетгенди. Сора ол адам: «Не къыйналса да, адам ѳтюрюк айтыргъа керек тюлдю», — дегенди.

51. Юч къарнаш

Эртде-эртде, эртделеде, бизни аталарыбызны аппалары да сабийчикле болгъан заманда, бир киши джашагъанды. Аны юч джашы болгъанды. Бир кюн ол кишиге ауруу тийгенди да, киши ѳлгенди. Джашлары уа артында къалгъандыла.

Тура тургъандыла да бир кюн тамадалары хайыргъа деб кетгенди. Бара-барыб бир ханнга джалгъа джарашханды. Кесаматлары былай болгъанды: джалчы ханны алдаб, алдаудан тойдурса, хан джюз эшек да, джюз эшек джюгю будай да берирге, алдаб алдаудан тойдуралмаса уа, хан джалчыны сыртындан къайиш алыргъа.

Джарашхандыла. Джалчыны баллы-джаулу хантла бла сыйлагъандыла, джатдыргъандыла. Ол арыб, инджилиб айланган адам, тоюб тынчайгъанында, джукълагъанды да къалгъанды. Эртденбласында хан тургъанды да, джалчыны сыртындан къайиш алгъанды да джибергенди. Келгенди джалчы юйюне. Ол келирге, андан хапары да болмай, ортанчылары кетгенди. Ол да аныча болуб, сыртындан къайиш алдырыб къайтханды.

Эм артында кичилери джолгъа чыкъгъанды. Айлана-айлана, ол ханнга баргъанды. Баргъанды да анга джалгъа джарашханды. Хан муну бла да, ол тамада къарнашы бла этгенча, аллай кесамат этгенди. Кеч болгъанды. Баллы-джаулу ашарыкъла этиб келтиргенди. Джаш а: «Манга чий сют беригиз», — деб, чий

сютден бир тогъугъанды ансы, джукъ ашаргъа унамагъанды. Тёше-мёше орунла этгендиле. «Джат»,— дегендиле. Джаш унамагъанды. Агъач тапчаннга джатханды. Къарны ауруб, тынчлыкъсыз болуб, кёзюне джукъу да келмегенди.

Энди джалчы джукълады деген заманда: «Джалчы, башла»,— деб, хан акъырын шыбырдагъанды.

Джалчы уа, эрлай эшитиб: «Да, хан, аны алдай эсем, мен сени къабайым,— деб, башлагъанды,— бир джыл бир элге эшек кютерге джалгъа джарашхан эдим. Эшеклени бек иги кютюб, халкъ да махтаб турдум. Бир кюн а кюн да исси, мен да айлана бардым да, бир битмеген забаны джанында бир туумагъан къоянны бир ишленмеген шок бла уруб ёлтюрдюм. Олсагъат огъуна сойдум да ичин-башын этдим, ол къояндан юч чулгъам бла джарым джау чыкъды. Мени уа эки къауум чабырым бар эди да, юч чулгъамын юч чабырыма сюртдюм, тёртюнчю чабыргъа уа ол джарым чулгъамны сюртдюм, сора ол чабырым а, манга ала тенгли сюртмединг деб, ёпкелеб кетди...

— Энди тойдум алдаудан, джукълама къой — дегенди хан, алай болгъанлыкъгъа джалчы дагъыда къоймай, тебретгенди:

— Хан, мен аны алдай эсем, сени аманынга къарайым. Мен, ол абирек кетген чабырны джарашдырама деб, ызындан барыб, энди къоян ёлтюрсем, сеннге артыкъ сюртерме деб, джалыныб кючден-бутдан джарашдырыб къайтыб келгенимде, эшеклерим къойгъан джеримде джокъ тура эдиле. Алайына излеб, джер тентериб тебретим, къарамагъан джерим къалмады. Айлануб келиб, мени да олтургъаным болду, анам да меннге кюнорталыкъ алыб келди. Анам да: «Джукъ аша, джашым»,— деб гырджынны сындыргъаны болду, мен да анамы къырыу ийнесин башындан алыб, джерге чанчыб, юсюне миниб къарадым. Къарасанг — алайгъа къара, эшеклерим Минги-Тауда буз джалай тура эдиле. Къараб-къарагъынчы эшеклеге джетдим. Буз бузаргъа токъмагъым болмагъаны себебли, башымы тартыб алыб, уруб бузну бузуб, эшеклеге суу ичириб, бирине да миниб келгенимде, анам: «Джашым, эндиге дери къайда эдинг?» — деб сорду. Мен да анама джууаб этгинчи, къарагъанымда, къоянны къанындан ийисгеб, Къара-Алийни къара эшеги къара ат болуб тура эди. Къара-Алий да дауур-суюр эте, меннге ат керек туюл эди, эшек керек эди деб.

Алайда, Къара-Алийге сёлешеме деб, къарагъанымда, башымы Минги-Тауда унутуб келе тура эдим. Не этерик эдим, эрлай чабарма да Минги-Таугъа барырма. Андан башымы орнуна салыб келирме да Къара-Алийге да джалынырма да атны алдырырма,— деб, джалчы, ханны хурулдагъанын эшитиб: «О хан!» — деб къычыргъанды. Хан илгениб уянганды. Сора джалчыгъа урушханды.

— Хан, мен кесаматымы толтурама, сен не тукъум ханса,— деб, джалчы да айыб этгенди.

Сора хан, тилеб: «Сени аллахынг бла сенден тилейме, джукъ-

ла, тойгъан огъай, башым бла да бардым. Танг атханлай, эшек-леринги да, будайларынгы да берирме», — деб, джалчыны тохтатханды. Джукълагъандыла. Танг атханды. Джюз эшеки будайдан джюклеб, хан, кесаматыча, ашыргъанды. Джаш, эшеклерин да сюрюб, келе-келе келгенди. Сора эшекле арыгъандыла. Ичлеринде уа бир харам эшек болгъанды. Сора ол айтханды: «Энди бу джангыз адам бизни къайсы бирибизни джюгюн тюзетиб къолундан келликди. Джюклеригизни оюгуз. Сора солурсуз, ансы ёлебиз», — дегенди.

Эшекле, кертда деб, джюклерин оюб башлагъандыла. Джаш а аланы тюзетиб къорешмегенди. Чабыб барыб алларын тыйгъанды. Бар алайына бир джолоучу тубегенди.

— Джол болсун!

— Ой, сау бол.

— Қъайры бараса?

— Юйюме барама.

— А марджа, юйюнге бара эсенг, — дегенди эшеклени иеси, — Бизни юйге бар да, мени юй бийчем къарны бла къалгъанды. Ол, насыб болуб, джаш табса, ол джаш уллу болуб, къатын алыб, аны къатыны да джаш табса, ол да уллу болуб, къатын алыб, аны къатыны да джаш табса, алай бла джюз атагъа айлансала, джюзюсю да келсинле, ансы мен джангыз болганма да, бу эшеклени сюрелмейме, — дегенди.

Аны уа харам эшек эшитгенди да айтханды: «Энди ол джюз атагъа айлангынчы, биз чириб, сюегибиз да къалмаз, андан эсе, джюгюн тюзетген-тюзетген барыргъа къорешигиз, эртде къыйынлыбыз», — дегенди. Джаш а, эшеклени халларын ангылаб, оюлгъанларын тюзетиб тебегенди. Ала да барыргъа къорешиб, сора юйге келгендиле.

Аны кёрмегенибизча, хатадан, палахдан къурулай къалайыкъ.

52. Аджи-Беджи тауруху

Эртде-эртде бир элде бир джарлы киши бла къатыны джашагъандыла. Аланы бир джашлары болгъанды. Ол джашлары, ханны къызына, келечилик айт деб, анасын къоймагъанды да, ханнга ийгенди. Анасы ханнга бара-келе тургъанды, айтыб къояргъа уа къоркъгъан этгенди. Бир кюн хан джумушчуларына айтханды:

— Ол джарлы къатыннга къойну ичин, башын беригиз да барма къоюгуз!

Къатын, ханны алай айтханын эштиб:

— Багъалы ханыбыз, алтын этегинге башым къор болсун, мен сизге аллай умутлу болуб келмейме, мени джашым ийгенди. Ханны къызын меннге алмасанг, боллукъ тюлдю! — деб джанымы джашаргъа къоймайды, кеч мени бу сёзлени сеннге базыб айтханымы, — дегенди.

— Сен джашынгы кесин меннге бир кёргюзт,— деб хан, ачыуланмай, алай айтханды.

Къатын, юйюне келиб, джашын ханнга ийгенди. Ханнн кызын алама, деб, башымы алдырыргъаы тебрeдим эке,— дей, джаш салыб къалагъа келгенди.

— Къайдан келесе, не керекди, ашхы улан! — деб соргъан-ды хан.

— Башха кереклим джокъду, кызынгы манга берсенг деб, атасы эски юйюнден келеме,— дегенди джаш.

— Кызымы санга берейим, сен Аджи-Беджини оюнларын-дан меннге ючюсюн кёргюзтсенг,— деб хан джашха джууаб бергенди.

— Ол Аджи-Беджи дегенинг не затды? — деб соргъанды джаш.

— Эл кыйырында бир къарткъуртха барды. Барыб анга сорсанг, ол айтыр.

Джаш, къаладан чыгыб, салыб къарткъуртхагъа барыб: «Эй!» — деб кычырады. Къарткъуртха акъырын атлай чыгъа-ды.

— Кюнюнг ашхы болсун, амма! Аджи-Беджини къайда джашагъанын сорургъа келгенме санга.

— Аджи-Беджи ол тёбеде джашайды, алай а кесинг жангыз барма, атангы ала бар. «Ой, Аджи-Беджи!» — деб кычырса-гъыз, тёбени тюбюне барыб, Аджи-Беджи чыгъар, сиз да сора хапарыгъызны айтырсыз.

Джаш, юйюне барыб, атасын да алыб тёбени тюбюне келеди, сора:

— Эй, Аджи-Беджи! — деб кычырады. Тёбе эки джарылыб, ичинден бир къара киши чыгыб:

— Не керекди? — деб соргъанды.

— Бу джашны окъут деб келгенбиз,— дегенди джашны атасы.

— Окъутайым, джашынгы мында къой, джыл кёзюне келирсе да элтирсе.— Атасы да ызына къайтады. Аджи-Беджи бла джаш, тёбени эшигин ачыб, кириб кетедиле.

Тёбени ичинде бир ариу кыыз тура. Аджи-Беджи, джашны кызыны къатында къоюб, кеси эшикке чыгыб кетди. Сора кыыз джашха айтды: «Къалай тюшдюнг сен муну къолуна? Муну къолундан адам сау чыкъмайды. Алай болса да, мен сеннге юретейим. Бу сени, тюшюнгде болмаса, тюнюнгде окъутурукъ тюлдо. Санга соргъан заманда ол билдингми деб сорлукъду, сен да анга «окъутмайса, сора не билликме?» — деб къоя тур.

Джаш сау джылны ол кыыз юретгенча этиб турады.

Алай бла джыл кёзюне джетгенди да, джашны атасы келген-ди да тёбени тюбюнден:

— Эй, Аджи-Беджи! — деб кычыргъанды.

Сора Аджи-Беджи, тёбени эшигин ачыб, джашны да алыб чыкъгъанды. Аджи-Беджи, кёз-къаш бермей, джашха деб келген

эсенг, бир джукъ да билмейди, кетер муну менден! — дегенди.

Атасы, кыйналса да, джашын да алыб, кетиб тебрегенди.

Элни кыйырына джетерге, джаш атасына:

— Атам, мен чарыгъымы бауун бир кысайым! — деб, артха мурукку этиб, бир алаамат тору аджир болуб, атасыны аллы бла озгъанды. Экинчи кере уа:

— Атам, эшикге бир чыгъайым! — деб артха къалыб, бир алаамат бугъа болуб, атасыны аллына чартлаб чыгъыб, атасын сейирсиндиргенди.

Ючюнчю кере:

— Суу ичейим! — деб артха къалыб, бир алаамат ёгюз болуб, атасыны аллы бла ётгенди.

Алай эте юйлерине джетгендиле. Атасы, сейир-тамаша болуб, къатынына хапар айтады:

— Ай анасыны, мен джолда бир сейир алаамат малла кёрдюм, шо ала бизникиле болуб къалсала, къараб-къарагъынчы биз байла сукъланырча бай болур эдик.

— Атам, кёрдюнгмю ол малланы? Сен кишиге джукъ айтма, ала бары да менме, скойсенг, он мал боллукъма, мен ат болайым, сен ма бу нохта бла тагъыб, мени базаргъа элт, кесими багъам чакълы эки-юч берселе да, нохтаны сатма.

Джаш бир алаамат тору ат болгъанды, атасы да, башына нохтаны салыб, базаргъа элтиб сатханды. Экинчи кере джаш бир ариу ёгюз болуб, атасы аны да сатханды. Ючюнчю кере алаамат ийнек болуб, атасы да элтиб базарда аууз мардасына сатханды. Алай бла ол джарлы киши бек бай болгъанды. Сора бу джашны хапарын Аджи-Беджи эшитгенди. Ол малланы алгъан адамла уа ингирде элтиб аланы баугъа джыйсала, малла эртден-бласында джокъ болуб тургъандыла.

Бир джолда джаш бир алаамат къочхар болгъанды да, атасы базаргъа башындан тагъыб алыб баргъанды. Олсагъатлай Аджи-Беджи джетиб:

— Бу къочхарны багъасы неди? — деб соргъанды. Ол кишини айтхан багъасына сёз салмай, къочхарны сатыб алгъанды. Сора киши башын тешиб, нохтаны алыб тебрегенлей, Аджи-Беджи къоймай, зор бла, къочхары чакълы бир-эки багъа бериб, нохта бла алыб барыб, юйюнде ол къыз тургъан джерге такъгъанды. Аджи-Беджи бычагъын билерге эшикге чыкъганлай, къыз къочхарны бурнуна илячинни тюгюн ийисгетгенди да, олсагъатлай къочхар, илячин болуб, учуб кетгенди. Аджи-Беджи да, къартчыгъа болуб, ызындан сюргенди. Экиси да бир-бирин сюрюб, ханны къаласыны башында юч кюн бла юч кечени джагъалашыб къазауат этгендиле. Хан да сейирсиниб, къараб тургъанды. Экиси да арыб, хан къаланы эшигин ачханлай, илячин болгъан джаш, бир алтын фес бёрк болуб, ханны орундукъ къулагъына тагъылгъанды.

Аджи-Беджи, бир алаамат тепсеучю болуб, юч кюн бла юч

кечени ханны кьаласында той-оюн этгенди. Сора кетиб тебрегендинде, хан:

— Бек сау бол, кёзюбюзню ачдын, не берейик, не бла разы болурса? — деб соргъанды.

Аджи-Беджи айтханды:

— Ол орундукъ кьулакъда алтын бёркню берсегиз, башха зат излемейме!

Сора хан:

— Да бу бизники тюлдю,— деб, бёркню кьолуна алыб, Аджи-Беджиге узатханлай, бёрк тары болуб, джерге кьуюлуб, Аджи-Беджи да тауукъ болуб, тарыны чёблеб кетгенди. Сора Аджи-Беджи кетгенлей, кьаланы тьобюнде жарылгъанына тьюшюб кьалгъан бир тары бюртюкчюк ол джаш болуб, чартлаб чыкьгъанды.

— Аджи-Беджи оюнларын кеси кьаланга келиб кёргюзтюрча огъуна этдим. Да, хан, мен борчумдан кьутулдум, энди кьызы меники болур? — деб, джаш ханнга кьолун узатханды.

Хан, сагъышлы болуб:

— Сен сёзюнге ие болгъанса, алай а кьызы кесине сорайыкь,— дегенди да кьызы чакътыргъанды. Ханны кьызы, атасына къараб:

— Сени этген оноунга мен разыма, мындан джигит джаш сени кьалангы эшигин ачыб кирмегенди, таукеллиги бла ол барыб сени кьызынгы тилегенди, Аджи-Беджини юйюнгде ойнатханды. Алай а сенден тилегим барды,— дегенди.

— Айт, кьызым,— дегенди хан.

— Сен «кьызымы жарлы джашха бергенме» деме. Дунияда акъылдан багъалы джокъду да, ол акъылы бла бу кьалада джашагъанланы барындан да онглуду.

Хан разы болады, джаш бла бир-бири кьолларын тутадыла.

Экинчи кюн джаш, барыб Аджи-Беджини тёбесинде тургъан кьызы джесирликден кьутхарыб, ханнга алыб келеди. «Мени насыблы этген ма бу кьызды, энди сен муну кесинги кьызынгы орунда кёр»,— деб, кьалада кьоюб кетеди.

Аны кёрмегенибиз кирик, ауруу, талау да кёрмей кьалайыкь.

53. Ашыкь

Эртде заманлада бир элде жарлы кьатын джашагъанды. Аны бир джашы болгъанды. Ол джаш жарлы джаш болгъаны себебли, аны киши алай толу акъыллыгъа санамагъанды.

Ала джашагъан элде ханны уа бир алакат кьызы болгъанды да, ол джаш бир кюн кьаллайла эсе да кьызы кёргенди. Сора ол кюнден башлаб: «Барыб ханнга келечилик айт!» — деб, джаш анасына тынчлыкъ бермегенди. Анасы барыб ханнга айтыргъа уялгъан да, кьоркыгъан да этгенди, кюн сайын тюрю-тюрю сылтаула этиб, башын ала тургъанды.

Бир кюн джаш, анасын кьоймай, ханны кьаласыны кьатына

алыб барыб, тилегими ханнга айт да манга джууабын алыб кел,— деб, кеси да алай тохтаганды.

Джарлы къатын, не этерин билмей, къабакъ эшикден кириб сирелгенди. Сора аны алгъа атларгъа базмай тургъанын хан эслеб, чакъыртханды да:

— Не керек болуб келгенсе? — деб соргъанды. Джарлы къатын, уялыб, буюгъуб, джунчугъандан, къоркъгъандан ауузуна сёз тюшмегенди. Алай болса да хан къоймагъанды:

— Не керек эсе да, уялмай айт,— дегенди. «Джаным, кёжюм, мен бир болмазлыкъ иш ючюн амалсыз болуб келгенме»,— дегенди къатын.

Хан: «Мени сёжюм мени адамларыма джорукъ болургъа тыйыншлыды. Мен санга айт дейме, айт»,— дегенди, сора къатын:

— Мени акъылдан мусхам бир джашым барды, ол, сизни къызыгъызыны тиле деб, къоймай, къондурмай айланады. Бир талай кюнден бери тюрю-тюрю сылтаула этиб кечинген эдим. Бюгюн а къоймай биргеме келиб, орамда сакълаб турады. Кёлюгюзге не келир деб, айталмай тура эдим,— дегенди. Сора хан, джарлы къатынны болушлусун толу ангылаб:

— Да аны ючюн уялма, сен — келечисе, сени терслерге болукъ тюддю. Джашынга уа айт: Манга Ашыкъны оюнларындан бир оюн кёргюзсе, мен, аны джарлылыкъына, акъылына да къарамай, къызымы берирме,— дегенди.

Джарлы къатын, джашын башын алгъанына эмда ханны урушмай ийгенине къууаныб, орамгъа чыкъса, джашы орамда сакълаб тура. «Не айтады?» — деб, ол анасына къадалды. «Ашыкъны оюнларындан оюн кёргюзсенг, берликме деди»,— дейди. «Ашыкъ деб кимге айтады?» — деб соргъанды джаш. Къатынны уа андан хапары да болмагъанды, ханнга сорургъа да эсгермегенди. «Билмейме»,— дегенди.

«Хайыр»,— деб, джаш, ол кюн огъуна юйюне барыб, къуралыб, джолгъа чыкъгъанды. Элден чыкъгъандан сора, кёб заманы айланыб, ахырында Ашыкъны билген адамлагъа да тюбегенди. Алай а, аланы берген хапарларына кёре, Ашыкъ уллу билими, хыйласы эмда амалы болгъан адам болгъанды. Андан юрене, окъуйма деген адамгъа огъай демегенди, алай а, адам юрениб бошаса, ол юретген адамын сау джибермегенди.

Излей-излей барыб, джаш Ашыкъны табады. Ол баргъан кюн Ашыкъ юйюнде болмай, юч къызы юйде табыладыла да, эм гитче къызы тюбеге: «Нек келгенсе?» — деб сорады.

«Ашыкъны оюнларына юренирге келгенме»,— дейди. Сора къыз, муну харамлыкъы да болмагъанын, джукъну да джашырмагъанын билиб, джазыкъсыныб, сен андан не кёб затха юренсенг да, билдим деб айтсанг, Ашыкъ башынгы кесерикди, сен аны хар соргъанына билмедим де да тур,— деб юретгенди. Сора Ашыкъ да келгенди. Ашыкъ джашны юч ай чакълы бирни тюрю-тюрю хыйлалагъа юретиб кюрешгенди, алай а, хыйлалыкълар

рыны ненчасын юретсе да, «билдингми?» — деб сорса, джаш: «Огъай, билалмадым», — деб тургъанды.

Ашыкъ, аны алай айтханына толу ийнаныб, акъылы мусхам болуб билала болмаз, деб мурат этгенди. Сора Ашыкъ: «Сен болумсуз зат, джукъгъа юренеллик тюлсе», — деб, джашны кыыстаб джибергенди.

Джаш, анасына келиб: «Анам, мен бир алаамат къочхар болайым, сен мени базаргъа элт да сат, алай а баш баууму берме», — деб, анасын юретгенди. Эртденбла, айтханыча, джаш бир алаамат къочхар болгъанды, анасы да базаргъа башындан тартыб алыб баргъанды. Къочхарны сейирлигин кёрюб, халкъ басыннганды. Къатын къочхаргъа айталгъан багъасын айтханды, алай болса да алыучу табылгъанды. Къатын, джашымы сатдым деб, мыдах болуб, юйюне келеди. Кёб мычымай, джашы да ызындан келиб къалады.

Экинчи базарда да джаш бир алаамат бугъа болады, алай а башха джерни базарына элтирге керек болады. Биягъы джаш башында баш бауун иймезлигин анасындан тилейди. Ол базарда да бугъаны хыйсабсыз кёб ачхагъа сатады, алай а биягъы джаш узаймай юйге келеди да къалады.

Джаш халкъны алдаб айланнганын Ашыкъ эшитиб, бир кёрсем деб, излеб, базарланы аралаб тебрейди. Ючюнчю базарда да джаш анасына:

«Анам, бу джол мен бир алаамат аджир болайым, элтиб сат, алай а бек сакъ бол, башымда нохтамы джибериб къоярса», — деб аманат этгенди.

Анасы аджирни алыб энтда бир базаргъа баргъанды. Эл басыныб, аджирге сейир болуб, сукъланыб, багъасына келиширге кюреше тургъанлай, бир адам джетиб:

«Къой, эгечим, аджирге айтырыкъ багъангы айт, не десенг да, берликме», — деб тохтагъанды. Къатын айталгъан багъасын айтса да, ол адам, чыгъарыб бериб, аджирге мингенди. Къатын: «Нохтам!» — деб кычыргъанды.

«Ма нохтанг», — деб, нохтаны бермей, къатынны къолуна ачханы тутдуруб, аджирни чабдырыб кетгенди. Ол адам Ашыкъ кеси болгъанды. Аджирни юйге алыб келиб, кызыларына: «Терк бычакъны чыгъаргызыз!» — деб кычыргъанды. Кызылары, джашны табыб келгенин билиб, джазыкъсыннгандыла. Сора бычакъны джашырыб: «Табмайбыз!» — дегендиле.

Ашыкъ, ачыуланыб:

— Ма былай келигиз, муну тутугъуз, мен кесим излейим, — дегенди. Гитче кызы чабыб келиб аджирни тутханды. Ашыкъ бычакъ излерге юйге киргенди.

Къыз, туталмагъанча этиб, аджирни ычхындыргъанды. Сора атасына кычыргъанды. Олсагъатдан Ашыкъ, андан да иги бир аджир болуб, аджирни къуугъанды. Сора джашны джетерге теорегенлей, джаш чыпчыкъ болуб учханды. Ашыкъ да илячин болуб, аны сюргенди. Чыпчыкъ, келиб, ханны босагъасында бир

терекге кѡнуб, бир кѡзыл алмачыкѡ болуб кѡалгѡнды. Сора илячин, алмагѡ кѡнаргѡ ханны кѡараууллары атадыла деб кѡоркѡуб, эрлай хаджи болуб, ханнга келиб:

— Ауругѡн адамыбыз бар эди да, сени тереклеринги алмасы джарарыкѡды дегендиле да, аны ючюн келгенме,— дегенди.

Хан: «Кѡайсы терекден суйсе да, беригиз» — дегенди. Сора кѡайсы терекди дарман? — деб, аны билир ючюн, Хан да, кѡатыны да, кѡызы да кѡараргѡ бачхагѡ киргендиле. Хаджи, ма бу терекден деб, кѡргюзгенди. Терекни кѡагѡ тебregenлей, кѡызыл алмачыкѡ терекден чортлаб, тѡнгереб ханны кѡызыны кѡатына келгенди. Ханны кѡызы, алманы алыб, ууучуна кѡысханды. Хаджи, башха алмалагѡ эс бѡлмей, кѡызыны кѡолундагѡы алма керекди,— деб тохтагѡнды.

Кѡыз: «Башхаланы алсанг да, джетер, мен да бир алмачыкѡ ашагѡнлыгѡыма, джукѡ да болмаз»,— деб, берирге унамагѡнды. Хаджи хандан «дарман алманы берсин»,— деб тилегенди. Сора хан да, ханны бийчеси да:

— Бу адам ауругѡннга дарманнга излейди, бер, башха алмала кѡбдюле, ашарса,— деб тохтагѡндыла. Кѡыз, ачууланыб, алманы Хаджи таба атыб джибергенди. Алма, тѡнгереб кетмей, тары болуб, тѡгюлюб кѡалгѡнды. Олсагѡатдан Хаджи да, тауукѡ болуб, чѡблеб тебregenди. Сора тары, бир джерге джоппучукѡ болуб, бир джылтырауукѡ ийне болуб кѡалгѡнды. Энди тауукѡ, ийнени джуталмазча болгѡанында, хаджи халы болуб, ийнеге суурулгѡнды. Ханны уа аллында эт кѡазаны кѡайнай тургѡнды. Халкѡ, сейирсиниб, не болгѡанын билмей тургѡнлай, олсагѡатдан ийне отну арасы бла халыны да суйреб ѳтгенди. Сора халыны от кюйдюруб кѡойгѡнды. Олсагѡатдан ийне, джаш болуб, ханнга:

— Хан, Ашыкѡны оюнларын кѡрдюнгмю? Мен сен айтхан затны этдим, энди сен да сѡзюнге ие болсанг, кѡызынги меннге бересе,— дегенди.

Асыры сейирсиннгенден, хан сѡз да салмагѡнды, кѡызы да «разыма» дегенди. Сора кѡалада уллу той-оюн да башланады. Аланы тойларында мен да болдум, ол кѡууанчха асыры сейир болуб кѡарагѡндан, ашар-ичер заман табмадым ансы. Анда мен кѡрмеген не сейир оюн кѡалды дейсе. Ашыкѡны юч кѡызы да ол тойгѡ келиб зауукѡ эте эдиле.

54. Тулпар джаш

Саулай халкѡгѡ белгили бир тулпар джаш болгѡнды. Ол эки кѡатыны бла бир кѡалада джашаб тургѡнды. Атына суу ичирлик болса, тулпар джаш атны, ташны атханча атыб ийиб, бир тауну тюбюнде суу чыгѡ тургѡн джерге, ат алайгѡ тюшгюнчюн, атдан алгѡ джетиб, атын хауадан, тобну тутханча, тутуб, суу ичириб, дагѡыда атыб ийиб, ол джетгинчи, кѡалагѡ

джетиб, хауадан тутуб, баугъа джыйыб тургъанды. Къатынларына да:

— Кѳремисиз, къалай кючлюме! — деб махтана тургъанды. Бир ариу, ачыкъ кюн, биягъынлай атына суу да ичириб, эки къатыны да бир джерде тургъанлай, айтханды: «Дунияны башында менден батыр болурму?»

Уллу къатыны:

— Джокъду сенден батыр, — дегенди.

Гитче къатыны уа:

— Алай батыр эсенг, былай ары бир атланчы, — деб, къолунда къаурачыкъ бла кюн чыкъгъан джанын кѳргюзгенди. Джаш, тюз къалай ары болгъанын къайтарыб сормагъанлай, къатын айтхан затдан къалай къоркъуб къалайым деб, атына да миниб, бар да бар, бар да бар, бир дангыл тюзю къыйырына джеталмай, аты да, кеси да соругъуб, тохтагъандыла. Чибин учхан эшитилрча, алай тауушсузду тѳгерек. Сора джашны джюреги бу болумну джаратмай, къоркъаракъ да болгъанды.

Ол да алай тургъанлай, узакъдан, чибинчикча, къаралдычыкъ кѳрюннгенди. Ол къаралдычыкъ бир кесекден къанатлы тенгли, дагъыда бир кесекден кюйча кѳрюннгенди, андан, иги къараса, эки джаны да къаралыб, ыз болуб келеди. Иги джууукъ келиб тюбешгенлеринде — бир атлы, эки джанында къаралыб келген джер а — ат атлагъан сагъатда кырдыгы бла кулдаланы къобарыб, атылдырыб баргъаны. Джаш, сейир да болуб:

— Ый, не эте эсенг да, мени да биргенге ала бар, аджашыргъа башлагъанма, — дегенди.

— Кюй мени, джанымдан безген бир джарлыма, — деб джууаб бергенди да атлы, тохтамагъанлай джолу бла узайгъанды да кетгенди. Алай а джаш ызындан къуугъанды:

«Ала бар, ала бар мени да!» — деб къычырыкъ этгенди. Болмагъанында, атлы, тулпар джашны белибаууна гитче бармакчыгъын илиндириб, кѳлтюрюб ат артысына олтуртханды, сора ол барыу бла бара-бара, джерни этеги былайы болур деген бир джерге джетиб, бир кѳкбаш юйлеге тюбегендиле. Атлы атындан тюшгенди да айтханды джашха:

— Мен бу юйге киреме, сен атымы башын кючлю тутуб тур да, къычырыгъым чыкъса, нерсе, кесинг да аллах айтханны кѳрюрсе, къычырыгъым чыкъмаса, атны иймей тур, — деб, къолуна бир къаманы алыб, къалгъан сауут, шкок-ѳнге дегенча затларын юсюнде къоюб, ол юйге киргенди. Джаш, атны да тутуб, тынгылаб тургъанды, таууш чыкъмагъанды.

Бираздан атлы бир эмегенни башын, богъурдагъына бармагъыи илиндириб, алыб келгенди джашны къатына. Эмеген башны атны къанджыгъасына тагъыб, джашны да, биягъынлай, гитче бармагъына илиндириб, ат артысына миндириб, дагъыда бир юйге барыб, атын джашха тутдуруб, атлы, андан да бир эмеген башны алыб чыкъгъанды; дагъыда атлы, арлакъгъа барыб,

бир юйге кириб, джашха да биягъынлай айтыб, ючюнчю да бир эмеген башны алыб чыгъады, къаны да агъа.

Атлы, атына миниб, джашны да ат артына алыб, барыб-барыб, бир джантакъ сыртланы, дуппурланы да юсю бла озуб, бир джерде тохтагъандыла, сора джашха:

— Бар, чыгъанакъла кес да кел,— дегенди. Ары дери уа селешмей келиб тургъанды. Джаш, къамасы бла чыгъанакъла кесиб, келтюрюб келгенди. Атлы, чакъгъычы бла къуу къабындырыб, от этиб, алайда ол юч баш сюекни кюйдюрюб, кюлюн кёкге учуруб, дагъыда джолгъа чыгъыб, бара-бара тамам ахырларына таяныб, бир мийик хунагъа джетедиле. Ол хунаны бир уллу къабакъ эшиги болады, бир да гитче къабакъ эшиги болады. Ол къабакъ эшикте тюшюб, атлы айтады джашха:

«Ма энди, бу шок, атны юсюнде къалгъан сауут-саба да, ат да сени болсунла, бар, сеннге — игилик, меннге уа — ашхылык!» — деб, къабакъ эшикден ары кириб, эшигин этиб кетеди. Джаш: «Бу атны меннге бериб къалай къойду?.. нек этди эке былай?» — деб, атны къоюб кетген адамны ызындан, узаймай, ол кирген джерлеге бу да кириб барады.

Кириб барса, юйде, орундукъну юсюнде бир ёлюкню кёреди, ёлюкню юсюнде, эки узун чачы джерге тие, бир тишируу. Ол тишируу (ол атлы болгъанды) къаманы кёкюрегине уруб, ызына да алмай, джан бере башлагъанына джаш джетеди. Сора ол тышыруу айтханды джашха:

«Мени бла кюрешме да, бу ёлюкню джанына тюзет да къой»,— дегенди. Андан арлакъ барса тулпар джаш — дагъыда бир юй, юйню ичине кирсе, орундукъ юсюнде ёлюк: Алай этиб бир-бири ызындан тогъуз юйге киргенди — тогъуз юйде да орундукъланы юслеринде ёлюкле кёргенди.

Тогъузунчу юйде уа бир къатын, къолунда да къыптысы бла, олтуруб, «гыттай-гыттай» деб джылай, сарнай тургъанлай, Тулпар джашны кёргенди, аны кёргенлей, къыптысын кеси кесини ичине уругъа деб былай керилирге, джаш къолундан тутуб, къыптыны, урдурмай, сыйыргъанды. Джаш къарт къатынга:

— Бу не ишди? Хапарынгы айт! — дегенди. Қъарт къатын:

— Қъарачайлымыс? — деб соргъанды. «Қъарачайлыма»,— дегенди джаш. Сора къарт къатын айтханды:

— Тогъуз джашым бар эди да, чынг тамада джашыма келин алгъан эдим. Аны къыз заманындан бери биз эмегенле бла уруш этгенлей турабыз. Джашларым, кёзюу-кёзюу барыб, эмегенле бла къазауат этиб, анда ёлюб, келиним да атны ийиб, анга ёлюклерин тышына чыгъартабы келиб тургъанды. Алай бла бары да ёлдюле. Чынг артында келиними эри, тамада джашым, баргъан эди да, аны да ёлтюргендиле (эм алгъа кирген юйюнгде ол ёлюб джата эди). Бир да болмагъанында, келиним кеси барыб, эмегенлени къырыб келгенди. Андан сора, келиб, келиним кесини эрини ёлюгюню юсюнде кеси кесин къама бла уруб ёлгенди. Джашланы

бары да ёлгюнчю барыб къырса уа эмегенлени, биз аны аллай къарыуу болгъанын билмей тургъанбыз! — дегенди.

Джаш а кесинден кючлюню, тиширыуну огъуна, кёрюб, башын энишге ийиб, тюшюннгенди.

— Энди, — дегенди ол къарт къатын джашха, — алайда алтын, былайда да кюмюш, байлыкъ барды, аланы да ал да кет, эшиклени да этиб кет, бизге кебинле керек туюлдуле, — деб, къарт къатын да кеси кесини богъурдагъына кыптыны уруб, ёледи.

Тулпар джаш, эшиклени этмегенлей, элге къуугъун этейим деб, къабакъ эшикден бери чыкъгъанлай, къабакъ эшик кеси аллына «таркъ» деб джабылыб, экинчи ачылмай къалгъанды. Ол джабылгъаны бла къабакъ эшиги энтда ачылмай, бюгюн да турады. Тулпар джаш юйуне келиб, улду къатынына ырысхы, не да бериб, аны башха айырыб, кеси гитче къатыны бла бирге джашаб къалгъанды.

55. Шайтан-бла Адам

Шайтан бла Адам бир кюн ёчешгендиле, ким кимни сёз бла хорласа да деб. Хорланган а ёллюк болгъанды. Сора айтыш-хандыла.

Шайтан: Бир!

Адам: Темиркъазакъ бирди.

Шайтан: Эки!

Адам: Адамны эки кёзю.

Шайтан: Юч!

Адам: Юч къылсыз — къобуз согъулмаз.

— Тёрт!

— Тёрт урмай, ат джортмаз.

— Беш!

— Беш бармакыгъа тюшген — ычхынмаз.

— Алты!

— Алты къош ёгюз бла сабан сюрген — ач къалмаз.

— Джети!

— Джетегейли джетер джерине джетгинчи, танг атмаз.

— Сегиз!

— Сегизге минген — арымаз.

— Тогъуз!

— Тогъуз эрге баргъан тул къатынны къоз гюрбеге салсанг да, джарымаз.

— Он!

— Он деген а олду: онг джанындан чыгъыб, сол джанына батыб, къара тенгизни къурута эди.

— Тенгизинг да аллай тенгиз болур эди!

— Аллай тенгиз болгъанын-къалгъанын сен бил: улуу къуш бир джанындан учуб, бир джанына джеталмай, ортасында бата эди.

— Къушунг да аллай къушчукъ болур эди!
— Къушну аллай болгъанын-къалгъанын сен бил: ол къанатларын джайса, бир къапаты ханны къаласына келекке эте эди.
— Ханны къаласы да чибин аучукъ болур эди!
— Ханны къаласы чибин аучукъ болгъанын-къалгъанын сен бил: эшек эшик аллында окъуса, къарауашы юде эшитмей эди.
— Ол да гылыучукъ болур эди!
— Эшекни гылыучукъ болгъанын-къалгъанын сен бил, мени атам ол эшекге 100 пуд арпаны да джюклеб, къоянны сюрюб да тутхан эди.
— Къоян да къоян балачыкъ болур эди!
— Къоян балачыкъ болгъанын-къалгъанын сен бил, ол къоянны терисини джартысындан элде эркишилеге бёркюкле чыкъгъан эди.
— Эркишилеринг да джангы туугъан сабийчикле болур эдиле!

— Джангы туугъан сабийчикле болгъанын-къалгъанын сен бил, аланы ичинде 100 джыллыкъ къарт кишиле бар эдиле.

Сора анга Шайтан джууаб табмагъанды да, «кёбдюм!» — дегенди, «Кёбдюнг эсенг, бузул!» — дегенди да къойгъанды Адам. Аны бла Шайтан эм арты, не айтыргъа билмей, атылгъанды да къалгъанды.

56. Бурунсуз Бекир

Эртде-эртде бир бай джашагъанды. Аны Тулпар деб бир джашы болгъанды.

Бир джыл, ол байны малын кюрт басыб, маллары къырылыб къалгъандыла. Бай, миллетни джыйыб, кюртню къаздырады. Ачалмайдыла. Тулпарны бир сары аты, бир джюлгюшчюгю, бир билеучюгю болгъанды, ол хаман аны билеб тургъанды. Аны джюлгюшчюгю билеучюгюне не айтса, ол болгъанды.

Кюнлени бир кюнюнде Тулпарны сары аты эсине тюшеди. Излейди да, элде табмайды. Атасына сорса:

— Тауда кюрт басханды — дейди.

Тулпар джаяу чыгъады да, ингирде:

«Бу джерни бурунча къара бир эт!» — деб, джатады.

Ол ёзенни ачабыз деб арыгъан халкъ эртденбла къобсала, къар кетиб, джер ачылыб тура. Болгъан мал къырылыб, Тулпарны сары алашасы оюлгъан джатмада мулхар кемире тургъанды. Байны адамлары къырылгъан малны соя къалгъандыла. Тулпар, сары алашагъа миниб, элге кетиб къалгъанды.

Бир кюн Тулпарны атасына бир бай тенги адам ийгенди:

— Къызымы эрге береме, тоюнда бол! — деб.

Тулпарны атасы:

— Неге барама, джарлы болдум, элтир затым джюкъду, — деб, бармагъанды.

Дагъыда биягъы хан адам ийгенди:

— Меннге сени келтиргенинг керек туююлду! — деб.

Бай тебрейди да Тулпаргъа айтады:

— Сен да кел, къарнынг тояр.

Тулпар а бир джолгъа бир тууарны ашайды. Баралла... Бар-сала, ханны къызын алыргъа деб, бир хан келиб турады.

Къазауат этиб аллыкъды.

Ингир болады.

Хан чакъыргъан къонакъларын юйге джыяды.

Тулпар юйге барыргъа унамайды да, анга эшикте ашатыб тойдурадыла. Ханны къаласыны аллында бир уллу пайтон тургъанды. Тулпар кече пайтоннга миниб джукълайды.

Эрге барлыкъ къыз, кёз къакъмай, къаланы башында ёрге-энишге джюрюб тургъанды. Бир заманда эсгериб къараса — къаланы аллы кюндея джарыкъ болуб, пайтон, ат джегилмен-генлей, кеси аллына ары-бери джюрюй тура. Аны кёргенлей, къаладан тюшюб келиб, къыз:

— Бу не аламатды?! — деб къарайды. Къараса уа, аллайгъа къарасын: Къаланы отча джарытхан — Тулпарны алтын кекели! Пайтонну аллы бла артына джюрютген — Тулпарны солугъан солууу.

Къыз, сейирге къараб туруб, Тулпар керти кючлю адам болгъанын таныб:

— Мен бу адамгъа бармай, башха адамгъа бармам! — деб ант этиб, къаланы башына чыгъыб кетеди.

Эртденбла эрте туруб, Тулпар къызын атасына айтады:

— Манга бюгюн ингирге джюз пуд ауурлугъу болгъан бир темир токъмакъ ишлет!

Хан, темирчилерин бир джерге джыйыб, Тулпар айтхан буйрукъну тындырады.

Тулпар, токъмакъгъа саб салыб, къолуна алыб, буруб-буруб, кёкге сызыб джибереди.

Тулпар, аны сакълаб туруб, токъмакъ келиб башына тийгенинде, токъмакъ чачыу-къучуу болуб къалады.

Экинчи кюн хан, темирчилеге хыны-хуну этиб, къагъын-согъун этиб, джангыдан токъмакъ ишлетеди. Бу токъмакъны да кёкге сызады, кеси да аллын сакълайды. Токъмакъ, келиб Тулпарны башына тийиб, бир джанына чартлаб кетеди. Ол токъмакъны белибаууна сугъуб, Сарыкъушха миниб, джаш ханнга келеди.

— Хан, бир ёгюз кесиб, мени бир тойдур! — дейди.

Хан, бир ёгюз кесиб, Тулпарны тойдуруб ашырады.

Тулпар, Сарыкъушха миниб, токъмагъын да алыб, бир мийик дуппурну башына чыгъады. Былайдан аскерлени къарыуларын сынайым, — деб, олтурады.

Ол къызын алыргъа келген хан дуппурну башында Тулпарны кёреди.

— Ол итден туугъан дуппурну башында не излейди? Алыб келигиз! — деб, беш аскерчини иеди. Ала, чабыб чыгъыб:

— Джюр, сени хан чакъырады, — деб, тарт-соз этерге мурат этдиле.

Джигит Тулпар 100 пуд тарт ан токъмагъын юслерине аудуруб, бешисин да эздириб къояды. Хан, кёзюлдюреуюк бла къараб:

— Беш аскерчим да сойланыб джатадыла, ол итден туугъан алыб келигиз! — деб, 25 атлыны иеди. Тулпар, ол 25 атлыны да алайда къырыб, джюз пуд тартхан токъмагъын да къолуна ала, дуппурдан тюшюб келиб, ханны шатырына джетеди.

Хан, шатырдан төрт аякъланыб къачыб чыгъыб:

— Ой юйюнгю аллах къырлыкъ, бёрю къойланы кыргъанча, аскерлерими къалай кырдынг? — деб кычырыб бошаргъа, ханны да эзеди.

Къаладан къараб тургъан ханны кызы:

— Ол адамны дженгил къалагъа джетдиригиз, — деб, Тулпаргъа ханны джумушчусун чабдырады.

Ханны джумушчулары ханны буйругъун дженгил тындырадыла.

— Ханнга кюеу чыкъды! — деб, адамла джыйыладыла. Алайда олсагъатдан къурманлыкъ, аш-суу этедиле. Къыз, халкъны аллына чыгъыб:

— Ханнга жангы туугъан кюеу Бурунсуз Бекирни бурнуна не болгъанын билиб келсин. Аны билиб келсе, ханнга багъалы кюеу болур! — деб, Тулпаргъа ол борчну салады.

Тулпар, Сарыкъушха миниб, къыз берген буйрукъну толтурур мурат этиб, Бурунсуз Бекир джашагъан джерге кетеди.

Тогъуз кече бла тогъуз кюн джюрюб, бир акъ къаланы кёреді. Къаланы кёргенден сора, беш кече бла беш кюн барыб, къалагъа джетеди. Джетсе, кёрюнген — къала тюл, адам башдан къаланнган бир тау. Ол сюек таудан арлакъ ётуб да — бир гитче джер юйчюк.

— Хейт! — деб таууш этеди, джер юйчюкге джетиб тохтаб.

— Ойт! — деб джер юйчюкден бурнуну джартысы болмагъан бир мазаллы адам чыгъады.

— Кел, тюш, ичгери кир! — деб, атдан тюшюреди. Ол заманда Тулпар былай деб сагъыш этиб турады:

«Бу адам былай келиб «бурнунга не болгъанды?» — деб соргъанланы башларын кесиб ишлеген болур бу къаланы!»

Ол адам, Тулпарны юйюне элтиб, юч кюн бла юч кечени сыйлайды. Андан сора хапар сорады Тулпаргъа:

«Не айланаса, не джюрюйсе?» — дейди.

Тулпар джууабха:

— Кесим былай джер-суу кёре айланама, — деб къояды. Бурунсуз Бекир Тулпаргъа айтады:

— Джюр, алай эсе, кёнчекликге барыб бир келейик.

Экиси да атлагъа миниб, бир чалкъы бла бир сенек алыб, кетедиле.

Беш кюнлюк джол джюрюб, бир тенгизни джагъасына бардыла. Тенгизни джагъасында атладан тюшюб, чалкъы бла чалыб, дырынын джыйыб, юч гапына бичен этедиле. Гапына этиб бошагъандан сора, Бурунсуз Бекир гапыналары биринджандырады.

— Бу гапына джаныб бошагъандан сора, экинчини джандырырса. Экинчи гапына джаныб бошаб джукъланыргъа, тенгизден аскер чыкъса, мадарынгы кѳрюрсе. Алай болмай, джылкъы чыкъса, ючюнчю гапынаны джандырырса, ючюнчю джаныб бошаргъа, тенгизден мен чыкъмасам, мени ѳлгеннге санарса,— дсб Тулпаргъа алай айтыб, кеси, тенгизге кириб кетеди.

Бурунсуз Бекир айтханча, джылкъыны аллы чыгъыб тебрейди. Ючюнчю гапынаны тютюню джукъланыргъа, джылкъыны артын сюрюб, Бурунсуз Бекир кеси да чыгъады. Джылкъыны арты суудан чыгъаргъа, Тулпарны кѳзлери къамайдыла. Эс джыйыб къараса, джылкъы бош джылкъы тюл,— алтынджал, алтынкъуйрукъ джылкъы.

Экиси да джылкъыны къуууб кетелле.

Бир заманда Бурунсуз Бекир Тулпаргъа:

— Былай ызынга айлан да бир къара, кюн къалай эсе да,— дейди. Тулпар ызына айланыб къараса: тубан басыб, чаукала ойнай, ызларындан къысха джетиб келеди. Бери айланыб Тулпар Бурунсуз Бекирге айтады:

— Тубан басыб джетиб келеди, тубанны ичинде чаукала да ойнай.

Бурунсуз Бекир Тулпаргъа былай айтады:

— Ол тубан да тюлдю, чаукала да тюлдюле, джылкъы иеси юч эмегенни гитчесиди, джангызкѳз эмеген келеди. Тубан — бурнундан чыкъгъан тылпыууду, чаукала — табанындан чыкъгъан кулдаларыдыла.

— Энди эмегенни аллынмы сакълайса, джылкъынымы сюресе? — деб сорады Тулпардан.

Тулпар:

— Мен эмегенни аллын сакълайым — дейди да эмегенни аллын сакълаб къалады. Бурунсуз Бекир, джылкъыны къууалаб, алгъа кетеди.

Эмеген, джетиб, уруб, Тулпарны джерге кѳмюб кетгенди. Аны хорланнганын эслеб, Бурунсуз Бекир, ызына айланыб, эмегеннге къаршчы турады.

Эмеген джетгенлей, улуу бычакъ бла сермеб, эмегенни башын алады. Джангызкѳз эмеген миниб келген алтынджал, алтынкъуйрукъ аджир, Бурунсуз Бекирге тутдурмай, ызына айланыб къачыб кетеди.

Тулпар да эс джыйыб, къобуб, атына миниб, токъмагъын

да кьолуна ала, Бурунсуз Бекирге келеди. Экиси да джылкыны кьуууб кетедиле. Бурунсуз Бекир дагыда:

— Ызыбызгъа бир къара, кюн къалайды? — деб, Тулпарны ызына къаратады.

Тулпар, биягъы тубан бла биягъы чаукала джетиб келедиле деб, хапар береди, Бурунсуз Бекир:

— Бу эмегенни уллусу, эки кёзю болгъан эмегенди, мен аны сакълайым, сен джылкыны сюр! — дейди.

Эмеген джетиб келиб Бурунсуз Бекирни аллында тохтайды.

— Атышыуму, тутушууму? — деб, Бурунсуз Бекир эмегеннге сорады.

— Атышыу! — деб, эмеген атышыугъа разы болады.

Чёб атадыла да, эмегеннге тюшеди атаргъа. Эмеген, садакны кьолуна алыб, Бурунсуз Бекирге, киндигинден ышанлаб, садакны тартады. Ол садакны тартханлай, бу да ёзенгиде ёрге турады да, садак эки бутуну арасы бла ётуб кетеди. Энди кёзюу Бурунсуз Бекирге келди. Бурунсуз Бекир эмегенни мангылайын тутуб атады. Эмеген, Бурунсуз Бекирден кёргенин этиб, ёзенгиде ёрге турады.

Садак барыб джюрекден тиеди. Эмеген, созулуб, аджирден джыгъылады. Биягъы аджир къачыб, кьутулуб кетеди ызына. Была да джылкыны сюрюб кетедиле.

Бурунсуз Бекир Тулпаргъа дагыда, «кюн къалайды?» — деб, ызына къаратады. Тулпар биягъы чаукала бла тубанны джетиб келгенин айтады.

Ол заманда Бурунсуз Бекир Тулпаргъа:

— Энди келген эмеген экисинден да къаруулуду. Энди атышыу боллукъ болмаз, тутушуу боллукъ болур. Тутушуу болса, экибиз да сусабдан къарыусуз болуб, былай экибиз эки джанына джыгъылыб къаллыкъбыз. Ол заманда ким алгъа суу ичсе, ол хорларыкъды. Сен, суу алыб келиб, эмегеннге джууукъ бармай, меннге ичирсенг, мен хорларыкъма.

Эмеген олсагъатдан джетиб келеди.

— Атышыуму, тутушууму? — деб сорады Бурунсуз Бекир. Эмеген таукел ауаз бла:

— Тутушуу! — деб кычырады.

Экиси да, атладан секириб тюшюб, бууушадыла. Эмеген кёлтюрюб алыб Бурунсуз Бекирни джерге инчигине дери батдырады.

Бурунсуз Бекир кёлтюрюб алыб аны джерге урады да — тобукъгъа дери батдырады. Эмеген кёлтюрюб алыб урады да, муну белине дери батдырады. Алай эте, суусабдан къарыусуз болуб, экиси эки джерге джыгъыладыла. Ол заманда Тулпар, эрлай суу алыб келиб, экисини ортасында тохтайды. Эмеген, джюз тюрлю ариу тил бла сёлешиб, сууну манга ичир деб, кюрешиди. Алай болса да Тулпар сууну Бурунсуз Бекирге ичиреди. Бурунсуз Бекир, секириб туруб, эмегенни башын кеседи.

† Ючюнчю эмеген елгенден сора, алтынджал, алтынкъуйрукъ аджир келиб джылкыгъа къошулады. Экиси да джылкыны сюрюб, Бурунсуз Бекирни джер ючюгоне келедиле. Юч кюн солуйдула. Юч кюн солугъандан сора, юй иеси, алтынкъуйрукъ, алтынджал джылкыны, эки тенг этиб, джартысын Тулпаргъа береди, джартысын кесине къояды.

«Энди хар не ишибизни тындырдыкъ, муну бурну нек болмагъанын бир сорайым», — деб, Тулпар сорургъа таукел болады. «Аны хапарын эртденбла айтырма, бюгече джукъла; джолоучу боллукъса», — дейди Бекир.

Эртденбла Тулпар, джылкы юлюшюн да сюрюб, тебрейди.

Бурунсуз Бекир унутады да бурнуну юсюнден айтмайды. Тулпар, бир дуппургъа джылкысын джайыб, Бурунсуз Бекир кёрюрча турады. Кюн турады, кече турады, кетмейди.

Бурунсуз Бекир туурадан къараб кёрюб турады.

— Бу не сакълайды, нек кетмейди? — деб сагъыш этеди.

Эки-юч кюн ётгенден сора, Тулпарны не соргъаны Бурунсуз Бекирни эсине тюшеди.

Ызындан барыб, Тулпарны джылкы бла биягъы джер ючюкге къайтарыб келеди.

— Тулпар, мен санга терс болдум, айтхан сёзюмю толтурмадым! — деб, джер ючюкню бир джанындан эшикни ачыб, бир кюбюрню чыгъарады. Кюбюрню башын ачыб, ичинде ёлюб тургъан бир ариу тиширыуну кёргозеди.

Тулпар тиширыуну кёкюрегинде Бурунсуз Бекирни бурнун кёреди.

— Бекир, сен муну нек басдырмайса? — дейди Тулпар.

— Да, кёзюм къыймайды, кесим джангыз бир талада джашайма.

— Огъай, сен аны ючюн тутмайса. Сен муну сау этер мура-тынг барды. Мынга не зат джарарыкъды, айт! Мен аны таба-рыкъма! — дейди Тулпар.

Бурунсуз Бекир ары-бери да дейди, алай болса да айтады:

— Джети тенгизден ётюб, 12 эмеген барды. Аланы тамадалары онеки башлы эмегенди. Аны джетинчи башында тилини тюбюнде алтын джюлгюшчюк барды. Аны алыб келиб, джел-кесине чачыны тюбюне салсанг, сау боллукъду.

Бекир, эртденбла эртде туруб, джылкысындан ат сайлаб, джерлеб береди. Анга кече джолда къаллыкъ джерлерин юре-теди. Аны бла атланыб кетеди Тулпар. Онеки тенгизден ётюб, бир эмегеннге джолугъады. Эмеген, Тулпарны саламын алыб, аты бла Тулпарны къолуна алыб, кёкюрегинде джан хурджун-чукъгъа салыб къояды. Ингирде эмегенле джыйылгъан джерге барады. Хар эмегеннге бир къазан къайнайды: бир башлы эме-геннге — бир тууар сыйыннган къазан, эки башлыгъа — эки тууар сыйыннган къазан... онеки башлы эмегеннге — онеки тууар сыйыннган къазан.

Эмегенле отджагъада олтуруб тургъанлай, эмегенни хурджунда Тулпарны аты кишнейди. Ол заманда эмеген:

— Аланла, мен бюгюн бир оюнчакъ табхан эдим,— деб, хурджунундан чыгъарыб, Тулпарны аты бла отджагъагъа салады. Тулпар эмегенлеге айтады:

— Мени сизге Бурунсуз Бекир ийгенди. Бурун, сизни бла къазауат этген сагъатда, сиз, къазауат этеригинги билдирмегенсе деб, Бурунсуз Бекирге гурушха этгенсиз. Ол себебден Бурунсуз Бекир мени сизге, къазауатха хазырланыгъыз деб, келечи этиб ийгенди.

Ол заманда эмегенле:

— Аны къаллай кючю барды, аны бизге билдир! — деб тилейдиле. Тулпар айтады:

— Мен бу чёгюшчюкню да алыб, бир темир таякъ да алыб, мунуча (бир мийик къаяны кёргюзеди) юч къат мийиклиги болгъан къаяны башына чыгъыб, ташланы къобарыб джиберсем, ол, тюбюнде сакълаб туруб, башы бла уруб, ун этиб джибере эди.

Ол кюн Тулпар, эмегенлени къаяны тюбюне тизиб, башындан ташланы къуюб, алтысын къырады.

Ингирде эмегенле бла бир джерге джыйылады. Сау къалгъан эмегенле ингирде махтанадыла.

— Биз Бурунсуз Бекирден да къарыулубуз! — деб.

Экинчи кюн Тулпар:

— Бурунсуз Бекир, ма бу сиз эт бишириб ашагъан къазанлачада къоргъашын къайнатыб, шорпа орнуна ичеди! — деб, алай бла эмегенлеге къоргъашын ичириб, бешисин ёлтюреди. Онэки башы болгъан эмеген, къоргъашынны ызына къусуб, сау къалады. Сора махтанады:

— Ы-ы, бары да ёлдюле, мен сау къалдым! — деб.

Эртденбла Тулпар эмегеннге айтады:

— Бизни Бурунсуз Бекир, богъурдагъына дери тенгизге кириб, мен да джюлгюч бла билеуню бир-бирине билеб, аллахдан тилеб, тенгизни саулай бузлатыб, Бурунсуз Бекир аны кёлтюрюб, тюзге чыгъыб кете эди.

Алай бла Тулпар эмегенни тенгизге кийиреди, тенгизни бузлатады:

— Энди чыкъ! — дейди. Десе, эмеген бузну ууатыб чыгъыб келеди тенгизден.

Экинчи кюн Тулпар тенгизни иги адамыча бузлатады, ол заманда эмеген къымылдаялмайды. Тулпар джюз пуд ауурлугъу болгъан токъмакъны алыб, урады эмегенни. Алай а, джюз пуд ауурлугъу болгъан токъмакъ тийгенликге, эмегеннге бюрче къабханча да болмайды.

Ол заманда эмеген Тулпардан тилейди:

— Сен мени термилтме. Аллыбыз къаяда дорбунчукъда юч ачхыч барды. Аланы ал. Эки кюнлюк джолда къая барды. Бир ачхыч ол къаяны эшигин ачарыкъды. Экинчи ачхыч ичинде

дорбунну ачарыкъды, ючюнчю ачхыч кюбюрню ачарыкъды. Кюбюрню ичинде кылыч барды. Ол кылычны алыб келсенг, джерни юсюнде зат болуб мени башымы джангыз ол кесерикди.

Тулпар кетеди. Ачхычланы алады. Эмеген айтханча, эшиклени ачады. Кюбюрню кыатына барса, кюбюрню ачаргъа кюркъады. (Кюбюрню аллында темир багъана кесилиб-кесилиб юзюлюрге джетиб турады). Ол себебден бир узун илкич алыб, ачхычны аны учуна бегитиб, узакъдан кюбюрню ачады.

«Зынг!» — деб, кюбюрден чартлаб джылтыраб чыгыб, темир багъанагъа тийиб, багъананы юзерге джетиб, кылыч джерге тюшеди.

Кылычны кыолуна алыб, онеки башлы эмегенни башларын кесиб, джетинчи башындан, тилини тюбюнден алтын джюлгюшчюкню алыб Бурунсуз Бекирге кетеди.

Он кюн джолоучу болуб, джюлгюшчюкню Бурунсуз Бекирге джетдиреди.

Бурунсуз Бекир, джюлгюшчюкню алыб, суу сурат юй бийчесини желкесине салыб, сау этеди. Юй бийчеси, джукъудан аязыгъанча, аязыб, Тулпаргъа кёб бюсюреу-сыпас этеди. Юй бийчеси, аязыгъанлай, эркишисини бурнун кесини кёкюрегинден алыб, ызына, орнуна джабышдырады. Бекирни бурнун сау этеди. Бекир Тулпаргъа саугъагъа алтын джаллы, алтын кыурукълу джылкыны саулай, кесини учу-кыыйыры болмагъан мюлкюню да джарымын саугъагъа береди.

Тулпар да, Бекир да, юй бийчеси да кыызгъа кыарай атландыла. Хан, миллетин джыйыб, юч ай бла юч кюн той-оюн этдириб, кызын береди Тулпаргъа. Ханлыгъын да Тулпаргъа бериб, кыаланы тахтасына миндиреди.

Аны кёрмегенибиз кибик, ауруу-талау кёрмейик.

57. Алимджашар

Эртде-эртде бир ханны саулай ханлыгъына айтылгъан Алимджашар деб бир джылкычысы болгъанды. Адамла джыйылгъан джерде хан:

— Мени джылкычыларымдан кюркъмай, башханы кыой, эмегенле да келелмейле! — деб, махтана тургъанды.

Бир кече, башха джылкычыла гёзетге кетиб, Алимджашар джукълаб тургъанлай:

— О хахай, Алимджашар, джылкыгъа джау чабды! — деб, кыуугъун келгенди.

Алимджашар, эрлай тулпарыны джерин салыб, мычымай джауну ызындан болгъанды.

Талай кюн бла кечени джолоучу болуб, бир уллу агъачха джетгенди. Чегетни кыалынында тююн чыкыгъан джерни кёрюб, алайгъа бурулгъанды. Барса, бир эмеген кыатын азыкъ эте тургъанын кёрюб:

— Ой, анай-анай! — дегенди Алимджашар.

— Ой, балай-балай! — дегенди эмеген къатын. — «Ой, анай-анай» деб алгъа айтдынг ансы, мен санга этерни кёрюр эдинг.

— «Ой, балай-балай!» — деб терк айтдынг ансы, мен да санга этерни кёрюр эдинг! — дегенди Алимджашар.

Сора эмеген къатын, джарашыб:

— Адам аягъы басмагъан джерде къайдан чыкъдынг? — деб соргъанды.

— Уугъа айлана келген эдим да, ач болгъанма, къабаргъа бир джукъ бер! — дегенди Алимджашар.

— Ашатыргъа джугъум джокъду, джашларым джортуулгъа кетгендиле, джылкыы сюрюрге. Бусагъатдан келликдиле, билселе — сени ашаб къоярыкъдыла, кетмесенг. Уллу джашым келе тура кёреме, ол тубанны-чарсны кёремисе? Бир кюнлюк джолу кългъанды. Эрлай бар да, анга аталыб тургъан бир джыккыр эт бла шорпа барды: этинден бир къаб, шорпасындан бир уртла да къач, билсе, экибизден да бошарыкъды!

Алимджашар, этни да ашаб, шорпасын да ичиб, акъыртын тулпарына миниб, джолуна кетгенди. Барыб, эмеген къатынны джашы келлик кёпюрню бойнун сакълагъанды. Танг атханлай, эмегенни уллу джашы, джылкыыны сюрюб, кёпюрге келгенди, алай а джылкыы кёпюрден ётерге унамагъанды. Сора эмеген:

— Алимджашар сакълаб тура болур аллыгъызыны, насыбыгъыз алай болсун! — деб, ючлю эмиликини, кзуругуу бла сермеб, белин юзгенди.

— Алимджашар аллынгы сакъласа, сейирми кёре эдинг? — деб, Алимджашар чартлаб эмегенни аллына чыкыгъанды. — Атышыуму, тутушууму, терк айт!

— Садакыны къатынла да тарталлыкъла, бууушуу! — дегенди эмеген.

Сора экиси да бууушадыла. Буууша келиб, эмеген Алимджашарны кёлтюрюб, джерге уруб, тобугуна дери джерге киргизгенди. Алимджашар, эмегенни кёлтюрюб, джерге уруб, бойнуна дери киргизиб, башын кесиб алгъанды. Джылкыысы сюрюб, уллу чегетни кыйырына ийиб, кеси эмеген къатынны кшошуна баргъанды.

— Ой, анай-анай! — дегенди Алимджашар.

— Ой, балай-балай! — дегенди эмеген къатын. — «Ой, анай-анай» дединг ансы, мен санга этерни кёрюр эдинг.

— Терк «балай-балай» дединг ансы, мен санга этерни билир эдинг! — дегенди Алимджашар да.

— Ой, адам улу, энди да кетмегенмисе?! Кёремисе ол чарсны, тубанны? Ол ортанчы джашымы эки кюнлюк джерде атыны туягъындан чыкыгъан букъуду, — дегенди эмеген къатын.

— Ач болгъанма, бир джукъ ашат! — дегенди Алимджашар.

— Ортанчы джашыма эки джыккыр эт бла, эки джыккыр шорпа хазырлагъанма. Этинден эки къаб, шорпасындан эки

уртла да тас бол! Билсе, бизден бошарыкды! — дегенди эмеген къатын.

Алимджашар, джыккырда этин, шорпасын да бошаб, тулпарына миниб, джолуна кетгенди. Ол биягъы кёпюрню къулагъын сакълагъанды. Танг аласы бла, джылкыны сюрюб, кёпюрню къулагъына эмегенни ортанчы джашы джетгенди. Ол не кюрешсе да, джылкы кёпюрден ётерге унамагъанды. Эмеген ачыуланьб:

— Алимджашар сакълаб тура болур аллыгъызыны, насыбыгъыз алай болсун! — деб, бир тёртлю аджирни къуругъу бла уруб, белинден эки этгенди.

— Сакълаб турса, сейирми кёре эдинг! — деб, Алимджашар чартлаб чыкыгъанды аллына. Сермешууму, бууушууму?

— Сермешуу,— деб, эмеген тартыб кылычын алгъанды.

Экиси да сермешиб, кеслерин да, атларын да арытхандыла, кылычларын сындыргъандыла. Сора атладан тюшюб, бууушуб башлагъандыла. Алимджашар, ачыуланьб, кёлтюрюб эмегенни джерге уруб, тобукъларына дери батдыргъанды. Эмеген да Алимджашарны кёлтюрюб, уруб белине дери батдыргъанды. Алимджашар эмегенни силдеб, бойнуна дери ташайтыб, башын кесиб, джылкысын сюрюб, чегетде джайылыб тургъан джылкыгъа кюшуб, кеси эмегенлени кюшуна къайытханды. Келмейин къалгъан джашларына къайгъы эте тургъан эмеген къатынны кёрюб, Алимджашар:

— Ой, анай-анай! — дегенди.

— Ой, балай-балай! «Анай» демесенг, мен сеннге этерни кёрюр эдинг,— дегенди эмеген къатын.

— Терк «балай» дединг ансы, мен да санга этерни кёрюр эдинг! — дегенди Алимджашар да. Сора экиси да джарашхандыла.

— Ач болгъанма, бир джукъ ашат! — дегенди Алимджашар.

— Ючюнчю джашым барындан да огъурсузду. Ач болуб келе болур, ол тубанны-чарсны кёремисе, ол аны юч кюнлюк джерде тулпарыны туягъындан чыкыгъан букъу бла бурнундан чыкыгъан тылпыуду, Аша да, терк огъуна кет, ансы экибизни да ёлтюртюрге тебрегенсе. Юч джыккыр эт бла юч джыккыр шорпа хазыр этгенме анга азыкыгъа. Этден юч къаб, шорпадан юч уртла да терк огъуна кет! — дегенди эмеген къатын.

Алимджашар, этни барын да ашаб, шорпасын да ичиб, кесини джолуна тебрегенди.

Ол биягъы кёпюрню къулагъында эмеген къатынны гитче джашыны аллын сакълагъанды. Эмеген къатынны гитче джашы эсебизы кючлю болгъанды. Ол ай джарыкъ кече джылкыны кёпюрню къатына джетдиргенди. Кёпюрге джетерге, джылкы, ётерге унамай, тегерек бурулургъа къалгъанды. Эмеген, джылкыгъа ачыулана:

— Хо! Сизни насыбыгъыз алай болсун, Алимджашар сакълаб тура болур аллыгъызыны! — деб, бешли эмиликини къуругъу бла сермеб, белинден эки этгенди.

— Сакъласа, сейирми кёре эдинг?! — деб, Алимджашар чартлаб чыккыганды.

— Атышыуму, сермешиумю?

— Атышыу!

Джюз атламгъа узакъ туруб, джаяланы тартхандыла. Дагъыда джюз атламгъа артха туруб, садакъланы атхандыла. Кёкде келген садакъла учлары бла бир-бирлерине кириб, ууалыб тюшгендиле. Сора, эрлай тулпарлагъа миниб, сермеширге атылгъандыла. Экисини да кыылычлары ууалыб тюшгендиле. Тулпарладан бир-бирлерин силдеялмай, экиси да бирге тёнгереп тюшгендиле джерге. Бири бирин джерден ёрге алалмайын, асыры къаты басхандан, экиси да джерге кириб башлагъандыла. Алай эте беллерине дери батхандыла. Эмеген, чыдаялмай, тулпарына кычыргъанды:

— Эй марджа, куйругъунгу суугъа ур да, ауузума суу тамыз, ансы адам улу менден бошаргъа башлагъанды.

Олсагъатлай Алимджашар тулпарына:

— Ай тулпарым, эмегенни тулпарына джол берме! — деб кычыргъанды.

Эмегенни тулпары суугъа джетерге, Алимджашарны тулпары аны ёшюню бла уруб, кючлю бара тургъан суугъа ийиб, кеси куйругъу бла Алимджашарны ауузуна суу тамызгъанды. Олсагъатлай Алимджашар, эмегенни басыб, бойнуна дери джерге киргизиб, башын кесиб, джылкысын сюрюб кетгенди.

Талай кюнню барыб кесини джылкычы нёгерлерине тюбегенди. Ала, ызларына къайтыргъа хандан кьорккуб, алгъа барыргъа эмегенледен кьорккуб, не этерге билмей тургъанларына джетгенди.

— Келигиз, джылкыны бирге сюрейик, — деб, Алимджашар нёгерлерин биргесине алгъанды. Хан а ол заманнга:

— Мени джылкымы ким алыб келсе, анга эм ариу кызымы берликме, байлыгы бла! — деб, дуниягъа баям этгенди.

Сора джылкысы сау келген хан, кьууаныб, юч кызын юч джылкычыгъа бергенди. Эки тамада джылкычы эмегенле бла къалай сермешгенлерини хапарын тохтаусуз айтхандыла. Алимджашар а, ханны эм ариу кызы анга джетгенине кьууаныб, аны къайгылы болгъан болмаса, башха хапар айтмагъанды.

Той-оюн бошалыб, хар ким юйюне, ишине къайтхандыла. Алимджашарны эки тенги, анга ариу кыыз джетгени ючюн, дерт къайтарыргъа излегендиле.

Алимджашар отоуна киргенден сора, къабакъ эшикге джити кыылычланы кёнден бегитиб, чыккыгъан кесин кесерча этиб:

— О хахай, Алимджашар, джылкынгга джау чабды! — деб кычыргъандыла. Алимджашар, ашыгыш, къарангыда джукъ да кёрмей, джити кыылычха кесин уруб, тобукъларындан юздюргенди кесин. Олсагъатлай эки нёгери келиб, къатынын, мюлкюн, сауутун алыб, Алимджашаргъа бир эски джаяны атыб кетгендиле.

Алимджашар, болгъан затха кыйналыб, сюркеле-сюркеле, башха джуртлагъа айланганды. Бир кюн, сюркелиб бара тургъанлай, бир сейир затны кѣргенди. Эки адам бир кийикни тутаргъа кюрешгендиле. Бири кийикни ызындан джетеди да, туталмайды, экинчиси, кийик аллына келсе, узалады да табалмайды. Алимджашар аланы бири чолакъ, бири сокъур болгъанын сезиб, садакъ бла кийикни ѣлтюреди.

Сора ол юч сакъат да бир къош болуб джашайдыла. Бир кюн сокъур, бир кюн а чолакъ Алимджашарны уугъа элтиб тургъандыла. Кюнлени биринде, кѣмюлюб тургъан отларына джаум джетгенди да, отсуз къалгъандыла. Сора Алимджашар:

— Биз экибиз уугъа барайкъ,— дегенди сокъургъа,— сен а, тѣгерекде джан бар эсе, Джелаякъ, бир от табыб кел.

Алимджашар бла сокъур уугъа кетгендиле.

Джелаякъ а, чаба барыб, чегетни къалынында бир тютюн чыкыгъанны кѣрюб, ары бурулгъанды. Барса барсын, бир къарт эмеген къатын олтуруб тура.

— Ой, анай-анай,— дегеди Джелаякъ.

— Ой, балай-балай,— дегенди эмеген къатын,— «Ой анай» деб терк айтдынг ансы, мен сеннге этерни кѣрюр эдинг,— дегенди эмеген къатын.— Не керекди, адам улу, санга, нек келгенсе?

— Биз юч джарлы джаш эдик, отубуз джукъланыб къалгъанды да, от джилтин излеб келгенме.

Эмеген къатын, туруб, кюнлю ары бла бери этиб, темир элекни ичине талай джилтинни кюл бла биргелей къуюб:

— Муну элей бар, ансы отунг джукъланыб къаллыкъды,— деб, Джелаякъны къолуна бергенди. Джелаякъ, терк огъуна джетиб, от этиб, этни бишириб алыргъа, эмеген къатын келиб, Джелаякъны байлаб, этни ашаб кетгенди. Уучула келселе, къош сууукъ, азыкъ джокъ, от а ариу джана тура.

— Не болгъанды, ауругъанынгмы барды, азыкъ нек этмегенсе? — дегендиге нѣгерлери.

— Аурудум да эталмадым,— дегенди Джелаякъ.

Эмеген къатынны келиб кетгенин айтыргъа къоркъуб, джашырыб къойгъанды.

Экинчи кюн сокъур къалгъанды къошда. Алимджашар бла Джелаякъ а уугъа кетгендиле. Ингирде келселе, чот биягъынлай болуб тура. Сокъур да, эмеген къатынны келгенин айтмайын:

— Бир кючлю аурудум да, джукъ да эталмадым,— деб къойгъанды.

Сора Алимджашар:

— Тамбла уугъа сиз барыгъыз, къошда мен къаллыкъма,— дегенди.

Къошда къалыб, ол азыкъ эте тургъанлай, эмеген къатын келгенди. Алимджашар, аны чачындан бир тукню тартыб алыб, къолун-аягъын байлаб, къошну ортасына салгъанды. Ол кѣзюуде Алимджашарны нѣгерлери келиб:

— Бизни кьоркьутхан ма бу эди, азыкъны ашагъан да бу эди, — деб, эмегенни табалагъандыла.

Эмеген къатын, ишни аманнга кетерин билиб:

— Сау кьоюгъуз, мен сизни ючюгюзню да сау этейим! — деб тилегенди.

— Сау кьоярбыз, сау этсенг, — дегендиле.

Эмеген къатын, байланыб тургъанлай, Джелаякъны джутуб, бурунча сау этиб чыгъаргъанды. Аны ызындан сокъурну да джутуб, аны да сау этиб чыгъаргъанды.

— Алимджашар, сен да бар, сени да сау этерикди, — дегендиле ала, алай а Алимджашар эмеген къатынны аузуна кирирге ашыкъмагъанды. Ол эки нёгерин бир джанына чакъырыб, былай айтханды:

— Мен бир заманда муну юч джашын ёлтюргенме, ол мени джутса, сау этиб чыгъарыргъа унарыкъ тюлдю. Мени токъмагъым бла туюлюб ёлтюрюгюз да, джик-джилигине дери тинтиб къарагъыз, ансы ол мени ёлтюрюрге кюреширикди...

Алимджашар айтханча, эмеген, ичине джутуб кьойгъан болмаса, сау этиб, тышына атаргъа унамагъанды.

Алимджашарны нёгерлери эмеген къатынны ёлтюрюб, джик-джилигине дери къарагъандыла, алай а Алимджашарны табмагъандыла. Сора бир чыпчыкъчыкъ, учуб келиб, джегенни кыйырына кьонуб:

«Джик-джилиги
Джеген тюбюнде.
Джик-джилиги
Джеген тюбюнде,
Джик-джилиги
Джеген тюбюнде,

— деб джырлагъанды. Джегенни тюбюне къарасала — эмеген къатынны гитче бармагъы юзюлюб, алайда тура. Ала эрлай огъунакъ бармакъны джигин ачыб, Алимджашарны башына бош этгендиле. Сау болгъан нёгерле:

— Санга игилик, бизге ашхылыкъ! — деб, джуртларын излеб кетгендиле.

Алимджашар, талай кюн бла кечени келиб, ингир бола къалачыкъгъа джууукълашханды. Къаланы къатында бир сюрюучю джашчыкъ, малланы тёгерегине айланыб, бир джылай, бир джырлай тургъанын кёргенди. Сора Алимджашар, къатына барыб, былай соргъанды:

— Джашчыкъ, джылагъанынга джауумдан кьоркъаса десе, джырлагъан да этесе, бу ишинг неди?

— Талай джылны мындан алда Алимджашар деб ханны кюеую тас болгъан эди. Анга кыйынлыкъ салгъан эки баджасы болгъанын мен билеме, алай а мени айтханыма киши ийнанныкъ тюлдю. Ханны эки уллу кызы Алимджашарны къатынын хыликке этиб, кюлюб турадыла. Энди хан аны эрге береди. Бюгюн аны эрге бары кюнюдо. Ол алай айтханды:

— Алимджашарны джаясын ким тартса, анга барлыкма! — деб. Мени джылагъаным — Алимджашаргъа кыйналама. Джырлагъаным а — атам «андан санга эт юлюш алыб келирме» деген эди да, келсе, къарным тояр, деб джырлайма, — дегенди джашчыкъ.

Алимджашар къалагъа келсе, той уллу. Ариу тоханада хан бла эки кюеую, къызлары олтурадыла. Эрле, келиб, Алимджашарны джаясын тарталмай, ызларына кетедиле. Алимджашар:

— Эркинлик берсегиз, мен да тартыб кёрюр эдим, сыйлы ханыбыз! — дегенди.

Эки кюеу да, бир-бирлерине къараб, харх этиб кюлгендиле. Алай а хан, аны юсюнде кийик териге да къарамай:

— Тарт, ёчноу алсанг, къызым сеникиди! — дегенди.

Алимджашар, джаяны ариу тартыб, анга садакъны салыб, ханны къызы таба айланыб:

— Къазланымы урайым, огъесе тауукънуму урайым? — деб соргъанды. Ханны къызы, Алимджашарны ауазындан таныб:

— Тауукъда не гюнах барды, болгъанны этиб айланган къазладыла ансы, — деб джууаб бергенди.

Олсагъатлай садакъ окъла джюзгендиле. Алимджашарны къатынына баш ургъанла бары да башларын алыб къачхандыла.

— Бу ким болду? — деб хан бек сейир болгъанды. Сора Алимджашар хапарын тюз аллындан башлаб болушлусуча айтханды. Хан олсагъатдан эки кюеуюн да къаласындан къыстагъанды, ханны эки тамада къызы да эрлерини ызларындан кетгендиле.

Хан бютеу байлыгъын Алимджашар бла гитче къызына бергенди.

Алимджашар бла къатыны да бир-бирлерин табыб, насыблы джашаб къалгъандыла деб, эшитгеним алайды.

Аны кёрмегенибизча, барыбыз да биргелей ауруу-талау кёрмейин, къууанч бла джашайыкъ.

58. Батырмырза

Эртде, бек эртде заманлада бир джарлы киши болгъанды. Ол кишини юйдегисинде алтын чачы болгъан бир джашчыкъ джаратылгъанды. Ол сабий бек дженгил ёсюб, акъылы, эси да башха тюрю болгъаны белгили болуб тебрегенди. Болур бала сабийлигинден белгили деб, бурунгула айтханлай, ол сабий, дунияда болмагъанча, бир сейир зат болгъанды. Алай а аны тауханлай, кёб турмай анасы да ёлгенди. Андан атасы, ол джашчыкъгъа тургъан джерлеринде джашау бермезликлерин таныб, джашын башха джерлеге ашырыб джибергенди. Башында алтын чачын кёрселе, ёлтюрлюкле деб, атасы аны башына gyбытны кийдиргенди.

Ол джаш, бара барыб, бир кече тюзде къалгъанында, тюзюнде бир ариу ат къатында тургъанча болуб уянады.

Уянса — кертти да бир акъ башлы ат. Сора ол ат анга адам тил бла сѣлешгенди да, мынга ашхы нѣгер болурун айтханды. Джаш, ол атха асыры бек къууаннгандан, бир-эки аршын ѳсюб, кесине да дуняда болмагъанча бир къарыу келеди.

Эртденбласында биягъы джаш джолоучу болады. Барабарыб бир уллу элге джетерине, ол ат биягъынлай адамча айтханды:

— Ма, санга мен къуйругъуму къылындан тюкле берейим, керек болуб инджилгенлей, отну джетдирсенг, мен сеннге джерме!

Алай айтыб, ат думп болуб къалады. Джаш келеди ол элге.

Элни иеси уа бир хан болгъанды. Ол ханны да юч къызы болгъанды. Эм кичи къызы хар заманда да алма сатыб тургъанды. Ол джаш, ол къызы эслеб, эки тишируу да къызы къатында тургъанлай, келиб: «Сусаб болуб ѳлеме»,— деб бир алма тилегенинде, бермегенди. Алай этиб экинчи кере да келгенди ол къызы алма сата тургъан джерине, алай болгъанлыкъгъа, келгенден не хайыр, биягъы къыз берирге унамагъанды. Ючюнчю кере уа: «Не боллукъ эсе да, энтда бир барайым, аллахдан тилесенг, кѳб тиле дегенлей, тилей турсам, бир кюн бермесе да, бир кюн берир эсе уа»,— деб, башындан гыбыт кебин да алыб келгенинде, ол къыз, аны кѳрюб, къууаннгандан жангыдан туугъанча болгъанды да къалгъанды. Сора джаш былай айтыр-айтмаз бир алма бергенди. Ол кюнден сора экиси, бир-бирин кѳрмеселе, джашаялмай тургъандыла.

Андан бир кюнлени кюнюнде къызланы аталары, къызларын тышына чыгъарыргъа эсине тюшгенди да, саулай ол тѳгерекде адам къоймай джыйыб, юч къызына юч алма бергенди:

— Магъыз, атыгъыз да, атхан алмагъыз кимге тийсе, анга барырсыз,— дегенди. Хан кеси да олтуруб къараб тургъанлай, къызла алмаларын атхандыла. Эки уллу къызы эки ханны джашларына, гитчеси уа ол алтын чачы болгъан джарлы джашха атханды. Аны алай болгъанын кѳргенлей, хан ачыуланнганды:

— Болмайды алай, мени къызым къулума барыб боллукъ тюлдю,— дегенди. Алай болгъанлыкъгъа юч кере атдыргъанында да, къызы хаман ол джашны сайлаб тургъанды. Ханны не этер мадары бар эди, къызын бергенди. Алай а гитче кюеуюн ол эки уллу кюеуюча кѳрмей, ыйлыкъдырыб, сындырыб, тауукъ орунда джашаргъа буюргъанды.

Ол къыз, хариб, къыйналса да, кесин чыдатыргъа кюрешгенди. Джаш да, къыз да тауукъ орунда джарашыб, джашай-джашай тургъандыла.

Бар андан, бир талай джылдан хан ауруй башлагъанды да, сора кюеулерин, къызларын джыйгъанды да айтханды:

— Энди,— дегенди,— мен сау болалмайма, бир къысыр къалгъан акъ маралны сютюн ичмей. Бу эки уллу кюеу, не этерик эсегиз да, этигиз бир мадар, ансы мындан а не барды, бу къара

кѳулумдан! — дегенди. Кичи кѳеую да кѳайтыб келгенди да кѳюйгенди-бишгенди:

— Манга мында джашау джѳкъду, бир талай джыл арадан кетгенден сора да, мени ыйлыкѳдыргѳанлаймы турлукѳду сени атанг? — дегенди кѳатынына. Алай а кѳатыны ариу айтханды:

— Кѳой, ашыкѳма, ашыкѳгѳан адам халкыгѳа дамырлыкѳ болады. Тѳзген тѳш ашар, кимни аллы, кимни арты. Санга да ат берликди, сен да бар,— дегенди да эрини кѳлѳн басханды.

Ханны юч кѳеую да кетгенди.

Гитче кѳеую, элден чыкѳганлай, аты берген тѳкнѳ кѳабын-дыргѳанды да, олсагѳатдан аты джетгенди. Анга миниб, джолгѳа чыкѳгѳанды.

Уллу кѳеуелери, айлана-айлана, кеслери да арыб-тозуб, джукѳ да табмай, кѳайтыб келе тургѳанлай, ол джарлы кѳеу, кесини атына да миниб, эки гыбыт бла да сѳтѳу, алларына чыкѳгѳанды да кѳалгѳанды. Бир гыбытында сауула тургѳан маралны сѳтѳу, биринде уа, ол хан айтханча, кѳысыр маралны сѳтѳу болгѳанды. Сора алайда ол эки кѳеу андан сѳт тилегенди. Джаш айтханды:

— Энди сиз меннге кесигизге кѳырым от бла тамгѳа салдыра эсегиз, бир гыбытны берейим.

Кѳеуе хо дегенди да, аланы экисини да сыртларына тамгѳа салгѳанды. Ала да, бизге тамгѳа салыб, бу тели не этерикди деб, кѳле-кѳле, сѳтнѳу да алыб, ханнга баргѳандыла.

Ол да келе-келиб, атын да биягѳынлай ийгенди да, кѳатынына келгенди да айтханды:

«Энди, ала сѳт бергенликге, хан сау боллукѳ тѳлѳу, сен бу сѳтден, бир кесек тауукѳ мешхутчукѳ да ат да, элт да атанга ичир.»

Кѳатыны, тамам ол айтханча этгенди да, элтгенди. Хан, сѳтнѳу ичиб:

— Аста, мен джашагѳанлы бери быллай татлы сѳт кѳрмеген эдим, бир кесек татыучугѳу барды ансы,— дегенди.

Кѳызы да:

— Да, атам, татыуу болмай, не кѳолай болсун, биз тауукѳ орунда турабыз сора.

Андан хан аланы от юнѳу бир джанына кѳчѳургенди. Ол сѳтнѳу ичгенлей, бир кесек сау болгѳанды, алай а аллында саулугѳу орнуна келиб, иги болалмагѳанды. Бир кѳн дагѳыда айтханды кѳеуелерине:

— Энди, ол акѳ маралны этин ашасам, сау болур эдим.

Биягѳы манга бир зат айтса, чыгѳарма да кетерме деб, кичи кѳеу артыракѳларындан кѳараб тургѳанды. Алай а бу джол, аны таба терс-терс кѳараса да, сѳймегенин белгили этмей, джукѳ да айтмай кѳойгѳанды.

Ол юч кѳеую биягѳынлай кетгенди. Кичи кѳеую биягѳынлай, элден чыгѳыб, атын чакѳырыб, миннгенди да кетгенди.

Эки уллу кѳеую, айлана-айлана, кеслери да арыб-тозуб, бир

джукъ да табмай, бурунлары салыныб къайтыб келгенлей, биягъы джигит джаш, атыны аллында да бир уллу акъ маралны мыллыгы бла, чыкъгъанды да къалгъанды. Ол эки махтанчакъ, биягъынлай, джалыннгандыла, джалбаргъандыла, этден бизге бер, деб.

Сора ол джигит айтханды:

— Тешигиз келеклеригизни, кесими эними салайым да, бир бутун сизге берейим.

Ала хо деб, алай этгенди.

Ханны ауругъаны бир бутдан къайдан сау боллукъ эди! Сора джашны къатыны, ол маралны этин бир кесек джалыннга тутуб, элтгенди да, хан къууанганды. Ол этни ашаб, кеси да сау болуб да кетгенди. Сау болуб бошагъандан сора халкъны джыйыб, той-оюн этгенди. Эки уллу кюеюн, атларын да тебсетиб, ала да бек уллугъа кетиб тургъанлай, гитче кюею, кесини атына да миниб келиб, атын ойнатыб тебрегенинде, аланы озгъанды. Ол джыйылыб тургъан адамла да, дуняда биз эшитмеген, кѳрмеген, бу кимди деб, уллу сейир болгъандыла.

Сора хан, аны кесине чакъырыб, сен не адамса, не айланаса деб, соруу этгенди. Бар, сора джигитни алайда джигитлиги ачылгъанды да къалгъанды. Айтханды ханнга:

— Эки къулум бар эди да, аланы эркинликлерин кесиме берсенг деб келгенме,— дегенди. Халкъ да сейир-тамаша болгъанды.

— Да къайда ол къулла дегенинг? — дегенди хан.

— Ма бу сени эки уллу кюеюнг! — деб, ол кюйдюрюб салгъан энлерин кѳргюзгенди. Алайда иш-болум айгъакъ болгъанды да, хан, ол эки джукъгъа джараусуз кюеюн къыстаб, ханлыгъын-бийлигин да ол джигит кюеюне бергенди.

Ала да, къатынларын да алыб, бирер джары кетгенди. Ол джаш, джигитлиги бла, табышлы болгъаны себебли, джарлы болса да, арты хан болуб, тынч-рахат джашаб къалгъанды.

Аны кѳрмегенибиз кирик, ауруу-талау да кѳрмей къалайыкъ.

59. Уучу

Эртде-эртде бир джигит джаш болгъанды. Аны башха иши болмайын, уучулукъ бла джашагъанды. Бир джолда бир джылкъы тенгизни бир джанына ётуб кетиб, бир джанында бир тайчыкъ къалады. Аны ол джаш асыраб, тай уллу ат болады.

Сора бир кюн джаш уугъа чыгыб барады. Эки кийик аллындан чыгыб, бир тешикке кириб кетедиле. Ол джаш да аланы ызларындан ол тешикке кириб барады. Ол тешикке кириб къараса — анда бир къатын аякъларына джукъ къаблай тура. Қъатын кеси аллына алай айтады:

— Ала кимден къоркъсала, аталары анга бер,— дегенед.

Ол эки эчки эки ариу къыз болгъандыла. Алайда джаш эки

къызны да алыб кетеди. Аланы бирин къоюб бирин алырча болмайды да, джаш аланы кесине эгеч этеди.

Бир кюн джаш сыртдан бир ёзеннге къарайды. Қъарайды да, бир къала кёрюнеди. Бу къала не зат эсе да, бир къарайым дейди. Алай бла, бир кёб къойну кюте тургъан къойчугъа барады.

— Бу кимни къошуду? — деб сорады.

— Алачач Фатиманы къошуду.

Андан ары барады да — бир тууар къош.

— Бу кимни къошуду? — деб сорады.

— Алачач Фатиманы къошуду.

Андан ары барады да — бир джылкъы къош.

— Бу кимни къошуду?

— Алачач Фатиманы къошуду.

— Қъаллай адамды бу? — деб сорду джылкъычыгъа ол.

— Алачач Фатима патчахны къызыды. Анга адамла алабыз деб баралла да, юч оюну барды, аланы эталмагъанны ёлтюрюб барады.

— Ол оюнлары недиле? — деб сорады джаш джылкъычыгъа.

— Бир оюну: кюнча джарытхан аллай бир ариулугъу барды къызны, анга къарамай, ат бла озуб кетсенг. Экинчи оюну: кюн былай джангы чыкъгъанлай, ийнени кёзюнден огъун чыгъаргъан.

Ючюнчю оюну: бир аты бла къарткъуртхасы барды, аланы чабыб озгъан.

Джаш, алачач Фатиманы алама деб, барады. Қъызгъа къарамай озады, окъну ийнени кёзюнден чыгъарады. Энди чабар джерге барадыла. Қъарткъуртха:

— Ой, алачач Фатиманы ёлгени ит болсун, солуюкъ, бир джукъчукъ къабайыкъ — дейди.

Джашха аракъычыкъ ичиреди, башына четенчик бла джюджекчикле орнатады, алайда джаш джукълаб къалады.

Аты къараса — джаш джукълаб тура. Сора джашны табаны бла урады. Джаш секириб туруб къараса — къарткъуртха да джокъ, аты да джокъ. Секириб туруб, чынгаб атына миниб, джетеди къарткъуртханы ызындан. Ат алайда къарткъуртханы да, атын да уруб кетиб, алгъа барады. Юч оюн да аны бла битедиле. Алачач Фатиманы кесин да, бютеу байлыгъын да алыб юйюне келеди. Насыблы болуб джашай тургъандыла. Бир кюн а джаш джер этегине джолоучу болгъанды.

Талай замандан, джерни башын аулаб келе тургъанлай, бир уллу суугъа джетеди. Кёчюу бла кирмейин, башха джер бла кириб, кеси суугъа кетеди, аты уа чыгъады. Бир талай замандан аты салыб юйюне келеди. Джаш кеси уа, суудан сау чыкъгъанлыкъгъа, ауруб, къарыусуз болуб, 9—10 джыллы элине къайталмай турады. Кюреше кетиб сора кеси джашагъан элни къыйырына келеди. Сууну ол джанында сабийле тутуб, суу ичиралмай тургъан бир арыкъ атны кёред. Сабийлеге къычырады:

— Атны бери бир буругъуз, ат бла ол джанына бир ётейим,— деб. Ат, джашны тауушун эшитгенлей, сабийлеге да къарамай, айланады джаш таба. Сора джаш секириб минеди атха, ол джанына ётеди. Суу да ичиреди, отлатхан да этеди да, энди алыгъыз да барыгъыз деб, сабийлеге бериб иеди атны. Сабийле атны юйге алыб барадыла.

Сабийле, атны алыб барыб, патчахха хапар айталла:

— Бир джарлы адам атха суу да ичирди, отлатхан да этди,— деб.

Патчах:

— Аны бери алыгъыз да келигиз! — дейди. Сабийле джашны алыб келелле.

Келсе, аны бир зар хоншусу, зор бла кесине алачач Фатиманы алыб, джашны ол эки эгечин да кесине къарауашла этиб тура.

Ол джашны таныялмагъанды.

— Не зат суйсенг, аны берейим, атха къара! — дейди джашха. Ол да хо дейди, атха къарайды, аш ашатады, суу ичиреди. Ат да, джаш да эс джыядыла. Бир кюн джаш: «Эркинлик берсенг, атны бир ойнатыр эдим»,— дегенди. Эркинлик бергендиле. Ол, атны ойната келиб, зар хоншусун ат бла теблетеди, кесини ким болгъанын ачыкълайды. Уучу джаш эки эгечин эки иги джашха береди, кеси да Фатима бла джашаб къалады.

60. Къара къуш бла къарт

Эртде-эртде бир элде бир къарт киши бла бир къарт къатын джашагъандыла. Къарт киши садакъа джыйыб, экиси да аны ашаб тургъандыла.

Бир кюн къарт, суу ызына кетиб баргъанлай, бир уллу къара къушну джаралы болуб, тюшюб тургъанын кёргенди. Барыб къушну тутханды да юйюне алыб келгенди. Юйюнде кеси ашагъандан ашатыб, бир айгъа джууукъ бакъгъанды. Къуш, сау болуб, бир джерден бир джерге уча тебрегенди.

Сора къартха айтханды къуш: «Сен мени къуйругъумдан бир тюк ал да, ий да къой, кереклинг болса, тюкню ий да ызындан бар».

Къарт къуш айтханча этгенди. Бир кюн, сынаргъа деб, тюкню чыгъарыб ийгенди, кеси да ызындан баргъанды. Тюк барыб бир тууар къошха тюшгенди. Къарт соргъанды:

— Бу кимни къошуду?

— Къара къушну къошуду,— дегендиле.

— Мени Къара къушха элтигиз,— дегенди къарт. Олсагъатдан къартны Къара къушну къаласына элтгендиле. Къарт Къара къушну къаласына кириб баргъанды. Къара къуш алайда къартха къурманлыкъ этгенди. Къурманлыкъ этиб бошагъандан сора, юч-терт кюнден къартха соргъанды:

— Не тилейсе? — деб.— Сени тилеген затынгы бермей къой-мазгъа антым барды.

Къарт айтханды:

— Манга джукъ да керек тюлдю, алай а манга джукъ берлик болсанг, эки къатынынгы арасында тургъан ол къара кюбюрню бер!

Къара къуш кюбюрню къартха бергенди. Сора къартха былай айтханды:

— Юйюнге джетгинчи, кюбюрню башын ачма!

Къарт кюбюрню кёлтюрюб, юйюне атланнганды. Сора, джолну джарымына джетген заманда, къартны кёлюне былай келгенди:

— Мен быллай бир къыйналыб, кюбюрню ичинде не болгъанын билмейме. Ачыб бир къарайым.

Кюбюрню башын ачханлай, ичинден улуу тюзню толтургъан бир къой, тууар, не тюрю да мал чыкъгъанды. Къарт не кюрешгенди да аланы ызына джыялмагъанды. Сора, къалай этерге билмей, джылай тургъанлай, бир кёк бёрю келгенди.

— Нек джылайса? — деб соргъанды бёрю.

— Мен быланы ызларына джыялмай джылайма.

Сора бёрю къартха былай айтханды:

— Джангыз джашынгы меннге берирге ант эт, мен джыйыб берейим.

Къарт джашын кёк бёрюге берирге сёз бергенди, кёк бёрю да малны кюбюрню ичине джыйгъанды. Къарт кюбюрню кёлтюрюб юйюне баргъанды.

Рысхысы, малы да кёб болуб, къарт бай болгъанды. Алай а анга да къууанмагъанды. Бир кюн джашы соргъанды:

— Атам, нек мыдахса?

Атасы джашына айтханды:

— Джашым, сени бир кёк бёрюге берирге ант этгенме.

Сора джашы атасына:

— Атам, аны ючюн къыйналма. Мен барыб аны ёлтюрюб келейим, — деб, джолгъа чыкъгъанды.

Бара-барыб, Кёк бёрюню кесине тюбегенди. Бёрю джашха:

— Ай, иги джаш, атангы сени меннге ашаргъа берирге сёзю барды. Кесинги ашатмазгъа сюе эсенг, ол джерде — ол джерде бир ханны бир ариу къызы барды. Аны алыб кел, сора сени башынга бош этерме! — дегенди.

Сора джаш, атасына барыб:

— Атам, мен Кёк бёрюге тюбедим. Бир айны ичинде бир ханны къызын келтириб, Кёк бёрюге бермесем, ол мени ашарыкъды.

Джаш эртденбла эртде атына миниб атланнганды.

Сора, бара-барыб, джолда бир джанындан бир тюлкю чыгъады.

— Мени джолдашыкъгъа аламыса? — деб сорады тюлкю.

— Хо, алама — дейди джаш. Тюлкю ат аллына секириб миниб, экиси да бара-барыб, джолда бир джети-сегиз атлы

сыртдан чыкыгъанларын кѳргендиле. Сора тюлкю джашха айтханды:

— Мен бир алапат семиз ирк болайым. Аланы адеже элтген бир атлары барды. Ол ат тулпар атды. Иркни ол атха ауушдур.

Тюбешгендиле джаш бла ол атлыла.

— Иркни бизге сат! — деб къадалгъандыла атлыла.

— Атны берсегиз — береме, — деб, иркни атха ауушдургъанды джаш.

Джаш атны тартыб кетеди. Бир кесекден ирк, тюлкю болуб, джашны ызындан джетеди. Андан сора тюлкю, бир ариу къыз болуб, халкъны тамашагъа къояды. Халкъ анга къарагъан заманда, джаш ханны къызын алыб къачады.

Тюлкю да, бираздан аланы ызларындан джетиб, айтады:

— Мен бу къыздан ариу къыз болайым, сен бѳрюге мени бер да кет!».

Сора тюлкю бир ариу къыз болуб, экиси да Кѳк бѳрюге барадыла, джаш къызланы сайлатады.

Сора бѳрю, сайлаб, тюлкю къызын алады. Джаш да ол ханны къызын кеси алыб кетеди. Сора биягъы тюлкю, джашны ызындан джетиб:

— Ашхы улан, сеннге игилик, меннге ашхылыкъ. Атанга алай айтыб бар:

— Меннге игилик этген Къара къуш эди!

61. Айю улу Агъырджан

Джай кѳзюуде элни джашлары, къызлары наныкъ, джилек джыяргъа барадыла. Ханны къызыны не кѳзю къараб, не бек тилесе да, атасы-анасы иймейдиле. Алай а кюнлени бир кюнюнде къыз джашыртын ала бла кетиб къалады. Бир заманда, челеклени толтуруб, юйге къайтыргъа тебрегенлей, бир айю къызланы сюреди. Ханны къызы, къачалмай, артхаракъ къалады. Айю джетиб къызны алыб кетеди. Ала барыб, уясына салыб, тюрюл-тюрюл кѳгетле келтириб, къызны аллына салады. Къыз аллында эсинден тайыб, дагъыда эсине келиб, кѳб къыйналады. Алай болса да амалсыздан акъырын-акъырын джарашады.

Кече экиси да бирге уяда къаладыла. Эртденбла уа туруб, айю, тешикни аллына уллу ташны салыб, айлана кетеди. Ингирде келиб, ташны бир джанына салыб, уясына киреди. Алай бла джашай турадыла да, къыз экинчи джылында джаш табады. Эки къулагъы айюнюю киби, къалгъаны — адам. Аны аты Айю улу Агъырджан болады. Айю улу Агъырджан кюнден кечеге ёсюб тебрейди. Тѳрт-беш джыл болгъан заманда, аны эшинге алыб чыгъыб, Айю ууакъ терекчиклени тартыб, тамырлары бла чыгъарыб, ол да, ол этгенча, терекчиклени тартыб юренеди. Алай бла он джыл болгъан заманында уллу тереклени тартыб тамырлары бла чыгъарыб башлайды.

Бир эртденбла айю кетеди да къайтмай къалады. Экинчи кюн, ючюнчю кюн да айю джокъдан джокъ. Джаш ташны бир джанына тюртюб, анасы да, ол да къачадыла. Анасы — алда, баласы — ызындан. Барыб элине киреди ханны къызы. Алайда уллу къууанч болуб, той этиб, халкъ таркъайгъандан сора, хан Агъырджанны къоратыргъа дыгалас этиб башлайды. Нек десенг, ханны бетине иги болмайды къызы айю бла джашаб келгени. Ол себебден элден эки кючю болгъан адамны табыб, алагъа былай дейди:

— Мени къызымдан туугъанны элден къоратмасагъыз, болмайды. Қалай да этигиз, аны бери къайтмазча этиб келсегиз, мен сизге уллу саугъа берирме.

— Да ол, бизни ёлтюрюб, кеси келиб къалса, къалай болукъду? — деди бири. Алай болса да, кеслерин ачхагъа алдатыб, сёз берди.

Агъырджан аны эшитиб къойду. Юч кюн заман тиледи. Темирчиге:

— Манга бир темир токъмакъ эт! — дейди. Темирчи, темирлени джыйыб, токъмакъ этиб, къолуна тутдурду, Агъырджан, тегерек буруб, ол токъмакъны кёкге атыб джиберди. Бир заманда токъмакъ келиб кесини башына тийди да чачылыб къалды.

— Эй, темирчи, бу токъмакъ болмайды, — деб, экинчи бирни ишлетди. Аны да атды. Ол да келиб кесини башына тийди да чачылды. Ючюнчю да ишлетди. Аны да атды. Ол чачылмады. Аны да алыб:

— Келигиз энди! — деб, ол экисине алай айтыб, ючюсю да узакъ джерде бир уллу чегетни къыйырындан кирдиле. Алайда къош этиб, кийик териле бла башын джабыб, джашаб тебретиле, бири — къошда, экиси да — ууда.

Бир кюн шапа этни салыб, къайната тургъанлай:

— Эй! — деген таууш эшитди. Эшикке чыгыб, къараса — сакъалы минг къарыш, кеси бир къарыш бир кишичик келиб тура.

— Қъонакъ аламыса? — деди келген.

— Айхай алама, кел, тюш! — деди шапа.

— Кел да тюшюр! — деди Сакъалы минг къарыш. Шапа тюшюрдю.

Юйге кирди да къонакъ, къайнай тургъан этни башын тюбюне къаблады да, этчиклерин къабды да кетди, шапаны да сакъал тюгю бла байлады да. Шапа, кюреше кетиб, къалай ычхынды эсе да, ычхыныб, джангыдан эт сала тургъан заманда, нёгерлери да келдиле. Экинчи кюн ол къалмады къошда, бирси нёгерлери къалды. Анга да ол биягъы келиб алай этди. Ючюнчю кюн шапалыкъгъа Агъырджан кеси къалды. Биягъы келиб:

— Эй, ким барды? — деб къычырды. Бу эшикке къарамады... Кеси тюшюб келиб, биягъынлай этерге мурат этди, алай а болмады. Туюб, къара кёсеу этиб, эшикте терекге байлаб къойду Агъырджан аны.

Бир заманда къарагъанында — джокъ Сакъалы минг къарыш. Нёгерлери келедиле. Хапарны айтады. Эртденбла къаны ызы бла ызлаб барсала, бир тешике кириб тура эди ызы. Тешикни тюбюнде бир эшик.

— Энди ким тюшеди анга? — деди Агъырджан.

— Сенден сора анга тюшерик джокъду, — деди бир нёгери.

Агъырджан салынды аркъан бла. Тюшюб барыб, эшикни ачыб къараса, юч ариу къыз, орундукъда бир адам ёлюб, къызла анга джылай...

Алагъа да ариу айтыб, къызланы башына чыгъарыб башлайды Агъырджан. Тамада къызны тамадагъа, ортанчы къызны ортанчыгъа, гитчени да кесине буюрады. Къызланы барын да чыгъаргъандан сора, кеси чыгъаргъа керек эди. Алай а Агъырджанны чыгъарыб келгенлей:

— Аркъан юзюлдю! — деб, джашла аркъанны уруб кесиб кёйдула. Агъырджан тиледи:

— Токъмагъымы да ызымдан атыгъыз, — деб. Токъмагъын да ызындан атдыла.

Барыб, барыб, Агъырджан джерни тюбюнде бир уллу терекни джанына тюшдю.

— Ох-ох-ох... — деб, башын кёлтюрюб, терекни башына къарагъанында, терекге чырмалыб бир мазаллы джылан ёрлеб бара эди.

Ол токъмакъ бла уруб джыланны ёлтюрдю. Терекни башында къанатлы тауушланы эшитиб, ёрлеб чыгъады башына. Башында уллу къуш балала:

— Хы, сен бизге бу игиликни этдинг, биз сеннге не этербиз? — дедиле. — Бизни анабызны келир заманы болады, сени къабыб къоярыкъды билмей, бери къанатларыбызны тюбюне кир! — деб, къанат тюблерине салыб джашырдыла. Бир заманда джели бла алай уллу болмагъан джангур келди.

— Бу бизни анабызны джыламугъу бла къанатыны джелиди! — дедиле балала.

Аны ызындан ариу джарыкъ кюн тийди.

— Бу бизни анабызны кеси кесине кёл этген къууанчыды, — дедиле биягъы балала.

Къуш, джетиб, терекни бюгюб, къынгыр эте, кёнду.

— Хы, сизни ким сау къалдырды? — деди аналары.

— Бизни сау къалдыргъанны табсанг, не этер эдинг? — деди бир баласы.

— Дунияда анга не керек болса, аны этер эдим! — деди аналары.

— Да ма, этерик эсенг, буду бизни ашаучу джыланны ёлтюрген! — деб, джашны чыгъардыла. Юч кере аузуна къабыб, бурну бла чыгъарды къуш джашны.

— Энди сеннге не керекди? — деб сорду.

— Мени джерни башына чыгъар! — деди джаш.

— Да чыгъарайым, манга азыкъ керекди, — деди къуш.

Тогъуз гаммешни союб, терилерине этлерин джый, суу къуй, артмакъ эт, къолунга бычакъ ал, бир «къакъ» десем, бир челек суу къуй ауузума, «къукъ» десем, тишлик атарса. Аланы барын хазырласанг, ма бу тюкчюкню отха джетдирсенг, мен джетерме.

Джаш, андан айырылыб, кѣб джол кѣоратыб, кеч бола бир къарт къатыннга къонакъгъа тюшдю. Къарт къатын суугъа дыккы эди. Агъырджаннга юч къаз гаккыны бишириб берди.

Агъырджан хапар сорду къатындан. Къатын былай деди:

— Сууну башын алыб тургъан тогъуз башы бла эмеген барды, бир айда бир кере суу иеди. Аны ючюн бир кѣой ашайды...

— Амма, сен тогъуз, кийиз бѣрк эт да хазыр эт, мен аны бла бир кѣрюшейим... — деди джаш.

Къатын эрлай бѣрклени хазыр этди. Аланы бир-бири башындан кийиб, эмегенни аллына барды. Уруб бир башын тюшюрдю. Эмеген да, уруб, бир бѣркню тюшюрдю. Алай бла эмегенни тогъуз башы кетген заманда, Агъырджанны да тогъуз кийиз бѣркю кетеди. Суу бошланады. Халкъ суугъа чабыб, джашха:

— Сеннге не керекди? Сен бизге бу ашхылыкъны этдинг, биз да сенге, не зат сыйсенг, аны этейик, — деди. Агъырджан:

— Меннге тогъуз гаммешни союб, терилерине суу къуюб толтуругъуз, этле бла суу гыбытланы бир-бирине байлагъыз, андан сора башха затыгъыз керек тюлдю! — деди. Ол айтхан зат бир кюнню ичинде хазыр болду. Агъырджан къуш берген тюкчюкню къабындырды. Къуш джетиб къонду. Артмакъланы белине салыб, Агъырджанны къушну белине олтуртдула. Къуш кѣлтюрюлюб тебреди. «Къакъ» дегенлей — суу къуюб, «къукъ» дегенлей — эт атыб, башына чыгъыб баралла.

Башына чыгъаргъа джетген заманда, эт тауусулуб къалады. Ол заманда къуш энишге тюшюб тебреди. Агъырджан эки бутуну чабакъ этлерин кесиб атады къушну ауузуна. Аны бла джерни, оашына чыгъады. Агъырджан ёрге туралмады. Ол заманда къуш джашны чабакъ этлерин къусуб эмда джабышдырыб, сау этеди.

--- Хайда, бар энди! Сеннге ашхылыкъ, меннге игилик! — деб ашырады.

Агъырджан салыб къошларына барады. Барса, ол эки къызны алыб, Агъырджан кесине буюргъан къызны да джумушчу этиб тура. Темир токъмагъы бла тѣрюсюн да джаныуарла джашагъан къара чегетге къыстайды. Агъырджан бла гитче къыз бир юй боладыла, алайда къала ишлейдиле. Халкъ сукълана, бюгюн да алайда джашаб турадыла.

62. Юсюп

Эртде-эртде бир ханны онеки джашы болгъанды. Аланы онусу — алда къатынындан, экиси да артда алгъан къатынындан. Артда юдегисинден джашларыны тамадасыны аты Юсюп,

кичисини аты Бунямин болгъанды. Ханни он джашы, кеслерини малларын джюрюютуб, къошда тургъандыла. Эки кичи джашы уа юйде аталары-аналары къатыш. Бир кюн джашла, къошха тебрегенлеринде, аталарына айтадыла:

— Атам, Юсюпню да бизни къатыш ий, къошда бузоулагъа-затха къарар.

— Бу алкъын гитчечикди, къошха чыгъар заманы болмагъанды — деб, ол кёзюуде атасы иерге унамайды. Андан сора, кёб турмай, Юсюп (джукълаб уянганында) атасына:

— Бюгече тюшюмде бир алаамат тюш кёрдюм, — дейди.

— Къалай кёрдюнг? Тюшюнгю айт, тынгылайым — деб, атасы Юсюпню къатына олтурады.

— Ай да, Кюн да, онбир джулдуз да тюз башымдан чыгъыб, мени тегерегиме айланыб, баш уруб кёрдюм, — деб, Юсюп тюшюн айтады.

— Ай бла кюн ананг бла меннге кёрюнеди. Онбир джулдуз онбир къарнашынга кёрюнеди. Биз къачан болса да сеннге бир джалыннгыч боллукъ болурбуз, сен бу тюшюнгю къарнашларынга билдирме, ала сеннге зарлыкъ этмесинле, — деб, атасы Юсюпге юретеди.

Экинчи кере да Юсюпню къарнашлары, къошха тебрегенлеринде, аталарындан:

— Юсюпню да бизни бла къошха ий, — деб тилейди. Атасы разы болмагъанына къарамай, Юсюпню да биргелерине алыб кетеди. Бара-барыб, джети джол айырылгъан бир джерде тохтаб, къарнашла бир-бирине:

— Бизни атабыз бизни барыбыздан да Юсюпню бек сюеди, биз муну дунияны башындан тас этейик, — деб, аны бир терен къуюгъа атадыла да, келегин къаннга бояб, атасына алыб барыб:

— Бюгече малланы къыйырында джатыб тургъанлайыбызгъа, Юсюпню бёрю ашаб къойду, — деб, къан джугъу келегин кёрюзеди.

— Бёрю-зат да ашамагъанды, не этген эсегиз да, кесигиз ёлтюрдюгюз, — деб, аталары, ийнанмай, джылайды. Къарнашла, аталарына джууаб да къайтармай, ызларына къошха чыгъыб кетеди. Джети джол айырылгъан джерге джетгенлеринде, джарым патчахны саудюгерлери къуюдан атларына суу ичирирге тебрегенлерин кёрюб, алайда тохтайдыла. Саудюгерле челекни къуюгъа джибериб, ёрге тартханлай, сау-саламат, челекден къадалыб, Юсюп чыгъыб келеди. Саудюгерле анга бир да мардасыз къууанадыла. Юсюпню сау чыкъгъанын кёрюб, къарнашлары чабыб джетиб:

— Бу бизни къулубуз эди, къайдан чыкъды! — деб, ачыуланадыла.

— Къулугъуз эсе, бизге сатыгъыз — деб, саудюгерле тилейди.

Къарнашлары Юсюпню бир къара сомгъа сатадыла да:
— Сакъ болугъуз, къачыб кетмесин,— дейдиле.

Саудюгерле, Юсюпню алыб барыб, сабийи болмагъан къаратон джарым патчахларына саугъагъа береди. Ол, бир да мардасыз къууаныб, сыйлы кийимле кийдириб, кесине джаш этеди. Юсюп бир да мардасыз чырайлы болгъанды.

Арадан талай заман ётгенден сора, джарым патчахны къатыны Юсюпню сюе башлайды. Бир кюн ол, кёлюне келгенни ичинде тыялмай, Юсюпге сүймеклигин айтды.

— Алай деген неди? Мен сеннге анамды деб турама,— деб, Юсюп чарлайды.

— Сен мен айтханны этмесенг, эриме айтыб, сени ёлтюртюрме — деб къатын ачыуланады. Муну бу хапарын эшитиб, хоншу къатынлары:

— Сен, джарым патчахны къатыны болгъанлай, кесинги да бу ариулугъунг бла, джумушчунгу сюесе,— деб, айыб этеди.

— Сиз меннге бош айыб этесиз. Алай эсе, келигиз мени юйюме,— деб, къатынлары барын да кесини юйюне къонакъгъа чакъырыб, хар бирини къолуна бирер быхы бла бирер бычакъны бериб,— кесигиз да ашагъыз,— деб, Юсюпню аланы аллары бла оздурады. Къатынла, Юсюпню ариулугъуна сейирсиниб, эслери кетиб, хар бары бармакъларын бычакъ бла кеседи.

— Ыхы, къалайды? Энди меннге айыб этерикмисиз? — деб, къатын сорады.

— Энди сеннге айыб этмейбиз,— деб, къатынла, кесген бармакъларын байлаб, юйлерине кетеди. Эри юйде болмагъан заманны мараб, биягъы къатын Юсюпге ачыкъ этиб сүймеклигин алгъындан эсе деменгили айтады.

— Меннге бу затны экинчи къайтарыб айтма,— деб, Юсюп аны айтханын этмейди. Къатын, ачыуланыб, джылаб, эрине барыб айтады:

— Аман адамны айнытсанг, эрнинги-бурнунгу къан этер дегенлей, сен кетгенлей, Юсюп, меннге артыкълыкъ этеме деб, мыллыгын атханлай, къолундан къачыб кючден къутулдум.

Джарым патчах, ачыуланыб, Юсюпню тюрге салдырады. Юсюп болгъан тюремде, аманлыкълары чыгъыб, «Сау патчах» тутдургъан эки нёгери болгъандыла. Аланы бири Юсюпге къараб айтады:

— Алан, сени тюшден хапарынг джокъмуду? Бюгече тюшюмде патчах бла бир тепсиде ушхуур ашаб кёрдюм.

Юсуп, не айтыргъа билмей, эсине келиб:

— Сени эртденбла, къагъыт ийиб, патчах башынга бош этдирликди, кесинг да эски ишингде ишлериксе,— дейди. Аны эшитгенлей, ол бир нёгери да, тюш кёрмегенлей, Юсюпню хыликке этиб:

— Мен да тюшюмде, табакъ бла бир хычынланы башыма салыб кёлтюрюб баргъанлай, учуб келиб, къушла ашаб кетди,— дейди.

— Сени эртденбла патчах, шокк бла урдуруб, ёлююнго эшикге атдырлыкъды, мыйынгы къаргъа-къузгъун ашарыкъды, тюшюнг анга кёрюнеди,— дейди Юсюп.

— Огъай, мен, тюш кёрмегенлей, сени алдаб айта эдим,— деб, нёгери къайгъылы болады.

— Айтырынгы айтдың, сени боллугъунг алайды,— деб Юсюп джууаб береди. Эртденбла, таб Юсюп айтханча, бир нёгери, башына бош болуб, юйуне барыб, эски ишине джарашады. Бир нёгерин а, шокк бла уруб, ёлююн орамгъа атадыла да, къаргъагъа-къузгъуннга аш болады.

Арадан талай заман ётгенден сора, патчах тюшюнде былай кёреди: тогъуз семиз ийнек бла тогъуз арыкъ ийнек, тогъуз толу будай баш бла тогъуз къуру будай баш. Ол тогъуз семиз ийнекни тогъуз арыкъ ийнек ашаб, тогъуз толу будай башны да тогъуз къуру будай баш ашаб.

Патчах, билгичлени джыйыб, тюшюн сорады, алай а билгичле аны тюшюне джууаб эталмадыла. Бу хапарны эшитиб, тюрмеден бош болуб келген адам патчахха айтады:

— Мени тюрмеде Юсюп деб бир нёгерим бар эди, ол сени тюшюнго биллик эди.

Патчах, Юсюпню тюрмеден чакъыртыб, тюшюн айтады. Юсюп, бир кесек тынгылаб, сагъыш этиб айтыб тебрейди:

— Мындан ары тогъуз джылны битим бек мардасыз улуу болуб, адам аш да, мал аш да бек эркин боллукъду. Тогъуз семиз ийнек бла тогъуз толу будай баш анга кёрюнеди. Андан сора тогъуз джылны джерге тюк чыгъарыкъ тюлдо. Тогъуз арыкъ ийнек бла тогъуз къуру будай баш тогъуз семиз ийнек бла тогъуз толу будай башны ашагъанлары анга кёрюнеди.

Патчах, Юсюпню акъыллыгъын, аны адамлыгъын, эслигин джаратыб, айтады:

— Сени тюрмеден бош этеме, кесинг да мени къолумда ишле.

Юсуп, патчахны айтханын унамай:

— Мени терслигим, тюзлюгом айырылмай; тюрмеден чыгъарыкъ тюлме,— деб, не ючюн тутулгъаныны хапарын болумуча башдан аякъ патчахха айтады.

— Керти да алай болгъанына шагъатынг бармыды? — деб патчах Юсюпге сорады.

— Ийнанмай эсенг, ол бармакъларын кесген къатынлагъа сор,— дейди. Патчах, аны бла хоншу тургъан къатынланы барын да чакъыртыб, соруу этеди. Къатынла Юсюпню терслиги болмагъанын, терс джарым патчахны къатыны болгъанын айтдыла. Олсагъатдан патчах, джарым патчахны чыгъарыб, орнуна Юсюпню салады. Ала экиси да, биригиб, тогъуз джылны битген мюргеуню, бир бюртиююн къоратмай, амбарлагъа джыядыла. Мал ашны да аны кирик этедиле. Таб, Юсюп айтханча, тогъуз джылдан сора джерден джукъ чыкъмай, тегерек элlege улуу ачлыкъ джете башлайды. Узакъ джерледен келиб, халкъ бы-

ладан, алтынларын, кюмюшлерин аямай бериб, мюрзеу алыб башлайдыла.

Ол джыллада бир къатын бла бир къарт киши, он да аладан джашыракъ адам садакъа джыя, къаланы къатына келедиле. Юсюп атасын, анасын, харам къарнашларын таныйды. Қъарнашлары Юсюпге къалай этгенлерин кеслерине айтдыртады.

Атасын, анасын биргесине къояды, къарнашларын а къыстайды. Қыстама, барыбыз да сени къарын джалчыларынг болайыкъ,— деб тилеб-джалбарыб, ала да алайда къаладыла. Аны кърмегенибиз кибик ауруу, талау кърмей къалайыкъ.

63. Ханны юч джашы

Бир ханны юч джашы болады. Бир киши келеди да:

— Сен джашларынгы къыста! — дейди.

— Нек къыстайма? — демей, хан, джашларын къыстай теб-реб:

— Сиз кѣб джол джюрюрсюз, бек арырсыз, бир уллу чегетге джетерсиз, алайда кече къалмай, ѳтѳб кетигиз. Андан ары ѳтгенден сора, кѣб къабыргъа джетерсиз, алайда да кече къалмай, ѳтѳб кетигиз,— деб осият этеди.

Алай бла, джашла, кѣб джюрѳб, ач да болуб, арыгъан да этиб, бир уллу чегетге джетедиле.

— Арыгъанбыз, былайда тохтайыкъ — деб, алайда кече къаладыла. Қъазан асыб, ашагъан да этиб, эки къарнаш джукълайдыла, гитче къарнашлары, джатмай, ары-бери айлана тургъанлай, адам кѣлтюрген бир къуш къонады аладан узакъ болмай. Джаш, садакъ тартады да, къушну агъызады.

Олсагъатлай, бир джанындан бир адам чыгъыб, джашны тартыб, бир ханны аллына алыб барады. Хан былай деди:

— Сен бизге дуняда болмагъан игилик этдинг, биз сеннге не зат этебиз? Ол къуш бизни джашаргъа къоймай эди.

— Манга джугъугъуз да керек тюлдѳ, джолума кетмеге къоюгъуз! — деб тиледи джаш.

— Огъай,— деди хан,— сен мени къызымы ал.

— Да мени тамадам барды, къалай алайым?! — деди джаш.
— Тамадама бере эсенг, элтейим!

Хан джаш айтханнга огъай демеди. Эм тамадаларын алайда ханны къызы бла къоѳб, эки къарнаш кетедиле.

Кѣб джол джюрѳб, тамам арыб, кѣб къабыргъа джетедиле.

Тамада къарнаш айтады: — Былайда къалайыкъ.

Кичи къарнаш:

— Атабыз айтхан а?

Тамада джаш дженгеди да, алайда къаладыла.

Ашаб-ичиб бошагъандан сора, тамада къарнаш джатыб джукълайды, гитче къарнаш къабырлагъа киреди. Бир заманда: «Алтмыш юлѳш эт!» — деген таууш эшитеди.

Джаш да: «Алтмыш бир юлѳш эт!» — деб къычырады. Ан-

дан сора бир къара киши чыгъыб, къолундан тартыб, джерни тюбюне тюшюрюб кетеди.

Джерни тюбюнде 60 эмегенни кѳреди. Джаш бла 61 боладыла. Джашны тартыб баргъан къара киши, 61 юлюш этиб, алларына кѳб эт келтиреди.

Ашаб тебрейле, джаш, юлюшюн эрлай къабыб, эмегенлени алларындан сермеб къабыб башлайды. Эмегенле къоркъадыла. Къоркъадыла да, джашха басынадыла. Джаш, къама бла сермеб, барын да къырыб бошайды. Ол къара киши келеди да джашны бир ханига алыб барады. Алайда хан былай дейди:

— Хар кюнюне мен эмегенлеге юч тѳе бериб турургъа керек бола эдим, мен алагъа ырысхымы бошадым, бермейме десем, джаныма къоркъа эдим. Энди сен мени къутхардынг, къызымы алмай амалынг джокъду.

Джаш:

— Мени тамадам барды, тамадама берсенг, элтейим! — дейди. Анга хан огъай демейди. Экинчи кърнаш да алайда къалады.

Эм тамада кърнаш да алайгъа къонакъгъа келеди да, юкюсю да: «Энди биз бир-бирибизден къалай хапар биле тур-лукъбуз?» — дейдиле.

Эм тамада айтады:

— Мен джулдузлагъа кърасам.

Экинчи айтады:

— Мен къулагъымы джерге салыб тынгыласам.

Гитче кърнаш да:

— Мени къамам джанымда болуб, меннге ёлюм джокъду! — дейди.

Алай бла гитче кърнаш былайдан айырылыб кетеди. Кѳб джюрюб, кѳб айланыб, бир элни къыйырында, бир къарт къатыннга къонакъ болады. Хапар сорады элден, джашаудан. Ол заманда къатын былай айтады:

— Къолай хапарыбыз джокъду. Эл суу алгъан джерни бир джылан алгъанды да, суу бермейди. Бир айда бир кере берсе, бир къызы да, бир къойну да ашайды. Артыкъ саууту болгъан суу алыб къалады, алай болмай, менича джарлы суусуз къалады.

— Ол къалайдады? — деб сорады джаш. Къатын юретеди. Ол юретген бла салыб барады джаш. Барса: бир ариу къыз бла къой байланыб тура. Къыз къычырыкъ этеди, кет, деб, алай а джаш кетерге унамайды.

Бир заманда джыланни сызгъыргъан тауушу келе башлайды. Къыз да джашха кет деб къюрешиб турады. Джаш бирден эки болмайды.

Джылан джетеди. Джаш къамасы бла джыланни туурайды. Къызы, къойну да бошлаб, кетиб тебрейди. Къыз аны иймезге мурат этеди, алай джаш анга къраргъа излемейди. Алай эте

келиб, джаш кѡачады, кѡыз аны этегинден тутханы бла, этеги джыртылыб, кѡолунда кѡалады.

Олсагѡатлай кѡыз юйюне барады да хапарын айтады. Джылтыргѡан этекни да бериб, хан элге буюрады джашны табаргѡа.

Талай кюнню излеселе да, джашны табмайла.

Джаш узакъ джолланы джюрюб, бир башха элге, башха ханнга барыб, бир кѡатыннга кѡонакѡгѡа тюшеди. Элден хапар сорса, кѡатын хапар айтады:

— Эй, джигит, бизни элибиз кѡыйын джашауда джашайды. Тенгиз джагѡасында бир кѡалада юч кѡарнаш джашайдыла, бир эгечлери бла. Ол кѡызны ариулугѡун кѡрюб, сау кѡалгѡан адам джокѡду. Хан, аны алама деб, аскер джыйыб, уруш эте-ди, ала да аскерни кѡырыб, бирин да кѡайтармайдыла. Мени да бир джашым бар эди, аны да алыб кетгендиле...

— Кѡайдадыла ала? — деди джаш. Кѡатын юретеди. Кѡатын юретгенча, барыб, кѡаланы бир мюйюшюне, эшикни джанына кѡысылыб: «Эй!» — деб джаш таууш этеди, кѡамасын да чыгѡарыб. Кѡалада бир кѡарнаш: «Турчу, бери ал да кир!» — дейди. Эшикни ачыб ол ары-бери кѡарагѡынчын, джаш кѡама бла уруб башын тюшюреди.

— Тур, нек мычыды, бир кѡара! — дейди дагѡыда тамада кѡарнашлары ортанчыгѡа. Ол бири да эшикке чыкѡгѡанлай, ёлюкню эслеб, анга айланганлай, аны башын кеседи.

Тамадалары: «Не болдула была?!» — деб башын эшикден кѡаратханлай, джаш аны да сермеб башын тюшюреди. Ахырында эгечлери башын эшикден кѡаратханлай, джашны эси кетеди. Бир заманда эсин джыйыб кѡарагѡанында, бир джаягѡы ай, бир джаягѡы кюнча бир джан юсюне туруб тургѡанын эслейди. Экиси да кѡарамларын атмай, кѡб заманны турадыла. Бир заманда кѡыз сѡлешеди:

— Энди сен меннге этерни этдинг... кѡалай этебиз?..

Джаш былай дейди:

— Мен сенсиз джашарыкѡ туююлме, мен сени алмай да кѡоярыкѡ туююлме!

Кѡыз да анга огѡай демейди.

Ала экиси да кѡалада бирге джашаб тебрейдиле. Бу хапар барыб бир ханнга джетеди. Хан, кѡызны алырындан да туюлюб:

— Аланы ючюсюн ёлтюрген, меннге да бир хата этер... — дейди.

Ол заманда бир кѡарткѡуртха ханнга былай дейди:

— Мен ол кѡызны сеннге алыб келе эсем, не этерсе меннге?!

— Ашауунг, кийиминг ёлюб кетгинчи мени бойнумда! — дейди хан.

— Алай болса, бир адам сыйынган кюбюр ишле, алтындан бир ариу кѡайыкѡ этдир! — деди да, кеси экинчи кюн, садакѡачы кийимлени кийиб: — Сууну ары джанына ётерге кѡайыкѡ келтир! — дейди. Кѡатын, кѡайыкѡгѡа миниб, тенгизни ол джанына

ётюб, къайыкъны алайда байлаб, къызгъа барады. Къыз садакъта береди. Алай бла ол ары, кёб джюрюйдю.

Андан сора бир кюн къызгъа былай айтады:

— Къызым, сен да кесинг джангыз, мен да, кёресе, бир джарлы къатын. Мадар болса, мени да юйге алсанг, бир да къуруса да сёз нёгер болур эдим.

— Да, кёрейик, эрим келсин, анга сораыйм да, хо десе, алырма.

Бийчени эри келеди, сора айтады бийче анга:

— Садакъа джыя айланган бир къатын, мени юйюнге алсанг, мен нёгер болур эдим, — дейди. Сеннге сормай, былай деб джукъ айтмагъанма!

Эри:

— Да ким огъай дейди, алыргъа сюе эсенг! — дейди. Экинчи кюнюнде къарт къатын келеди:

— Не айтды эринг мен соргъаннга?

— Да огъай демегенди, кел.

Къатын кёчюб келеди да, экиси да бирге тура турадыла. Бийчени эри уугъа кетеди. Экиси ушакъгъа джарашадыла.

Къарт къатын:

— Сени эринг сени сюемиди? — деб сорады.

— Сюе болур, сюймесе, турлукъ болмаз эди.

— Огъай, ол сени сюймейди.

— Нек сюймейди? Къалай билдинг сюймегенин?

— Да ол санга джаны къайда болгъанын айтханмыды да?!

Ол сени керти сюе эсе, джаны къайда болгъанын айтыр, сен сорчу, — дейди къарт къатын.

Эри келгенлей, бийче:

— Сен мени сюймейсе! Сен мени сюйсенг, джанынгы къайда болгъанын айтыр эдинг! — дейди. Джаш:

— Къой, ол санга керек туюлду, мен сени джанымдан да бек сюеме, — десе да, бийчеси разы болмайды.

Алай бла болмагъанында, джаш:

— Мени джаным орундукъ къулагъындады! — дейди.

Къарт къатын орундукъну эки къулагъын да суугъа атады. Аны бла джаш ёлмейди. Алай бла кёб затны айтады джаш. Къатын джашны ёлтюралмайды. Сен тюзюн айтмайса, деб бийчеси джылайды, таралады. Ахырында джаш былай дейди.

— Мен джаным къайда болгъанын санга айтайым, алай а сен кишиге айтма, айтсанг, мени табарыкъ туюлсе. Мени джаным къамамдады.

Кече болгъанлай, къарт къатын къаманы алыб тенгизге джибереди.

Джаш андан сора ёрге къобмайды. Талай замандан къарткъуртха:

— Кел, сен эригиб тураса, къайыкъ бла бир кесек айланыб келейик! — деб, бийчени бир-эки кюнню айландырады. Андан сора:

— Къайда, сен къайыкыны тарт, мен кюбюрге джатыб бир кёрейим! — деб, кеси кюбюрге кириб джатады.

— Мен къайыкыны джюрктейим, кюбюрге сен да кир да бир кёр,— деб, бийчени кюбюрге джатдырады.

Ол ары кириб джатханлай, кюбюрню этиб, киритни салыб, ханны аллына алыб барады. Бийче ханнга айтады:

«Къыркъ кюн, къыркъ кече мени къатыма киши келмесин! — андан сора оноуубузну этербиз». Ма ол заманда тамада къарнаш джулдузлагъа къараб, ортанчы да джерге тынгылаб, гитче къарнашларына къыйынлыкъ джетгенин биледиле. Аны излей, джолгъа чыгъадыла. Бир исси кюн, джолоучулукъда терлеб, тенгиз къыйырында джуууна тебегенлей, къаманы табадыла. Къама аланы къалагъа алыб келеди. Джаш эрлай сау болады.

— Бюгюн къыркъ кюн толады, бюгюн бизни тоюбуз-оюну-буз этилирге керекди,— деб хан бийчеге алай айта тургъанлай, джаш келиб, ханны да, къарткъуртханы да ёлтюреди. Джаш да, бийчеси да бир-бирлерин къучакълайдыла.

Юч къарнаш да бийчелери бла салыб аталарына келедиле. «Биз къалада ёсгенликге, дуниядан хапарсыз эдик, сен айтханны этмегенибиз амалтын, бек кёб да къыйналдыкъ, мындан ары биз сени къатынгдан узакъ кетмей джашарыкъбыз»,— дейдиле.

Хан алагъа кемсиз къууанады, мен барыгъызны да бек сюеме, малымы-рысхымы эки къарнаш юлеширсиз, къала бла ичинде хазнасы гитче джашха къалырла, деб осият этеди.

64. Ханны джашы бла тулпар атлы кызы

Бир ханны юч кызы бла бир джашы болгъанды. Хан ёле тебегенди да джашына:

— Джашым, энди мен ёлеме, сен эгечлеринг бла къаласа. Аланы тилей келген болса, тыйма, ким келсе да, бер да бармагъа кёй,— дегенди.

— Болсун, атам,— дегенди джашы.

Хан ёлгенди. Джашы ханлыкъ эте тургъанды. Бир кюн биреу келгенди да: «Хейт!» — дегенди да кычыргъанды.

Чыгыб къарасала, бир мазаллы айю. Юйге кир, дегендиле, унамагъанды. «Манга джашны чыгъарыгъыз»,— дегенди да тохтагъанды. Джаш чыкыгъанды. «Хайыр хапар бла кел»,— дегенди ол.

— Хапарым олду: Манга тамада эгечинги бер, деб келгенме,— дегенди айю.

— Атамы «келгенден тыйма кызыланы» деб осияты бар эди, элт, береме,— дегенди джаш.

Айю тамада эгечин алгъанды да кетгенди.

Бир кюн биреу: «Хейт!» — дегенди да кычыргъанды. Чыгыб къарасала, бир кёк бёрю. Ол да, джашха келиб:

— Ортанчы эгечинги манга бер,— дегенди.

— Элт, атамы «келгенден тыйма» деб осияты барды,— дегенди джаш.

Ол да ортанчы эгечин алгъанды да кетгенди.

Дагъыда бир кюн бир тюлкю келгенди да кичи эгечин тилегенди. Джаш анга да аны бергенди да ийгенди.

Сора бир кюн джаш:

— Хариблени бирер затха бердим да ийдим. Энди, не эте тура эселе да, бир кёрюб келейим,— деб, джолгъа чыкыгъанды.

Бара баргъанды да бир къалагъа джетгенди. Қъараса, тамада эгечи къаланы башындан къараб тура. Бу аны кёргенлей, ол да муну кёргенди. Олсагъатдан джумушчуларын чабдыргъанды да, къарнашын къалагъа келтиртгенди, къуча-къалагъанды, ийнакълагъанды. Сора къыз айтханды:

— Энди сени кюеуюнг келир заман болады. Мен сени джашырайым.

Джашны джашыргъанлайына, айю келгенди да, олсагъатдан бир алапат, бир ариу джаш къабха киргенди да къалгъанды.

— Ыхы, бу ас-бус ийис неди? — дегенди да соргъанды.

— Қъайдам, асдан-бусдан келген сенсе? — дегенди къыз. Сора бир кесекден къыз анга:

— Қъарнашымы кёрсенг, не этер эдинг? — дегенди.

— Этиб а не этерем? Қъууанырем, къучакъларем, ийнакълар эдим.

Қъыз къарнашын чыгъаргъанды. Кюеую аны эркетгенди, къучакълагъанды, ийнакълагъанды.

Джаш, алада талай кюнню солугъанды да, ортанчы эгечин излей кетгенди.

Барыб-барыб, бир къалагъа келгенди. Қъараса, ортанчы эгечи къаланы башындан къараб тура. Джашны ол да эслегенди. Қъучакълагъанды, ийнакълагъанды. Сора айтханды:

— Кюеуюнг келе болур. Мен сени бугъундурайым.

Ол да джашны джашыргъанды,— бёрю да келгенди да, бёрю къабын тешгенди. Бир алапат ариу джаш болгъанды да къалгъанды.

— Ыхы, ас-бус ийис неди? — дегенди.

— Қъайдам, асда-бусда айланган сенсе,— дегенди къатыны да,— Алай болса да, къарнашымы кёрсенг, не этер эдинг?

— Не этер эдим! Эркетирем, ийнакъларем.

— Алай эсе, ма ол,— дегенди да, къыз къарнашын чыгъаргъанды. Бу кюеую да джашны къучакълагъанды, ийнакълагъанды.

Былайда да талай кюнню солугъанды да, джаш кичи эгечин излей кетгенди.

Барыб-барыб, бир къаланы башында кичи эгечин кёргенди. Ол да къууанганды, ийнакълагъанды къарнашын. Тюлкю келир заманда уа бугъундургъанды да къойгъанды. Тюлкю

келгенди да, тюлюк кыбын атханды, бир ариу, алапат джаш болганды да кыалганды.

— Ыхы, ас-бус ийис неди? — дегенди.

— Кыайдам, мен не билейим! Асдан-бусдан келген сенсе,— дегенди кыыз.— Алай болса да, кыарнашымы кёрсенг, кыалай этер эдинг?

— Кыалай этер эдим? Кыууаныр эдим, эркетир эдим.

Кыыз кыарнашын чыгъарганды. Джашла кыучаклашхандыла, ийнакылашхандыла. Талай кюнню бирге айлангандыла, солугандыла.

Бир кюн кюеуу джашха:

— Мен джолочу болуб кетеме. Сен, мен кыайтхынчы, бизде тур, кыалада айлан, кыайсы эшикни сюйсенг да, ач да кир, кыара, не сюйсенг да, эт, джангыз ма ол эшикни ачма,— дегенди да бир тот темир эшикни кёргюзгенди.

— Хо, алай этерме,— дегенди джаш.

Кюеуу кетгенди. Джаш да кыалада айлана, эшиклени бир-бир ача да кире, кыарай, кёз ачханды. Бир эшикни ачыб кирсе, кыалау-кыалау алтын, алтын сауутла, алтын ат керекле, алтын бла джасалган кийимле.

Бир эшикни ачса, болган бары — накъут-налмаз. Дагыда бир эшикден кирсе — болган бары кюмюш... Алай эте, джаш кюеуу хазнасына кыарай келгенди да, эрикгенинде, ол ачма деген эшигин ачханды да киргенди. Кирсе, кыабыргыалары оюла турган, бир зат да болмаган кыуру юй. Джангыз, эшик артында, зыккылагы чырмалыб, бир сурат.

Джаш суратны алганды да кыараганды. Кыараса, дуняда болмаганча, бир ариу кыызы сураты. Ол суу-суратны кёргенлей, джашны анга эси кетгенди да кыалганды. Не ашаймаганды, не джукылаймаганды, не солуу табалмаганды. Джарык дунясы кыарангы болганды. Кеси да азыб, суу-салам болганды.

Ол да алай турганлай, кюеуу кыайтханды да келгенди. Джашха былай кыараганлайына огуна:

— Ай, сен ол мен кирме деген юйге кириб, палах этиб тураса,— дегенди. Джаш башын силкгенди, кёзлери джыла-мукъдан толгандыла. Кюеуу аны джазыксыннганды.

— Бу кыыз кишиге барыргыа унамайды. Аны амалтын кёбле дунядан тас болгандыла. Биз анга джукъ эталлыкъ тюлюбюз. Аны тулпар аты сакылайды. Ол эслемей, кыызгы не кыузгун, не кыумурсха баралмайды. Тюбегенини уа башын кесиб барады,— дегенди.

— Башымы он кесек, кесими минг кесек этерик эсе да, аны бирчик кёрюб ёлюрге разыма. Кыалай-алай да энди манга джашау кыалмады,— дегенди джаш. Кюеуу сагыш этиб турганды да, былай айтханды.

— Хайыр, алай, алайсыз да ёле эсенг, хыйлалыкъ бла

джукъ эталлыкъ эсек, кёрейик. Джолунг болур эсе уа. Мен айтхандан чыкъмазгъа сёз бер.

— Береме,— дегенди джаш.

Экиси да къызын къаласын излей кетгендиле. Талай кюнден бир сейирлик къалагъа джуукълашыб келгендиле да чегетде тохтагъандыла.

Кюеую айтханды:

— Бусагъатда къыз къаладан кетиб турады. Къайтыр заманы болады. Эрлай бар да, къаланы эшиклерини туурасында, чегетге джуукъда, юч чунгурчукъ къаз да къайт. Чунгурчукъланы кесинг сыйыналырча къаз,— дегенди.

Джаш эрлай ол айтхан джерде юч чунгурчукъ къазгъанды да къайтханды. Экиси да чегет теренде бугъунгандыла. Ала алай бугъунганлай, джер тебренигенди, кёк кюкюрегенди, джел ургъанды.

— Бу кызын тулпар атыны аякъ тауушу бла солугъан тылпыууду. Къыз къаласына къайтды,— дегенди кюеую. Сора къыз энди джукълады болур деген заманда, былай айтханды:

— Бар да, чегетден чартлаб чыкъ да, биринчи чунгурчукъгъа секириб тюш да бугъун. Къызын тулпары сени кёрюр да, ачы кишнер. Къыз кылычы бла чартлаб чыгъарыкъды. Кишини кёрмесе, ызына кириб кетерикди. Ол дагъыда джукълады болур деген заманда, ол чунгурдан чартлаб чыкъ да, экинчи чунгурда бугъун. Биягъы аджир кишнер, биягъы къыз чыгъар да, киши кёрмесе, кетер. Юч кере алай этсенг, ол, атына ийнанмай, аны кишнегенин сан этмей, джукълаб къаллыкъды. Тур да, къалагъа гаукел кир да бар. Эшмелери орундукъдан салыныб, къыз къаты джукълаб турур. Тут да эшмелерин орундукъ къулакъгъа къаты байла. Сора уят да, къамчи бла ур. «Къара атымы джаны бла сёз береме, сен айтхандан чыкъмазгъа!» — дегинчи, бошлары уа унама. Насыбынг болса, урудан уругъа секирген заманында эслемез да, муратынга джетерсе, кыйынынг болса уа, сен да къалгъанлача болурса,— деб юретгенди.

Джаш чегетни ичи бла, кысыла барыб, чартлаб чыкъгъанды да биринчи чунгура букъгъанды. Олсагъатдан эшик юсюнде тагъылыб тургъан тулпар — мазаллы къара аджир — кишнегенди. Къыз чыгъыб, тегерекни аулагъанды, алай а кишини эслемегенди да, ызына кириб, джатыб джукълагъанды.

Биягъы джаш секириб тургъанды, экинчи уругъа тюшгенди да бугъунганды. Олсагъатдан биягъы аджир кишнегенди, биягъы къыз да, чартлаб чыгъыб, тегерекке къарагъанды да, аджирге чамлана, ызына киргенди да джатханды, джукълагъанды.

Джаш ючюнчю уругъа секириб, биягъы аджирни кишнегенине къыз да чабыб чыгъыб, дагъыда джукъ кёрмегенинде, тамам бек ачыуланганды къыз.

— Сер болуб, сен энди кеси аллынга кишнеб, алдаб баш-

лагъан кёреме! — деб, атха къамчини-къамчини бергенди, кеси киргенди да джатханды.

Ол джукълагъанлай, джаш тургъанды да, къалагъа киргенди да баргъанды. Ат кишнегенди. Алай а къыз уянмагъанды. Джаш кириб баргъанды. Барса, ол суратын кёрген къызы, эшмелери орундукъдан джерге салыныб, тегерегин кюнча джарыта, джукълаб тура.

Сермеб алгъанды да джаш аны эшмелерин орундукъ къулакъгъа байлагъанды. Сора тюртгенди да уятханды. Сейирсиниб, къыз къобар дыгалас этгенди, алай а къобалмагъанды. Джаш да къамчини-къамчини бериб, джунчутханды. Қыз кесин ары бла бери уруб кюрешгенди — болмагъанды. Сора тилегенди: «Джандан суйген къара атым бла сёз береме, мен энди сен айтхандан чыкъмазгъа, бошла!»

Джаш къызы бошлагъанды. Қыз джашны джаратханды. Хазна-харакетин, керегин да, аджирни да биргесине алгъандыла да кюею тургъан джерге келгендиле.

Юч кюеу да джыйылыб, джаш бла къызы тойларын-оюнларын этгендиле.

Аны кёрмегенибизча, ауруу-талау кёрмей алай къалайыкъ.

65. «Хан болама!»

Эртде-эртде юч къарнаш болгъандыла. Эки тамада къарнаш харам-халал айырмай бай джашагъандыла. Қичи къарнаш а джарлы болгъанды, ёле-къала джашаб тургъанды. Емюрде харам хакъгъа къарамагъанды. Тамадалары, аны хыликке этиб, ыйлыкъдырыб, самаркъау этиб тургъандыла, сен бизни бетибизни джояса, дегендиле.

Бир джолда, кече, ол кичи къарнашны юйюне от тюшгенди, юйю бютеу куйгенди да къалгъанды. Не этерик эди, ачыгъанды джаш. Сора куйген къара кёсеуледен къапчыгъын толтургъанды да элден чыкъгъанды да кетгенди. «Бу тели не этеди?» — деб, къарнашлары кюлгендиле, ахырда да кесинг да куйюб кетсенг, иги боллукъ эди, дегендиле.

Джаш, бара-баргъанды да, ханны къаласына келгенди. Қъапчыгъын арбазда эшик артына сюегенди да юйге киргенди, салам бергенди.

— Кел, кел, джууукъ бол,— дегендиле.

— Кеч бола эди да, мындан ары баралмай къайтханма,— дегенди джаш.

— Ким огъай дейди, «ингиргиде эл ташлама» дейдиле, кече былай къал, эртденбла кетерсе,— дегендиле.

Ол кече алайда къалгъанды да, джаш эртденбла кетерге къурала башлагъанды. Чыгъа келиб, къапчыгъын кёлтюрюб кёргенди да:

— Тобаста, бу былай дженгил нек болуб турады? Болгъан

мюлкюмю сатыб, алтын этиб, мынга джыйгъан эдим,— дегенди да, къапчыкъны баш бауун тешгенди. Қъарасала — ичинде къара кюйген кёсеуле.

— О-о, мен зауаллы, мен къыйынлы! Бютеу мюлкюмю джангыз кечеге къабдым да къойду м! Ким эсе да алтынны урлаб, орнуна кёсеулени къуюб кетгенди! Энди мен къалай джаша-рыкъма! — дегенди да хайда джылагъанды, хайда сарнагъанды.

Қъонакъгъа къонакъбайлыкъ эте билмегеннге атым чыгъыб, бедишлик болама деб, хан ыйлыкъгъанды, къоркъгъанды. Джашха ариу айтханды:

— Биз терс болдукъ, адамлыкъ эталмадыкъ. Алай болса да, ол джангыз къапчыкъ алтынны тюбюндеми къаллыкъбыз?! Орнуна салайыкъ,— дегенди да, джашха бир къапчыкъ алтын бердириб ашыргъанды.

Аны да кёлтюрюб, джаш элине къайтханды да келгенди. Юй, мал къурагъанды.

Қъарнашлары сейирсингендиле, бу байлыкъгъа бу къалай батыб къалды дегендиле да. Хапар соргъандыла. Джаш алагъа былай хапар айтханды: «Хар элни къой союуу башха» дегенча, хар элде бирер затны багъалатадыла. Биз алтынны къалай кёре эсек, бир къауум джерледе агъач кюйген къара кёсеулени алай къырылтадыла. Аны эшитген эдим да, юйюмю кюйдюрдюм да, кёсеулени ариу-ариуун, маджал гыртларын сайлаб, къапчыгъыма къуюб, алыб барыб, ма алайда-алайда, ол элде орамда сюелиб: «Эй, кюйген кёсеулеге ким алтын ауушдурады?» — дегенлейиме: — «Мен»,— деб бири,— «Огъай, мен»,— деб бири, дуния алтынларын алыб чабышдыла да, эрлай ауушдурдукъ. Кёсеу джетмегенле гурушха-гууа эте къалдыла,— дегенди.

Эки тамада къарнаш кертда дегендиле да ийнаннгандыла. Кел, биз да алай этейик да, андан да уллу тулукълагъа къуяйыкъ да, эрлай элтиб алмашдырыб келейик, дегендиле.

Экиси да юлерине от салгъандыла, кюйдюргендиле. Бирер уллу тулукъну кёсеуден толтургъандыла да, кёлтюрюб, къара тер басыб, джаш айтхан элге келгендиле. Сора орамда:

— Эй, кюйген кёсеуге алтын ауушдурлукъ, келигиз, алапат кёсеу келтиргенбиз! Кёсеуге алтын ауушдурлукъ! — дегендиле да хайда къычыргъандыла. Киши келмегенди. Ол орамгъа да, бу орамгъа да баргъандыла, алай а:

— Бу телилеге къарагъыз! Не эсе да шашыб айлана болурла! — деб, кюлюб къойгъан болмаса, киши сан этмегенди.

— Эй, бу бизни алдаб, эшигизбизни джабды,— дегендиле да ызларына къайтхандыла. Джашха урушхандыла, дунияны этгендиле.

— Да мен не этейим! Этгеними хапарын айт дедигиз да, айтдым. Сиз алай эталмадыгъыз эсе, мени не терслигим барды! — дегенди да къойгъанды.

Кюнлени бир кюнюнде биягъы кичи джашны къатыны ёлген-

ти да кяалгъанды. Джаш не этерик эди, джылагъанды, талгъанды.

Сора ёлюкню сыртына кёлтюргенди да, элден кетгенди да кяалгъанды. Бара-баргъанды да бир ханны кяаласын кёргенди. Ингирде кяалагъа келгенди, кёз байланган кёзюде, ёлюкню гишында эшик артына сюегенди да, киргенди да баргъанды.

— Ингир ашхы болсун! — деб салам бергенди.

— Ашхылыкъ кёр! Ашхы хапар бла кел, — дегендиле, джашны олтуртхандыла. Хан сёзге тутханды, джумушчулары аш-суу этгендиле. Сора ушхууур келтиргендиле да, тепси бла аллына салгъандыла.

— Айыб этмегиз, — дегенди джаш, — Мени нёгерим да бар эди: тиширыуум, бери кирирге тартыныб, мени тышында сакълаб кяалгъан эди, энди аны бери бир чакъырыгъыз.

Ханны тамада кызы чыкыгъанды, къарагъанды. Къараса, кыыз кяабыргъагъа сюелиб тура.

— А кыыз, былай этиб нек тураса? Кел, ичгери кир, ауузлан, тынчай, — дегенди кыыз.

Къонакъ тиширыуу джууаб бермегенди.

Ханны кызы юйге киргенди да:

— Уялгъандан, не джууаб бермейди, не юйге кирирге унамайды, — дегенди.

Хан ортанчы кызын джибергенди. Ол да алай айтханды да кяйтханды. Хан кичи кызын джибергенди. Ол чыкыгъанды да:

— Кел юйге, былайда сюелме да, юйде олтур, аша, тынчай, эртденбла кетерсиз, — дегенди.

Къонакъ джууаб бермегенди. Сора ханны кызы:

— Ий, быллай бир неге омакъландыраса кесинги, кел бери, келлик эсенг, — деб билегинден тартханды. Ёлюк доп деб аугъанды да кетгенди. Ханны кызы кёлтюрюб, сюеб кюрешгенди — болмагъанды. Чабыб киргенди да хапар айтханды кыыз.

— Оу, оу, не болду? — деб, юйдегиле да чабышхандыла.

Джыгъыб, мен ёлтюрюб кюйдум, деб кёлюне келиб, ханны кызы кюркыгъанды, джунчугъанды.

— О-о, келе келиб, джан тенгимден бошатыб кюйдум да, — деб, джаш хайда джыларгъа кяалгъанды.

Бу бедишлик иш элге джайылыб, къан джауады деб, кюркыгъанды да, хан джашха ариу айтханды, джалыннганды:

— Джылама, мен сени кесими джашым киби кёрлюкме, кичи кызымы да сенге береме, ал, бусагъат огъуна биргенге ашырыб иейим, — дегенди.

Джаш разы болгъанды. Ханны кызын да, берген малын, мюлкюн, джумушчуларын да алыб, олсагъатдан элине кетгенди.

Келгенинде, кърнашлары аллына чабхандыла, сейирсингендиле, хапар соргъандыла.

— Былай да былай. Бир кяауум элде ёлгенлени басдырмайдыла, алагъа табыныб турадыла. Сора ёлгени болмагъан

сау адамын бериб, ёлгенни сатыб алады. Ма мен да къатынымы ёлюгон ханны кызына ауушдуруб келеме. Орамгъа чыгъыб: «Эй, ёлген къатынны сау кыызгъа ауушдурлукъ бармысыз?» — дегенлейиме, «мен» деб бири, «мен» деб бири, хар ким чабыш-дыла да, бу кызыны сайлаб алыб келеме, — дегенди.

Тамада къарнашла анга зарлангандыла.

— Кел, алан, биз да алай этейик, къатынларыбызны джаш кыызлагъа, байланы кызыларына ауушдуруб келейик, ёлгон-чюлерине сакълай турмайкъ да, бусагъатда огъуна элтейик, — дегендиле. Ургъандыла да экиси да къатынларын ёлтюргендиле. Аланы сыртларына келтюргендиле, джаш айтхан элге баргъандыла. Орамгъа сюелгендиле да:

— Эй, ёлген къатынны сау кыызгъа ауушдурабыз! Ёлген къатынны сау кыызгъа ауушдурабыз! — дегендиле да хайда кычыргъандыла. Дуния алагъа сейирсингенди, хар ким кюлгендиле, хыликке, селеке этгендиле.

Къарнашла алданганларын ангылагъандыла.

— Ай, ол итни къозугъанына ийнаныб, кеси кесибибизге къан джаудурдукъ, юйюбюз къуруду. Кесибибиз да джарлы, дуниягъа бедишлик да болдукъ. Энди, аны бучхагъындан тутуб, суугъа атмай эсек, бизге джашау къалмагъанды. Ол бизден бошарыкъды, — дегендиле, кичи къарнашны суугъа атыб иерге оноу этгендиле.

Къайтыб келгендиле да:

— Сен бизни туб этерге башлагъанса. Алай а биз сени алгъа дынгырдатайыкъ, — дегендиле. Тутхандыла да ашхы тюргендиле. Сора къолун-аягъын байлагъандыла, тулукъгъа сукъгъандыла. Суу ызына элтгендиле. Аны атаргъа теренирек джер излей, экиси да кетгендиле.

Джаш да тулукъ ичинде дыгалас эте, ынгычхай тургъанлай, уллу къой сюрююн ышыра, бир атлы келгенди. Тулукъну эслегенди да, чабханды да келгенди. «Аллах берди, не эсе да табдым» деб, алыб кетерге тебрегенлей, тулукъну ичинде не эсе да кымылдай тургъанын эслегенди да соргъанды:

— Эй, тулукъда ким барды?

— Ким боллукъду болуб? Биягъы менме! — дегенди джаш.

— Адаммыса! Тобаста, сора тулукъгъа нек сугъулуб тураса да?

— Суюбмю сугъулуб турама! Бездиргендиле да, эм артында ма былай, суугъа атаргъа келтириб турадыла.

— Нек атадыла?

— Атыб а нек атадыла. Элде ол хадауус хан ёлгенди да, меннге: «Сен хан бол! Эл хансыз джашаяллыкъ тюлдю!» — дегендиле да къадалгъандыла. Мен а хан болургъа унамайма, болаллыкъ тюлме. Энди эришиб, хан болмай эсенг, суугъа атыб иерикбиз деб, ма былай эте айланадыла, — дегенди джаш.

Сора атлы эрлай секириб атындан тюшгенди, тулукъну башын ачханды, джашны бошлагъанды да:

— Ай юйюнге, хан болмайма деб а кялай айта эдинг!? Езге не излей эдинг? Суймей эсенг, мен болайым хан. Сен а, мени атымы да ал да кяач, мени кесингча эт да. Малым да сеники болсун,— дегенди.

Джаш, аны кьолун-аягъын байлагъанды да, тулукъгъа сукъгъанды. Башын кысханды да джерге томалатханды. Атха миниб, сюрюуню сюре, кетгенди.

Эки кярнаш кяайтыб келгендиле. «Эм алгъа энтда бир иги ууатайыкъ да, суугъа алай атарбыз»,— дегендиле да, тулукъну туйгендиле да тебрегендиле. Олсагъатдан:

— Хан болама, хан болама! Кьююгуз, туймегиз! Энди разы болама. Хан болама! — дегенди да кычыргъанды тулукъдагъы.

— Ай, хариб а! Алаймы келе эди кълюнге! Болурса сен а хан, болмай а! Бар, хан да, таб, патчах да бола-бола тур! — дегендиле да суугъа атхандыла да джибергендиле.

Кичи кярнаш, бир мазаллы сюрюуню да сюре, юйюне кяайтханды да келгенди. Тамада кярнашла, аны къргенлей, сейир-тамаша болгъандыла, шашаргъа джетгендиле. Чаб-хандыла да хапар соргъандыла.

— Асто-о, бу ишге кяра, биз сени суугъа быргъаб келген эдик, сен а мазаллы сюрюу бла кяайтыб келесе. Кяалай болады бу? — дегендиле.

— Да не кяалайы барды? «Патчах бол!» деб, суугъа атханлайыгъызгъа, сууну тубюнде суу патчахны джерине бардым да туюдюм. Мени кяараб къргенлейлерине:

— Ма патчах келди, ма бизге патчах табылды! — дедиле да чабдыла, эрлай кьолуму-аягъымы бошладыла, алтын кяалагъа элтдиле, ашатдыла, ичирдиле. Тахтагъа миндирдиле.— Энтда келирме, юйге бир бѐлек малчыкъ джетдириб кяайтайым! — деб келгенме ансы, энтда ызыма кетерикме.

Кярнашла айтхандыла:

— Огъай, бу джол сен кяайтма. Биз барайыкъ. Биз да бираз мал-мюлк алыб келейик, кѐб кяалмазбыз, болмаса, артда дагъыда кесинг барырса, бизни да тулукъгъа сал да суугъа ат,— дегендиле.

— Болсун, барыгъыз. Кѐб кяалыб кетмегиз ансы,— дегенди да, джаш экисин да суу ызына элтгенди, кьолларын-аякъларын байлагъанды, тулукълагъа кийиргенди да, суугъа атханды да ийгенди.

66. Хаджи-Мурат

Хаджи-Мурат деб бир халисиз джашны юйлендиредиле. Биринчи кечесинде Хаджи-Мурат келинчикни, кямчи бла туйюб, биргесине кяалмай, кетиб кяалады. Алай бла кѐб заманны турады. Келинчик азады-тозады. Кяайын джанын-

дан соргъаннга айтмайды кыйынлыгъын. Ахырында ала къарткъуртханы чакъырадыла да айтадыла:

— Келинчикни не эсе да бир кыйынлыгъы барды юсюнде. Энди сен, кеси адамы болгъанча эт да, бир хапар бил.

Қарткъуртха, отоугъа кириб, джашауундан хапар сора келиб:

Бетинг да былай аман некди, ауругъанынгмы барды? — деб сора келсе, келинчик ол заманда, тарыгъыб, хапарайтады:

— Бюгон толу бир ай болады, мен эрге баргъанлы. Хар кече сайын келеди эрим, къамчи бла туюб, кетиб къалады.

Қарткъуртха айтады:

— Алай болса, сен анга былай айт: «Сен мени бла джигит-лигинги сынама. Керти да джигит эсенг, ол элде Итпогон деб бир адам барды, анга бар да: «Итпогон, Итпогон, Итпогон!» — деб юч кере айтыб кел, ол заманда сен керти да джигитсе!

Ол кече Хаджи-Мурат туюб бошагъанындан сора, келинчик ол сёзлени айтады эрине. Ол сёзлени эшитиб, Хаджи-Мурат былай деди:

— Мен да, сен айтханча, ит болайым, ол ишни этмей, сени аллынга къайтсам!

Эртденбла, атына джерин къаблаб, ол адамны излеб кетеди. Сора, барыб, ол джашагъан элни кыйырындан киреди. Узакъ да бармай, элни ортасы сюремде, межгит аллында намаздан чыгъыб олтуруб тургъан къартлагъа джетеди.

— Ассалам алейкум!

— Алейкум ассалам!

— Сизни элигизде Итпогон деген адам къалайда джашайды? Аны бир танытыгъыз,— дейди.

Хаджи-Мурат ол сёзню айтханлай, адамла къачыб думп болдула. Ол заманда Хаджи-Муратны аллына чыкъды да бир къарт:

— Эй, джигит, кесинги башынгы алдыраса, бизге да бир палах джаудураса, аны аты алай тюлдо. Джюнсхан деб изле! — деди да джашагъан джерин юретди. Хаджи-Мурат, арбазгъа кириб:

— Джюнсхан! — деб таууш этди. Эшикден бир тиширыу къарады.

— Джюнсхан юдемиди?

— Юйдеди.

— Юйде эсе, былай къара де.

Джюнсхан бир заманда эшикден башын къаратды.

— Джюнсхан, тамбла эртденбла атынгы, къамчинги, азыгъынгы хазыр этиб тур, сени бла джолоучу боллукъма! — деди да ызына бурулуб, арбаздан чыгъыб кетди.

Экинчи, кюн, эртденбла эртде, айтханыча, келди. Ол кёзюуде Джюнсхан да хазыр болуб чыкъды.

Кёб джолну джюрюб, кёб джылкыгъа джетедиле.

— Былайдан къайтайыкъ,— дейди Джюнсхан.

— Эй, Джюнсхан, къайтыр заманны мен айтырма! — дейди Хаджи-Мурат.

Дагъыда аллай бир джолну къоратыб, тенгиз джагъасында сап-сары джылкыгъа джетедиле.

— Джюнсхан, ма бу джылкыны сюрербиз, алай а аджирни иймезге сакъ бол. Аджир къуугъуннга кетерикди, ол заманда иш осал боллукъду, — дейди Хаджи-Мурат.

Джылкыны экиси да эки джанындан джолгъа джарашдырдыла. Бир заманда аджир кетиб баргъанын кёрдюле.

— Эй, Джюнсхан, аджир кетди, энди иеси джетерикди, — деди Хаджи-Мурат.

Кёб заман кетмей, ызларындан бир акъ тубан айланды.

— Иеси келеди, тубан аны атыны аягъыны букъусуду. Сен джылкыны сюр, мен былай сабыр болайым, — деди Хаджи-Мурат.

Бир заманда джетиб келди иеси.

— Ой, итден туугъан, сен ким болгъанса, мени джылкымы сюрген?! Атышмы, тутушму?

— Тутушургъа керек эди, алай бу джол атыш болсун!

Хаджи-Мурат атды да, аны бла джылкыны иеси атдан кетди. Ол кёзюуде аджир да иесини ызындан келиб, джылкыгъа кёшүлдү.

— Энди сакъ бол! — деди Хаджи-Мурат, алай а ол биягъы аджирни ийиб кёйду.

Арадан кёб заман кетмей, дагъыда бир къара тубан айланды ызларындан.

— Эй, энтда экинчиси келеди. Сюр сен джылкыны, мен былай тохтайым! — деди Хаджи-Мурат. Джюнсхан джылкыны алыб кетди. Хаджи-Мурат а атышыб кюрешеди ол адам бла. Бир заманда аны да хорлады. Джюнсханны ызындан джетеди. Джюнсхан: «Биягъы аджир къачыб кетди!» — дейди.

— Сюр къадалыб, энди бек залими, къарыулусу келликди!

Алай а, мен ызынгдан джетмесем, башынгы алыб къач.

Кёб да бармагъанлай биягъы аджир ючюнчюсун джетдиреди. Хаджи-Мурат, тохтаучусуча, тохтайды. Аны бла да атышады. Хаджи-Мурат аны хорлаялмайды, алайда ёледи.

Джылкыны иеси джылкыны ызындан бармайды. Елюк-лени бир джерге джыйыб, алагъа къараб, кёб заманны турады, Хаджи-Муратны джигитлигине сейир этиб. Аны кълунда бир адамны сау этер чакълы бир заты болады. Ол кеси къыз болады. Елгенле аны къарнашлары боладыла. Къыз, сагъыш этиб, былай деди:

«Къарнашларым ёлдюле, ёлмеселе да, мен ала бла джашарыкъ туйюлме. Аны ючюн бу джигит джашны сау этейим!» — деб, джашны сау этеди. Хаджи-Мурат, къызны алыб, Джюнсханны ызындан джетеди. Айырылыр джерге джетгенлеринде, тохтаб, джылкыны юч юлюш этеди, Хаджи-Мурат Джюнсханга: «Юлюшюнго ала бар!» — дейди. Ол а унамайды. Хаджи-

Муратха айтады: «Мени атым Паго эди. Гитче заманымда сабийлени кёб джылата эдим, уллулугъумда да туююшуючу болдум. Бир итибиз бар эди да, ол менден айырылмай эди, ол себебден мени атыма Итпогон атагъандыла. Сора мен кесиме Джюнсхан деб атагъанма. Меннге Джюнсхан деб келген адамгъа игилик, ашхылыкъ этерге сёз бергенме, сен мени биринчи тенгим боласа. Адамгъа хыны джарашмайды, ариулукъ джарашады».

Хаджи-Мурат сагъышлы болады, сора къызгъа айланыб: «Мен сени кесиме. эгеч этеме, Джюнсхан бла мен бюгюнден ары антлы къарнашла болабыз, сен джаратыб анга барсанг, — бек разы боллукъ эдим», — дейди.

Къыз разы болгъанды. Хаджи-Мурат юй бийчесине къайтыб, аллында тобукъланыб кечмеклик тилейди.

67. Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш

Эртде-эртде бир гитче кишичик джашагъанды. Аны аты Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш болгъанды. Ол адамлагъа аманлыкъ этиб тургъанды. Аны излеб киши табалмагъанды.

Бир кюн аны излеб юч къарнаш чыкыгъандыла. Бара-бара-бара, бир юйню кёргендиле. Ары кириб къарасала — киши да джокъ. Сора джашла алайда, ол юйде джашай тургъандыла. Бир джолда эки къарнаш уугъа баргъандыла, бири юйде шапалыкъ этерге къалгъанды. Уугъа кетгенле ингирде юйге къайтыб къарасала — биринчи къарнашлары юй туюбюнде кёлу-аягъы байланыб тура. Аш-суу да джокъ. Экинчи кюн ортанчылары къалгъанды юйде. Ингирде бирси экиси къайтсала — ол да байланыб тура. Аш-суу да джокъ.

Сора юч къарнаш да юй башына минедиле да къарайдыла. Бир заманда бир арба бара тургъанын кёргендиле. Сора ол арба, бир кесек баргъанлай, джерге батыб, джокъ болуб къалады. Юч кюнню къарагъандыла, — юч кюнню арба батылыб тургъанды. Джашла сейирсинедиле. Уллу къарнашлары айтады:

— Мен алайгъа барайым, батыб кетсем, сиз да алайгъа келирсиз.

Джаш барады да алайгъа батылады да кетеди. Эки къарнашы да чабыб келедиле. Ала да батыладыла.

Туюбюне туюбю къарасала, анда уа — Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарышны юйлери. Кириб баргъанларында — юйле бир-биринден ариу, Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш бир элден бир ариу къызны алыб, той эте тургъандыла.

Бир юйге къарагъанларында — адам сюекле, башха юйге къарагъанларында — адамланы джюреклери.

Джашла бек къоркъадыла. Сора алларына бир къарт къатын туюбегенди.

— Сиз бери нек келгенсиз, ол сизни ёлтюрюб, ашаб къя-рыкъды,— дегенди къарт къатын.

— Биз Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарышны ёлтюрюрге келгенбиз,— дегендиле джашла.

— Сиз аны ёлтюраллыкъ тюлсюз. Аны джюреги джатхан джастыгъыны тюбюндеди,— дейди да, къарт къатын ючюсюне да юч халат береди. Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарышх кёрюнемзча. Джашла аны кёредиле, ол а джашланы кёрмейди. Къарасала — бир къыз джылай тура. Джашла къызгъа:

— Сен Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарышны джастыкъ тюбюнден джюрегин ал да бер,— деб тилейдиле.

Къыз алады да береди. Олсагъатлай Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш биледи да келеди. Къызны тюеди. Джашла джетедиле да кишичикни тутадыла:

— Сен адамланы къайры джашыргъанса? — дейдиле джашла кишичикге.

Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш: «Ол къара кюбюрге джашыргъанма»,— дейди. Джашла ол къара кюбюрню ачханлай, андан бир уллу сарыубек чыгъады. Джашла аны ёлтюредиле. Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарышны да ёлтюредиле. Аны ёлтюргенлей, къарасала — бир кёб адам чыгъыб келе. Джашланы къучакълагъандыла. Ала ол къарт къатыннга сорадыла:

— Башына къалай чыгъаргъа боллукъду? — деб. Ол:

— Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарышны бойнунда бир къамчиси барды. Аны джерге юч кере урсагъыз, башына чыгъарыкъсыз,— дейди. Къатын айтханча этедиле: Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарышны къамчисин юч кере джерге урадыла да джерни башына чыгъадыла.

Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш урлаб келген къызны эмда юч къарнашха болушхан къатынны да башына чыгъарыб, башларына бош этедиле. Ол къатыннга къарнашла «биз сени анабызча кёрюрбюз»,— дейдиле, къызгъа да «эгечи-бизча» кёрюрбюз»,— дейдиле.

Халкъ джыйылыб ол юч къарнашха уллу бюсюреу этеди.

68. Айсеин

Эртде-эртде бир джаш адам болгъанды. Аны бир аты болгъанды. Ол, атны юйню башы бла ары атыб, ол бир джанына чабыб, ат джерге тюшгюнчю, аны сермеб тутуб тургъанды. Бу джаш бир кюн къатынына махтанады: «Менден залим болурму?!» — деб. Къатыны айтады: «Сенден залим Айсеинди. Анга бар, ол сеннге айтыр».

Ол джаш салыб бир къартха барады. Ол къарт а Айсеин болады. Ол къартны бир джанына четен эшилиб тургъанды. Бир кюлу бла сабан сюреди, урлукъ себеди, ол сюренине да сибиртки себеди.

— Нек келгенсе, ашхы улан? — деб сорады Айсеин джашха.

— Мен сенден бир хапар излеб келгенме! — дейди джаш къартха.

— Да, ашхы улан, айтайым мен сеннге хапар, — дейди Айсеин. — Биз джыйырма къарнаш бар эдик. Джыйырма атлы болуб чыкъдыкъ биз, джер-суу кёрейик деб. Джаргыз кёзю болгъан бир къойчу эмегеннге бардыкъ.

— Келигиз, джууукъ болугъуз! — деди да, бир къаяны кёлтюрдю да эшикни ачды, ары атыбызны да, кесибизни да, къойларын да джыйыб, эшиклерин джабды да къойду. Бир къой къонактыкъ этди ол кюн бизге. Экинчи кюн къаяны ачыб, къойларын ийиб, бизни ичинде къоюб, эшиклерин джабды да къойду. Ючюнчю ингиринде келди, кирди биягъы дорбуннга. — Энди бюгече сизден къонактыкъ этерге керекди, — деб, бир атны тутуб кесди. Аны экинчи ингиринде да бир атны кесди. Алай бла джыйырма атыбыздан да бошады. Кёзюу джашлагъа джетди да, аланы кесиб башлады. Къарнашларымы да онтогъузун бошады. Энди кесими чанчды тишге. Бир джанымы, отха къыздырыб, ашаб бошады. — Энди бир джанынгы да, джукълаб къобсам, ашарма! — деб, ёрге сиреди, тишге чанчылыб тургъанлай. Ол джукълагъанлай, ары-бери этиб, тишден ычхындым. Бир эркечи бар эди да, аны союб, терисине кирдим. Сора ол уянгынчы, тишни къыздырыб, ол сау кёзюне сукъдум. Къычырыкъ-сыйыт этиб, къойланы ичинде излеб кюрешди, табмады.

— Ай, хариб, энди сен къайры барлыкъса ташны ачыб?! — деб, ызына джатды. Эртденбла къойларын санаб, чыгъарыб башлады, бирем-бирем сыртларына тийиб. Эркечни териси бла барама мен да. Сора «Эркешчигим», — деб, аны да ийиб къойду.

Сора мен, териден чыгъыб:

— Атангы аман кёзюне! — деб къычырдым.

— Ай, аман, бу алтын джюзюкню ала бар, энди менден бошагъанса!

Мен алтын джюзюкню бармагъыма салдым.

— Ма былайда, ма былайда барады! — деб, алтын джюзюк къычырыб тебреди.

Эмеген сюрюб къатыма джетерге, бармагъымы къабыб, юзюб атама.

— Ма былайда турады! — деб къычырады ол бармакъ. Келди да, алыб эмеген да ол бармакъны къабыб...

Айсеин ол джашха ол хапарланы айтыргъа, Айсеинни къатыны азыкъ алыб келеди. Бир чара бла азыкъ алыб келди, алларына салды. Бу джаш бир къабынчыкъ къабыб. Айсеин а болгъанын да ашады. Айсеинни тулпар къатыны ызына тебрегенинде. Айсеин:

— Бу джаш бла сабийле ойнарла, ала бар! — дейди. Ол да чараны да, джашны да башына салыб, кёлтюрюб кетеди юйюне. Сабийлери «уф» деб ары-бери учуруб тебрейдиле. Сора къатын:

— Атагъыз келгинчи, ёлтюрюб къоясыз! — деб, алыб ол джашны кюбюрге салыб къояды. Аталары келеди ингирде:

— Къонакъ къайда? — деб сорады да, джашны кюбюрден алалла бери.

— Сеннге не керекди, къораб кет дженгил! — дейди. Джаш кетеди юйюне алайдан.

69. Ханны джалчысы

Иги эртдерекде, ханнга джалчы болуб, ишлеб тургъан, бир джаш болгъанды. Ол джаш ёмюрге алдамагъанды адамны, аны ючюн хан аны джаны киби бек суйгенди. Аны эшитиб, бир хоншу хан, атына миниб, ол ханны юйюне келеди да:

— Сен мени джалчы джашым чырт алдамайды деб махтанаса, керти да алай эсе, бир кёрейим. Ечешейик да, мен джалчынга сени алдатырма,— дегенди хоншу хан.

— Ечешейик — дегенди бу хан.

— Не саласа ёчге? — деб соргъанды ол.

— Ол кеси кютген джылкыны джартысы сени болур, джалчым мени алдаса. Сен а не саласа? — дегенди.

— Мен да бир тукеним бла кызымы берирме,— дегенди бу да. (Ол кёзюуде ол ханны кызындан ариу джан дуниягъа джаратылмагъанды). Бу эки ханны алай ёчешгенлеринден джалчыны хапары джокъду. Бир кюн джаш джылкы кюте тургъанлай, былай сансыз кибиб этиб, хоншу хан джашны джанына келгенди да айтханды:

— Джылкыны ичинде анасы сары байтал къайдады? Сен аны тутуб кесе эсенг, о дуниягъа белгили ариу кызымы сеннге береме.

— Тоба-аста... акъылынгданмы чыкыгъанса? Мен ханыма не айтыб барлыкъма сора? — дегенди джалчы джаш.

— Да ханынга азмыды джууаб, джардан кетди де, неда джыйын джанлы бла джагъалашама деб ёлдю де, азмыды айтырыкъ? Бир ат ючюн а сен бир кыз аласа,— дегенди. Джаш не этерге билмегенди, терен сагъышха кетгенди. Алай болса да, джылкы анасы сары байталны тутуб, ол хан къараб тургъанлай, кесгенди. Хан, къууанч тыбырлы болуб, бу ханнга баргъанды. Бютеу эл джыйылыб, джалчыны не айтырын сакълаб тургъандыла. Джаш а сагъыш этгенди:

— Кыз кёзюме кёрюнгенинде, байталны кесдим, энди ханыма не джууаб берейим? — деб.

Сагъыш эте келиб, таягъын джерге чанчыб, анга джамчысын тагъыб, хан орнуна кёрюб, кеси да ол къаранчханы аллына барыб, кеси аллына аны бла сёлешеди: «Джылкы анасы сары байтал къайдады десе, къаядан кетгенди дерме. Огъай, бу ханнга джууаб туйюлдю. Джылкы анасы сары байтал къайдады десе, джанлыгъа кесин талатыб ёлтюртгенди дерме». Дагъыда башын ары-бери чайкъаб:

— Бу да ханнга джууаб туйюлдю,— дегенди джаш.

Не да болсун джаш, ётюрюкню айталмай, этерик джууаб-

ларыны бирин да джаратмай, ахырында: — Джылкы анасы сары байталны бычакъладым, ханны ариу кызын кучакълапым дерме, — дегенди да, артда табхан джууабын джаратханды. Джаш, джылкыны баугъа джыйыб, ханыны аллына келеди. Эки хан да бирге тургъанлай, халкъ да тынгылаб тургъанлай, соргъанды джашдан иеси хан:

— Салам алейкум! Джылкы анасы сары байтал кыйдады?

— Джылкы анасы сары байталны бычакъладым, ханны ариу кызын кучакъладым — деб джууаб бергенди джаш. Ёчге къараргъа джыйылыб тургъан халкъны, джамагъатны ичинде джаш тюз джууаб бергенинде, кызыны атасы хан, эрнин къабыб, уялыб, джерге къарагъанды. Бу хан джашны андан да бек сыйгенди, къууаныб, бойнундан кучакълагъанды. Андан сора той-оюн этиб, ханны кызын джалчы джашха къачыргъандыла. Тюкенни да кеслерине кёчюргендиле. Хан да, джылаусыйыт бола, бурнун салындырыб ызына кыйтханды, эллерине.

70. Хыйлачыны эки юлюшю башына

Эртде-эртде бир къатынны бир джашы болгъанды. Ол джаш кысха акъыллы эмда ичгичи болгъанды. Анасыны къарт болгъунчу джыйгъан рысхысын ууакъ-ууакъ, тохтаусуз ичиб, бошаргъа тебрегенди.

Джашыны алай этиб баргъанын кёрген анасы, кесини къарт болуб баргъанын да эсине алыб, къалгъан юч джюз сом ачхачыккыны кюбюрюне салыб, берирге унамай:

— Бу ачханы мен кесими ёлюр кюнюме асырайма, — деб кыйгъанды. Джашы уа, ичери келиб, чыдаялмай, анасындан ачханы къалай юзерге билмей, дыгалас этеди. Башха амал табмай, анасына джалыныб, аны алдаргъа мурат этеди. Джаш, келиб, анасына:

— Анам, мен сени кёб инджитдим, аракъыны да тохтаусуз ичгенме, ачха болуб да джукъ кыймадым, энди сагъыш этгенме да бир кесек акъылымы башыма джыйгъанма, анда-мында бирчик болмаса, аракъы да ичерик тюлме, алай а мындан ары не мадар этиб джашарыгъызын билмейме. Кёб сагъыш этиб, табхан мадарым: бир аракъы сатхан тюкен къураб, аны хайыры бла джашар эдик, деб кёлуме келеди, — дегенди.

Анасы, джашыны бурунча сёлешмей, юйге сагъыш этген адамча сёлешгенине ангарылыб: — Тюз айтаса, алай а тюкенни кыйдан табарыкъбыз ансы? — дегенди.

— Да биринчи кюнлеге кёб керек тюлдю, сендеги ачхачыкъ бла башлай тебресек да боллукъду, — дегенди. Сора анасы, джашына кесин алдатыб, ачханы берирге ангарылгъанды. Джаш:

— Бююннге бир джюз сомун бер, юйчюк ишлетеле эсем, кёрейим, — деб, он тюенни алыб кетгенди. Эки-юч кюнню аты юй ишлетген болуб, кеси уа ичиб, тенглери бла бирге ачханы

анасындан ала билгенине кѳууаныб, айланады. Ачхасы тауусулгъанында, анасына: — Юй ишлетдим, энди ичине табха, шиндик салыргъа керекди,— деб, дагъыда он тюменин алыб кетеди да, аны да алай джояды. Юч-тѳрт кюнден:

— Анам, энди ичине сатыллыкъ затланы салайыкъ, сатыучу да кѳурайыкъ,— деб, ачханы кѳалгъанын да алыб, аны да артына чыгъады.

Энди анасы бла джашы джарлы кѳарыуларына кѳре джашаргъа кюреше барадыла. Ачханы джокълугъун билиб, анасы да, джашына джукъ айтмай, тынч турады. Бир бѳлек кюнден сора анасы:

— Тюкенинг не болду, кѳалайды хайыры? — деб сорады. Джашы: «Аламатды»,— деб кѳояды. Дагъыда бир кюн:

— Тюкеннге барайыкъ, манга кѳргюз,— дегенди анасы. Джашы, сылтау этиб:

— Сен кѳрюб не этериксе, тюкенни ишин тюкенчи бардырады,— деб кѳойгъанды. Алай а кѳатын, чыдамай:

— Огъай, бармай боллукъ тюлме,— деб тохтагъанында, анасын алыб барыб, кенгден: «Майна, ол тюкенди»,— деб, аракъы сатыучу тюкенни кѳргюзюб, кеси джанлаб кетгенди. Кѳарт кѳатын барыб тюкеннге киргенди, бир кесек заманны тегерегине кѳарай тургъанды, сора бир кесекден:

— Тюкенинги хайыры игимиди? — деб, тюкенчиден соргъанды.

— Да барды хайыры да, алай а санга ол неге керекди? — дегенди тюкенчи.

— Кѳалай керек болмайды, балам, сен танымайса мени ансы, бу мени тюкенимди, муну мени джашым ишлетгенди,— дегенди.

— Кимди джашынг? — деб соргъандыла да, джашны таныгъандыла. Сора алай болмагъанын, джаш юч джюз сомну да бу тюкенде ичиб бошагъанын ангылатхандыла. Кѳатынга бу иш ачыу болуб, бурнуна чибин киргенча, чабыб юйуне келсе, джашы юйге кириб, орундукъда кѳаты джукълар тура. Ачыулу анасы джашын туйюб, кийимлерин да сыйырыб, кесин да эшикке кыстайды. Кечени суугъуракъ заманы болуб, кысылыр ышыкъ излеб, бир джумушагъыракъ, мешхутлу джерге олтуруб, джаш мешхутну чучхуй башлагъанды: «Чунгуруракъ этсем, ышыгъыракъ болур эди»,— деб, бир кесек чучхугъанлай, бир хызен кѳолуна илинингенди. Хызенни ичинде джукъ кѳрюнмейди, алай а энишге айландырыб кѳакъса, тохтаусуз алтын ачхала кѳуюлуб тебрейдиле. Хызенни кѳатына салыб, дагъыда чучхуйду. Сора бир чакъгъыч бла отлукъ таш табады. Чакъдырыб кѳреди. Хар чакъдыргъаны сайын бир мазаллы адам (джинн) чыгъыб:

— Не дейсе, джюйюсхан, не этейим? — деб сорады да, джаш джукъ айтмаса, тас болады. Аланы да хызенни кѳатына салады да, дагъыда кѳазады. Бу джол бир кийиз бѳрк табыб алады.

Бёркню башына кийиб, танг атхынчы сууукъдан кѳуруша турдады. Джолну джанына чыгъыб, кѳайры барыргѳа билмей тургъанлай, бир адам джол бла, муну кѳаты бла ётѳб башлайды. Сора джаш ол адамгѳа салам береди, алай а джолоучу, тегерегине кѳариб, кимге джууаб кѳайтарыргѳа билмей кѳалады. Джаш, кийиз бёркню башындан кѳолуна алыб:

— Мени кѳеремисе? — деб сорады.

— Кѳереме энди уа,— дейди джолоучу. Бёрк кѳзбау бёрк болгъанын джаш ангылайды. Бёркню да башына кийиб, кийим сатыучу тюкеннге кириб, сѳйгенича кийиниб чыгъады. Юйге келсе, анасы омакъ кийиниб тургъан джашын кѳредиди.

— Сен джангы кийимлени кѳайдан табханса? — деб сорады анасы.

— Тенглерим, кѳымыжа кѳргенлеринде, кийиндиргендиле,— деб кѳояды джаш.

— Да аллай тенглеринг болгъаны да игиди, алай а кесинг аманса,— дейди анасы. Анасына, тенглеримден ёлкѳч алыб келеме деб, алтын ачхачыкѳла бериб, аш-суу кѳураб, аланы джашаулары бир кесек тѳзеледи. Бир кюн адамладан:

— Хан кѳызын джети темирли алтын ачха бергеннге береди, халкѳгѳа ханны адамлары айтыб айланадыла»,— деб эшитеди.

Юйюне келиб, джаш анасына:

— Бар, ханны кѳызын манга тиле, мен аланы айтхан затларын табыб бераллыкѳма,— деб кѳысады. Анасы: «Хылик-келик болмайыкѳ, бизни аллай кѳарыуубуз джѳкѳду, ханнга тенглик этеллик тѳлбѳюз»,— десе да, джаш кѳоймагъанды. Анасы, амалсыз болуб, ханны арбазына джууукѳлашады. Хан-ны кѳарауулары:

— Не керекди? — деб соргъандыла.

Тартына, буюгѳа:

— Джашым кѳоймай, ханнга бар деб ийгенди,— дегенди. Хандан эркинлик алыб, кѳатынны ханнга элтгендиле. Хан: «Айт джумушунгу»,— деб, тынгылагъанды.

Кѳатын, айталмай, тили артына кетиб, тынгылаб кѳалгъанды.

— Сен мени алдабмы келгенсе? — деб хыныракѳ этгенди Хан.

Кѳатын, кѳоркѳуб, джумушун бютеулей айтханды: — Биз джарлы джашайбыз, джашым теллиги бла мени кѳыйнаб, сизни алдаб айланады,— дегенди. Хан кѳатыннга: — Мени анда ишим джѳкѳду, манга джети темирли алтын берелсе, келсин, алай болмай, алдаса уа, башындан айырылып,— дегенди.

Кѳатын, юйюне келиб, джашына хапарын айтханды. Джаш экинчи кюнѳнде, ханны арбазына кириб:

— Алтын ачханы менден ким аллыкѳды, аны чакѳырыгѳыз! — дегенди.

Ханнга билдиргендиле. Хан адамын ийиб, ол да джашха алтынны кѳайсы юйге келтирлигин кѳргѳзгенди.

— Келтир темирлинги,— деб, джаш юйге киргенди. Киши

темирлини келтиртгенди. Джаш хызенни кѡагыб-кѡагыб, темирлини толтуруб, джети темирли ачха бергенди. Сора, ханны келишимича, кѡызы берирге керек болады. Кѡыз да, джашны кѡрмегени себебли, — адамла уа джашха джарлы дегендиле, — барыргѡа разы болмай, атасына кѡарагѡанды. Атасы:

— Кѡызым, мен сени ол джарлы джашха бериб кѡоймазма, алай а ол кѡлтюрюб келмеген алтын ачхаланы кѡайдан табханын билирге керекбиз, — деб, кѡызын сыйы бла бериб неди. Кѡыз джашха: — Сен, элтген арбанг, машогунг да болмагѡанлай, атама джети темирли алтын ачханы кѡайдан табыб бердинг? — деб соргѡанды. Джаш:

— Ма бу хызен болуб, бизге джарлылыкѡ джокѡду, — деб, хызенни да кѡагыб, кѡргюзюб, шиндик юсуне атыб кѡояды. Кѡыз, аны бла джашар акѡылы болмагѡаны себебли, джашны акѡырын джукѡламагѡа кѡоюб, хызенни алыб, орнуна да анга ушагѡан бир хызенни атыб, кѡачыб кетеди.

Джаш уяныб кѡараса, кѡыз джокѡ, хызенни кѡагыб кѡрсе, ачхала акѡмайдыла. Эрлай чакѡгычы алыб, чакѡдырыб, джиннге:

— Барыб ханны кѡызын да, мени хызеними да алыб кел, — деб, буйрукѡ береди. Джинн кѡызын да, хызенни да кѡайтарыб кетеди.

Хан кѡызына:

— Бу мазаллы затны ол джаланнгач кѡайдан табханын билмей кѡойма, — деб ашырады.

Кѡыз, биягѡы джашха ариу айтыб:

— Мен кѡачыб кетмеген эдим, сени хызенинги атама кѡргюзюб кѡууандырайым деб баргѡан эдим, сен кѡайгѡылы болмазса деб, орнуна да хызен салыб кетген эдим, сора сен ол уллу адамны кѡайдан табханса, ол кимингди? — деб соргѡанды.

— Ой, сени огѡесе, мен, аны да билмей, кетиб кѡалгѡанса деб ийген эдим. Мазаллы адам а ма бу чакѡгычны несиди, — деб, хызенни да, чакѡгычны да чакѡдырыб кѡргюзюб, шиндик юсуне атыб кѡояды.

Биягѡы кѡыз, джашны джубатыб, алдаб, ол джукѡлагѡанлай, хызенни да, чакѡгычны да алыб, кѡачыб кетеди.

Джаш уяныб кѡараса, кѡыз да, хызен да, чакѡгыч да джокѡ.

Эртденбла эртде, кѡзбау бѡркню да кийиб, барыб, хатаны хан сала тургѡанын ангылаб, ханны кѡулакѡ джанына уруб джибереди.

Хан, кѡычырыкѡ-хахай этиб, джумушчуларын юсуне джыяды. Джаш дагѡыда урады, хан, дагѡыда кѡычырыб, дыгалас этеди. Тѡгерегиндегиле уа, не болгѡанын ангыламай, сейир боладыла, не этерге да билмейдиле. Сора джаш иги керилиб урама деб, кесини кѡолу кийиз бѡркге тийиб кетеди. Бѡрк тюшюб кѡалады. Джашны кѡредиле да тутадыла. Хан, чакѡгычны чакѡдырыб, джиннге:

— Элтиб суугѡа ат бу джашны! — деб буюрады. Джашны

джинн элтиб суугъа атады. Бир талай джерге суу элтеди, бир джеринде аугъан терекни бутагъындан тутуб, къарыусуз болуб чыгъады. Юсю да суу, кеси да ачдан къарыусуз болуб, бир къулакъ ышанны ёрге айланады. Джилеклеге ушаш бир ууакъ кёгетчикле табыб, джыйыб ашайды да, эрлай эшек болады да къалады (ала эшек этиучю джилекле боладыла), андан арлакъ отлай кетеди. Бир башха тюрлю кёгетлени отласа, бир эрши адам болуб къалады, дагъыда башха тюрлюлерин ашай барса, ала ол эрши адамны бир ариу чырайлы адам этиб къоядыла. Энтда ол ач адам тёртюнчю тюрлюсюн табады да ашайды. Была уа анга бурунгу тюрсюнюн бередице. Сора джаш ызына къайытыб джилеклени тёрт тюрлюсюнден да башха-башха джыяды. Ханна джашагъан джерине зыккыл кийиниб келиб, орам-орамда:

Адамны эшек этеме,
Эшекни адам этеме,
Ариуну эрши этеме,
Эршини ариу этеме! —

деб къычырыб айланады. Хан бу хапарны эшитеди, джашны уа таныялмайдыла. — Къайда, муну, ётюрюкчю тюл эсе, сынайыкъ, — деб, хан юч-тёрт джумушчусун тюрлендириб кёрюзюрюн излейди. Джаш аланы, кёзлери да кёрс тургъанлай, барысына «эшек джилеклени» къабдырыб, эшекле этеди, сора эрши адамла, андан сора ариу адамла этиб, бурунгу тюрсюнлерине келтириб, кёрюзеди. Хан, керти болгъанын кёрюб:

— Бизни ариу адамла этгенинг ючюн хакъынг не боллукъду? — деб соргъанды. Джаш:

— Сизни кибик бай адамлада болады кёзбау бёрк, чакъгъыч, хызен, аланы берсегиз, бек ариу адамла этерикме, алай а чыртда адам болмагъан джерде болургъа керекди, сизни адам къолдан чырайлыла болгъаныгъызыны, чырайны сатыб алгъаныгъызыны киши билмесин, — дегенди.

Хан: «Бизни аллайларыбыз джокъду, болса да, санга ала нек керекдике, алтын ал, неллай бир да берирме», — дегенди.

Джаш унамагъанды. Ханна къатыны бла къызы: Бер да ариу адамла этме къой, сора экинчи аланы да ызына сыйырырса да алырса, «этсенг, берирме», деб, къатына салырса, — дегендике.

Хан, ала айтханча этерге келишиб, хызенни да, чакъгъычны да, бёркню да алыб, чырт адам болмагъан бир сансыз юйге джашны чакъыртханды да:

— Сен ма кийиз бёркню да, хызенни да ала тур, чакъгъыч менде турсун, бизни ариу адамла этсенг, муну да берирме, — деб, осал акъылын джашха сездиргенди.

Джаш: «Болсун», — деб, бёрк бла хызенни къолуна алыб, ханна, аны къатынын, къызын — ючюсюн да тизгиннге тургъузуб:

— Бирден кѡабыгъыз! — деб, ючюсюне да «эшек джилек-лени» бергенди.

Хан да, кѡатыны да, кѡызы да эшекле болгъандыла. Хан эшек болгъанлай, чакъгъыч джерге тюшюб кѡалгъанды.

Джаш чакъгъычны да алады. Юч эшеки да сюрюб кетиб, юч айны аланы джегиб, сыртлары бла отун ташытханды да базаргъа чыгъарыб, сатыб джибергенди. Ма алай,— хыйлачыны эки юлюшю башына — дегенча, ханны харам иннети башына джау болгъанды. Джаш да, дунияны кѡыйынлыгъын сынагъанында, ичгини да кѡюб, тюшюнуб, керти адам болгъанды, анасын алдауну да кѡойгъанды.

71. Сюйген бла суйдюрген

Эртде заманда бир элде бир хан джашагъанды. Аны Ачхакъыз деб халкъгъа белгили бир ариу кѡызы болгъанды. Ачхакъызны тилей, кюн сайын тѣгерекде ханланы джашлары келечи ийиб тургъандыла. Хан алагъа джууабха:

— Кѡызым кеси кимни суйсе, анга берликме,— деб кѡойгъанды. Ачхакъыз ол тѣгерекде болгъан ханланы-бийлени джашларыны бирин да джаратмагъанды. Ачхакъыз джашагъан элде Башир деб бир джарлы джаш джашагъанды. Ол анасы бла эмда кесинден гитче бир эгечи бла бир гитче юйчюкде тургъанды. Баширни джарлылыгъы болмаса, хар не билимни да билген, чырайлы, джигит джаш болгъанды. Бир кюн тойда Башир, Ачхакъызны абезекге тутуб, суймеклигин билдиргенди. Алайда Ачхакъызны сѣзю да ачыкъ болуб, Баширге былай айтханды:

— Мен, сени табыб, кишиге да барлыкъ тюлме, сен атама келечилик айт, ол мени суймегениме берлик тюлдю, мен сеннге разы болгъанымы атама билдирме.

Башир, Ачхакъызны тилеб, ханнга келечилик айтханды. Хан, Баширни сѣзюне кѡаршчы болмай:

— Ачхакъызны кѡалыны джетиджюз сомду, кѡалынын бер да ал,— деди.

— Мени бусагъатда кѡалыннга джетиджюз сом берир кѡаруум джокъду, кѡалынны артдан берирме, кѡызынгы бусагъатда бер,— деди Башир.

— Мен, Ачхакъызны эрге бермей, джети джылны сени сакълайым. Ол джети джылны ичинде табыб кѡалынын бералмаса, меннге айыб этме. Андан алгъа табыб берсенг да, иш кесингикиди,— деди Хан.

— Мен, адам болсам, джети джылны ичинде джетиджюз сом табарма,— деб, Башир юйюне кетди. Ачхакъыз, джумушчу кѡызын ийиб, Баширге былай айтдырды: — Эртденбла меннге келсин, джетиджюз сомну мен берирме, аны ючюн джети джылны сакълаб турмайыкъ, келиб ишин бегитсин,— деб, бир юйню кѣргюзюб,— анда тюбеширбиз,— деди. Джумушчу кѡыз барыб

къыз айтдыргъанны барын башдан аякъ Баширге айтды. Башир эртденбла, ол айтхан юлерине барыб, къызны сакълады.

Бир кесек сакълагъанлай, Ачхакъыз бла джумушчу къызны келе тургъанларын кѣрюб, Башир, юйге кириб, къылычын салды. Къызла келиб эшикни къакъдыла: — Эшикни ач, сени суйгенинг келгенди,— деб джумушчу къыз быллай назму айтды:

Башмагъыны тюбю
Сары алтын,
Халкъ къырылгъан
Аны амалтын,

Ачхакъыз сюеди
Сени кѣрюрге.
Ачха келтиргенди
Сеннге берирге.

— Ача эсенг, ач, ачмай эсенг, кетебиз,— деди. Башир эшикни ачханлай, ала да къачыб, бир юйге кириб, къылычын салдыла. Башир,— эшикни ачыгъыз,— деб, кѣб назму айтды, ачмагъанларында, былай деди:

Джети джыл деген
Бир адам ъмюрдю,
Джаш джюреги
Таш-темирди,
Ача эсегиз, ачыгъыз,
Ачмай эсегиз, кетеме,—

деди. Къызла эшикни ачыб, Башир юйге кирди. Бир-бирлерни бла сѣлешиб, Ачхакъыз джети джюз сомну берди.

— Эки-юч кюнден къалынынгы бериб, сени юйюме джыярма,— деб, джаш кетиб къалды. Юйюне барыб, анасы бла эгечине хапарын айтыб, кеси, айлана, орамгъа чыгъыб кетди. Барабарыб, бир уллу юйню аллында, юч къарнаш бир-биринден айырылыб, мал юлеше тургъанларын кѣрюб, Башир да аланы къатларына барды. Аланы бирини къатыны, къолуна да бир уллу таякъ алыб:

— Итден туугъан ит! Мен ата юйюмден келтирген малны къарнашларынга ашатыб, энди ала бла тенг юлюш аласа,— деб, эрини башына таякъ бла керилиб уруб джиберди. Аны алай кѣргенлей, Башир, ачханы алгъанына сокъураныб: «Кюнлени биринде Ачхакъыз да меннге уллу сѣлешмесин»,— деб кеси кесини келюне алай келтириб, алгъан джети джюз сомун Ачхакъызны къолуна бериб:

— Мен адам болсам, джетиджюз сомну кесим табарма,— деди. Ачхакъыз, ачханы алыргъа унамай, джылаб:

— Оу аллах, ълсем да, мен сеннге бир сѣз айтырыкъ тюлме, адам болсанг, ачханы экибиз да бирге табарбыз, этме былай,— деб тиледи. Башир, аны джылагъанына къарамай, ачханы юсюне атыб, кетиб къалды. Гузаба келиб, юйюнде анасы бла эгечине:

— Мен барыб бир джерде ишлеб, ачха табыб келейим, бир джылдан къайтыб келирме, сау къалыгъыз! — деб кетди. Ол кетиуден кетиб, талай заманны джолда джюрюб, элинден узакъ бир шахаргъа барды. Ол шахарны тамадасы бла сѣлешиб, шекер

заводда ишлерге джарашды. Аны хар не ишни да тындыргъанын, барына да билими джетгенин кёрюб, бир джылдан сора шекер заводха тамадагъа саладыла. Ол, бай болуб, алайда кесини энчи джети тюкени болду. Кюнден кюннге байлыгъына кюшуллуб, асыры байдан юйюн да унутуб кюйду. Баширни анасы бла эгечи:

— Башир ёлгенди, ёлмесе, къайдады? Джетинчи джылы бошалыргъа кёб къалмагъайды,— деб, экиси да джылай-джылай, кёзлери сокъур болгъанды. Бир кюн Баширни анасы кюн турушха олтуруб тургъанлай, бир садакъачы келиб:

— Анам, меннге бир садакъа бер, джугъунг бар эсе,— деди.

— Айхай берейим, балам, мен сеннге садакъа бермесем, мени сени кибики айланынганыма ким садакъа берликди! — деб, табханыча артмагъына садакъа кюйду.

— Анам, мени кибики киминг барды сени? Айтханынги иги ангыламадым,— деди садакъачы.

— Мени Башир деб бир джашым бар эди, бир джылдан къайтырма деб кетген эди, быйыл джети джыл болду келмегенине, ёлген-сау эсе да, билмейбиз,— деб, Баширни анасы джылады.

— Джерни башында бар эсе, табарма мен аны,— деб садакъачы, письмо джаздырыб, алыб кетди. Айлана барыб, садакъачы бир шахарда тюкенлени башларына «Баширни тюкенлери» деб джазылыб тургъанын кёрюб, алайда Баширни табыб, письмону кюлуна берди. Письмону окъугъанлай, Башир несин да билмей къалды. Бир кесекден эс джыйыб, садакъачы бла сёлешди. Ол анасы бла эгечини айтдыргъанларын башдан аякъ айтыб ангылатды. Башир садакъачыга бир тюкенин башы-тюбю бла сауугъагъа берди. Къалгъан тюкенлерин да джабыб, эки уллу артмакъны толтуруб казнасындан алтын алыб, сыйлы кийимле да кийиб, кесини элине келди. Элни кыйырында таш тёбеге артмакъларын да, кийимлерин да басдырыб, эски кийимлерин кийиб, кеч эте салыб юйюне барыб:

— Анам, бюгече меннге кюнакъбай болугъуз,— деб анасы бла эгечинден тиледи.

— Джашым, биз сеннге кюнакъбай болмасакъ, бизни сени кибикибизге ким кюнакъбай боллукъду? — деб, чакъырыб юйгелтди. Бир кесек тургъанлай, Башир:

— Анам, кёлегими тешиб, сыртымы отха кыыздырайым деб, кёлегин тешди. Баширни ким да танырча бир сепкилчиги болгъанды сыртында, аны кёрюб, эгечи:

— Анам, бу Башир кесиди! — деб, чабыб кючакълады. Алайда анасы да таныб, кёкюрегине къаты кысыб кючакълады. Алайда экисини да асыры кюуаннгандан кёзлери бурун кибики сау болуб къалдыла. Тансыкъларын алгъандан сора, Башир Ачхакъыздан хапар сорду.

Ала айтдыла:

— Бюгюн сен кетгенли джети джыл толду,— деб, сенден

тунгюлюб, Ачхакъызны бир ханны джашына бере айланадыла, кѣб турмай кетерикди. Хан, кѣурманлыкъла этиб, кюеу нѣгер-лени сыйлай турады, бусагъатда той-оюн уллу бара турады, — деди.

— Сиз юйде туругъуз, мен тойгъа бир кесек кѣараб келейим, — деб, Башир тойгъа кетди. Барыб алайда шапаланы тепсилерин джюрютюрге-затха болушуб, шапалагъа папиросла бериб, ала бла джарашды. Ол хазыр папиросланы кѣрюб, эсирген ханла:

— Къайдан чыкъдыла была? — деб шапаладан сордула. Шапала Баширден алыб ханлагъа бердиле. Ханла, Баширни папиросларын ичиб кѣрюб:

— Биз элде болмагъан, была къайдан чыкъдыла? — деб сейирсиндиле. Кюеу джѣнгерле, ашаб-ичиб бошаб;

— Энди кызланы бизни юсюбюзге келтириб, бирер тепсеб кетейик, — деб, кызланы кѣонакъла болгъан юйге келтириб, той этдиле. Кѣобузну согъулгъанын джаратмай, Башир шапагъа:

— Кѣобузну мен бир согъуб кѣрейим, — деди.

— Кет сен аман! Ханлагъа-бийлеге джараулу сени кибик-леми согъадыла! — деб урушду. Аны урушхан таушун эшитиб, ханланы бири:

— Не болгъанды? Неди бу даур? — деди.

— Былайда бир аман кѣобуз согъама дегенд да, анга урушама, — деди шапа.

— Къайгъырмаз, бер да сокъма кѣой! Согъалмаса, кѣояр, — деди хан. Шапа кѣобузну алыб Баширге берди. Башир согъуб тебрегенлей, ханла, аякъ юсюнде туралмай, аламат тепседиле.

Ачхакъыз, Баширни кѣобуз сокъгъанындан таныб, кызланы ортасындан чыгъыб, чабыб келиб кѣучакълаб:

— Оу аллах, бу Баширди! Муну кѣоюб, кишиге да барлыкъ тюлме, — деди.

— Алай эсе, сен былай тур, мен къалынынгы алыб келейим, — деб, Башир, барыб, сыйлы кийимлерин да кийиб, артмакълары бла алтынны алыб келиб:

— Ма, Хан, ачха ючюн ёле эсенг! — деб юйню тюбюне бюрюб тебреди. Ачхакъызны атасы хан кюеу нѣгерлеге айтды:

— Энди меннге айыб этмегиз! Баширден сора кызымы кишиге берлик тюлме.

— Энди биз юйге кѣурулай къалай къайтайыкъ? Бизге да бир мадар этигиз, Баширни эгечин да биз ала кетейик, бу джаш-ха бир джугъу ушай болур аны да, — деб, джашы болгъан хан келечилик айтды. Ала барысы да джыйылыб, кенгешиб, Баширни эгечине сыйлы кийимле кийдириб, ханны джашына бердиле. Эки джаны да бир бирине разы болуб, бир да мардасыз татлы джууукъла болдула. Той-оюн этилиб, кѣб хант ашалады. Боза аякъны кѣолларына алыб, бек иги алгъышла да этдиле.

72. Майлумат

Эртде-эртде Майлумат деб бир бай болганды. Аны кесини бир логъубежи болганды. Анда кѣб тюрюлю мал, байлыкъ да, башха ырысха да болганды. Тура-туруб, ол бир ариу къатын алганды. Майлуматда бир къамчи болганды, аны бла урсанг, адам, не суйсенг, ол зат болуб барганды. Майлумат, логъубежине бек ышаныб, къамчисин анга да бериб турганды. Бир кече Майлумат джангы къатыны бла турганлай, логъубежи келиб, эшикден кычырганды. Майлумат, орнундан туруб, чартлаб эшикге чыкъганлай: «Майлумат эсенг, бир иги къара ат бол!» — деб, логъубеж къамчи бла Майлуматны урганды, олсагъат Майлумат къара ат болганды. Къара атны тагъыб, логъубеж кириб Майлуматны джангы къатыны бла джатханды. Эртденбласы болуб, къара атха да миниб, Майлуматны къошларына айлана кетгенди. Алай аяусуз айлана, атны бек арыкъ этгенди. Майлуматны къатыны, къара атны джазыкъсыныб, къамчи бла урганды да: «Хариб, ахырда да бир иги къара самыр бол да къал!» — дегенди. Къара ат айланыб къара ит болганды да къалганды. Ит болуб, Майлумат кетиб тебргенди. Ол бара-барыб бир къой къошха киргенди. Къой къошда итле тѣгерегин алыб, Майлуматха чабхандыла. Сора адам акъылы болган ит тебргенди талаб, джангызын да къоймай, кесиб салганды. Сора кеси барыб, сюрюучюню джанына кысылганды. Сюрюучю, джазыкъсыныб: «Бу иги ит, хариб, былай арыкъ болуб, ач болуб айлана кѣреме», — деб, ит тегенеге аш къуйганды. Аны ит ашаргъа унамаганды. «Тейри, муну адам акъылы болур», — деб, сюрюучю итге чий этни атханды. Ол чий этни да ашаргъа унамаганды. Сора сюрюучю джамчысыны къыйырына гырджынны туураб салганды, бишген этле да, бышлакъ да салганды. Бу ашны ит ашаганды. Итни болумун алайда сюрюучю ангылаганды. Кече къойлагъа джанлы чабса, ит бир талай бѣрюню кесгенди. Итни залимлиги, акъыллылыгъы хар кимге белгили болганды.

Ол элде ханны уланындан туугъанны кече сайын обур буууб турганды. Хан, итни хапарын эшитгенди да, сюрюучюден итни тилей келгенди.

Сюрюучю, ханнга итни бергенди да айтханды:

— Адам нени ашай эсе, аны ашайды, адам ашагъанны ашат итге да. Улан тууар джерде итни, такъмай, бош къой. Ол заманда бу обурну тутарыкъды.

Хан итни элтгенди да кече улан тууар джерде такъганды да къойганды. Ит дыгалас этгенди, тагъылыб турган джеринден ычхыналмаганды, обур сабийни буууб кетгенди.

Экинчи кѣзюю болуб, сабий тууаргъа тебргенинде, хан, сюрюучю айтханча, самырны бош къойганды, ол кече, мараб туруб ит обурну тутханды. Алайда ханны уланы сау къалганды. Хан, итни бойнуна алтын тагъыб, эртденбласында бошлаб

ийгенди. Ит алайда, бу уялмаз къатын, бойнумда алтынны кёрсе, бир джазыкъсынырмед, арабий,— деб, тартыб къатынына келгенди.

Алайда къатын:

— Ай хариб самыр, энтда саумуса! — деб, итге ариу айтыб, сылаб, бойнундан алтынын алгъанды.— Былай болуб айланма да, хариб, бир чыпчыкъчыкъ бол да къал,— деб, къамчи бла итни ургъанды да чыпчыкъчыкъ этиб къойгъанды.

Майлуматны уа анасы бла эгечи болгъандыла. Чыпчыкъчыкъ болгъандан сора, Майлумат, аланы имбашларына къона, уча да эшик башларына, орундукъларына, тепсилерине къона, терезеге мине да джырлай, кесин анасы бла эгечине танытханды. Эгечи, кысыла барыб, Майлуматны къатыны болгъан юйге кириб, къабыргъада тагъылыб тургъан къамчини урлаб келгенди. Чыпчыкъ учуб юйге киргенлей:

— Ай хариб, сен былай болуб айланма да, бурун заманынгча, биягъынлай джаш бол да къал! — деб, чыпчыкъчыкъгъа къамчини джетдиргенди. Андан чыпчыкъчыкъ Майлуматны бурун заманыча джаш болуб къалгъанды.

Сермеб къамчини алыб, Майлумат, салыб барыб, къатыны бла логъубеж джатыб тургъанлай, къамчини джетдириб, бирин эркек эшек, бирин тиши эшек этгенди. Андан ол эшекlege иги ашхы туз джюклеб, азыкъ джюклеб, къошлагъа ташыб теб-регенди. Хар не джылкысы, ёгюзю тургъанлай, болгъан къулу-лукъну эки эшек бла этиб тургъандыла. Аны алай этиб тургъанын кёрюб, эллеринде бир акъыллы адам:

— Ёгюзюнг, атынг да кёбдю, бу эки эшекден сора сеннге улоу джюрюрге нек болмайды? — деб соргъанды. Майлумат башдан аякъ кишиге хапарын айтханды. Ол акъыллы киши алайда Майлуматха айтханды: — Да гюнахды бу зат, аланы гюнахларын бойнунга алма да, бирин тонгуз, бирин бегеджен этиб, къой бармагъа чегетге,— дегенди.

Киши айтханча, Майлумат, къамчи бла эшеклени уруб, бирин тонгуз, бирин бегеджен этгенди. Ала, бир-бирлерин сю-рюб, чегетге кириб кетгенди. Майлумат джангыдан къатын алыб, джашаб къалгъанды деб, алай эшитгенбиз. Муну кёрме-генибиз кирик, кыйынлыкъ кёрмей къалайыкъ.

73. Юч джаш бла аталары

Эртде-эртде бир кишини юч джашы болгъанды. Ала, ишлей-уруна, бай болгъандыла.

— Атабыз, бир тилерибиз бар эди,— дейле джашла.

— Не дейсиз, не тилейсиз менден? — дейди аталары.

— Бизге, ючюбюзге да, не къорамагъан, не къошулмагъан юч къатын таб,— дейле.

Аталары бек кёб сагъыш этеди, энди аллайла къайдан та-байым деб. Алай болса да джолгъа чыгъады. Бек кёб элге

айланады, бир кече бир кьонакьбайда кьалады. Не келсин, кёзюне джукъу кирмейди. Кьонакьбай сорады: «Кьонакь, не эсе да тынчлыкь табмадынг, кечени узунуна джукъламадынг. Не кьайгынг барды?»

— Кёзюме джукъу кьалай келсин! Мени юч джашым барды, ала манга бек ауур зат айтхандыла.

— Не затды? — деб сорады кьонакьбай.

— Не кьошулмагъан, не кьорамагъан, ючюбюзге юч кьа-тын таб! — деб, юйден чыгъарыб ийгендиле.

Кьонакьбай айтады: «Аны ючюн кьайгы этмей, тынчай, мен табарма аланы».

Кьонакьбайны кесини тамам аллай юч кьызы болгъанды.

— Энди кьалыннга не дериксе? — деб сорады кьонакь.

— Сени юйюнгден артлары чыкьгынчы, мени юйюме аллары джетген, аллай бир мал дерикме, — дейди кьонакьбай.

Андан бек сагъышлы болуб, киши ызына, юйюне келеди.

Джашлары хапар соралла аталарына.

— Табдым, алай а кьалынлары бек ауурду, — дейди аталары.

— Не затды?

— Бизден артлары чыкьгынчын, аланы арбазларына ал-лары кирген бир мал.

Джашлары айтадыла: «Ой, атабыз, ол ишмиди, аланы биз бир кечеге огъуна кьуарбыз!»

Юч джаш да, кьадалыб, кьалынны толу кьурайдыла, кьыз-ланы келтиирге джолгъа чыкьгъанларында, аталары былай айтады: «Джолда бара-бара кюн бек кьыздырыр, алай а кьа-лагъа кьайтмагъыз».

Джашла хо деб кетедиле. Джолда, аталары айтханча, бир исси кюн болуб, чыдаялмай, кьалагъа кьайтадыла. Барсала, киши джокь. Кьаланы ичинде болмагъан заты да джокь: аша-рыкьла, ичерикле, чыммакь акь орунла...

Джашла, атабыз бизни алай бек суймей кёре эдим деб, иги, эртденблагъа дери, тынчаядыла. Эртденбласында ала джолгъа чыгъадыла. Алларында бир гебеннге от тюшюб, чычханла гыж-мыж бола тургъанларын кёредиле. Алайда эрлай бычакьлары бла биченни ары-бери чачыб, отну джукълатадыла. Андан бир лобан чыгъыб: «Сизге бир кьыйынлыкь джетгени болса, ма бу тюкню джандырысыз!» — деб кетеди.

Джолда бара, бир адам, саулай кёлню тугел джуталмай, ызына теге тургъанын кёредиле.

— Не этесе сен? — дейдиле.

— Джаш заманымда саулай кёлню джугъун кьоймай джута эдим, энди кьарт болгъанма, саулай джуталмайма да, кёлум такьыр болады! — дейди ол адам.

Джашла айтадыла: «Бизни атларыбыз бир кесек ичсинле да, сора барын да ичерча боллукьса!»

Тулпар джашланы тулпар атлары суудан иги кесек ичедиле.

.Адам: «Энди сизге джукъ керек болгъанлай, бу тюкню джандырысыз»,— деб, тюк береди.

Джашла къызлагъа джетедиле. Къызланы алыб кетер ючюн, юч ёчден къутулургъа керек болады. Былагъа къызларын бере айланган а хан болады.

Биринчи ёчу: Эртденблагъа тары бла туюню джер юде айырыб турургъа. Кетедиле джашла джер юге.

— Барыгъыз, ол юч къарнашны башларын кесигиз! — дейди хан.

Эртденбла джумушчулары барсала — джашла берилген ишни баджарыб тура.

Джашла, лобанны тюгюн джандырыб, чычханла джетиб, тары бла туюню ариу ариулаб, джашла да эртденблагъа дери тынчайыб тургъандыла. Ханна джумушчулары сейирсиниб къайтадыла. «Дунияда ханнга кюеуле чыкъдыла!» — деб, кычырыкъ-сыйыт этедиле. Алай а джашла экинчи сынауну этерге керекдиле.

Экинчи борч: эртденблагъа дери кызыу темир юде туруб, сау къалыу. Бу иште да джашлагъа ол адам сууу бла келиб болушады да, джашла сау къаладыла.

Хан ючюнчу борчну айтады: «Кийиз къамчи бла багъыр капекни эки этсегиз, береме кызланы»,— дейди. Ханна къарауашлары, джашыртын келиб, джашлагъа: «Бермез ханна кызы Келмезхан!» — деб урсагъыз, капек эки боллукъду!» — дейдиле. Ючюнчу кере да джашла ханна айтханын толтурадыла.

Ала айтханча этиб, джашла, кызланы да алыб, джолгъа чыгъадыла. Узакъ келиб, чыдаяммай, джашла бла кызла ол биягъы къалагъа къайтадыла. Ашагъан-ичген да этиб, гынчаядыла.

Эртденбла гитче къарнашлары эшикни ачса — къаланы тегерегине чырмалыб, бир уллу сарыубек джатыб тура.

— А, итле, болгъанымы ашаб, ичиб, къатышдырыб нек айланасыз? — деб кычырады сарыубек. Джашла не айтыргъа билмейдиле. Сора сарыубек, гитче джашны чакъырыб, мин сыртыма деб, алыб кёкге чыгъарады.

— Не кёресе кёкде? — дейди сарыубек.

— Кюн батхан джанында кюн таякъ кёреме! — дейди джаш.

— Ма ол джерде ханна Кюнтаякъ деб кызы барды, аны алыб келсенг, иерме сени, алай болмаса, иерик туююлме! — дейди сарыубек.

Джаш, ол кюн огъуна тулпар атына миниб, кетеди. Кесини джигитлиги бла ханна кызын урлаб алыб келеди.

Сора сарыубек айтады: «Мен атама-анама ханна Кюнтаякъ деб кызын алыгъыз дегенимде, огъесе джерде сарыубек болуб айлангын сен, ол санга келмесе деб, къаргъагъан эдиле, энди къаргъышны кючу кетди»,— деб, къабындан чыгъыб, бир ариу

джаш болады. Алайда кѳууанч уллу болады. Джаш да быланы эркелетиб, солутуб, сауғала бериб, юйлерине ашырады.

74. Барындан да кѳарыулу

Кѳунаджин ийнек саудурургѳа унамағѳанында — кѳылыкѳ этиб, табанлаб,— бир джаш, ачыуланыб, аны арт аяғѳындан тутуб, бурууну бир джанына силдеб иеди. Сора, не аман кѳарыулума, билмей турғѳанма ансы, деб кѳлюне келгенди. Энди кесимден онглугѳа тюберикмеми экен деб, элинден чығѳады.

Барады, барады, барады... Бир заманда суу джағѳада эмегенни узун кѳурукѳ бла чабакѳ сала турғѳанын кѳрюб, анга кѳайтады.

Саламлашадыла да, эмеген: «Не айланаса, ашхы улан?» — дейди.

— Кесимден кючлю излеб айланама? — дейди джаш да. Эмеген: «Да бар былай ары, кѳюрсе», — дейди.

Джаш, андан айырылғѳанлай, дағѳыда бир эмегеннге тюбейди, ол да, уллу терек бла сууну юскуне сирелиб, чабакѳ сала. Аны бла аллай ушакѳла этиб, алайдан да кетеди джаш. Ючюнчю эмегеннге тюбейди: ол а сууну бир джанындан бир джанына джетген агѳач бла чабакѳ тута тура.

Саламлашадыла да, эмеген: «Не айланаса, ашхы улан?» — дейди.

— Кесимден кѳарыулуну излейме! — дейди джаш.

— Да, былай анда кишиге тюбемедингми?

— Оғѳай?

— Да, сора бар энтда, тюберсе,— деб кѳояды тамада эмеген.

Джаш, дағѳыда барыб-барыб, бир уллу кѳаланы аллында ушхууур эте турғѳан эмеген кѳатыннга келеди.

— Ой, анай, анай!

— О, балай, балай!

— Дженгил «анай» дединг, ансы, мен санга этерни билирем.

— Дженгил «балай» дединг ансы, санга этерни мен да билirem! — деб айтышадыла.

Джаш нек келгенин айтады, этиле турғѳан ушхууурну джугѳун кѳоймай ашайды. Сора, боран этиб, эмегенлени келе турғѳанларын кѳрюб, кѳатын джашны джашырады. Ала джетиб: «Аб-чуб, адам ийис, бери чығѳар, анабыз, адамчыкѳны», — дейдиле.

Аналары, эмеген кѳатын: «Кѳрмегенме, билмейме, адам ичинде сиз айланасыз», — деб кюрешсе да, эмегенле, джашны табыб алыб, ортағѳа атадыла.

Юч эмеген юйню юч мюйюшюне олтуруб, уф деб джашны бир-бирине учуруб, ойнаб тебрейдиле. Ол да, ала уф дегенлери сайын, тобча, уады. Алай эте турадыла, сора эмегенлени бир-лери ха-ха-ха деб кюлгенлей, джаш ол эмегенни ол кѳаты джел этиб кюлгенинден учуб, чардакѳ бла тышына тюшеди, кѳачады.

Къачыб-къачыб, джолда джангыз ат джегилген арба бла кетиб баргъан адамны ызындан джетеди. Арбада — бир аягъы да, бир къолу да, бир джаягъы да, бир кёзю да болмагъан къарт олтуруб. Андан тилейди да, ол джашны кийиз тюбюне бугъундурады.

Бир заманда эмегенлени бири, джел этиб джетиб: «Къайда джаш?» — дейди.

— Көрмегенме — дейди къарт.

— Къалай көрмейсе, санга джетиб келе эди сора.

Эмеген тохтамагъанында, къарт, арбадан тюшюб, эмегенни тутуб, сакъалындан бир тюк алыб, аны бла байлаб, алай джерге сойландырыб кетеди. Алай бла, алай бла юч эмегенни да байлаб, джол джанында атыб кетеди. Арбада бугъуб баргъан джаш бу джарты адамны, къартны, эмегенлеге алай этгенине сейирсиниб, юйюнден — джуртундан нек кетгенини хапарын айтады.

— Мен да, эмегенле да тюл кёре эдим къарыулу, сенсе къарыулу, — дейди джаш.

Сора къарт былай айтады: «Э, джаш, сен да тюлсе къарыулу, эмегенле да тюлдюле къарыулула, мен да тюлме къарыулу. Барыбыздан да къарыулу менде бир джаш бар эди да, олду», — деб, къарт кесин къарыулугъа санай айланган джашха былай хапар айтады:

— Меннге бир джаш тууады, ол, беш-алты джыл болгъан заманында, орамда сабийле бла ойнай келиб, кимни къолун, кимни башын чыгъарыб, адам ачытыб тебрейди. Есгени сайын хатасы уллудан уллу болуб барады. Сора эл тилейди, джашынгы къорат деб. Къалай этерге билмей, эл бла джау болурум келмей, джашымдан айырылыргъа да сүймей, бир кере аны бла джолгъа атландыкъ. Кюнлюк джолну келиб, кече чегетде къалабыз. Джашчыкъ джукълагъанлай, юсюне беш-алты терекни аудурама. Эртденбла ол уянама деб керилгенлей, салгъан агъачларым эки джанына чачыладыла.

— Атам, тереклени нек къалагъанса юсюме? — деб сорады.

— Джаныуар-зат тиймесин деб...

Экинчи кечече уа андан да кёб терек ташыб юсюне къала-сам да, эртденбла, уяна келиб, аланы да джукъгъа санамай, чачады.

Сора джашчыкъ, арлакъда бир атлыны келе тургъанын кёрюб:

«Атам, ол адамны атын сыйырама!» — дейди.

— Къой, джашым, озуб баргъан джолоучуда ненг къалды?

Алай а, манга да тынгыламай, джетиб атны джюгенинден къадалады. Алайда атлы бла джашчыкъ джагъалашыб тебрейди. Бир-бирин хорлаялмай, кёб турдула, сора мен къысыла барыб, тыяма деб, джашымы аягъындан тутам. Аны көргенлей, джашчыкъ, атам муну джанлы болуб, мени ёлтюрюрге излейди деген болур эди, ачыуланыб, ол адамны да ёлтюреди, мени да

билегимден тутуб, атыб ийгенинде, барыб-барыб, арлакъда къаягъа тиеме.

— Да, атам, санга игилик; манга ашхылыкъ, мен барлыкъ джериме барама,— деб, кетеди. Мен да алайдан сакъат болуб къайтдым...

Сора кесини къарыуун сынай айланган джаш, уллу кёллю болгъанына уялыб, тюшюнген да этиб, элине къайтады.

75. Алтынкекел

Эртде-эртде бир сакъат, ёксюз джашчыкъ болгъанды. Атасы-анасы бек джарлы адамла болуб, аладан юй-мюлк болуб джукъ къалмагъаны себебли, ёксюз джашчыкъ къая дорбунда джашагъанды, кийик джаныуарланы терилеринден кийим тигиб кийгенди, кёгет джыйыб кечингенди.

Джашчыкъгъа 20 джыл болгъанында, эл-джамагъат аны юйлендирирге оноу этгендиле. Ким токълу, ким къой неда эчки келтириб, бир къызны алыб бердиде, юй-кюн болуб джаша, деб.

Эки джылдан ёксюз джашны къатыны бир алтын кекелли джашчыкъ табханды. Алтын кекелли джашчыкъ не дуняны юсюнде, не джети кёкню башында, не джерни джети къатында быллай болмаз дегенча, аллай бир ариу сабий болгъанды. Кеси да кюннге-ыйыкъгъа башха сабийле айгъа-джылгъа ёсгенни ёсюб, эрлай хайт деген джаш болады. Сегиз джылында джетген джаш кибиб кёрунеди.

Алай бла мал кютерге джарай башлайды алтынкекел джашчыкъ.

Бир джолда, Алтынкекел да чегет талада дугъум джыйыб ашай, къой-эчки сюрюучюю да алайда джайылыб отлай тургъанлай, малларына аслан чабады. Аны эслеб, Алтынкекел бир мазаллы илкични сермеб алады, асланнга мыллык атады. Аслан да, къойну къоюб, анга атылады.

Алтынкекел асланнга илкични-илкични сылайды да сойландырады. Ингирде уа, сюрюуюн да сюрюб, асланны сыртына атыб, юйге къайтады.

Аны алай кёрюб, адамла сейирсинедиле. Қъалгъанла барыгъа къоркъуб тургъан ёзенде ол къой кютгенин билгенлеринде, андан да бек сейир-тамаша боладыла. Биргесине джюз джашны къошуб джибериб, джыртхыч джаныуарладан ол къоркъуулу ёзенни тазалатадыла. Энди алайда хар ким да мал кютерча болады.

Бир джолда Алтынкекел, биягъы ёзеннге узакъ кириб, мал кюте тургъанлай, мазаллы джыйын джанлыны бир уллу бууну тутуб ашай тургъанларына чыгъыб къалады. Эрлай, садакъ бла атыб, бёрюлени кимин ёлтюреди, кими къачыб, кау-куу болуб кетедиле.

Джаш, джарты ашалгъан бууну эки бюрегин алыб, экисин эки лобан тёбеге басдырады да, буу мюйюзлени да алыб, кетеди.

Талай кюндей айланыб барыб къараса, ол эки лобан тѣбени юслеринде бирер добар кючюк чончайыб, ууакъ-ууакъ юре тура.

Алтынкекелни кѣрюб, кючюкле анга мыллык атадыла, эрке-леб, ийисгеб, бутларына чырмаладыла. Джаш да сейирсинеди, къууанады. Садагъын сермеб алыб, экисине эки кийик эчкини ѳлтюрюб береди. Ашатыб, биргесине алыб кетеди.

Эки джылдан ол эки кючюк эл ауузуна алгъан алапат эгер итле боладыла. Кѣнде учхан къуш болмаса, джерде чабхан бир джаныуар аладан къутулалмайды къачыб.

Алтынкекелге 15 джыл толгъанында, бир ариу къызны хар кече сайын тюшюнде кѣрюрге къалгъанды. Балдыргъан къаурадан, уллуѳзекден сыбызгъыла этиб, кюн сайын аланы таралтыб согъуб тургъанды, къой кюте барыб. Итле да биргесине. Алай бла дагъыда бир джыл озгъанды.

Бир кюн, ол, сюрюуюн да джая барыб, элден узайгъанды. Кеч болгъанды. Кюн бузулуб, джангур джаууб башлагъанды.

Джаш сюрюуюн джайылтмакъ терекни тюбюне джыйгъанды. Джангур тохтаргъа уа, гебенегине чырмалыб таяннганды да джукълагъанды.

Бир заманда малла мангырагъан тауушдан уяныб къараса, кюн тийиб тура, маллары да джайылыб отлай.

Эрлай сыбызгъысын алыб, биягъынлай джырлаб башлайды джаш:

Хар кече сайын, билмей тургъанлай,
Аллыма къысха келесе.
Сѳз айтама десем, тас болуб кетиб,
Джюрегиме ауруу бересе.

Бир кѳб термилдим, дыгалас этиб,
Ким болгъанынгы билирге.
Бир уллу къуш а болуб къалгъаем,
Сени ызындан сюрюрге.

Сени кѳргенли, суюмеклик сингиб,
Кетмезлик ауруу табханма.
Мен джашаууму бериб къоярем
Сеннге элтир джолну айтханнга.

Бу сейир тюшле хорлалла мени,
Мадарсыз болуб джатама.
Мен ауруб джатсам, ким къарарыкъды
Мени джарлы сакъат атама?! —

деб, джаш таралыб согъа джырлай тургъанлай, аякъ тауушу чегетлени, къаяланы зангырдатыб, къойланы тѳбен джанларындан бир акъ къочхар чыкъгъанды. Къойлагъа кириб, тохгаб, тѳгерегине къараб, Алтынкекелни кѳргенлей, мукъут болуб къачыб тебрейди. Къойла къочхарны ызындан чабадыла. Эгер итле да сюрюуюн ызындан атыладыла.

Джаш да чабады ызларындан. Алай а джеталмайды. Къочхар — аллында, къойла бла итле ызындан — бир къая тешикке кириб кетедиле. Джаш джетерге, эгерле ызына чыгъадыла. Алай а, не медет, къой-къочхар да думп.

Итлени да алыб джаш да тешикке киреди. Барыб-барыб, эки къычырым чакълыдан бир кенг талагъа джетеди. Къараса — алайы джарыкъ. Тёгереги, башы да мийик къаяла, чегет, кёгет терекле.

Джаш, арыб, кёгет тереклеге узалыб алма, джюзюм ашайды. Тоуб, олтуруб, джугъун да билмей джукълаб къалады.

Ит юрген тауушдан уяныб къараса — эки акъсакъл къартны итле алларын алыб тура. Къобуб, джаш акъсакъл къартлагъа салам береди, къол тутады.

— Бери, биз билиб, 85 джылны адам аягъы басмагъанды. Сен къайдан чыкъдың? — деб сорадыла къартла. Джаш хапарын айтады. Алайда къартла джашны арлакъда кёлге алыб барадыла.

Къартланы бири былай сызгъыргъанлай, бир алтын джерли, алтын керекли ат келеди. Къанджыгъасында эки алтын сыбызгъы, эки алтын бычакъ бла темир кубе да тагъылыб.

Къартла ол сыбызгъыланы алыб сокъгъанлай, кёлню джыгъасында къамишден минг чакълы къой, аллай бир да эчки, алларында да акъ къочхар чыгъадыла.

Алтынкекел аланы сюрюб кетерге башлайды. Алай а къартла:

— Сен аланы сюрюб элталлыкъ тюлсе. Акъ къочхаргъа къошулгъан мал андан айырылмайды. Бизге юйге кел да солу, сора бир оноу этербиз,— дейдиле.

Къая ичинде темир эшикни ачыб, къая тешик бла 100 аршын чакълы барыб, бир омакъ джасалгъан юйге чыгъадыла. Къараса — мазаллы тепсиле ашарыкъдан-ичерикден толу. Кеси кесини кёзюне ийнанмай, джаш бек сейирсинеди. Къоркъаракъ да болуб, былайдан сау-эсен чыгъалгъаем деб, сагъышланады.

— Аша, ич. Сора сени ишлеринги оноун этерикбиз,— дейдиле къартла.

Ашаб-ичиб бошагъандан сора, къартла былай айтадыла:

— Джаш, къоркъмай, къаджыкъмай бизге келгенинг — насыйбынг. Болушайыкъ биз санга. Сен тюшюнде кёрючю къызын хапары былайды: ол ханны джангыз къызыды — Мадинады. Кюн батхан джаны табаракъ барыб, анда джашайла. Аны бир патчахны кърнашындан туугъан джашха — тау артында бийге берирге сёз тауусуб, къол тутушхандыла. Алай а къыз да сени тюшюнде кёргенди да, сени джаратады. Хан санга аны ал да бар деб къоярыкъ тюлдю. Бу акъ атха мин да, ауузунгдан сёз чыгъармагъанлай, барыб тур. Ат кеси сёлешиб башлар, керек болса. Атдан алгъа сёлешсенг, атыб кетерикди. Ат тохтаса, тюш да бу сыбызгъыны сокъ. Бу кубени кийсенг, сыфатынг тюрлениб, ким да къоркъарча сыфатха кирликсе, алай

бла кесинги сакъларгъа тынч боллукъду. Эрлай атха мин да былайдан кет,— деб, дженгил ашырыб джибередиле.

Алай бла, малларын да къюуб, джаш кетеди. Юйюне барыб, ёлмесем, бир айдан келирме деб, эки эгерни да биргесине алыб, атланыб кетеди.

Ол баргъаны бла барыб, талай ёзенледен, джерледен ётюб, чегет талада къара сууну къатында тохтайды ат. Алтынкекел атдан тюшеди, атын отларгъа бошлаб, кеси таяныб джукълаб къалады.

Бир заманда дауурдан уяныб къараса, итле джюз аглыны алларын алыб тура — джашха джууукъ иймей.

Джаш секириб ёрге тургъанлай, аны сыфатындан — эркишилигинден къоркъуб, атлыла ызларына къачадыла. Қъачыб барыб, 4 ат джегилген пайтонну къатында тохтаб, аны ичинде олтургъан къызлагъа хапар айтадыла.

Пайтонну ичинде олтургъан, 3 къыз нёгери бла, ханны къызы болады. Ол атлылагъа къыджырайды: «Не эрши, не палах эди эсе да, 100 адам бир адамдан къоркъуб къачасыз»,— деб айыб этеди. Кеси да биргелерине къошулуб, эки къыз да этеклерин кёлтюруб, Алтынкекелге джууукъ келедиле.

Келиб бетине къарагъанлайларына, аны эршилигинден къоркъуб, къыз, абын-сюрюн эте, ызына айланыб къачханды. Нёгерлери да ызындан юрюлгендиле.

Аллай бир заманны тюшюнде кёрюб таралыб тургъан къызын билмей тургъанлайына тюнюнде кёрюб къойгъанында, джаш сейир болгъанды. Сора эс джыйыб, аны нек къоркъгъанын да ангылаб, эрлай сыбызгъысын сермеб алыб согъуб башлайды, джюз тюрлю тарала.

Аны сейир джырлаб, сыбызгъыны алай сейирлик сокъгъаны ханны къызы бла аны нёгерлерин сейирсиндиргенди. Ала тохтаб анга тынгылаб тургъандыла. Сейирсиниб, кёкге къарасала — кёкде къушла кёкде тохтаб, джерге къарасала — тегерекде джан-джыныуар тохтаб, бары да джашха тынгылаб тура. Джаш а кесини къызгъа сюймеклигини юсюнден джырлагъанды, анга къалай таралгъанын айтыб сокъгъанды сыбызгъысын. Бу къызгъа термилгени джолгъа чыгъарыб, бери сюрюб келгенин айтыб сокъгъанды.

Анга сейирсиниб тынгылагъанды къыз. Бу эрши адам бу сейир сёзлени айталмаз эди кёзюме къараб, алай бош адам болса, деб кёлюне келгенди къызы. Сора, къоркъгъаны да, титирегени да бираз сёл болуб, ханны къызы джашха джууукъ келгенди.

— Джаш, сен ханны къызына бу айтханларынг кечиллик сёзле тюдлюе. Алай болса да сыбызгъынгы манга бер да, хапарынг атама джетгинчи, къора, мен кечеме сени,— дегенди.

Джаш да джырлаб джууаб бергенди, сыбызгъыдан эсе саннга джанымы алгъа берликме деб. Дагъыда джаш былай деб тилегенди:

— Мен хапарым сени атанга джетеди деб кьоркъмайма. Эркинлик бер, ариу къыз, сизни бирегизге барыб, кызын тилегеними ханнга кесим ауузум бла айтайым. Кёре болурса, мени сыбызгъым манга, адам огъай, къанатлыланы, джаныуарланы къаратады. Эршилигим ючюн а мени не терслигим барды?! Эршини-ариуну да аллах кеси джаратады! — дегенди.

Къыз сагъыш этгенди. «Бу эрши адамгъа бу сейир фахму берилгенине къара. Хар сёзю, сокъгъаны джюрегинги эритиб барады. Элтейим атама. Ёмюрде бир адамгъа тиши ышармагъан атамы кёзю бир ачылыр, мынга тынгыласа». Алай бла джашха биргесине тебрерге эркинлик бергенди.

Секириб тулпарына миниб, кетгенди джаш биргелерине.

Атланы къара терлетиб, ханны къаласына келгенди. Къаланы сакълаб тургъан аскерни тамадасы джашны къалагъа ийдирирге унамагъанды:

— Эй, бу эрши затны къайдан табыб келесиз? Муну тюрсюню таб мени да кьоркъутады,— дегенди. Алайда ханны кызы келгенди да аскер башчыгъа бу эрши джашны сейирлик сыбызгычы болгъанын, ханны кёзюн ачаргъа деб иш этиб алыб келгенин айтханды.

Алайда хапар ханнга джетгенди да, хан джашха «келиб сыбызгъы сокъсун» деб буюргъанды.

— Огъай,— дегенди джаш.— Мен ханнга кьонакъма. Кьонакъны эм алгъа ашатыб, ичириб, сыйлаб, артдан ишни юсюнден сёлешедиле. Хан ол адетни бузмасын. Дагъыда айтырым: эки эгерим, атым эмда кесим — бизни кече бир-бирибизден айырмасынла. Тамбла уа хан бютеу элин, джамагъатын джыйсын да, сыбызгъы да согъарма, нек келгеними да айтырма. Алай тюл эсе, башха кьонакъбай излей кетерикме.

Джашны джууабы ханны сейирсиндиргенди. Алай болса да: «Кетмесин кьонакъ, ол айтханча блсун, кьонакъгъа иги къаратгъыз, къалай десе, алай этигиз»,— деб буюргъанды джумушчуларына.

Эртденбласында, джаш айтханча, хан эллеринден бютеу адамларын джыйдыргъанды. Кьонакъны эршилигинден кьоркъуб, адамла артха ыхтырылгъандыла.

Мийигирек джерге чыгъыб, джаш сыбызгъысын согъуб башлагъанды.

Джаш алай согъуб башлагъанлай, аны асыры сейир сокъгъанындан адамланы джюрек кыйлары титирегенди, бутлары кыйылыб, кими джылай, кимй сир сюелиб тынгылай, дунияларын унутхандыла.

Бир заманда эс джыйыб къарасала, кёкню къаралтыб, кёкде къушла къалкъаб, тынгылаб тура. Джан-джаныуар тул-тубан болуб джыйылыб, джоппу-джоппу болуб басыныб, сир къатыб тынгылаб тура.

Джаш, арыб, сокъгъанын тохтатханды. Олсагъатдан кёкде

кѣушла чачылыб, кѣк ачылыб, кюн тийгенди. Джаныуарла чачылыб, джер кенгергенди.

Адамла уа, джашны тѣгерегине басыныб:

— Энтда сокъ, шо, бир кесекчик сокъ,— деб къадалгъан-дыла. Алагъа къошулуб хан да тилегенди.

Алайда джаш сыбызгъысын джангыдан согъуб, ханны кызын тилей келгенин айтханды.

Хан ачыуланнганды. «Хар айлана келген садакъачы ханны кызын тилеб тебресе, ханда не сый къаллыкъды!» — деб чамланнганды.

— Бу эршини да сюрюб къала тѣгерегинден кыыстагъыз, адамланы да чачыгъыз! — деб буйрукъ бергенди хан. Ханны атлы аскери джыйылгъан халкъны алайдан сюрюб кыыстагъанды. Джашны уа, кыыстар мурат бла, къатына келгенлейлерине, кыылычын суууруб алыб, юслерине учханды. Ала къачхандыла, кау-куу болгъандыла.

Аны кѣрюб, хан, джашха атлыла чабдырыб, чакъыртханды.

— Кеч, къонакъ, айыблы болдукъ. Джашла кесиликлери бла камсыклыкъ этгенди. Сен мени сыйлы къонагъымса. Сеннге тыйыншлы къонакъбай болмай мадарым джукъду,— деб, джашны къонакъ юйге элтдиргенди. Джарыкъ болуб, хан кеси биргесине олтуруб, джашха тюрю-тюрю ашарыкъла, уча, ичиге келтиргенди.

Атына джаны тынмай, Алтынкекел ашаб-ичиб башларыны аллы бла тышына чыгъыб, атына къараргъа баргъанды. Барса, адам тил бла сѣлешиб, аты былай айтханды:

— Аллынга келген къошундан чагъыр ичме: ѳљюр от къуйгъандыла. Ханны тюлкю тилине ийнанма, ол сени ѳљтюрюр ючюн ариу айта турады. Белингден кыылычынгы тешме — хан тулпарларын санга юсдюрюкдю. Сакъ бол! Къызыны алсанг, элинге къайтыб кет, мында къалма.

Алтынкекел ызына киргенди. Хан, аны кесини къатына олтуртуб, кукаланыб, тюлкю тил бла ариу сѣлешгенди. Джашны аллына уча, чагъыр, тюрю-тюрю ашарыкъла салгъандыла. Алай а Алтынкекел, аллында чагъырдан ичген кибиб этсе да, ичмегенди.

Хан, къонагъыны ѳљюрюне ашыгъыб, анга джити-джити къараб, къайгъылы болгъанды. Сора, болмагъанында, Алтынкекелни джукътаргъа ашырыб, ызындан джети тулпар джашын джибергенди, къонакъдан бошаргъа, сыбызгъысын да ханнга келтирирге деб буюруб.

Ханны тулпарлары джашха келиб, джууукъ олтуруб, къаугъа чыгаргъандыла да Алтынкекелге мыллык атхандыла. Аланы алай кѣргенлей, Алтынкекел эрлай эшикни къадауун салгъанды да, тышыннан кишини джибермей, ичиндегилени топулдатханды, ашхы ууадых этгенди да атханды, ханны тулпарларын ѳрге къобмазлыкъ этгенди.

Сора эшикге чартлаб чыкъгъанды да, секириб атына миниб, мынга чабышхан аскерни кыйырындан киргенди.

Эки эгери талаб, аты ёшюню бла уруб джыгъыб, теплеб, кеси кыылычын ойнатыб, къадар адамны шындык этгендиле. Аскерни къалгъаны башы къалгъан джанына къачыб, кау-куу болгъанды, кёбюсю чегетге сингиб кетгендиле.

Джаш да юсюн-башын къан-къун этген кибиб этиб, ханны сынар ючюн, барыб тюрмени ачыб, ары джыйылыб тургъан адам-ланы бошлаб, барыб кеси ары кириб, джатханды.

Эртденбласында хан келиб къараса, сыфатындан адам къоркъгъан тулпар къонакъ, болгъаны къан джугъу болуб, тюрмеге атылыб тура.

Хан къууанч тыбырлы болгъанды. Керпеслениб, элин, аскерин джыйгъанды. Мазаллы шынкъарт от джакъдырыб, башкесерлерин келтириб: «Джашны бери келтириб, отха атыгъыз. Сыбызгъысын да бери келтиригиз. Кёб аскерими къырды, кёб ачыу этди, энди кюйсюн да, бир тынч джукъларма!» — деб буюргъанды.

Ханны башкесерлери джашны сюрёб келгендиле. Кёлтюрюб джана тургъан отха быргъай башлагъанлай, Алтынкекел силкиниб аланы къолларындан ычхыннганды да, тутуб-тутуб ханны башкесерлерин отха быргъагъанды. Сермеб кыылычын суууруб алыб, ханны аскерине мыллык атханды.

Олсагъатдан хан да, аскер тамадалары да къачыб барыб къалада букъгъандыла, аскерле уа кау-куу болуб къачхандыла. Джыйылгъан халкъ олсагъатдан алайдан думп болгъанды.

Алай бла джолу болмагъанын кёргенинде, хан дунияны къалтыратхан эрши къонагъына кеси салыб келгенди.

— Джаш, не керекли болуб келгенсе бери? Къызымдан башха не керек эсе да, ал да кет! — дегенди хан.

— Башха джугъунг керек тюлдю, — дегенди Алтынкекел. — Джангыз тилегими бер.

— Да къалай берейим санга, тау арты бийге берирге сёз тауусуб турама сора! Сёзюмю бузсам, ол бизге игилик этмез, — дегенди хан.

— Сен кызынгы анга кеси разы болмай тургъанлай бере айланаса. Этгенинг тюз тюлдю. Тау арты бий санга джукъ айтама десе, мен унамазма, — дегенди тюрсюнюнден адам къоркъгъан эрши къонакъ.

Хан сейирсиннгенди.

— Да кызым санга алай разы болуб къаллыгъын къайдан билесе? — дегенди.

— Билеме, — дегенди Эриши. — Ийнанмай эсенг, шагъатха бютеу элинги джый да, аланы аллында сор, огъай десе, мен ариулукъ бла кетиб къалырма. Хо десе уа, сен да огъай демезсе. Ансы сен адамны не керти адамлыгъын, не керти сыфатын таныргъа излегенча кёрюнмейсе, кесинг да къонакъгъа къолай къонакъбай болалмагъанча кёрюнесе, — дегенди Алтынкекел.

Алайгъа келишгендиле да, экинчи кюнюнде хан бютеу элни

джыйгъанды. Джашны, кызыны да келтириб, бютеу элни шагъат эте, хан кызына былай соргъанды:

— Кызым, ол бийге да разы тюл эдинг. Кесинг билесе, бу адам да сени ючюн келиб турады. Мынга уа разымыса?

Атасыны бу адам сыфатында кьоркьгъан адамны джангыз кызына тенг кьрюб, элни алл анда алай соргъанына сейир-тамаша болуб, кызы ол эрши адамгъа кьоркъа-кьоркъа кьаракъанды. Кьараса уа, аллайгъа кьарасын, — джаш, эрлай адамны эрши кьабха кийирген абасын тешиб, бир джанына силдегенди да, — кызыны аллында ёмюр дуняда адам баласыны кёзю кьермеген бир ариу джан, бир сейирлик алтынкекел джаш, кюн тийгенча, ышара тура. Кызы да аны олсагъатдан таныгъанды — ол тюшюнде кьрюучю джашын.

Алайда кызы да, хан да, халкъ да эс ташлагъандыла, ауузларына сёз тюшмей джунчугъандыла.

— Эй, сен а мени не бек хыликке этиу этдинг, не бек уялтыдың! Элинг, джуртунг белгисиз, кьолунг кьуру бир джалан адамса. Алай болса да сен айтханча болсун. Сора бийге уа джууабынгы кесинг берирсе, — дегенди хан. Кызы да, джаш да, халкъ да кьууаннгандыла.

Алай бла алайда огъуна неках этгендиле, той-оюн, ашау-ичиу, тепсеу башланганды.

Алтынкекел ханга кюеу болгъанды. Ханга болушлукъчу, таянчакъ болгъанды. Юйюн-элин да унутханды. Аны кючу, джигитлиги, акъылы ол тегерекге хапар болуб джайылгъанды, ол ханга ёшюн уругъа кюрешгенле тохтагъандыла. Алай а аны барындан да ол бийни хапары джокъ. Хан ханлыгъында ишни бардыргъанны кёбюсюне Алтынкекелге кьоя башлагъанды. Бир джолда уа Алтынкекел ханны джерин-сууун кёре кетгенди.

Ол кетгеннге кьараб тургъанча, келинни элтирге, уллу аскери бла, ол патчахны кьарнашы Тенгиз бий деген келгенди да кьалгъанды. Хан кьоркьгъанды, сора бийге ариу айтыб, мал, мюлк берейим, кызымы башха джаш алгъанды, мен разы болуб тюл, кюч бла алгъанды дегенди, ариу айтханды, алай а кызысыз ашыралмагъанды.

— Он эрге барса да, келиними алмай кетерик тюлме. Огъай дей эсенг, сюнгюле даулашсынла! — дегенди да тохтагъанды Тенгиз бий.

Хан амалсыз болгъанды, Алтынкекелни юде болмагъанына ёкюннгенди. Алай а не эди мадары, ол бий Мадинаны алгъанды да кетгенди.

Бир заманда Алтынкекел кьайтыб келгенди да эшитгенди хапарны.

Тулпарына миниб, эки эгерин да алыб, эрши кьабын да кийиб, олсагъатлай хайда сюргенди бийни аскерини ызындан.

Джетгенди да, аскерни артындан кириб, кылычын ары бла бери сермеб башлагъанды. Тенгиз бийни махталгъан аскер-

лери кьоркьуб, кау-куу болуб чачылыб, къачыб чегетге кириб букъгъандыла. Ол залим бий да бир къауум адамы бла къачыб кетеди.

Алтынкекел юй бийчесин алай къайтады ханны къаласына.

Талай замандан хан ёледи. Ханлыкъ Алтынкекелге къалады. Алтынкекел, суйген — мал тутугъуз, суйген — джер сюрюгуз, урунугъуз деб, адамлагъа суйгенлерича урунуб джашаргъа эркинлик береди. Ханлыкъ кюнден-кюнне байыныб, адамла байдан бай, игиден иги джашаб башлайдыла. Ханнга да джашчыкъ туууб, къууанчы уллу болгъанды.

Кюнлени бир кюнюнде адам солужалмаз бир иссилик келгенди. Суула къуруб, бачхала-сабанла куюуб, мал, адам да кырылыб башлагъандыла. Къыйынлыкъ келгенди.

Алтынкекелни ариу юй бийчеси да, джашчыгъы да ёлгендиле. Алтынкекел хан джылагъанды, таралгъанды. Экисин да басдырыб, хар кюн сайын барыб къабырларына къабланыб джылаб, таралыб тургъанды. «Атым, кызыны алсанг, элинге къайтыб кет, деген эди, ол айтханны этмедим, хан болама деб, бу кюнне къалдым!..» — деб ёкюннгенди, таралгъанды.

Алай бла ол да ханлыкъ борчун къоя, заман оза, кёб кюнле, айла озгъандыла, джылла кетгендиле.

Бир джолда, Алтынкекел, биягъынлай, къабыргъа къабланыб тургъанлай, келиб тулпар аты юсюне сюелиб, былай айтханды:

— Алтынкекел, болду сарнагъанынг, таралгъанынг! Энди санга былай этиб тургъандан, заран болмаса, хайыр джокъду. Атангы-анангы джокъла. Ары дери уа, сени джюрек джарангы сау этерик тау артында бир бийче барды да, анга бар!

Джаш, ханлыкъ этген элине къайтыб келиб, саламлашханды да, тулпарына да миниб, джолгъа чыкъгъанды. Ол адамгъа уллу кюч берген, эрши этген абасын да къаблаб, Къара тенгизни джагъасы бла келе тургъанлайына, бир талай кеме джагъада тохтаб, уллу аскер да къумгъа джайылыб солуй тургъанларын кёргенди. Сора алай аланы туураларында атдан тюшуб, ауузланыб, солургъа таяннганды.

Алай болса да биягъынлай, къыйынлыкъ джюрегин кемириб тургъан болмаса, эсин башха затха буралмагъанды, кеси кесин джабсаралмагъанды. Биягъы сыбызгъысын согъуб, таралыб башлагъанды.

Алтынкекелни мыдах кюлерин аскерле, аскер тамадала, алайда джюрюген адамла эшитиб, сейирсиннгендиле.

Кёгде къанатлыла тохтаб, джерде джан-джаныуар тохтаб тынгылагъандыла, басыныб келиб, джоппу-джоппу болуб дуппур-дуппурдан къарай.

Сыбызгъычы сылыт болуб тохтагъанында, къанатлы, джаныуар болгъан чачыладыла. Ол аскерни тамадасы уа келиб тилейди:

— Джаш, дуняда не суйсенг, аны берейим, бу сыбызгъынгы манга бер.

— Огъай, — деб джаш унамагъанды. — Мени кюйдюрюб баргъан бушуууму сериуюн этиую джангыз буду. Бераллыкъ тюлме.

— Айлана келген бир садакъачы, бу аллах суюмей джаратхан сыфатсыз, тау артындан келген аскер тамадагъа бир къаура кесекни бералмай эсе, таякъны уллусун сынаргъа разы болур, эшта, — деб чамланганды аскер тамада. — Къайда, муну иегилерин бир саначыгъыз! — деб, аскерине джашны ууатыргъа буйрукъ бергенди.

— Санаргъа талпый эсегиз, санар зат бусагъатдан кесигизде огъуна табылырча этейим. Къылычым тот болмай тура эсе, бир кёрейим алгъы бурун! — деб, Алтынкекел керилиб къылычы бла бир мазаллы сослан ташны сермегенди.

Таш чий бышлакъ кибик сылыныб, юч-тёрт адамны къулачы джетмезлик бир уллу таш тилкем бир джанына дыгъырдаб тюшгенди.

Аны кёргенлей, аскер да, аскер тамада да симсирегенди.

— Айыблы болдум, кеч, — дегенди аскер тамада.

— Кёб адамгъа тамадалыкъ этген тамада кесини джангыз тилине да тамадалыкъ эталса ушагъыулу эди. Мен да, сыфатсыз, сыфатлы эсем да, аллах джаратхан бир джан, сыфатым ючюн сени аллынгда нек терс кёрюндюм? — деб, тюрсюнюден адам къоркъгъан эрши джаш сермеб юсюнден абасын тешгенди.

Къарасала аллайгъа къарасынла — суу суратча бир сейир джаш, кюн таякълада джаннган окъа халыча джана, сюелиб тура. Аны кёргенле бары, солууларын алалмай, къараб сейирсингенди.

— Дженгиллик этдирмеген, эсизлик айтдырмагъан не барды дуняда! — дегенди аскер тамада. Сора: — Бир хапар айт, не зат адамса? — деб тилегенди. Айтханды бу хапарын, бушууун да.

— Алай эсе, кёресе, бу къадар аскерни, ол къадар кемени тамадасы менме. Тау артына, юйюбюзге къайтыб тебregenбиз. Бизни бла кел да бизде къонакъ бол, бир кёзюнг ачылыр, кемеге мин! — деб тилегенди аскер тамада.

Алтынкекел аны бла барыргъа унамагъанды.

Аскер тамада уа бу сейир, тулпар джашдан айырылыб къалыргъа унамагъанды.

— Кел мени бла, сокъуранмазса! Сабий болуб, дуняда бир джангыз къызым барды да, аны санга берейим. Мен да энди бир кёбмю джашарыкъма, орнума сени аскер тамада этерме.

— Хан болуб да кёрдюм, аны ючюн да ёлюм мени джогъаларын къоймады, аскер джюрютюб да кёрдюм, аны ючюн да насыбым артыкъ узакъ болмады. Джарлы юйюме барыб, къартларымы бир кёрюб ёлсем, олду муратым, — дегенди Алтынкекел.

— Да сенича джашны мураты алай къысха болса, менича къартны мураты къаллай болсун да! Алай болса да ма мынга бир кёз джетдир! — деб, аскер тамада анга къызыны картын кёрюзгенди. Къараса — бу адаммыды, мёлекмиди дерча, бир сейир къызыны сураты.

«Дунияда Мадинагъа тенг джокъ эди, энди бу уа анга тенглик этерча бир джан кёреме!» — деб, сейирсингенди Алтынкекел. Тулпар атыны айтханы да эсине тюшгенди. Аны джумушай башлагъанын сезиб, аскер тамада да:

— Кел! Бир кесек заманны кьонакъ бол да, кетерсе юйюнге, — деб кьадалгъанды.

Сора баргъандыла ол аскер тамада джашагъан шахаргъа — Тау артында уллу шахарланы бирине.

— Сизни патчахыгъыз бла, аны кьарнашы бийигиз бла эски кёлкълдыбыз барды. Сен да — аланы кьарнашлары, мен да сени кьонагъынг. Алагъа кесими танытыб кьаугъа болургъа, керексизге кьан тегерге суймейме. Мени бу эрши кьабымы теш деб кьысма, кесим тешгинчи, — дегенди Алтынкекел.

Аскер тамада хо деб, алайгъа келишгендиле.

Кьонакъбай кьонагъына уллу сый бериб, кьурманлыкъ, той-оюн этиб, кёзюн ачаргъа кюрешиб, алапат кьарагъанды. Алтынкекел да бушууундан бираз айыгъа, кёлю иги бола, кьонакъбайны кьызын кёрсе уа, бютюн да джарый тургъанды. Алай а кьыз анга бурулуб да кьарамагъанды. Ол огъай, сыфатындан кьоркьуб, кенг джюрюгенди. Кьонакъбай а, бу сейирлик, тулпар джашны кюеу этерге талпыгъанды да, юйюне кетерге кьоймагъанды.

Эригиб, бир кюн Алтынкекел уллу кегет бачхагъа чыкьгъанды. Бачхада узагъыракъ кетиб, сыбызгъысын алыб, биягъындай сарнатыб башлагъанды. Аны эшитиб, ол бачхагъа киралгъан болуб бир тилли кьалмай, алайгъа джыйылыб, тынгылагъандыла.

Кьонакъбайны кьызы да ол кёзюде нёгерлери бла, джел кьакъдыра, бачхада айданнганды. Ол алапат-сейир сокъгъан кимди экен деб, сейирсиниб, чабыб келселе — сыфатындан адам кьоркьгъан ол эрши кьонакъ джырлай-согъа тура. Узакъдан кьараб, суюнюб тынгылагъандыла кьызла. Тилеб, дагъыда, дагъыда сокъдургъандыла, джырлатхандыла.

Ол кюнден сора аскер тамаданы кьызы бу Эршини сокъгъанына тынгыламаса, бир заты джетишмегенча болуб тургъанды. Тилей да сокъдура, сыфатына да юрене, илеше башлагъанды. Таб, кетиб кьалмагъа эди бу деб, кьайгъы этгенди. Алай а бетине кьарагъаны сайын, кьоркьуб, кьатына баралмагъанды.

Бир джолда Алтынкекел эрши кьабын тешиб согъа тургъанлай, бир джанындан кьыз чыкьгъанды да кьалгъанды. Билгенди сора кьыз атасы аны кьаллай джашха берирге деб кюрешгенин.

Атасы да эслегенди кьызын кьонакъ джашха тюрленнгенин. «Мен кьызымы бу джашха береме!» — дегенди. Алай а джууукълары, кьызын анасы-зат, сейирсиниб:

— Ол деген не сёздю! Кьызыбызны ол тюрсюнюнден адам кьоркьгъан затха кьалай берейик, кёзюбюз кьыйыб? Кьыз да унамаз! — дегендиле.

— Унарыкъды,— дегенди атасы.

— Сора, биз да къараб тургъанлай, къыз разылыгъын айтсын да, къоркъмай къатына барсын,— дегендиле.

Алайгъа келишиб, джуукъ-тенг бары джыйылгъандыла. Қыз бла тюрсюнуден адам къоркъгъан къонакъ джашны да келтиргендиле.

— Қызым, сени бу къонакъ джашха береме. Разымыса? — деб соргъанды атасы.— Разы эсенг, къоркъма да къатына бар да сюел.

— Разыма, атам, сен айтхан болсун,— деб, къыз, ышара-ышара, атасы айтханча, барыб джашны къатына сюелгенди. Қъараб тургъанла сейир-тамаша болгъандыла.

— Да энди къызым бу джашха кеси разылыгъы бла баргъанын кѳресиз, бу джашха, бу ишге барыгъыз да, мени кирик, разы болугъуз, кюсюю да сыйын кѳрюгюз,— дегенди аскер тамада.

— Да не этерикбиз, къызны кеси разы болгъанын кѳрдюк. Джазуу алай болур эди, энди биз да огъай-хо деб сѳз къошмазгъа айтабыз,— дегендиле бары да.

Сора алайда Алтынкекел сермеб къабын тешгенди да атханды: «Энди тешсем да боллукъду»,— дегенди да.

Қъарагъанла бары да сейир-тамаша болгъандыла, сюелиб тургъан джашны сыфатына-чырайына, кюн тийгенча, ариу ышаргъанына. Ауузларына сѳз тюшмей, талайны туруб, алай эс джыйгъандыла.

Аскер тамаданы къарнашы ол бий айтханды:

— Бу Эрши бла эски кѳлкѳалдым бар эди да, энди бюгюнден ары кечеме. Алдау чырай бла тюл, керти адамлыгъы бла, тѳсююм бла алады къызыбызны, мен да, сизнича, разыма!

Бары да къууангандыла.

Той-оюн, уллу къууанч этгендиле.

— Мында къал, мен къарт болдум, аскер тамада сен бол,— деб кюрешгенди къайын атасы. Алай а Алтынкекел унамагъанды:

— Аскер тамадалыкъ неди манга, бир мазаллы ханлыкъда ханлыкъ этиб тургъан ханнга! Джолоучу да болдум, аскер да джюрютдюм, оноу этиб да турдум, алай керти эркиши элин джокъламай мадары джокъду да, элими джокълайым. Аны санга аллында да айтханем! Керек кюнюгюзде уа — мен сизники, бу къамай, майрыша билмеген къылыч — меники! Джетерме, борчуму этерме,— дегенди.

Алай бла, къызны да алыб, тулпарына миниб, эгерлери да ызындан, юйюне къайтыб келиб, рахат джашаб къалгъанды.

76. Қызбай джюрюк

Эртде заманда бир джарлы кишини сабий болуб сынгар бир джангыз джашчыгъы болгъанды. Атасы бла анасы джашчыкъны, джарлы къарыуларына кѳре, ач-джаланнгах этмезге

кюрешгендиле. Алай бла, он джылы толургъа, джашчыкъ, кёкде къанатлы болмаса, джерде джаратылгъан бир деб бир джан — не адам, не ат, не башха джаныуар не сюрюб джеталмагъан, не къачыб къутулалмагъан бир сейир зат болгъанды. Тирилигине, джюрюклюгюне кёре къарыуу-кючю да алай мардасыз болгъанды.

Тулпар джашчыкъ кюнден-кюннге терк ёсюб, кючлюден кючлю, тириден тири болуб, онюч-онтёрт джыл болургъа кёзю бла кёрмеген ийнанмазча, аллай бир джаш болады. Алай а гитчелигинден огъуна тенглеринден, башхаладан да кесини онглулугъун кёрюб, уллу кёллю, кесинден башхаланы джукъгъа санамагъан, киши бла сёлеширге да турсунмагъан, гыбыр сабий болады. Есе келе, адамланы адамгъа санагъан адетни тюбелек да къояды. Ол огъай, юйде атасына-анасына огъуна джыллы сёз айтхан, бетлерине къарагъан адетни къояды.

Тулпар джашчыкъ, адамланы джукъгъа санамагъаныны юсюне да, тели махтанчакъ, тели чёрчек болады. Орамда сабийлеге тынчылыкъ бермейди, урады, къоркъутады, санларына кюлтюм, джара салыучу болады, тюбегенин барын тарыкъдырады.

Чегетге сингиб кетиб, сюрюб, кийик джаныуарланы: мазаллы джыланланы, аюйлени, къапланланы, асланланы затны тутуб, келтириб, элде орамда йииб, адамланы къоркъгъанларына, къычыргъанларына, къачханларына къараб кюлюб, алай бла кечиннген адетни чыгъады.

Тулпар джашчыкъ, юйон, элин да бездириб бошаб, кеси да кесини тели оюнларындан безиб, онтёрт-онбеш джыл болгъанында, джер-суу да кёрейим, кесимден залим адам бар эсе да, бир кёрейим деб, башха элге, къраллагъа атланады.

Кёб джерледе, кёб къраллада болады. Бир деб бир джан-джаныуар джеталмагъан джюрюк джаш джортханлай — чабханлай джюрюйдю. Адамла бла келише, джараша билмегени себебли, бир адам бла да сёлешмегенлей, джелча, чабханлай барады. Аны не кърал чеклени сакълагъанла, не башхала тыялмайдыла. Аны тыялырча, ол тохтаб тюберча, тенглик этер, аныча залим джан тюбемейди.

Алай бла тулпар джаш талай джылны айланады да ызына, элине, къайтыргъа тебейди.

Келе-келиб, бир тар ёзеннге тюшеди. Ач да болуб, арыгъан да этиб келе тургъанлай, ёзенде эки-ючджюз чакълы кийик эчки сюрюую юсюне чыгъады.

Азыкъгъа кийик тутар мурат бла, джаш кийиклеге чабады, ала къачадыла. «Менден, кёкде учхан къанатлы болмаса, бир джан-джаныуар къутулургъа мадары джожъду!» — деб, джаш эчкилени сюреди.

Къачыб барыб, кийик сюрюу къаяланы тюбюнде бир таш тешикте кириб кетеди. Джаш да ызларындан сугъулады. Алай

а къарангы дорбунда джукъ да кѣралмайды, кийик, башха джукъ да табалмайды.

Арыб, къарангыда ызына джол табыб да чыгъалмай, ачдан онгсуз болгъан джаш дорбунну ичинде джатыб, къаты джукълаб къалады.

Бир заманда ачы кычырыкъ тауушладан уяныб къараса, бозарыб танг атыб, дорбунну тешигинден жарыкъ ура, кеси да тешикке джууукъ келиб, сойланыб, джатыб тура.

Бу дауурла, кычырыкъла недиле деб, джаш дорбундан чабыб чыгъады. Чыкъса уа, аллайгъа чыкъсын, кѣмде бир бек мазаллы къара къуш кѣм-кѣк къанатлыны сюрюб айлана.

Къанатлы не мийикге учуб кетиб, не бир джанына къачыб кетиб къутулалмайды: джетиб къара къуш аны къанаты бла уруб чѣмелтеди. Онгсуз этгенди.

Джашны эслегенлей, кѣм-кѣк къанатлы, атылыб келиб аны аллына къонуб:

— А джаш, мени мынга ашатма, мен сени бир кюнюнге джарма! — дегенди.

Тулпар джаш джакъсызны джазыкъсына, тилекге ийиле юренмегенди, алай болса да къушну чѣрчеклигине чамланыб, ол джууукъ келгенлей, сермеб алыб садакъ бла атады. Таш тюшгенча, къуш доп деб джерге тиеди, алайда олсагъатдан от джаныб, къушну тюгю кюеди да, кюе башлагъан къушну орнундан бир мазаллы, кырккылгъан къойча, тюкю, къап-къара адам секириб къобуб, ачы кычыра, къачыб чегетге кириб кетеди.

Джаш да, къоркъгъандан садакъ тартаргъа унутуб, ауузу ачылыб, ызындан къараб къалады.

Эс джыйыб, джаш къутхарылгъан къанатлыгъа эслеб къараса — башы адам. Узун чачы, чыммакъ-акъ бети бла, дуняда болмаз быллай суу сурат дерча, бир ариу къыз. Санлары уа — къанатлы.

— Ай, джаш, ычхыныб кетди. Энди сен да сакъ бол! Ол ызындан тюшгенин дуняда сау къоймайды! — деб, силкиниб къанат къагъыб, олсагъатдан учуб тас болуб кетеди къыз.

Джаш сейирсинген, къоркъгъан да этеди. Къарагѣген кѣкенлеге джайылыб, бираз ашаб, эс джыйыб, джаш да джолуна кетеди. Алай болса да тулпар джашны алгъыннгы чѣрчеклиги, кесине базмакълыгъы келалмайды. Артына-аллына къарай, хар затдан илгене, сескеклене барады.

Алай бла талай ауушдан аууб, бир къалын чегетге киреди. Чегетде бир мазаллы талагъа чыгъыб къараса, ортасында — къолунда 8—9 къулач кылычы бла, бир мазаллы, къап-къара тюкю адам. Мангылайында джангыз кѣзю, кылычыны ауузу силкени сайын от джана, кийик джаныуарланы таланы тѣгеригине чабдыра тура. Джаныуарла да: айюле, къапланла, асланла, доммайла, тюкюле, къоянла, джурла, башха кийикле да бар.

Аны кѣрюб, тулпар джаш алгъаракъда кеси джаралагъан

тюклю къараны танийды. Къоркъуб, таладан кери къачыб теб-регенлейине, тюклю къара да аны эстейди, ызындан джаныуарларын юсдюреди, кеси да сюреди. Джаш къачыб, ала сюрюб, джеталмайдыла.

Джаш а, къулакълары дууулдаб, тёппе тюклери ёрге кьобуб, кёзлери къарангы этиб, ол чабханы бла барыб, атасы-анасы джашагъан элни ичи бла чабханлай озады.

Элни адамлары тулпар джашны танийдыла. Эрлай атлагъа кьонуб, ызындан сюредила. Джеталмайдыла. Ол а, къызгъаны бла барыб кесин къаягъа уруб, эс ташлаб, алайда ауады.

Озуб баргъан джолоучула аууб тургъан тулпар джашны танийдыла. Атха кенделен салыб, юйюне алыб келгендиле. Анасы билгенича дарман-дары къайгъысын этгенди, эс джыйдыргъанды. Багъыб, аякъ юсюне салгъанды. Алай а джаш кёб заманны сёлешалмай тургъанды.

Тулпар джаш, алай бла, юйюне джарашханды, тили келе, сёлеше, юйде джумушха — кьуллукъгъа джарай, атасына-анасына болуша башлайды. Тели чёрчеклигин кьояды, алай а хаман да кёзюне гида балталы тюклю кёрюнуб, ингир болса, башын эшикке къараталмай, юйден чыкъмай туруучу болады. Атасы-анасы аллында юйден чыкъмай тургъанына кьууанадыла, артда уа сейирсинедила.

Къоркъгъандан алай этиб тургъанын ангылагъанларында уа, ариу айтыб джюрегин басаргъа кюрешгендиле, къоркъгъанын а кьойдуралмагъандыла.

Бир джолда, ингир ала, эки агъач челекни да алыб, тулпар джаш, энди уа къоркъакъ джаш, суу алыргъа баргъанды. Ол суу алыргъа къарангыракъ болады, сабийле этген къар гинджилен кёргенлей, челеклерин да атыб, юйге мукъут болуб къачханды. Джетгени бла босагъагъа аугъанды, тили тутулгъанды.

Атасы-анасы къоркъадыла, джаш эс джыйгъанында, эсли адамланы джыйыб, джашха къалай болушайыкъ деб, кенгешедила. «Юйдегилендиригиз!» — дейдила адамла. Алай а ол элде джашагъан джамагъат джашны хапарын билгени себебли, келинлик табалмайдыла.

Бир башха элге, хапарларын билмеген адамлагъа барыб, келин келтиргендиле. Келин мынга эс табдырыр деб, энчи юй ишлетиб, ары салгъандыла.

Алай а иш чойресине тебресе, терк тюзелмейди. Келин да мунуча бир къызбай зат болгъаны ачыкъ болады. Джукъгъа чыкъса, кюндюз огъуна джашны кьолундан тутханлай, кеч болса, эшикке башын къаратмай, тамам къоркъакъ, аякъларын кюлге сугъуб чёгюб турады. Джаш да алай этиб турады.

Джашны анасы келиб: «Бизни унутуб кьойдугъуз, нек келе турмайсыз?» — деб кетеди.

— Кесибизни кьатдырайыкъ да, мен барыб келейим, — дейди джаш келинге. — Сен къоркъмай тур. Сени атынг Чыракъ болсун, мени — Чырпы. Бу атларыбызны киши билмесин. Мен ке-

либ, «Чырак!» — десем, эшикни ачарса. Маске бла киштик да санга нёгерге кьалсынла.

— Сау джыллыкь джолгъа барыб келеме десенг да, кьоркъмам, — дегенди келин.

Джаш кетгенлей, элде неге эсе да итле юргендиле. Аны эшитиб, къара маске да юргенди. Аны юргенин эшитгенлей, ким эсе да келди шойду деб, келин кьоркъгъанды да къайын юю таба хайда къачханды. Чабыб келиб, босагъада аугъанды.

Аны кёргенлей, ай, бу ёлюб кьалды деб, кьоркъуб, джашны да кёлюне чабханды, ол да аугъанды.

Эки кьарт ачыгъандыла келинни да джашха ушаш кьоркъакълыгына. Алай а не мадар.

Бир кесекден эс джыйыб, эки кьоркъакъ да кьобхандыла.

— Адам кеси аллына былай кызыбай болургъа мадары джокъду. Сен бурун неден эсе да кьоркъгъан болурменг? — дегенди къайын анасы келиннге. Келини былай деб хапарын айтханды:

— Мен 10 джыл толургъа, чырт да бир затдан кьоркъмай, чексиз кючлю болгъанымы билиб, кесиме бек базгъан кызы болдум. Аны юсюне да «сенден ариу джан джокъду!» — дегенлери мени артыкь да уллу кёллю этди. Онбеш джылым толургъа уа, атамы кьойларын-эчкилерин кюте, чегетде кесим айлана эдим. Ингирде уа, сайлаб бир мазаллы терекни кесиб, аны да, чыбыкъныча, бойнума атыб къайта эдим юйге.

Бу тегерекде элдеде менден ариу кызы джокъду деб, къарыууна-кючюне базмаса, кеси джангыз мал кютмез эди деб, мени тилемеген джаш кьалмады. Кишини унамагъанымда, зор бла алыб кетерге деб, талай кере чабыб да кёрдюле. Болмады. 20—30 атлыны къуш тюгюнлей чачыб, къуругъум джетгенни рахын этиб, кьолун-бутун сындырыб кьойгъан болмаса, кишиге да къарамадым. Аны себеби: кесимден къарыусуз эркишини арбазына кирмезге ант этген эдим.

Бир кюн ингирде юйге келсем, анам аурукъсунуб тура, от, суу джокъ. Агъач челеклени алыб — кёз байланган кёзюу эди — суугъа бардым.

Суу алыргъа энишге ийилиб, аллыма арлакъгъа, чегет табакъа къарасам — бир мазаллы тюкю адам, кьолунда мазаллы балтасы ай джарыкъда джылтырай, аны бла манга кериле, мени таба келе тура. Менден кьоркъмагъан джан джокъ эди да, бу не болду деб, кьалтырадым, титиредим, бутларым кыйылдыла. Аны манга игилик этмезлигин ангыладым.

Менича ким барды деб тургъанлайыма, билмей тургъанлай быллай палахха тюбеб кьалгъанымы кёлтюралмадым. «Оу!» — деб кычырыб, къачыб барыб, босагъа аллында аудум.

Бир заманда, эс джыйыб къарасам, танг атыб тура. Ерге кьобханлайыма, бир суукъ зат, санларымы титирете, сыбдырылыб сыртымдан джерге тюшдю. Бурулуб къарасам — мазаллы багъырбаш джылан. Билек къарыу, боюн кюч игидиле, алай

болса да не залимге да андан да залим бир чыгыб, ма былай, джыланнга-макыагы аш этиб кыоярыгыын аныладым.

Ол кюнден башлаб джюрегим сынды, кесиме оюмсуз базгыаны, кесими кишиге тенг этмегенни кыйдум. Ол огыай, ингир болса, базыб эшикке чыгыалмай башладым. Алай а кесимден залим болмагыаннга эрге бармазгыа деген антымы ол тегерекде билмеген джокъ эди да, кесине базыб бизге джууукъ болургыа излеген чыкмады. Ма алай бла тубегенме сизге, сизни кыызбай джашыгыызгыа. Кыызбайлыгымы хапары да олду,— дегенди келин.

Кыайынлары келинни хапарына да сейирсингендиле. Не этерик эдиле, энди сиз да, элча, тынч, рахат джашагыыз дегендиле экисине да.

Эки кыызбай юлерине кыайтхандыла. Кеслерин кыатдырыб, рахат джашаргыа келишгендиле.

— Мен тюнене атагыан атланы эшитген болурла тюнегеи адамла. Джангыртайыкъ атларыбызны. Сени атынг «Кёгюрчюн», мени атым «Кыартчыгыа» болсун,— дегенди джаш. Алайгыа келишгендиле.

Джаш шкогун алгыанды, кыыз кыаманы алгыанды. Кече ким келлик эсе да, бир сакылайыкъ, 100 атлы бла 100 джаяу келиб кеслерин киршеселе да, бизни кыоркыутмазла деб, экиси да бугыуннгандыла.

Ала бугыуб, мараб тургыанлай, ич юйде гюрбе табадан бир кыуджур тауушла чыкгыандыла.

— Ма палах, кимле эселе да ташатын келиб, бугыуб, бизни мараб турадыла. Бизден залим болмагыан бизге келиб, юйюбюзге кириб бугыарыкъ кюдю! — деб, эки кыызбай да кыоркгыандыла, эс ташлагыандыла.

Бираздан эс джыйыб, джаш айтханды кыатынына:

— Сен бар да гюрбени башын ач. Ала санга мыллык атханлай, мен шкок бла атыб шындым этиб кыоярма!

— Огыай,— дегенди тишируу,— Сен эркишисе. «Кыартчыгыа» атынга дамы уялмайса, тиширууну алгыа салыргыа?

Джаш ыйлыкгыанды. Тиширууна:

— Сен, кыаманы кыаты тутуб, хазыр болуб тур, не болсам да, мен алда болайым! — деб, джаш, бугыа барыб, гюрбени башын ачханды. Гюрбени башы ачылгыанлай, бир кыаралды, эрлай ёрге чынгаб, джашны мангылайына тийгенди. Ол гюрбеден чыгыалмай кюрешген кыазма чычхан болгыанды, джашха уа, кыоркгыанны кёзю экили кёрюр деб, бугыуб тургыан кыадар адам секириб кыобуб мынга чабханча кёрюнюб, эс ташлагыанды да джерге аугыанды.

— Эркишим ёлюб кыалды! — деб кёлюне келиб, тишируу да аны аллына аугыанды.

Талай замандан эс джыйыб кыарасала, чыгыар джер табалмай, мазаллы кыазма чычхан юй тубюнде ары-бери чаба, маске да аны ызындан срюб айлана. Джел уруб, эшик ачылгыанды да, чычханы, маскеси да эшикке чартлаб чыгыб кетгендиле.

Эки кьоркьакъ кеслери кеслерине айыб этгендиле. Бу айыблы ишден сора, кьоркьмазгъа, кьалгъан адамла кибик, рахат урунуб джашаргъа келишгендиле.

— Энди,— дегенди тиширыу эрине,— кеч болады, бир зат этиб кьабайыкъ. Сен суу алыб кел, мен отха-башха кьарайым.

— Болсун, мен бусагъат суу келтирейим,— деб, челек алыб, джаш суу ызына энеди.

Суу алыргъа деб, ийилиб суугъа былай узалгъанлай, суу бетинде кесини кёлеккесин кёреди. Бу ары узалгъанча, ол да бери узалады. Ингиргиде сууда джаш кесин таныялмайды. Суу анасы мени тутаргъа узалады деб, алджаб, челегин да суугъа ийиб, секириб кьобуб, ёлюм къара хайда кьачады. Кёлеккеси да бир джанында барады. Кесин кьоруулай, джаш кьолларын ары бла бери силкиб, этмегени кьалмай чабады. Кёлеккеси да ол этгенни этиб барады ай джарыкъда.

Чабыб барыб, джаш юйюне сугъулады, солууун аламай, юй тубюне ауады.

Лампа джарыкъда джашны ызындан созулгъан кёлекке бир мазаллы затча кёрюнуб, бу зат бизни джута айланады, деб келеди тиширыуну кёлюне. Олсагъатлай ол да эс ташлаб ауады.

Бу кёжоуде, хапар билейик бу джазыкьладан деб, джашны атасы бла анасы келедиле. Келселе уа, келсинле — экиси да ойсураб джата.

Кюреше кетиб, аязытадыла. Ашатыб, ичириб, эс джыйдырадыла.

— Бу джашау — джашау тюлдю,— дейди келин алагъа. Менден, мындан да джашау этер акъыл табылалмайды. Мени юйюме кетмеге кьоюгъуз! Сизни да муратыгъызыны берсин.

— Хайыр, сен айтханча болсун! — деб, эртденбласында келинни ата юйюне ашырыб джибередиле. Джашны уа ана кьарнашы биргесине кьошха алыб чыгъады, кьой кютерге. «Кьошду эркишини чыныкъдыргъан! Мен муну адам этиб кьояйым!» — дейди ана кьарнаш.

Къызбай джаш, мазаллы кьош итле да биргесине, джарашыб кьой кютеди. «Эй, бу адам бола башлады дейме!» — деб кьууанады ана кьарнашы да. Алай а кьошда азыкь, туз-ёнге тауусуладыла да, ана кьарнашы:

— Мен, элге эниб, азыкь-баш алыб чыгъаргъа керекме. Сен кесинг туралырмыса? — деб сорады джашха.

— Игитда туралама! — дейди джаш,— мен кесимден кьарыулугъа тюбегегенме. Меннге ким да не эталлыкьды! Талай кьулач узунлугъу болгъан джыланны кьуйругъундан тутуб, ташха уруб, буруб-буруб тау артына атыб ийгеним эсигизде болур,— дегенди джаш.

— Эсле, сакъ бол малгъа-башха,— деб, ана кьарнашы элге эннгенди.

Къызбай джаш ингирде кьой орунну эшигин этерге унутханды да кьойгъанды.

Бир заманда джыйын джанлы кѡшха джууукъ келиб улу-
гъанды. Итле алагъа мыллык атхандыла. Юркюб, кѡйла орун-
дан тышына мыллык атхандыла.

Аланы дауурларына уяныб, кѡшха джау чабханды да, мал-
ланы сюрюб баралла деб кѡлюне келиб, джаш сермеб шкогун
алыб атханды. Шкок тебгени бла джашны артха ургъанды да,
джашны башы илкичге тийгенди. А-ха, ким эсе да башыма
кѡязык бла бериб алды деб кѡлюне келиб, джаш алайда ауады.
Бѣрюле да джетиб кѡйлагъа ычхынадыла...

Тынгысыз болуб, ана кѡрнашы танг аласына кѡшха кѡй-
тыб келеди. Келсе уа, аллайгъа келсин. Джаш ойсураб, талай
малны бѣрюле кесиб, сагаллаб, талай бѣрюню да итле кесиб,
сагаллаб, итлени да бѣрюле талаб, кючден айлана тура. Сау
кѡалгъан кѡйла бла кѡзула кау-куу болуб, энди бир-бирин
излей, кѡалабалыкъ.

— Эй-я! — деб, ана кѡрнашы джашны бетине суу кѡуйгъан-
ды, эсин джыйдыргъанды. Элге эннгенине да сокѣураннганды.

— Менден кѡшда хайыр джокѣду, хата болмаса. Андан
эсе, кетейим да кѡалайым! — деб, джаш джашыртын элге кѡ-
чады. Элге дери бек узакъ джол барды. Джашха уа ол
джукъ да тюлдю. Джортуб баргъанлайына, бир атлы: «Эй, алай
тохта, бирге барайыкъ!» — деб кѡычырады.

Ана кѡрнашым сюрюб келеди, — деб кѡлюне келиб, джаш
хайда кѡчады. Атлы сюреди. Алай бла эки-юч сагъатны
чабадыла. Бурун сюеклери туруб, атлыны аджири джыгъылады
да алайда ѳеледи. Кѡызбай джаш а, чабыб барыб сууукъ кѡара
суугъа кѡабланады. Алай а кѡызгъаны бла сууукъ суу ичгенин-
де, кѡлюне чабыб ойсурайды. Сюрген джаш а, ызындан джетиб,
аны сыртына атыб, элтиб, джууукъ эллени биринде кѡюуб, джолу-
на кетеди.

Эс джыйыб, Кѡызбай джаш элине кѡайтады. Энди башха-
лача джашаргъа кеси кесине сѣз бериб, юйюне джарашады.

— Энди бу адамла бла, адамла киби джашаргъа тюзеле
башлады, — деб, кѡууанадыла атасы, анасы.

— Муну иште юретирге керекди, — деб, ана кѡрнашы Кѡыз-
байны чалкѡычы джыйыннга кѡшады.

Кѡызбай темирчиге джети аршын ауузу, онбеш аршын сабы
болгъан чалкѡы этдиреди. Джыйында онбеш чалкѡычы чалгъан
чакѡы бирни Кѡызбай кеси чалыб барады кюн сайын.

Джашла алгъа салсала, асыры узайыб кете, артха салсала,
ызларындан кѡысха кириб, аякъларына кѡркѣуу сала, алай
чалады. Кѡшха, ишге да джараша, тюзеле тебрегенди.

Талай кюнден джыйын тамада:

— Джашла, биреу мында, кѡшда кѡалыб, ийнеклеге, кѡш-
ха кѡарасын, кѡалгъанла элге эниб, кийим джуудуруб, юсю-
бюзге-башыбызгъа кѡараб кѡайтайыкъ, — дегенди.

— Сиз барыгъыз, мен кѡшда кѡалайым да, неге да кѡа-
райым, — дегенди Кѡызбай.

— Огъай, сен да элге эн, мында башха джаш къалыр,— деб кюрешгенди къош тамада, алай болса да, Къызбай унамагъанды да къошда къалгъанды.

Ал кечесинде Къызбай уллу шынкъарт джакъгъанды да отну джарыгъында олтуруб сау кечесин ашыргъанды. Танг аласында къалкъыгъанды. Бираздан уяныб, джукъусурагъаны бла иги эс да джыялмай, къараса: бир мазаллы къап-къара къуш тюлкюню сюрюб келе. Тюлкю да муну таба чабыб келе. Джукъусуз болуб абызырагъаны бла, бютеу джаныуар кесине чабыб келгенча кёрюнуб, Къызбай секириб туруб хайда тебрегенди къачыб. Ол барыудан барыб, элледен, шахарладан ётгенди.

Къуш учханча баргъан джашны кёрюб, адамла ызындан сюргендиле — кёб атлы болуб. Джеталмайла. Къызбай ол баргъаны бла барыб бир уллу шахаргъа киреди. Шахарны ичи бла барыб, эки кёзю джукъ кёрмей, къобаннга киреди. Алайда адамла чабышадыла, ким эсе да башын суугъа атханды деб кёллери не келиб. Суудан чыгъарадыла Къызбай джюрюкню. Бауурундан къаблаб, ауузундан-бурнундан суу тёгюб, эс джыйдырадыла.

Адамла юсюне басыныб тургъанларын кёрюб, Къызбай джюрюк сейирсинеди. Соргъанлары себебли, не болгъанын, неден къоркъуб къачханын айтады.

Экинчи кюнünde ол сюрген атлыла да келедиле, къара терлеб.

— Сизни шахаргъа бир джюрюк адам келмедими? — деб сорадыла ала.

— Суудан биреуню чыгъаргъанбыз,— дейдиле шахарчыла.

— Алай эсе, олду,— дейдиле атлыла.— Джаны болуб, биз аныча джюйрюкге тюбемегенбиз,— деб, толу хапар айтхандыла.

Ол хапар ханнга джетгенди да, хан аланы да, Къызбайны да кесине къонакъгъа чакъыртханды.

Саубитген ариу джашны кёргенинде, хан Къызбай джюрюкню къолун тутханды, алай а Къызбай джюрюк эслемей аны къолун азчыкъ къысаракъ этгенди да, ханны кёлюне чабаргъа аз къалгъанды.

Къонакъны кючюне, хапарына сейирсиниб, хан:

— Бу ыйыкъны бизде къонакъ бол. Джангыз джашыма келин келтиreme да, той-оюн этерикме. Эришген оюнла къура-рыкъма. Атышыу, тутушуу, чабышыу дегенча он-онбеш тюрюк оюн боллукъду. Аланы эм кёбюнде озгъаннга къызымы берликме. Ким биледи, меннге кюеу болургъа сеннге буюрулгъан эсе уа, иги тири атлагъан хапарынгы айтадыла,— дегенди.

Къызбай джюрюк анга разылыгъын билдиргенди. Кече алайда къалыб, къонакъбайгъа хапарын айтханды. Ала ушакъ эте тургъанлай, ханны къызын эсегенди терезеден. Аны алай кёргенлей огъуна джаны киргенди, суйгенди.

Эртденбласында, айтханларыча, той-оюн башланнганды да, Къызбай джюрюк да эришиулеге къошулгъанды.

Ханны кызындан умутчула: батырла, ётгюрле, атлары айтыл-
лыб турган чабычула, тутушуучула, мараучула, къайдам,
кимни айтыб айтайым, кесине базганла бири кълмай джыйыл-
гъандыла. Оюнла-эришиуле башлангандыла.

Къол таш атыша башлагъандыла да, сейирлерине къарай
туруб, Къызбай джюрюк да, бир мазаллы ташны алыб, бир
къолу бла силдегенди. Таш къарамдан аууб тюшгенди джерге.
Чабышыб баргъандыла да, ол ташны джыйырма адам болуб
джерден ёрге айыралмагъандыла.

Башха оюнну башлагъандыла. Мазаллы къочхарны ат бла
чабыб баргъанлай сермеб алыб кесиб, союб, санлаб келтирирге
керек болгъанды. Аны да жангыз Къызбай джюрюк эталгъан-
ды. Садакъ бла атыуда да хорлагъанды.

Чарсха чабыу башланганды да, атлыла, чабаргъа хазыр
болуб, чабар джерлерине тизилиб тебрегендиле. Аты болмагъаны
себебли, Къызбай джюрюк да джаяу тебрегенди. Бары да
джыйырма кычырымны барыб, чабар джерлеринде тохтагъан-
дыла. Ат солутуб, чабаргъа саф болуб, тизилгендиле да бирден
чабыб тебрегендиле. Къызбай джюрюк да биргелерине.

Къараб-къарагъынчы Къызбай джюрюк, атлыланы озуб,
къарамдан ташайыб кетгенди. Ала джол джарымгъа да джууу-
кълашхынчы, бу чабыб элни туурасына чыкыгъанды. Атлыла
джокъ, джаяу адам а, джел сюргенча, олсагъатха чабыб келиб
къарамдан бери чыкыгъанында, ол тойгъа-оюннга джыйылган
къадар адам, сейирсиниб, аны аллына чабышхандыла.

Аланы эслегенлей, Къызбайны кёлюне «ала мени ёлтюрюрге
чабдыла» деб келгенди. Ол акыл бла, тохтамаздан чабыб, аланы
бир джанлары бла озуб, къачыб бир джанына бурулуб кетеди.
Халкъ да ызындан аралыб, ханны кызы да ызындан таралыб
къаладыла. Бу баргъан, бир да ишексиз, адам инсан тюл, шай-
тан-джек болур деб, ызларына къайтадыла.

Ол баргъаны бла чабыб барыб, Къызбай джюрюк тюзелиб
атасыны юйюне барады. Ала уа мындан эртде тюнгюлюб тур-
гъандыла, къайда болса да ёлген болур, деб. Сау-эсен келиб
къалгъанына къууанадыла. Джаш да юйге джарашады. Алай
болса да хар шыкыртдан, хар кёлеккеден илгене, къоркъа,
юйден чыкъмазгъа кюрешиб турады.

Джаз ала талай адам, къош нёгерле болуб, узакъгъа, таугъа
кетерге къуралгъандыла. Джашны ана кърнашы да ала бла
тебрегенди. Аланы кёрюб, Къызбай джюрюк да атасына: «Мени
да ий была бла!» — деб къадалады. Аны эшитиб: «Эй, юйюнге
ёло барлыкъ, сени ала да бара, сен да тас бола да къала, сени
излей, безгенбиз», — деб, ана кърнашы унамагъанды. Алай
болса да къош нёгерлени бири:

— Барма къоюгъуз, аны тенгли джашла да тала бардыла.
Кече-кюн да биргелерине айландырырла, — дегенди. Алайгъа
келишгендиле.

Тауда джашланы биргелерине мал кютюб, иш этиб, хар затха тюзелиб, джараб башлагъанды Къызбай.

Бир кюн талай саулукъ ийнек, сюрюуден айырылыб кетиб, ингирде къайтмай къалгъандыла да, джашла кеч, ашхамда аланы излей чыкъгъандыла. Къызбай джюрюк да биргелерине тебрегенди.

— Биягъы сен чегетге сингиб кетиб, бизни тентиретирсе, барма,— дегенди ана къарнашы, алай а Къызбай джюрюк къалыргъа унамагъанды.

Тууарланы излей барыб, джашла бир ёзенни башындан къарагъандыла да тууар ёкюрген, джаныуар хырылдагъан тауушланы эшитгендиле. Чабыб джууукъ барыб къарасала, мазаллы бойнакъ айю бир уллу къысыр ийнекни тюбге басыб тыпырдата, джырта башлаб, талай ийнек да ёкюрюб ары-бери чабыша.

Аланы алай кёргенлей, Къызбай джюрюк ызына айланыб хайда къачханды. Ол бирси джашла да, чабышыб айюге джууукъ келиб, эки-юч шкокдан бирден атыб, айюню къампайтхандыла.

Джашла, малланы джыйыб, джаралы тууарны да буту сынганы себебли, алайда къоюб, ызларына къайтыб тебрегендиле. Адамланы джокълаб къарасала, Къызбай джюрюк джокъ. Кычыргъандыла, излегендиле — джокъ. Не этерик эдиле, олсуз къайтхандыла къошха.

Эртденбасында излей барсала, къошдан озуб кетиб, узакъда къаялагъа кесин уруб, джыгылыб тура. Эс джыйдырыб, къошха келтиргендиле, эчкини ич джауун салыб, джараларын байлагъандыла. «Эй, кюлаякъ хомух, бу уллу къарыуунг бла, сен а неден, кимден къоркъаса?! Къоркъгъан сенден къоркъсун. Кёлсюз болма»,— дегендиле.

— Ай аман джашла, халал малыбызны харам этмейик, джетиб ол джаралы тууарны эрлай алыб келигиз,— дегенди къош тамада.

— Бир адам къыйналмагъыз, мен эрлай джетиб, бойнума атыб келейим, мында кессек, итле да бир тоярла,— дегенди да Къызбай джаш тебрегенди.

— Къой, энтда сени къоркъутур бир зат табылыр,— деб кюлгендиле джашла.— Биз барайыкъ.— Алай а Къызбай джюрюк унамагъанды.

— Бир адам ызымдан келмегиз,— дегенди да кетгенди биягъы ёзен таба.

Бара барыб, чегетни къыйырына джетгенди. Къараса, мазаллы терекни тюрюнде ол биягъы къыз — къара къуш сюрюб айланган къыз — къыз башлы къанатлы — олтуруб тура. Джаш, эслемей къызны юсюне чыкъгъанды да, кёргенинде, сын къатыб сирелгенди. Аны эслеб, къанатлы къыз:

— Сен мени ёлур джеримде къалдыргъан эдинг,— дегенди,— Кесинг да илгизлик болуб, быллай бир заманны къыйналыб джашайса. Ма муну ал. Бир кюнюнге джарар. Бу биргенде

болуб, сен бир затдан кьоркъарыкъ тюлсе! Алай а бир кишиге кѣргюзмей асыра муну.

Алай айтыб, кызы анга бир окъа оюулу кьол джаулукъчукъну бергенди. Кеси да олсагыатдан учуб тас болуб кетгенди.

Джаш терен ёзенге энгенди. Айю бла ийнекни чынды бла бир-бирлерине байлаб, экисин да сыртына атыб, ёзенден ёрге чыгыб, кьошха келгенди. Кьош тамада бла джашла сейир болгъандыла. «Эй-я, бу кьоркъакълыкъдан джарлы, хариб болуб тура кѣреем, ансы этмезлиги джокъду»,— дегендиле. Къызбай джюрюк а эрлай тууарны, айюню да терилерин сыдыргъанды, ингирде чабыб юч-тѣрт кьуу терекни отунлукъгъа алыб келиб туурагъанды.

— Бу адам бола айланады,— дегендиле нѣгерлери да.

Экинчи кюнюнде Къызбай джюрюк тууарланы кюте кетгенди. Тау джайлыкъда иги отлауда тоюб, кюнортада малла солургъа джатхандыла. Джаш да кьалкыгъанды.

Бир заманда кычырыкъ-хахай, кьалабалыкъ тауушдан уяныб кьараса, джыйын джанлы (онбеш — оналты) джети бузоулу маралны кьуууб келе. Маралла джашны кьаты бла мукъут болуб чабыб озуб табрегенлей, эсгериб, джаш бир кьазыкъны сермеб алгъанды да бѣрюлени ызларындан чабханды.

Сюрюб джетиб, ур да бир бѣрюню ары джыкъ, ур да бирсини бери джыкъ, джыйын джанлыны эрлай бютеу кьыргъанды да сирелгенди.

Оналты-онджети бѣрюню аякъларындан бир-бирине байлаб, бичен кюлтени атханча, сыртына атыб, малланы да сюрюб, ингирде кьошха салыб баргъанды.

— Магъыз, бѣрю тонла тикдиригиз да кийигиз,— деб, бѣрюлени бюсюреусюз джашланы алларына атханды. Кьошда адам кьалмай чабышыб келиб кьарагъандыла, санагъандыла, сейирсингендиле.

Талай кюнден бир сюрюуден талай тууар бѣлюнюб, ингирде стауатха кьайтмай кьалгъандыла. Бир бѣлек джаш да аланы излей джайылгъанды. Излей барыб, бир терен ёзенни башындан кьарасала — аслан-каплан джыйын тууарланы аралатыб айлана.

Ызларына айланыб, джашла кьош таба хайда кьачхандыла. Джан солуу этиб джетиб, кьош тамадагъа хапар айтхандыла.

Аны эшитиб, Къызбай джюрюк:

— Мен чабайым ары, сиз да ызымдан келе келирсиз,— дегенди да, бир мазаллы кьайын илкични алыб, ёзен таба мылыкъ атханды. Кьалгъанла да, табхан сауутларын алыб, аны ызындан чабышхандыла.

Эрлай джашла айтхан ёзенге джетиб, Къызбай джюрюк башлагъанды илкични бѣрюлени, асланланы сыртларында ойнатыб. Кимин илкични бериб сойландырыб, кимин джетиб аягъындан тутуб, буруб-буруб ташха шууулдатыб, нѣгерлери джетерге джанууарланы артларын этгенди. Сау кьалгъаны да кьачыб, ол ёзенледен кьораб кетгендиле.

— Джангы тон киймеген кълмазгъа керексиз, терилерин сыдыргъыз,— дегенди Къызбай джюрюк нѣгерлерине. Ол ишни да тындырыб, къууанч тыбырлы болуб, къошха къайтхандыла.

— Энди, бу джаш саулукъдан, бизге хата джожъду! — деб къууаннгандыла къошдагъыла. Къызбай джюрюкню хыликке этген къой эсенг, бары да сыйын кѣрюб, хар иште онглулугъуна суюнюб, ариу джашаб башлагъандыла. Алай а ол арт джолда джаныуарла бла салышыудан сора биягъы Къызбай джюрюк биягъынлай къызбайлыгъын кѣргюзюб башлагъанды: ингирде эшикке башын къаратмай, кече башын ачалмай, кеси джангыз чегетге, ѳзеннге эналмай башлагъанды.

— Биягъы санга энди уа не болду!? — деб чамланнганды ана къарнашы. Ол алай джекиргенлей, ол къызбай къуш берген джаулукъчукъ тюшгенди джашны эсине. Сермеб хурджунун, къойнун-затны къармагъанды. Алай а джаулукъчукъ — думп.

Джаныуарла бла сермешген джеримде тюшюргенме деб, джортуб барыб къараса, джаулукъ кертиси бла да алайда тюшюб тура. Аны да алыб, Къызбай джюрюк ызына, къошха къайтыб, биягъынлай суюу кютерге джарашханды, къызбайлыгъын да къойгъанды:

Бир джолда къошха бир бѣлек атлы келиб тюшгендиле.

— Ай марджа, джашла, къонакълагъа къонакъбайлыкъ этейик,— деб, къош тамада эки иркни кесдиргенди. Эрлай союб, эт асхандыла.

— Къонакъла, эт бишгинчи, хапар айта туругъуз, къайдансыз, къайры ашхы джолгъасыз? — дегенди къош тамада.

— Биз а,— дегендиле джашла,— алай анда ол деген элден келебиз. Былай да былай, ол джерде ол деб бир элде дунияда болмагъанча бир ариу къыз барды да, аны ким хорлаялса, анга эрге барыргъа деб сѣз бергенди. Хорлаялмасакъ да, аны бир кѣрсек деб, джолоучу болуб чыкъланбыз,— дегендиле къонакъ джашла.

Ол хапарны эшитгенлей, къошдагъы джашланы да тынгылары бузулгъанды. «Тамада, биз да, была бла барыб, ол сейир къызы бирчик кѣрюб къайтайыкъ»,— деб тилегендиле ала.

— Барыгъыз, дженгил къайтыгъыз ансы, къош джарсырыкъды, кѣбге къалсагъыз,— дегенди къош тамада. Ашаб-ичиб, джатхандыла бары да.

Эртденбласында, къонакъ джашла да, къонакъбай джашла да бир джыйын болуб, джолгъа чыкъландыла. Джашладан къуру Къызбай джюрюк тебрерге унамагъанды.

— Сен да кел бизни бла, бир кѣзюнг ачылыр,— дегендиле джашла. Алай а Къызбай джюрюкню тебреталмагъандыла.

Барыб-барыб, джашла бир шахаргъа келгендиле. Келселе, аллайгъа келсинле: болгъан бары той, оюн, атышыу, тутушуу, эришиуле. Къланы башында, мийикден къараб, ариулугъу ай бла, кюн бла эрише, къыз эришген джашланы къызындыра. Джашла уа, кими тутуша, кими чабыша, кими ат ойната, къол

таш ата... Бир мазаллы тёнгертке джаш да, эки кьолун эки джан сюегине салыб, ары бла бери бара.

— Бу мазанкой кимди? — деб соргъандыла келген джашла.

— Бу уа белгили гёджеб джашды. Муну бла не тутушургъа, не башха затда эриширге киши унамагъанды да, къыз меникиди деб, базыб турады, — дегендиле.

Ала да алай эте тургъанлай, мазанкой гёджебни къыз кесине чакъыртханды. Баргъанды гёджеб. «Антсыз болгъа эди бир къыз адам, — деб, залим ол эсе да, менден залим, менден кючлю болмаса!» — деб, акылы да алай болуб, баргъанды, керпеслениб.

— Хош келдинг, кьонакь! — деб, узалыб къыз гёджебни кьолун тутханды. Ышарыб, джаш да къызны кьолун тутханды.

— Сеннге тенглик этер джаш чыкьмаймы турады? — деб ышарыб, къыз гёджебни кьолун кысаракъ этгенди. Олсагъатдан джашны бети агъарыб, бутлары кыйылгъандыла. Аны эслеб, къыз эрлай кьолун бошлагъанды. Алаймы кьолу бошланды, гёджеб олсагъатдан алайдан думп болгъанды. Къачыб нёгерлерине келиб, эрлай кетер къайгыгъа киргенди.

— Не болгъанды, нек къачыб тебрегенсе? — деб сейирсингендиле нёгерлери.

— Къызны къатына барыб кёргенимде, ариулугъундан кёзлерим къамадыла да, бутларым кыйылдыла, — деб, кыркъдыргъанды джаш. — Мен кетеме.

Алай бла гёджеб джанлаб кетгенди. Андан сора базыб къызгъа тюрерик джаш чыкьмагъанды. Сейирге къараб тургъан кьошчу джашла тюзюн сезгендиле да, салыб къызгъа баргъандыла.

— Ариу къыз, — дегенди джашлагъа тамадалыкъ этген джаш, — сейирге къарайбыз да, джюзле, мингле бла бу къадар адамда сени бла кюч сынашыр адам кёрмейбиз. Алай а бизни кьошда бир нёгерибиз барды да, ол бери келирге унамай къалгъанды. Аны бери бир чакъырт. Эшта, ол сен излеген джашны орнун тутаргъа болур, — дегендиле.

Къыз, олсагъатдан атлыла къураб, джашны чакъырta, ала айтхан джерге чабдыргъанды. Ала да эрлай джетиб, Къызбай джюрюкню чакъырыб алыб келгендиле. Узакъдан къараб кёргенлей огъуна къыз Къызбай джюрюкню таныгъанды. Бетин джабаракъ этиб, кесин а танытмагъанды.

* Къызбай джюрюкню къалагъа алыб чыкьгъандыла да, къыз:

— Сау кел, кьонакь! — деб, джашха кьолун узатханды.

— Сау бол! — деб, Къызбай джюрюк да аны кьолун тутханды.

Къыз аны кьолун кысаракъ этгенди. Аны ючюн джаш тюрленмегенди. Къыз кьолун бегирек кысханды. Джаш тюрленмегенди. Къыз аны кьолун къаты кысханды. Аны эслеб, джаш да къызны кьолун кысаракъ этгенди. Къызны кьолу ачыб, бети агъаргъанды. Сора бетин да ачыб:

— Къой-къой, къысма, хорладынг! — дегенди. Джаш эслеб къараса, кесини юй бийчеси сюелиб тура.

— Хай-хай-хай! Сенмисе бу къадар адамны бери джыйыб, тентиретиб тургъан? — деб, сейирсингенди Къызбай джюрюк.

— Да джыймай не этерик эдим! Алайсыз сени табалырымдан, бери келтиралырымдан тюнгюлген эдим. Къайда, къалай излерге да билмей къалгъан эдим. Халкъ джыйылса, сени таныгъан чыгъарын биле эдим. Эсингдемиди, ол арт кере тюбешгенибизде къол джаурукъчукъ бергеним?

— Ол, ол къызбаш къуш сенми эдинг? — деб сейирсингенди джаш.

— Мен эдим,— дегенди къыз.— Дуняда менден залим ол гида балталы бла сен эдигиз, сени къоркъутуб, мени къолгъа джыяр ючюн, экибиз бла да кюрешген ол эди. Ол мени тутаргъа тебregenлей, сен къутхаргъан эдинг да, ол кюнден сора мени эсим сеннге кетген эди. Бизни айырыр ючюн, экибизни да къызбай, учхунджюрек этиб айланган да ол эди. Ол бёрю, аслан, къаплан джыйынланы санга юсдюрюб тургъан да ол эди. Ол сени хорлаялмаз ючюн бергенем санга ол джаурукъчукъну. Хапарын эшитген болурса, ол тюнене, гёджеб къабха кириб келиб, мында эди. Менден хорланыб кетгенди,— дегенди къыз.

— Алай деген неди? Мен аны ызындан джетиб, энди бизге зараны тиймезча этейим,— дегенди джаш.

— Огъай, къыйналма! Мен аны хыйалыкъларын биле баргъаным чакълы, аны къарыуу тая баргъанды, адамланы биргелерине джашаб, алай бла бирге ишлей, ала бла бирге, алагъа къайгъыра, хайыр эте баргъанынг сайын, сени да къарыуунг, ётгюрюлюнг ёсе баргъанды. Энди ол бизни джокъларыкъ тюлдү,— дегенди къыз.

Алайда, кюеюнг табылгъанды деб, къызны атасына билдиргендиле, къууанч той джангыдан къызгъанды.

Джашны атына, Къызбай джюрюкню къоюб, Ётгюр джюрюк атагъандыла. Талай кюнню солуб, той-къууанч бошалгъанында, келинни да алыб, Ётгюр джюрюк элине кетгенди.

Экиси да джарашыб, къууанч бла джашаб къалгъандыла.

77. Алгъабар

Эртде-эртде бир элде бир хан джашагъанды. Ол ханны джери битимли, эли этимли, неси да мелхум болгъанды, алай а къатыны бла бир тулпар байталы къаратон болгъандыла.

Ол экисине дары-дарман излеб, хан адам иймеген джер къалмагъанды, ол этдирмеген амал болмагъанды. Алай а къатыны сабий, тулпары тай табмагъанлай джашаб тургъандыла.

Сора бир джолда адамлары ол ханнга быллай бир хапар эштиб келиб айтхандыла. «Ол джерде, ол джерде бир къарт джашайды да, аны терек бачхасы барды, ол бачхада бир алма

тереги барды да, аны алмасындан ашагъан, тишируу болсун, мал болсун, къарын сууу болмай къалмайды»,— деб.

Къууанч аллы болуб, хан къатынына ол къартха кеси барыргъа таукел болгъанын айтханды. Ачха-ёзге зат да алыб, талай нёгер да алыб, хан джолгъа чыкыгъанды.

Алай бла барыб, барыб, бир айдан артыкъны джолоучу болуб, ол къартха салыб келгендиле.

Ала келген заман джаз ала болгъанды.

Къарт алагъа къонакъбайлыкъ этгенди, сыйлагъанды. Ашаб-ичиб бошагъандан сора, нек келгенлерин соргъанды. Къонакъны хан болгъанындан да хапары болмагъанды къартны.

Хан джарашдырыб къартха хапарын айтханды, былай да былай, мен бир элни ханыма, келген джарлылыгъым да былайды деб, болушлусун айтханды.

— Мени хапарымы тюз эштгенсе,— дегенди къарт.— Алай а бусагъатда мени джап-джангыз бир алмам къалыб турады да, аны санга къалай бериб къояйым!? Бир кёгетден бир кёгетге алмаланы артын юзмезме деб антым барды, джангы кёгет болургъа уа энтда тёрт-беш ай барды.

— Да не этерик эсенг да, бермей амалынг джокъду, ма бу келтирген ачхам, малым да сени болсунла, мени къуру къайтарма! — деб къадалгъанды хан.

Башын алалмагъанында, къарт хо дегенди, джангыз алмасын бергенди. «Уялмагъан буюрулмагъанны ашар»,— дегенлей, аны да алыб, хан нёгерлери бла ызына, элине, къайтыб кетгенди. Келгенди да, ол къарт айтханча, алманы эки этиб, бир джартысын къатынына, бир джартысын да байталына ашатханды.

Экиси да алма ююшлерин ашаб, арадан талай заман озуб, ханны къатыны джашчыкъ табханды. Байтал да тайчыкъ табханды. Алай а ол тайчыкъ, былай тууар-туумаз, учуб-кюйюб кетгенча, тас болуб къалгъанды.

Онбеш джыл озуб, ол ханны джашы онбеш джылы толгъан джаш болгъанды, ол тулпар байтал да хар джыл сайын бир тай табыб, онбеш тайы тууар-туумаз тас болгъанды.

Дагъыда бир джылдан биягъы тарпан байталны тай табар заманы джетгенди. Аны эштгенлей, джаш атасына былай айтыб тилегенди:

— Атам, бюгече байталны мен бир сакълайым!

— Джашым, сен огъай эсенг, бу байталны сакъламагъан ма бу тириди деген бир адамым къалмагъанды, алай а бирини да къолундан келмегенди аны тайын къалдырыргъа. Сора сен, алкъын джаш адам, не зат эталлыкъса?! — дегенди хан.

Алай болса да киши да джукъ эталыр деб умут юзген хан джашына атны сакъларгъа эркинлик бергенди.

Ат тай таба башлагъанлай, джаш да сагъаяды, сакъ болуб, ёрелейди. Алай а тайчыкъ тюгел тууар-туумаз, джерге да тюшгюнчюн, юсюне къараб тургъанлай, джаш тутуб ала тебрегенлей, думп болуб кёзге кёрюнмей, джаш къуру джерге къараб

къалады. Туура байталны юсю табада бир тубанчыкъдан ёзге бир джукъ да кёрмейди.

Сора эрлай сермеб шкогун алыб, джаш ол тубаннга атады. Алайда ол тубанчыкъ бла шкок атылгъан тютюн къатышыб чарс болуб, джаш да ол чарсха мыллык атыб сермегенди. Тубанчыкъдан доп-доп деб тайчыкъ бла дагъыда бир тюрюк куджур джаныуар тюшгендиле. Тайчыкъ — сау, ол джаныуар а — ёлюб.

Шког тауушха адамла чабыб келгендиле. Тайчыкъны сау тургъанын кёрюб, ханнга суюмчюге чабхандыла, хапар айтхандыла.

Хан бла нёгерлери келиб, тарпан тайчыкъгъа къууангандыла. Ол джаныуарны уа не зат болгъанын киши да тюзеталмагъанды. Сойдуруб, терсин алдырыб, баугъа джайдыргъанды хан. Тайчыкъ бла байталгъа уа кючлю сакълауул салдыргъанды.

Кечени бир заманында ханны бир джалчысы чабыб келиб:

— Хан, бауда таймаздан бир зат джаныб турады,— деб къоркъуб хапар айтханды.

Хан да, джумушчулары да чабышыб баугъа баргъандыла. Барсала уа, аллайгъа барсынла — ол ханны джашчыгъы ёлтюрген джаныуарны териси джылтырай, джана, джашнай, бауну ичин кюн тийгенча джарытыб тура. Хан терини алыб келиб юйюне салгъанды.

Ол кюнден сора ханнга кече чыракъ керек болмагъанды юйю джарытыргъа, алай а ол не зат болгъанын, къайдан келген зат болгъанын, ол къоратхан тайларын къайры элтгенин билирге суюб, ханны сагъыш этгенден тынгысы кетиб, тюнкеси тауусулгъанды.

Сау къалдыргъан тайына джашчыкъ кеси къараб, кеси багъыб, сылаб-сыйлаб, заманы джетгенинде, юретиб, ма деген ат этгенди. Джашчыкъ онсегиз джыл болгъан джаш, тайчыкъ юч джыл болгъан тарпан ат болгъандыла.

Сора бир кюн, атха да миниб, атасына келгенди да Алгъабар:

— Атам, мен адамлыкъ этсем, бу атлыкъ этерча кёреме. Былай бир кесек айланыб, джер-суу кёрюб къайтыргъа разы эдим, эркинлик берсенг,— деб тилегенди.

Хан, асыры онгсунмаса да, джашыны бетин къагъаргъа суюмей, эркинлик бергенди. Ёзге, узакъ узайма,— деб аны тилегенди.

Джаш, кесин къураб, кереклисин алыб, джолгъа чыкъгъанды. Мураты — атны сынаргъа эмда атасыны ханлыгъыны тегерегине айланыб къайтыу болгъанды.

Барыб-барыб, эки кюнден джаш бир агъач талагъа джетгенди. Сора джаш, бир ат солутайым, кесим да бир кийик ёлтюррейим да ауузланайым деб, атындан тюшгенлей, чартлаб алай чегет къыйыргъа бир кийик эчки чыкъгъанды. Чыкъгъанды да, не чегетге бириб ташайыб думп болуб кетмей, не тохтамай, хаман чабыб ол таланы тегерегине айланыргъа къалгъанды.

Сейрсиниб, Алгъабар да, не шок атмай, не джукъ айтмай, анга къараб тургъанды. Алай бла, кийик бир да арымай-талмай чабаргъа къалгъанында, джаш эрикгенди. Атына миниб, кийикни сюре башлагъанды.

Алай а не кийик узайыб кетмегенди, не чабыб ат аны джетмегенди. Алай бла биягъынлай таланы тегерегине юч-тёрт кере чабхандыла.

Болмагъанында, джаш, атыны къанджыгъасындан аркъан алыб, аны силдегенди кийикге. Аркъан кийикни бойнундан тюшюб буугъанды да, джаш эрлай тутханды кийикни. Кийик тыпырдаб, кесин хорлатмай кёб кюрешгенди. Алай болса да джаш аны онглагъанды. Сора, кесейим деб, адетдеча, кийикни бойнун къыбылагъа бургъанлайына, кийик адамча селешгенди да башлагъанды. Ол былай тилегенди:

— А джаш, мени кесе эсенг, алгъы бурун кёкюрегимде юч туймени табыб теш да, андан сора кесерсе.

— Болсун, этейим сен айтханча,— деб, Алгъабар, тинте барыб кийикни кёкюрегинде юч туймечикни табыб, илгеклеринден ычхындыргъанлай, олсагъатдан кийик бир сейирлик ариу къыз болгъанды да секиргенди да къобханды джерден.

Джаш да, сейирсингенден анга аралыб, не дерге да билмей къалгъанды.

Къыз анга былай деб хапарны айтханды:

— Мен ол джерде — ол джерде ол деб бир ханны къызыма. Джылым джетиб, къыз санына къошулгъанымда, кесимден онглу адамгъа тюбеялмадым да къалдым. Сора кесимден онлугъа тюбегинчи, бу эркишиди деб эрге бармазгъа ант этгем. Алай бла келиб мен бу таланы сакълагъанлы бир бёлек джыл болады. Мени туталгъан, бойсундуралгъан да болмагъанды, ма бюгюн сен былай келиб тутхунчу. Сен менден онглу болдунг. Энди къалай суйсенг, алай эт! Мен сен айтхандан чыгъарыкъ тюлме.

Алайда джаш да къызгъа кесини не адам болгъанын, не айланганыны хапарын айтханды. «Сени кирик къызгъа тюбегениме бек къууандым. Юйюме элтирме, разы эсенг»,— дегенди.

— Разыма,— дегенди къыз.— Алай эсе, бар джолунга. Сёзюнде туруб, мени излерики болсанг, ма ол кюннге, ол болджалгъа алайгъа келирсе, алайда ол кюн мени табарыкъса. Атам мени бир ханны джашына берирге деб сёз тауусуб турады да, келсенг, табына кёре, суйгенингча этерсе.

Алай айтыб, бармагъындан джюзюгюн алыб джашха бергенди да, къыз, кийик къабына кириб, думп болуб кетгенди.

Джаш да джолау атланганды. Барыб-барыб, талай кюнден бир къалагъа джетгенди. Къалагъа келиб:

— Хей, ким барды мында? — деб къычыргъанды. Къаланы башындан бир къыз бери къараб:

— Кел, джууукъ бол! — дегенди.

— Джууукъ болургъа огъайым джокъду, алай а келген эркишини аллына чыгъыб, саламын алыб, селеширге къалада

эркиши джокъмуду? Тиширугъа кириб баргъан ушагъыусузду. Аллай адет да джокъду! — дегенди Алгъабар.

— Юч къарнашым барды да, ючюсю да урушдадыла. Ма алай ары барсанг, узакъ да бармай тубериксе алагъа, — дегенди къыз.

— Сау бол! — деб, джаш ол къыз айтхан джанына тебрендиги. Бираз барыб къараса, эки къауум болуб, бир адамла къызыу уруш бардыра тура. Бир къауум — тул-тубан уллу аскер, бир къауум да да — къуп-къуру юч джаш.

Муну келгенин кёрюб, ол юч джашны бири:

— Ма бу келген бизни джанлы болса, биз онглу болуб, аланы мукъут ийислерин чыгъарыб хорларыкъ эдик! — дегенди. Ол уллу аскерни башчысыны кёлюне да: «Бу келген бизге къошулса, биз хорларыкъ болур эдик!»

Алай а Алгъабар да джетиб ол юч джашха къошулгъанды да, салам бериб:

— Джашла, нек къазауат этесиз? — деб соргъанды.

— Этиб а нек къазауат этебиз? Хоншубуз къарт хан эгечибизни экинчи къатынга алама дегенди да, биз унамагъанбыз. Аскерин ийиб, бизни бла аны амалтын уруш этеди. Атабыз бла эки къарнашыбызны ёлтюргендиле да, биз ючюбюз къалыб турабыз! — дегендиле джашла.

— Энди тёрт болайыкъ! — деб, Алгъабар да алагъа къошулгъанды. Сора алагъа былай айтханды:

— Сиз бетджан урушну къоюгъуз. Сиз азсыз. Ала — сизге, сиз — алагъа атыу барыб турса, не алапат мараучула сиз эсегиз да, сиз аланы джюзюсюн уругъа, ала да сизни биригизни урмай мадарлары джокъду. Алай бла уа ала сизни чёблеб бошарыкъдыла. Бетджанладан атышыуну къоюгъуз да, атла бла бычакъ урушха кирейик. Ала кёбдюле, кёб басыныб бир-бирин теблеселе, бизге алай табды!

— Алай таб эсе, алай этейик, — дегендиле ол ючюсю да. Сора секириб туруб, къарнашлары тамадалары джаулагъа былай айтыб кычыргъанды:

— Эй, сиз, тешикке къачыб букъгъан чычханлача, эшикден, тешикден къарай, къаралгъанны, къаранчханы марай турмайыкъ да, керти эркишиле эсегиз, бетден-бетге тюбешиб, къарыу сынашайыкъ! Алай тюл эсе, кюлаякъла, игирек бугъугъуз да, аякъларыгъызны кюлге теренирек сугъугъуз!

Аны да айтыб, секириб атлагъа къонуб, тёртюсю да джау таба учхандыла. Ол бедиди сёзлени эшитиб, джаула да, атлагъа миниб, маджалача, бери къуюлгъандыла. Бычакъ уруш кыызгъанды.

Ала, басынышыб, бир ары саркъа, бир бери саркъа да бир-бирин теблей тургъан заманда, бу тёртю тёрт джерден кириб, чалыб, туураб, артларын этгендиле.

Артыкъсыз да Алгъабарны кылычы джаулары башларында алай ойнагъанды, тарпан аты, чыпчыкъ джоппугъа кирген

къартчыгъача, алай бурулуб, алай ат оюн этгенди — джаулары кимин теблеб, кимин туураб, шындык этиб айтхандыла. Андамында сау къалгъан санлаб бири къачыб, думп болуб кетгендиле.

Алайда юч къарнаш бла Алгъабар ол джашланы къалаларына къайтыб келгендиле. Ашаб-ичиб, тынчайгъандан сора, джашла къонакъны атын-башын, джолун-ишин соргъандыла. Сора кеслери бир-бири бла кенгешиб:

— Эй, биз мындан сора быллай адамгъа тюбеялмазбыз. Бу бизге этген игиликни да башха джукъ бла къайтаралмазбыз. Алса, эгечибизни бериб къояр эдик, — деб оноу этгендиле да, ол акъылларын къонакъгъа билдирге излегендиле. Алай болса да аны анга айтыргъа киши базмагъанды. Болмагъанында, эм кичилери таукеллик этиб, джашха кёллерине келгенни ачыкъ айтады.

— Сау болугъуз! — дегенди къонакъ джаш. — Мен тилер орнуна, сиз айтасыз мен айтыргъа тыйыншлы сёзлени. Айхай-айхай, мен разыма!

Алай бла, джашла Алгъабар бла эгечлерине неках этгендиле.

Алгъабар алайда бир эки ыйыкъ джашагъанды. Ол заманнга ол къайтыргъа сёз бериб кетген къызына къайтыр болджалы джетгенди. Сора, джашырмай, хапарын тюзююча, джашлагъа да, юй бийчесине да айтханды.

— Сёз берген эсенг, барыргъа керексе, — дегендиле ала. — Сен барлыкъ джерге эки джол барады. Бири — айлыкъ джол, ол бириси уа — кюнлюк джол. Кюнлюк джол — къыйын джолду, аны бла баргъан джолоучу сау къалыб бир да-бир да эшитмегенбиз.

— Айлыкъ джол бла барырма, — дегенди Алгъабар алагъа. Алай бла, саламлашыб, джолгъа чыгъады.

Чыкъса уа, чыкъсын, бара барыб, эки джол айырылгъаннга джетгенлей, къалай этерге билмей, бираз сиреледи. Сора, да бир кюн туугъан — бир кюн ёледи, не болса да болсун, айлыкъ джолдан манга алай-алайсыз да хайыр джокъду деб, кюнлюк джол бла тебregenди.

Кёб да бармагъанлай, бир джер джамай тургъан къарт къатынга тюбегенди.

— Кюнюнг ашхы болсун, амма! — деб салам бергенди Алгъабар.

— Сау бол, балам! Бу аман джолгъа нек джангылгъанса? — дегенди къарткъуртха. — Огъесе джанынгдан тоюбму айланаса? Былайы Эршини джериди. Бери келген сау къайтмайды.

Былай да былай, деб джаш анга хапарын айтханды. «Къызын салгъан болджалына бир кюн къалыб турады да, сёзюме толу болмай мадарым джокъду!» — дегенди къарткъуртхагъа.

— Да, болмай эсенг, ант ызынг бла болсун, бар алесе мени ол бирси эгечиме. Алай анда ол да джер джамай турады. Ол санга бир джукъ юретир, — дегенди къарт къатын.

Кетгенди Алгъабар, анга да ариу айтыб саламлашыб. Ба-

рыб, барыб, андан да къарт бир къатыннга тубегенди. Къараса — ол да къадалыб джер джамай тура.

Кюнашхы бергенди джаш аммагъа. Ол да, ол бирси къарт къатынча, саламын алыб, джашха ол къарт къатын айтхан сѣзлени айтханды. Джаш да анга не къайгъы бла джюрюгенин айтханды.

— Да болмай эсенг, бар эм гитче эгечиме, ол санга бир зат юретир, бир оноу тюзетир,— дегенди къарт къатын.

Аны бла да саламлашыб, Алгъабар джолуна кетгенди. Алай кѣб да бармагъанлай дагъыда бир къарт, ол экинден эсе да бек къарт, бир къатыннга тубегенди. Кюнашхы бергенди.

Джашны кюнашхысын алыб, къарт къатын айтханды:

— Нек джангылдынг бу джанына, джашым? Огъесе джанынгдан тоюбму айланаса? Былай бери басхан сау къайтмагъанын билмеймисе?

Алайда джаш, сейирсиниб, къарт къатыннга соргъанды:

— Амма, анда эки эгечинг сенден тамададыла. Алай а сенден джашдыла. Эм кичилери сен болуб, эм къарт болгъан нек боласа?

— Джашым, не къадар къалагъа джууукъ болсанг, ол къадар джумуш да ауур болады, ол къадар ишинг да кѣб болады, ауурлукъ бек тиеди. Былайлада, мен тургъан джерде, Эриши кѣб джюрюйдю. Ол ат бла айланады. Аны аты басхан джер джарылыб барады, биз да аны джамаргъа керек болабыз,— деб хапар айтханды къарт къатын.

— Аны ангыладым. Ол эки эгечинг «анга бар, ол бир мадар этер» деген эдиле,— дегенди Алгъабар.

— Аны аты да, кеси да сенден онглудула. Бир иги амал болмаса, сен аны хорлаяллыкъ тюлсе,— дегенди къарткъуртха.

— Да амал керекди десенг, амал юретирик сенсе, джолума бармай мадарым джокъду да, амалынгы толтуруб, иш тындырлыкъ менме,— дегенди джаш.

— Сора, иги тынгыла да мен айтханны айтылгъаныча эт! Мен юретгенни бир джерин чийсил къойсанг, Эриши да сени хатерсиз бошарыкъды! — деб, къарткъуртха джашха къалай этерин, не этерин юретгенди:

— Биринчиси, атынгы юсюне джелим топракъдан юч-тѣрт къат сюрт. Аны аты сени атынг бла кюреширикди. Алай этсенг, аны аты топракъ къабар, сеники — терисин къабар. Сора, къарыусуз болса, къалагъа къачыб кетер. Сени атынг да бош болуб, болушур санга. Эриши уа санга джетер-джетмез «атышыуму, тутушууму?» — деб сорур, «тутушуу!» — дерсе. Тутушагъыз, сен онглу болуб, аны къолтукъ тубге дери джерге уруб кийирсенг башын кесерсе. Алай а сени бычагъын анга джукъ эталлыкъ тюлдю. Аны кесини бычагъын алыргъа керексе. Бычагъы уа къаладады. Кюбюрден кеси чарглаб чыгъады. Сакъ бол. Аллында темир багъанасы барды да, аны кесиб тохтарыкъды. Алай болмай, сен аллында болсанг, сени эки этиб

къоярыкъды. Эриши къалагъа сени аны ючюн джиберликди. Кюбюрню эслеб арт джанындан узалыб ачарса,— деб къарткъуртха джашха ангылатханды.

— Хайыр! Кёрюшейим мен аны бла! Сау бол, амма! — деб, Алгъабар, ол айтханча, атына талай къат джелим бла топракъ джакъгъанды. Андан арлакъ баргъанлайына, аты кишнегенди. Олсагъатдан Эриши, аны эшитгенлейине, секириб атына миниб, чартлаб джашны аллына чыкъгъанды.

— Ай итден туугъан ит! Мени сакълаб тургъан джериме къалай келдинг?! Атышыуму, тутушууму? — деб чамланганды.

— Атышхан а къатынла да атышадыла! Тутушуу! Кел, тобукъ бла урушайыкъ! — дегенди джаш.

Ол да «кел»,— деб, экиси да атларындан тюшгендиле. Дже-тиб бир-бирин тутхандыла. Джаш, эрлай биринчи уруб, Эршини тобукъларына дери джерге кийиргенди. Секириб чыгыб, Эрши да джашны кёлтюрюб ургъанды да, джашны тобукъларына дери джетдиргенди.

Джаш, секириб чыгыб, сермеб Эршини джерге ургъанды да, белине дери кийиргенди. Ол да, джашны ургъанды да, белине дери кийиргенди.

Алайда, ачыуланыб, джаш Эршини не кючюн да салыб ургъанды да, бойнуна дери кийиргенди. Сора была экиси да тохтагъандыла: джаш — белден, Эриши — къолтукъ тюбден.

Ол кёзюуде эки ат да талашыб тургъандыла. Бир-бирин къабханлары сайын, Эршини аты топракъ къобарыб, Алгъабарны аты терисин, этин къобарыб баргъандыла.

Эршини аты къарыусуз болгъанды. Онгсуз болуб, къалагъа айланыб къачханды. Джашныкъты уа чабыб иесине келгенди да, джаш, аны къуйругъундан тутуб, секириб чыкъгъанды. Ашыгъыб кесини бычагъын суууруб алыб, Эршини башын кесерге башлагъанды. Кюрешгенди, кюрешгенди,— болмагъанды.

Ол заманда Эриши джашха:

— Бош дыгалас этиб, экибизни да къыйнама. Мени башымы къуру кесими бычагъым кесерикди! Алайда-алайда, бар да аны ал да кел,— дегенди.

Къарткъуртха айтхан эсине тюшюб, Алгъабар Эршини къаласына салыб баргъанды. Къарткъуртха айтханча, кюбюрню къадауна джыджымны илиндириб, арт джанына сюелиб тартханды.

Кюбюрню башы ачылгъанлай, мазаллы къылыч чартлаб чыгыб, темир багъананы белинден къырккыб эки этиб, джерге тюшгенди. Аны да алыб, келгенди джаш Эршиге.

Къараб аны къолунда къылычны кёргенлей, Эриши:

— Эй, аны санга юретген да, сен да аллахдан табыгъыз! Энди кесмей болмай эсенг, алгъы бурун кёкюрегимде юч тюймеми тешиб, башымы андан сора кес! — дегенди.

Джаш, аны айтханын этеме деб, узалыб кёкюрегинде юч

түймесин теишгенлейине, Эриши дюн-дунияда болмагъан бир ариу къыз болгъанды да къалгъанды.

— Да сен манга этерни этдинг. Аллахдан табхын. Тобам бар эди кесимден онглу болмагъаннга бармазгъа. Бу къаланы да кюнлюк джолгъа аны ючюн ишлетгенме. Мен бу эриши къабны да кийиб, бу джолну сакълагъанлы, талай джыл болады. Алай а, сен болмасанг, былайгъа кесине базыб киши кирмегенди. Сен мени хорладынг. Энди мен санга бой салама, къайры сүйсенг да элт! — дегенди къыз.

Алгъабар бери, бу кысха джолгъа, нек келгенин мындан да джашырмай айтханды.

— Мен сёз берген кызыма тамбла джетмей амалым джокъду. Разы эсенг, кел биргеме, — дегенди.

— Огъайым джокъду, мен да барайым биргенге, — дегенди къыз. — Мен да бир джугъунга джарарма. Ансы, къарайма да, гынч джолгъа чыкъмагъанса.

Джаш да алайгъа разы болуб, экиси да джолгъа чыкъгъан-дыла. Барыб, барыб, ол кийик-къыз айтхан элге джууукълаш-хандыла.

— Сен элге кесинг бар, мен былайда къалайым. Болушургъа керек болса, джетерме, — дегенди къыз.

Алгъабар ол къалагъа салыб барса — уллу той-оюн бара тура. Қъалагъа кирмей, джаш суу ызында тохтагъанды.

Суу алыргъа къаладан бир кызычыкъ эннгенди джагъагъа. Джаш анга кюнашхы бергенди. Ол кызычыкъ джырлай келгенди. Джырын тохтатыб, джашны саламын алгъанды.

— Не эсе да бир уллу къууанчынг барды, джыры да къу-туртаса, — дегенди Алгъабар. Қъызчыкъ анга:

— Қъууанмай не этерикме, ханыбыз бююн кызын бир ханны джашына береди. Мен ол кызыны къарауашыма, аш-суу этилиб, барыбыз да сыйланныкъбыз, — деб джууаб бергенди кызычыкъ.

— Алай эсе, ол да игиди. Суу ичерге къошунунгу былай бир бер, — дегенди Алгъабар.

Сора, суу ичген сылтау бла къошунну алыб, ичине ол кыыз берген джюзюкню атханды. Сора кызычыкъгъа былай айтханды:

— Сен ханны кызы къол-бет джууугъан заманда къолуна аз суучукъ къуй, ол санга: «Сууну сатыбмы алгъанса, аслам къуй!» — дер, ол кёзюуде къошунну сууун къолуна къантар да, эрлай эшикке чыкъ да кет.

Қъызчыкъ ол айтханча этгенди. Джюзюк зынг деб тазгъа тюшгенди. Қъыз джюзюкню алыб къараса — кеси джашха берген джюзюгю. Эрлай кызычыкъны чакъырыб хапар соргъанды. Джашны келгенин билиб, аны чакъырыргъа мадар излейди. Аны ат аллысына бир тюссе, Алгъабарны атын джангыз бир деб бир ат къуууб джеталмазын биледи ол.

Ол кёзюуде ол кыыз, атасы бере айланган джашха барыргъа разы болмагъаны бла атасыны джанына тийиб тургъан бол-

гъанды. Сора, джюзюкню алыб, суйген джашыны келгенин билгенинде, сагъыш этиб, атасына джумушчу къызчыгъын ийгенди. «Атамы, айтханын этмей, кѳб къыйнадым джюрегин. Энди разы болсун айтханын этерге разыма, алай а кетерими аллы бла элим бла саламлашыргъа сюем. Эркинлик берсин элим бла саламлашыргъа», деб айтдыргъанды атасына ол къызчыкъдан.

Атасы, кызым мен айтханнга бой салды деб, къууаннганды, айтханына эркинлик бергенди.

Къыз бир пайтонун джекдиргенди, биргесине да эки-юч къыз миндиргенди. Пайтон бла орамгъа чыгыб, орамда къарт-джаш бла да, сабий-субюй бла да саламлашханды Барына да «сау къал, эсен бол!» — деб къолларын тутуб баргъанды.

Алай эте суу ызына джетгенди. Алайда узалыб джашны да къолун тутханды да, джаш аны сермеб ат аллына алгъанды, атын чабдырыб элден чыгыб кетгенди. Аны эслегенле чабыб кызны атасына хапар билдиргендиле. Хан къуугъун этдиргенди. Эки ханны адамлары да, кюеулюк да эрлай атлагъа къонуб, къачхынчыланы ызларындан атылгъандыла.

Ала да къачыб, была да сюрюб, Алгъабар бла къыз Эриши къалгъан джерге джетгендиле. Эриши джашха:

— Не кызны ал да бар, неда ол келе тургъан адамланы ызларына къайтар! — дегенди. Алгъабар, ол къыз бла болургъа субюйб:

— Мен муну алыб узаяйым, сен алагъа не болса да бир мадар этерсе! — деб, алайда къалыргъа суймеди. «Хо! — дегенди Эриши, — бар!» Кеси уа ол юрюлюб келгенлени алларына чыкъгъанды. Аллында келгенлеге ариу айтыб, къайтыгъыз ызыгъызгъа, кызыгъызны зор бла элтмейди, кеси разылыгъы бла барады деб, кѳб кюрешгенди. Алай а кюеулюк бла эки хан бир да сѳз ангыларгъа, къайтыргъа унамагъандыла.

Болмагъанында, Эриши сермеб алыб ючюсюн да уруб уруб къылыч бла туураб атханды. Тохтаялмай кызыб келген аскерни да ал къауумларын шындым этиб атханды.

Аны кѳргенлей, Эришини таныб, халкъ джалбарыб тилегендиле, къой, халкъны! — деб. «Бизни ызыбызгъа къайтмагъа къой!» — деб.

Аланы ызларына къайтарыб ийиб, Эриши да Алгъабар бла кызыны ызларындан джетгенди. Алай бла юсюсю да Эришини къаласына келгендиле.

Эриши анда кесине керекли чакълы хазна-харакет, мал-мюлк алгъанды. Къалгъанын да ол джер джамаучу къарт къатынлагъа — юч эгечге къоюб, джолгъа чыкъгъандыла.

Ючюсю да ол Алгъабар къарнашларына болушхан кыызгъа келгендиле. Ала да джашны сау-эсен, джолу болуб келгенине къууаннгандыла, къурманлыкъ, той-оюн этгендиле. Эгечлерин джолгъа къураб, не кереклисин да бергендиле.

78. Бешни кичиси Кичибатыр

Бек эртделеде бир элде бир джарлы киши джашагъанды. Ол киши элни тууарларын кютюб, анга алгъан хакъы бла юйдегисин кечиндирирге кюрешгенди. Алай а аны беш джашы болгъанды да, джети башлы юйдегиге алгъан хакъы бир да татымагъанды.

Быланы бек къыйналыб кечинирге кюрешгенлерин элчиле эслеб, садакъа бериб, болуша тургъандыла. Алай а кишини сюрююнде малладан чарпый, алгъан джалы бютеу тѣлеуге кете башлагъанды.

Бир джолда киши олтуруб сагъыш этгенди, эсеблегенди. Эсеблеб къараса, алыр хакъы бла берир тѣлеую теппе-тент болуб тура.

«Эй, мен, былай бедишлик болуб, юйдегими да ачдан-джаланнгачдан инджитиб, кѣзюме мыдах къарагъанларын кѣргенден эсе, элими, юйюмю да къараб да кѣралмазча, дуниядан тас болуб кетсем игиди. Мен тургъанлай да садакъа бла кечинедиле, мен-сиз болурлары да алайды. Мен болмасам, бир да къуруса да, аталары джокъду дерле да, садакъа ашагъанларына киши айыб этмез», — деб кѣлюне келгенди.

Ол оноуну башына мадаргъа санаб, тууар сюрююнү эл таба кыстагъанды. Кеси уа, не юйдегисине джукъ билдирмей, не бир башха инсаннга кѣрюнмей, башын алыб тас болуб кетгенди.

Эл, ишлерин-башларын кююб, юч-тѣрт кюнню муну излегенди. Алай а киши табалмагъанды.

Болмагъанында, къайтыб келиб, хар ким ишине джарашхандыла, юйдегиси уа, тюнгюлюб, къара кюйгендиле.

Тууарчы киши уа барыб-барыб, къалын чегетде бир ариу талагъа чыкыгъанды. Таланы ортасы бла бир таза къара суу бара.

Киши къара суудан ичиб, эс джыйгъанды, солугъанды. Кѣгет джыйыб ашагъанды да сагъыш этгенди. Этген ишине сокъураныб, мыдахланнганды.

Ол да алай сагъышланыб, мугур болуб тургъанлай, тѣрт ариу кийик эчки отлай-отлай терекледен чыгыб, суу ичерге келгендиле. Алай а, башха джаныуарла этиучюча, келиб, суугъа тюз башларын ийиб, ичиб кетмей, суугъа кириб, тизилиб, суу келген джанына айланыб, сюелиб, алай суу ичгендиле.

Киши алагъа къараб сукъланнганды, сейирсиннгенди да ол кюн алайда къалгъанды.

Экинчи кюнюнде ол тѣрт кийик дагъыда келгендиле, дагъыда, биягъынлай, тизилиб, кириб, сууну келген джанына айланыб, суу ичгендиле.

Киши алагъа сынаб къараб тургъанды. Сора:

— Эй джаратхан аллах, мени да былача бир къайгысыз, сагъышсыз айланнган кийик этиб кюйсанг, не боллукъ эди! — келгенди. Туруб баргъанды да, къара суугъа кириб, тамам ол кийиклеца, сууну келген джанына бурулуб, ичгенди. Алай этгенлейине, кийик болгъанды да къалгъанды.

Сора, чартлаб суудан чыгыб, ол кийиклеге кышулуб, биргерине чегетге кириб кетгенди.

Ексюз кыалган юдеги, беш онгсуз сабий бла аналары, джюз тюрлю дыгалас этиб, аманны кеминде кечинедиле. Джашла ёседиле, кюнден-кюннге ишлерге тюзелиб, бешиси беш джараган джаш боладыла. Эм кичилери Кичибатыр а эл бютеу сейирсинген бир джигер джаш болганды.

Ол элни бийини аллай адети болганды: элни бютеу джыйыб, бачхасын-сабанын джыйдырыб, малын кырккыдырыб, сора бир бёлек мал союб, барына да ашатыб-ичириб, алай чачыб. Аллай кюнледе бий кеси да кыаласына миниб, хар кимни кыалай ишлегенине, ашаганларына кыараб турургыа ёч болганды.

Бир джолда бий, биягынлай, бютеу элни джыйыб, не эсе да ишлетгенди да, ызы бла аш-суу салдырганды. Кеси да биягынлай, кыаласыны башындан кыараб турганды. Кыараганды да бир джашчыккыны кыадалыб, талай адам ишлерикни бир кеси баджарыб барганын кёрюб, сейирсингенди.

Ашаган сагыатда кыараганды да, биягы джашчыккыны тилине джукъ тийирмей турганын кёргенди. Сора, сейирсиниб, бий, ол джашчыккыны чакъырыб, кимсе деб сорганды.

— Бешни кичиси Кичибатырма, ол башсыз болуб кыалган тууарчыны джашыма,— дегенди джашчыкъ.

— Халкъ алай джутланыб ашаган заманда сен нек ашамай тураса? — деб сорганды бий.

— Ашар кереклим джокъду,— дегенди джашчыкъ.

— Ашар кереклинг болмай, сен неден тоюб тураса да? — деб сейирсингенди бий.

— Сагышдан тоюб турама,— дегенди джашчыкъ.

— Аллай бир не сагыш этесе? — деб, бий андан да бек сейирсингенди.

— Сагышым а уллуду,— дегенди джашчыкъ,— тилесем, сен манга кереги бла бир ат бла сауут-саба бермезменг тёрт-беш джыл болджалгыа деб, сагышым ол эди,— дегенди джашчыкъ.— Андан сора хар затынгы да ызына кыайтарырем.

«Эл кыарны кыайгылы заманда, бу ат, сауут-саба, иш кыайгылыды. Эшта, мындан бир зат чыгарыкъ болур»,— деб, сагышланнганды бий. Сора бергенди ол айтхан затланы.

Кичибатыр, ат, сауут-саба кыоллу болганында, кыарнашлары да, ол да кыадалыб ишлеб, юч-тёрт джылгыа кюлерин-башларын джарашдырадыла, мал кыурайдыла. Бийден алган хаухларын да кыайтарадыла.

Элде ауур иши болуб, болушлукъ керекли адам, джолоучу болуб, деменгили джёнгер керекли адам бары да Кичибатырны чакъырыучу боладыла. Малы, адамы сюрюлгенни барына чабыучу, джетиб, сермешиб сыйырыб кыайтарыучу Бешни кичиси Кичибатыр болады. Ол огъай хоншу эллени да джауладан, кёнчекликке келиучюледен ол кыоруулаб башлайды.

Алай бла Бешни кичиси Кичибатырны аты тегерекде эмда

узакъ эллеге дери белгили болады. Аты алгышлада айтылады. Аны оноуу бла этилген иш тюзелиучю, онгуна барыучу болады. Тёрт кърнашы, бир джумдурукъ кибик, биригиб, Кичибатырны оноуу бла, бирери бирер ишни деменгили тындырыб, джашайдыла.

Бир джолда экеулен даулашадыла. Чамланышадыла. Сора бири бирине айтханды:

— Элге белгили тулпар Бешни кичиси Кичибатырны атасыча тас болуб кългъанынгы кёрейик сени!

Аны эшитгенинде, аты алгышлада айтыла юреннген Бешни кичиси Кичибатыр ыйлыкъгъанды, ачуланнганды. Сора, юйге келиб, кърнашларын джыйгъанды да былай айтханды:

— Ууакъ заманыбызда, къалай-алай турдукъ эсек да, турдукъ. Энди биз атабызны излерге керекбиз. Аны не сауун, не шауун билмей мадарыбыз джокъду.

Беши да, кеслерин хазырлаб, малны-башны тенглерине аманат этиб, атла бла джолоучу боладыла, аталарын излей, бир атны да адеж тартыб.

Кёб айланнгандыла джашла. Не бир элде, не бир джерде ол адамны не кёрген, не хапарын эшитген чыкъмайды. Сора, айлана келиб, джашла бир къалын чегетге джетедиле. Чегетни ичин бара-барыб, бир ариу талагъа чыгыб, ат солутадыла, ауузланадыла. Ол а ол аталары кийик болгъан тала болгъанды. Джашла да алай тургъанлай, талагъа беш кийик чыгъадыла. Бешибиз бешисин атарбыз,— азыкъ аллыбызгъа кеси келиб кълды да, деб, джашла бирери бирер кийикни ышаннга алгъандыла, атаргъа хазыр болуб.

Кийикле быланы эсlegenдиле. Алай а, кийик адет бла илге-ниб къачыб тебрегендиле да, ариу тизилиб, суу таба рахат тебрегендиле. Джашла уа туура сууну къатында олтуруб тургъандыла. Кийикле быланы туура юслерине келе тургъандыла.

Бу зат Бешни кичиси Кичибатырны сейирсиндиргенди.

— Тохтагъыз, атагъыз! — деб, ол джашланы тыйгъанды да, сейирге къарагъандыла.

Кийикле салыб келгендиле суугъа. Тёрт кийик, этиучюлерича этиб, суу ичгендиле. Бири уа, сюелиб, джашлагъа къараб тургъанды. Ол аланы аталары болгъанды. Кийик болгъанлыгъына, акъылы адамныкылай кългъанды.

Ол, джашлагъа къараб туруб, аланы ариулукъларына, джитликлерине, джашлыкъларына сюйюннгенди, сукъланнганды.

— Эй-а, мен ата болуб ата орнун туталсам, мени беш сабийим да ма былай беш джаш боллукъ эдиле. Мен а, кийик болуб, чегетде айланама. Андан эсе, не болумсуз, не онгсуз, не джарлы адам болсам да, адамланы арасында, юйюмде, юйдегимде джашагъаным насыб кёре эдим! — деб кёлуне келгенди да, ызыма адам болуб кълаллыкъ эсем а,— деб, ол да суугъа киргенди. Алай а, бирси кийиклеча, сууну келген джанына бурулуб ичмей, ызына, сууну баргъан джанына бурулуб ичгенди.

Алай ичиб бошагъанлайына, ызына, адам сыфатха киргенди да къалгъанды.

Сора ол бирси нёгер кийиклери чегетге кириб кетгендиле, киши уа, суудан чыгыб келиб, сейирге къараб тургъан джашла бла саламлашханды.

Ала кишини олтуртхандыла, азыкъларындан салыб ашатхандыла. Хапар сорушхандыла да бир-бирин таныгъандыла. Была кесини джашлары болгъанын билгенинде, киши, къууанч тыбырлы болуб, джашларын къучакълаб, джылагъанды.

Аталарын табханына джашла да къууанигандыла.

Алтысы да юйге къайтыб келгендиле. Атабыз джолоучулу къдан къайтханды деб, уллу той-оюн этгендиле.

Алай бла тынч-эсен талай заманны джашай тургъандыла да, бир джолда Бешни кичиси Кичибатыр атасына былай айтыб тилегенди:

— Атам, беш джашынг да беш юйдегини тутарча болгъандыла. Алай а беш джууукъ тутаргъа санга беш тюрю тил керекди да, сени алай къыйнаргъа суймейбиз. Беш джашынга беш эгеч табсанг а,— дегенди.

Аталары разы болгъанды. Беш къызы болгъан юй излей джайылгъанды, кесин джарашдырыб.

Кёб кюнлени айланыб, излегенин табалмай, арыб-талыб, киши ызына айланганды. Алайда кеч болгъанды. Киши, бир элге бурулгъанды да, суу алыб баргъан тиширыугъа:

— Ингир ашхы болсун, эгечим! — деб, салам бергенди.

— Ашхылыкъ кёр, къарнашым! Джууукъ бол, бу элден адам болгъаннга ушамайса! — дегенди тиширыу.

— Экиндиве эл ташлама деб, джууукъ болургъа огъайым джокъ эди, къонакъ аллыкъ юй бар эсе,— дегенди киши.

— Ашхы адамгъа ким да къонакъбайды. Алай болса да, ма бу аллынгда уллу юйге бурул. Ол элни бийини юйюдю. Тар-тынмай бар, къонакъ суйген адамды.

Киши ол тиширыу кёрюзген юйге атын бургъанды. Келиб, «хейт!» — деб къычыргъанды.

— Ойт! — деб юйден бирсулен чыкыгъанды. Саламлашхандыла.

— Джууукъ бол, кел юйге! — деб, чакъыргъанды чыкыгъан.

— Джууукъ болургъа разы эдим, къонакъ алсанг.

— Тобаста, нек алмайбыз къонакъ, алырбыз. Къонакъ аллахны къонагъыды. Къонакъ келсе — къут келеди,— деб, юй иеси джарыкъ болгъанды. Джашла джетиб, атдан тюшюргендиле.

Къонакъны ашатыб-ичириб сыйлагъанларында, юй иеси къонакъгъа ким болгъанын, къайдан, къайры баргъанын, не айланганын соргъанды.

— Мен Бешни кичиси Кичибатырны атасыма, беш джашыма келинликге беш эгеч излей айланама,— деб, бу хапарын айт-

ханды.— Бу сизни элге дери бир да-бир да аллай юйге тюбеялмагъанма.

— Да аллах муратынгы берсин! Менде бардыла, сен айтхан-ла, бешеу. Бешни кичиси Кичибатыр джокъласа, бешими кичиси кичи кызымы бермей кыймам деб, нюзюрюм бар эди. Алай а бешисин да элтебиз дей эсенг да, огъайым джокъду. «Баш нюзюрге — беш нюзюр» деб, не амалым барды, элтигиз,— дегенди юй иеси. Алайда экиси да сёз тауусхандыла кыызлагъа. Оноу этгендиле, болджал салгъандыла келинлени кыачан элтириклерине кыйын юйге.

Джашланы аталары кыууаныб кыйтханды юйюне. Хапарын айтханды.

Кызыланы келтирирге болджал джетгенди да, ол элни бийи Бешни кичиси Кичибатыргъа:

— Сени кычюнг бла элими кычу, сыйы кёлтюрюлюб турады. Кыеу джёнгерле бла мен кесим бармай кыаллыкъ тюлме. Джыйыннга тамада болуб барлыкъма,— дегенди.

— Болсун, айхай-айхай, сен элт кыеу джёнгерлени. Алай а биргегизге мени кесими да ала бар,— дегенди Бешни кичиси Кичибатыр.

— Ол дегенинг а неди? Меннге дамы ышанмайса, элни бийине? — деб кёлкыалды болгъанды бий.— Мен иш тындырал-мачама кёресе?

— Сен айтхан болсун, барыгъыз. Алай а ол джерге, ол джерге джетсегиз, бир мазаллы кыаланы кёрлюксюз. Алайда бир уллу джел, боран джетерикди, жангур, буз кыуярыкыды. Джунчурукъсуз. Алай а, не бек инджилсегиз да, ол кыалагъа кыйтмагъыз! — деб джууаб бергенди Бешни кичиси Кичибатыр.

— Хо, хо! Сен айтханча этербиз. Бир да кюркыма, бармазбыз ол кыала-мала дегенинге,— дегенди бий да.

Кетгендиле кыеу джёнгерле бир уллу, джюз башлы джыйын болуб.

Барыб-барыб, узакъда бир кыаланы кёргендиле. Бара-барыб, была анга джууукълашханлай, ай мени аллахым, аллай бир боран келгенди, джели бютеу дунияны кыатышдырады дерча. Ызы бла жангур, буз кыйгъанды да тебргенди, челек бла кыйгъанча.

— Эй аланла, Бешни кичиси Кичибатыр бизге джолда мурукку этмесинле деб айтханлыкъы болур эди. Кыайгъырмаз, былай джибиб инджилгенден эсе, кыалагъа кыйтайыкъ,— дегенди бий.

Баргъандыла. Салыб барсала, аллайгъа барсынла, алапат, ариу кыала. Кырселе, алайы-былайы бары ашарыкъ, ичерик, орунлада кыуу тёшекле, бары джарашыб. Бачхалада кёгет терекле зырма битиб, бишиб — аууз сууларынгы келтире. Алай а кыалада бир деб бир тилли джокъ.

— Тоба-тоба, бу ишге кыарагъыз! — деб сейирсингенди бий.

— Бешни кичиси Кичибатыр бизни былайгъа къайтарыб, бу алапат къалада ашарыбызны, солурбузну кёбсюнюб, кыызгъаныб айта болур эди, бери къайтмагъыз деб.

Сора кюеу джёнгерле алайда суйгенлерича ашагъандыла-ичгендиле, солугъандыла. Ала къалагъа кирирге, джел, джангур да тохтаб къалгъанды. Ала, анга да эс бёлмегендиле да, джатыб джукълагъандыла.

Эртденбла къарасала, ариу кюн тийиб тура.

Биягъынай, ашаб-ичиб, джолларына кетгендиле. Барыб, кызыланы пайтонлагъа миндириб, ызларына тебегендиле.

Келе келгендиле да, ол биягъы къаланы туурасына джетгенлей, эй, башланганды, биягъынай, бир джел. Буз, джангур къуйгъанды. Боран-гылан этиб, кёз ачдырмагъанды.

— Ай марджа, сюрюгюз атланы, ол биягъы къалагъа джыйылайыкъ,— дегенди джыйын тамада. Чабыб къалагъа киргендиле.

Джел, джангур, буз да тохтагъанды. Была да, арыгъан, ач адамла, ол биягъы хазыр тепсилеге олтургъандыла, ашаб-ичиб, кийим ауушдуруб, арыгъанлары бла джатыб джукълаб къалгъандыла.

Эртденбла туруб къарасала, къаланы тегерегине чулгъаныб, кеси кесини къуйругъун ауузу бла къабыб, бир мазаллы сарыубек джатыб тура.

Бешни кичиси Кичибатырны айтханына алайда тюшюнедиле.

Къоркъадыла. Ары-бери этиб, къаладан чыгъар, къачар умут этедиле. Алай а сарыубек джибермейди. Джюзюсюн да джел этдире тартыб ичине джутуб, дагъыда ауузундан тышына атады.

Кюеу джёнгерле сарыубекге къарыу эталмазларын ангылайдыла, андаң да бек къоркъадыла.

— Эй-я, Кичибатыр а биле кёреем муну, гюнахсыз айтхан эди, ийнанмадым анга,— деб ёкюнеди бий.

Сора сарыубек, къуйругъун ауузундан атыб, къабакъ эшиклени ачыб, былай айтады:

— Бешни кичиси Кичибатыргъа алыб баргъан келинигизни кююгъуз да, къалгъанла барыгъыз, бошсуз башыгъызгъа!

Амал не эди, кичи келинни къалада кююб, къалгъанла кетгендиле элге. Ойнагъан, кюлген огъай эсенг, тиши ышаргъан болмай, орайдасыз элге джууукълашхандыла. Бешни кичиси Кичибатыр алларына чыкыгъанды да:

— Эй-я, мен къоркъгъанча этиб келгенигизни узакъдан сизни къараб кёргенлей огъуна ангыладым. Алай болса да кыйналгъан кыйыныгъыз ююн сау болугъуз! Бу мыдахлыкъ да неди келин келтирген джыйында? Тартыгъыз орайда, сокъдуругъуз кюбуз! Энди сиз кюуанчны бардырыгъыз, башлагъан ишигизни тындырыгъыз, мен а ол къалагъа бармай боллукъ тюлме,— деб, атланыб кетгенди.

Ол баргъаны бла барыб, Бешни кичиси Кичибатыр киши болмагъан къалагъа джетиб киргенди.

Кириб барса, къалада бир тилли джокъ. Джаппа-джангыз кесини келинлиги олтуруб джылай тура.

— Кюнюнг ашхы болсун, ариу къыз! — деб саламлашханды Бешни кичиси Кичибатыр.

— Сау бол, Кичибатыр! Мени амалтын бу палах болгъан джерге нек келдинг? — деб, къыз Кичибатырны къолун тутханды.

— Кичибатыр, санга бир хата болгъандан эсе, мен не да болайым. Кет да къал мындан! — деб тилегенди къыз. Кичибатыр къолгенди.

— Мени аллай бир къызбайгъамы сыйайса? Атасыны юйюнден мени амалтын чыкъгъан тишируну джазыуу да мени джазыуум тюмюдо! Мен былайдан кетсем, сени бла бирге кетерикме, — дегенди. Къызгъа ариу айтханды. Ашатханды, ичиргенди. Кеси да ауузланганды. Ушакъ эте, джатхандыла да джукълагъандыла.

Эртденбласында туруб къарасала, биягъы къаланы тегерегине биягъы сарыубек чулгъаныб, джукълаб тура, къуйругъун да ауузуна сугъуб.

Бешни кичиси Кичибатыр, барыб, къамчиси бла сарыубекни башына уруб уятханды да, айтханды:

— Не заманга дери джукълаб турлукъса былай, къонакъ-баш деб да истемей?! —

— Эй Кичибатыр, келибми тураса! Дженгил джетиб къалгъанса да! Қаллай бир заманны сакълагъан эдим мен алгъын сени бери келиринги! Мин сыртыма! — дегенди сарыубек.

Мингенди Бешни кичиси Кичибатыр сарыубекни бойнуна. Эки къулагъындан къаты тутханды.

Сора сарыубек кёкге чыгыб тебрегенди. Барыб-барыб, сора мынга:

— Джукъ кёремисе? — деб соргъанды.

— Огъай!

Дагъыда чыгыб барыб-барыб, сарыубек:

— Джукъ кёремисе? — деб соргъанды.

— Огъай.

Дагъыда учуб, мийикден-мийикге чыгыб, сарыубек:

— Энди уа Джукъ кёремисе? — деб соргъанды.

— Кёреме. Эки джаныбыздан эки кюн тийиб турадыла. Кюн батханда — бир кюн, кюн чыкъгъанда — бир кюн тийиб турады.

— Ых-хы! — дегенди сарыубек. — Ол кюн чыкъгъанда тийиб тургъан — кюндю. Кюн батхандагъы — къызды. Сен барыб ма ол къызыны алыб келалсанг, — сора келин да, сен да башыгъызгъа бошсуз, кетерсиз. Ары дери уа ол мени къонагъымды. Мен сау-лукъдан, анга бир чыпчыкъны къанат джели огъуна тиймезлигине ажымсыз бол!

Алай айтыб, сарыубек Кичибатырны джерге тюшюргенди.

Юй бийчеси бла саламлашыб, кёб турмай къайтыргъа сёз бериб, атына миниб кетгенди Кичибатыр.

Джолда хаман соргъанлай, къыздан хапар излегенлей барады. Сора къызны къаласына джетерге, тюз хапар билиб, тюберге хазыр болгъанды.

Къызны уа хапары алайды: къыз кесинден онглу болмагъаннга бармазгъа ант этгенди. Сора ол асыры ариудан, анга къарагъан эркиши ауруб, олсагъатдан ёлюб къалады.

Аны билиб, Бешни кичиси Кичибатыр элге киреди да, къызны къаласыны тюз къаты бла озады. Бир да къызгъа бурулуб къарамайды.

Къыз муну бурулуб къарар акъылы болмагъанын танийды. Калидоргъа чыгыб, ары-бери барады, кесин кёргюзюб кюрешиди. Алай а Бешни кичиси Кичибатыр аны сан да этмейди. Къаланы тюз къаты бла озуб кетиб къалады.

Кеч бет алгъаны себебли, кете барыб, элни кыйырында бир юйге къайтыб, «хейт!» — деб кычыргъанды.

Юйден бир къарт амма чыкыгъанды.

Джаш кюнашхы бергенди.

— Къонакъ алырмегиз! — деб соргъанды.

Аны саламын да алыб, юйге чакыргъанды амма. Олтуртханды. Бет-къол чайкатыб, сусаб ичиргенди, тепси келтириб, ашарык салгъанды.

Кичибатыр тепсиге олтургъанлай, ол къалада къызны джумушчусу джетгенди, къонакъ джашны къыз къалагъа чакырады, деб.

Амма ачыуланнганды:

— Мени къонагъымы чакырыргъа не джолу барды! Алай къонакъны хатерин кёре билген къыз болса, ол халкъны тарыкдырмаз эди! — деб, джашны ары иерге унамагъанды. Ол амма къызны анасы болгъанды. Кичибатырны уа андан хапары да джокъ.

— Манга къарамай озуб кеталгъан, бу не адам болду экен? — деб, къыз сейир-тамаша болгъанды. Экинчи кере да, чакъырта, джумушчусун джибергенди. «Сени къыз излейди!» — дегенди джумушчу Бешни кичиси Кичибатыргъа.

Амма муну энтда иерге суймейди къызгъа. Алай а Кичибатыр анга:

— Экинчи кере чакъыртханына да бармасам, къоркъгъаннга санар, барайым, амма, разы бол! — дегенди.

— Да, бар, балам, бар, алай а ышаныб аны къолундан сусаб ичме, олтурма, бетине къарайма десенг, эм алгъа анга ол сенден алгъа къарагъанланы кёзюнге кёргюз, — дегенди амма.

— Хо, болсун! — деб, Бешни кичиси Кичибатыр салыб баргъанды къызгъа. Барыб, саламлашханды. Къызны кёкюрегинде алтын туймесини, белинде алтын кямарыны накъышларына къараб:

— Нек излеенг? — деб сорады.

— Сени таныргъа излей эдим, — дейди къыз. — Мени джукъгъа санамай, бурулуб салам да бермей кетгенсе, алай болса

да энди мени кьонагъымса, кьолумдан сусаб ич! — деб, боза аякьны узатханды.

Кичибатыр боза аякьны алгъанды. Алай болса да муну кьолундан джукъ ичерге, ашаргъа болмазлыгъы эсине туюуб:

— Сусаб кереклим джокъду, алай болса да тишируу узатхандан ары, алмай кьойгъан ушагъыусузду, не бола эсе да, аллахдан сен таб! — деб, боза аякьны алыб, тогъуй башлагъанча этгенди.

Джашны чырайына, акъылына, джигитлигине суююнуб, къыз бозагъа от салгъанына сокъуранганды. «Бетиме къарагъан ёлуб барса, къарамагъаннга былай этсем, манга къарагъан да, къарамагъан да этмеген залим къайдан табыллы-къды?» — деб, сора эрлай аякьны джашны кьолларындан сермеб алыб, терезеден быргъагъанды.

Къызны кьатында кьол джаулукъ бла джабылыб тургъан шиндик тургъанды. Къыз аякьны кьолундан алай хыны сермеб алгъанына ачуланыб, Кичибатыр, кьолджаулукъну сермеб алыб, бир джанына быргъаб, ол ийнеле чанчылыб, учлары бирер-экишер эли бери-бери чыгъыб тургъан шиндикге доп деб олтургъанды.

Олтургъанды да секириб ёрге турмагъанды. Ышарыб:

— А къыз, сау бол, аламат кьонакъбай болдунг! — дегенди.

Къыз аны тёзюмуне андан да бек сейирсингенди. Аны бусагъатда къаллай ачыгъаннга тёзюб тургъаны кёзюне кёрюнуб, къызны кёзлерине джыламукъ ургъанды.

— Джараларынга эрлай ма мындан джакъ, — деб, бир дарман узатханды. Аны алай сёлешгенине сейирсиниб, Кичибатыр къызны бетине къараса — аны кёзлеринде джыламукъ тамчыла. Кеси да адамны акъылын алырча бир сейир ариу зат.

— Къоркъма, — дегенди къыз. — Мени кёзлериме джыламукъ уруб, аны адам баласы кёрсе, мени ол сен эшитген, адамла кёлтюрмеген кючюм къаллыкъ тюл эди да, ма ол кюн келди. Энди меннге къарагъанлыкъгъа, кишиге да джукъ боллукъ гюйдю. Сен менден залим болдунг, мени хорладынг. Энди не суюсенг да эт, бюгюнден ары мен сеннге бойсунама!

Бирси юйге кириб, джаш дарман джакъгъанды джараларына.

— Кёзюнг къарагъан ары-беринги да ал да, тамбла биргеме тебре, — дегенди Кичибатыр. Кеси да биягъы аммагъа кече къалыргъа кетгенди.

Муну сау-эсен къайтханын кёрюб, амма къууанганды. Хапар соргъанды. Хапарын билиб, андан да бек къууанганды. «Энди муратыма джетдим. Мен да, элча, рахат ёлюрме», — дегенди. Алай а аны аллай бир нек къууанганын Кичибатыр сорургъа тартыныб кьойгъанды.

Эртденбласында, кьонакъбайлыкъ этген амма бла саламлашыб, къызны да биргесине алыб, Бешни кичиси Кичибатыр

ызына айланганды. Къызы биргесине аны джумушчулары да, малын-мюлкюн алыб, тебregenдиле.

Бары да келе-келиб, биягы къаланы туурасына чыгъадыла.

Алай а къыз сорады:

— Бешни кичиси Кичибатыр, сен джолну джол узуну былай мыдах болуб нек келесе?

Джаш айтыргъа суймейди. Къыз да къоймайды. Болмагъанында, къыз:

— Нек мыдах болгъанынги айтмай эсенг, мен мындан ары бармайма сени бла,— деб тохтагъанды. Не этерик эди, айтханды Кичибатыр:

— Мыдахлыгъым а — анданды,— дегенди,— сен, дунияда болмагъанча, бир сейир джанса, алай а мен сени кесиме алыб бармайма, былай да былай, сарыубекге берирге алыб барама. Амалым алайды. Элтеме да — сарыубекге сени берирге керек болама. Элтмейме да — анда сени кибиб бир тиширыуну, юй бийчеми, къояргъа керек болама. Экигизни да кёжюм къыймай, ма олду бушууум,— дегенди.

— Ай хомух, сен эркиши тюмюсе! Қъалай сёз бегитген эсегиз, алай эт да кёр! Сёзюне толу болалмай, сени кибиб джигит джашны бети уялгъандан эсе, мени кибиб къыз къурманлыкъ болуб къалса да, хата джожьду, тёз,— дегенди къыз.

Қъалагъа келгендиле. Бешни кичиси Кичибатыр, къызы сарыубек келлик джерде къоюб, юй бийчесине кетгенди.

Эртденбласында туруб келиб къараса, алайда ол къыз да тура, ол сарыубек да тура.

— Бизни иер заманынг болмаймыды? — деб соргъанды Кичибатыр, къамчи бла сарыубекни башына уруб уятыб.

Ол алай айтханлай, сарыубек кёбгенди да тебregenди. Кёб да бар, кёб да бар — тарс дегенди да атылгъанды. Атылса уа, алай атылсын — къарасала, ол сарыубек атылган джерде суу сурат кибиб бир ариу джаш сюелиб тура.

Джаш чабыб келиб Кичибатырны къучакълагъанды, ийнакълагъанды.

— Бу мени эгечимди,— деб хапар айтханды ол джаш.— Джылы джетиб, джашла къарай башлагъанларында, ол сен барыб кёрген къаласын ишлетди да, безигенден, оюннга санаб, адамлагъа хата эте, ол сен эшитген ишлерин эте башлады, тохтаны-тынны ангыламады. Муну киши хорлаялмады.

— Муну Кичибатыр джууаш этерик эди,— деди анам. Ол сеннге къонакъбай болган къарт тиширыу бизни анабызды.— Бар да, Бешни кичиси Кичибатырны таб да кел, анга бер эгечинги,— деди манга.

— Да мен Кичибатырны къайдан табаллыкъма! — деб, унамадым излерге. Сора анам манга:

— Джангыз эгечинги тюз джолгъа салалмагъанса. Энди уа бизге кюеу болаллыкъ джангыз джашны излеялмайса. Сен Бешни кичиси Кичибатырны табыб, эгечинги анга бергинчи,

сарыубек болуб, джерде сюйрелиб айлан! — деб къаргъаб, сырымдан ургъан эди.

Ол кюнден бери ол сен кѣрген сыфатда — мен, ол сен кѣрген халиде — эгечим, ол сен кѣрген юйде — анам, ма алай джашагъанбыз.

Аны ючюн ишлетгенме бу къаланы, сени бир тутуб, санга эгечими бералсам деб. Энди мен анам салгъан борчдан къутулдум. Айыб этме кыйналгъанынг ючюн. Мен да анамы бетине уялмай къарарча болдум, тансыкъ болгъан болур, барайым. Сиз да бу къалада джашагъыз, эки тишируунг да, сен да эсен болугъуз! — деб, джаш саламлашыб кетгенди.

— Огъай, элин ташлагъан эр тюлдю, эрни сыйламагъан —

Артда уа, къарт бий бийлигин Кичибатыргъа къойгъанды. Элге бий болуб, Бешни кичиси Кичибатыр элинде, джуртунда рахат джашаб къалгъанды.

79. Ёксюз джашчыкъ

Эртде-эртде бир джерде эки бай джашагъандыла. Аланы мал джорютген къошлары бир биринден узакъ болмай, хоншу орналгъандыла. Ала, бир бирини малына зарланыб, бирини биринден бир къотур улагъы артыкъ болса да, бир-бирине эришиб, аны толтургъунчу, кѣзлерине джукъу кирмегенди. Ала, бир-бирине асыры эришгенден, болгъан затларын ашаргъа-киерге кѣзлери кыймай, ач-джаланнгачны орнунда, алай джашагъандыла.

Арадан бир талай джыл ѳтгенден сора, эки байны бири ауруб ѳледи. Аны ызындан кѳб турмай къатыны да ѳледи. Аланы онеки джыл болгъан джангыз джашчыкълары ѳксюз къалады. Эртдеден бери да кесини байлыгъындан тоймагъан бай, ѳлген байны малын да кесини къолуна джыяргъа умут этеди. Ол, ѳксюз джашчыкъгъа келиб, кука тил бла былай айтды: «Мени халал тенгими кѳзюнден кѳрюб турургъа, джангыз сен болмасанг, кишиси къалмагъанды. Аны юсюне, мени кесими джангыз джашым отуннга кетгенлей, чегетде эмегенле ѳлтюрюб, къайтмай къалгъанды. Энди сен мени джашым бол», — деб, джашчыкъны юйюне алыб кетеди. Андан сора бай, джашчыкъны асыраргъа алгъанын халкъгъа хапар этиб, малын, мюлкюн да кесини къолуна джыяды. Башха байланы джашларыча, ѳксюз джашчыкъ да межгитге бара башлайды.

Бир кюн ол, межгитден къайтыб келе, джолда бир къарылгъашчыкъны аягъы сыныб, учалмай тургъанын кѳрюб, аны алыб хызенине салыб, юйюне келеди. Ол, аны байгъа кѳргюзмей,

аягъыны сыннганын байлаб, кьой бауда уячыкъ этиб, аягъы сау болгъунчу, хар кюн сайын аш-суу бериб тургъанды.

Бир кюн бай, кьой бауда аягъы байланыб, уяда тургъан къарылгъачны кёрюб: «Мени кьой бауумда къарылгъач уя джокъ эди, бу къайдан чыкъды? Неди бу аягъыны байланнганы?» — деб, кеси аллына сагъыш этеди. Ингирде джашчыкъ юйге келиб, ашаб-ичиб, эшикге чыгъыб кетеди. Бай да, аны ызындан джашыртын барыб, джашчыкъ къарылгъачны кьолуна алыб, гырджынны умур этиб ашата тургъанын кёреди.

Аны алай кёргенлей, бай, ачыуланыб: «Мен сени адам этейим деб неллай бир юрешдим эсем да, кыйыным зыраф болду. Адам болсанг, сен къарылгъачха кьолунгу да тийирмез эдинг, къарылгъачынгы да ал да юйден кьора, мени кёзюме экинчи кёрюнме!» — деб, чурум табханы бла, джашчыкъны кыыстаб иеди.

Джашчыкъ, къарылгъачны да кьолуна алыб, къайры барырын билмей, аллы айланнган джерге кетеди. Барыб-барыб, бир дорбунлагъа джетиб, алайда къарылгъачланы джырагъан тауушларын эшитиб, тохтайды.

— Иейим да кьояйым къарылгъачны, барыб дорбунда къарылгъачлагъа кьошулсун,— деб, башчыгъын сылаб, джерге салды.

Олсагъатдан къарылгъач, адамча сёлешиб: «Сен мени ёлюр джеримден къалдырыб, юйюме алыб келдинг, мен да сеннге игилик этерге керекме. Ма сеннге сауагъа»,— деб, бир гитче чокъуракъчыкъны береди. «Бу чокъуракъчыкъ сени бир кюнюнге джарар, муну джетдиргенлей, не эртде ёлген да, бурунча, сау боллукъду!» — деб, къарылгъач учуб башха къарылгъачлагъа кьошулгъанды. Джашчыкъ, къарылгъач берген чокъуракъчыкъны да кьол джаулугъуна туюб, хурджунуна салыб, джолну кетиб тебрегенди. Бара-барыб, джолну бир джанында бир джылан къабукъну кёргенди.

— Керти, айтханыча, чокъуракъчыкъ ёлгенни сау этерик эсе, бир кёрейим,— деб, чокъуракъчыкъны алыб, джылан къабукъгъа джетдиргенлей, джылан къабукъ сау джылан болуб къалгъанды. Джылан, адамча сёлешиб, джашчыкъгъа айтды: «Сен мени сау этдинг, мен да сенден не къарыууму да аярыкъ тюлме, кыйынлыкъ джетсе, ма бу сёзлени айтыб, мени чакъыр»,— деб, джылан джашчыкъгъа сёзле юретеди.

Джашчыкъ, анга да къууаныб, джолну кетиб бара, джолда бир ёлюб тургъан бал чибинни кёрюб, чокъуракъчыгъын джетдириб, аны да сау этеди. Бал Чибин, сау болгъанына къууаныб, джашчыкъгъа алгъыш этеди да, сыртындан бир гитче тюкчюкюн алыб, джашчыкъгъа бериб, айтады: «Сеннге кыйынлыкъ джетсе, тюкчюкню къабындыр, олсагъатдан джетиб, мен сеннге болушурма».

Джашчыкъ, бал чибинни тюгюн да кьол джаулугъуна туюб, джолну кетиб тебрегенди. Барыб-барыб, бир терен хансха дже-

тиб, солургъа олтургъанды. Бир кесек олтуруб солугъанлай, дагъыда туруб, терен хансны кетиб бара, хансны ортасында адам сюеклени кёрюб, баш сюекге чокъуракъчыкъны джетдиргенлей, секириб бир чырайлы джаш ёрге тургъанды. Джашчыкъ, аны кёргенлей, бир да мардасыз къууаныб, энди нёгерим болду, бирге айланырбыз,— деб, кёлюне алай келеди.

— Сен мени къалай сау эталдынг? — деб, сау болгъан джаш сорады. Джашчыкъ ишни болушлусун башдан аякъ айтып ангылатады.

— Мен да кесими къалай ёлгеними айтайым,— дейди джаш,— Мен байны джашы эдим, атам мени отунга ийгенлей, чегетде эмегенлеге тюбеб, ала мени чегетде ёлтюрген эдиле, чегетни ичинден сюеклерим былайгъа къалай келгенин билмейме. Энди ёмюрюмде сенден айырыллыкъ тюлме. Сен къалайгъа барсанг, мен да алайгъа барлыкъма.

Джашчыкъ, аны айтханына къууаныб, экиси да джолгъа чыгыб, кетиб тебрейдиле. Барыб-барыб, бир къошха джетиб, кече къалыргъа тохтайдыла. Джатарны аллы бла сау болгъан джаш джашчыкъгъа айтады: «Экибизни бир-бирибизден башхабыз джокъду, ёмюрлюкге бир-бирибизден айырылмаз нёгерле болгъанбыз, джангы бюгечени чокъуракъчыкъны меннге бер». Джашчыкъны кёлюне джукъ келмей, чокъуракъчыкъны джашха береди. Эртденбла джашчыкъ чокъуракъчыкъны бер десе, ол, джууаб къайтармай, ышарыб къояды. Экиси да алайда дагъыда бир кече къалыб, эртденбла атланыб тебрейдиле. Кёб заманны айланыб, экиси да сусаб болуб, ичерге суу табмадыла. Кёб заманны суу излеб, ахырында бир терен къуюгъа джетедиле. Къуюну къатында джиб бар, челек а джокъ. Алайда джаш джашчыкъгъа айтды:

— Сен менден гитчесе, мен сени джиб бла салындырайым. Суу алгъанлайынга, тартыб чыгъарырма.

Джашчыкъ, ол айтханны этиб: «Сууну не бла аллыкъма? — деб джашха сорду.

— Бёркюнг бла ал да бери узат,— деди. Джашчыкъ, бёркюн толтуруб, суу алыб джашха бергенлей, джаш, сууну алыб, кесин сау этген джашчыкъны чыгъармай, джиб бла къуюгъа бошлаб, кеси да кетиб къалады. Ол кетгенлей, къуюгъа бир атлы атына суу ичириге къайтады. Къуюну ташларына къадалыб тургъан джашчыкъны кёрюб, къуюдан чыгъарады. Ол, атына да суу ичириб, джашчыкъны да ат артысына миндириб, салыб бир шахаргъа барадыла. Алайда атлы тохтаб джашчыкъны ат артысындан тюшюрюб, айтады : «Сен былайда олтуруб тур, мени шахарда тюбер джерлерим барды, къайтыб келиб, сени юйюме ала кетерме, мени юйюмде турурса». Джашчыкъ, ол келгинчи шахаргъа бир кесек айланайым деб, шахаргъа киргенлей, аджашыб, атлы къойгъан джерни табалмай, бир башха орамда излеб айланады. Кёб турмай атлы келиб, джашчыкъны табмай, юйюне кетиб къалады. Джашчыкъ, кёб айланыб, ач да болуб,

къалайгъа барыргъа билмей, солургъа олтурады. Бир заманда кеси чокъурагъы бла сау этген, кесин къуюгъа атыб кетген джашны бир ариу атха да миниб, биргесине да къб нёгери бла келе тургъанларын кёрюб, джашчыкъ аллына чабады. Аны алай кёргенлей, джаш атын къамчи бла уруб кёзден ташаяды. Джашчыкъ аны къайдан билсин, ол джашчыкъны чокъуракъчыгъын шахарны ханына бериб, хан, чокъуракъчыкъгъа асыры къууангандан, аны кесине ёзюр этгенин.

Джаш, атын чабдырыб барыб, ханнга былай айтады: «Сени шахарынга бир аманлыкъчы келгенди, аны ёлтюрмесенг, ол шахарда къб хатала этерикди».

Хан, кесини ёзюрюню айтханына ийнаныб, джашчыкъны тутдуруб, шахарны къыйырында бир терен уругъа атдырады. Джашчыкъ, терен уруну тюбюнде ёлюрге тебрегенин билиб, джыланны юретген сёзлери эсине тюшюб, джылан юретген сёзлени айтханлай, шыб деб джылан джетеди.

— Мен уруда ёлюрге тебрегенме, меннге урудан чыгъаргъа болуш! — деб, джашчыкъ джыландан тилейди.

— Сен меннге этген игиликни мен да сеннге этейим, мен бусагъатдан барыб ханны къызын урайым, сен мен юретген сёзлени унутмай айтсанг, ханны къызы сау боллукъду. Сенден сора аны сау эталлыкъ киши джокъду. Сен не къарыуунгу да салыб:

«Ханны къызын мен сау этерикме!... Ханны къызын мен сау этерикме!..» де да къычыр, — деб, сёзле юретиб, джылан кетиб къалады.

Олсагъатдан барыб, джылан, ханны юйюне кириб, джукълаб тургъан къызыны аягъын урады. Ханны къызы къычырыкъ этиб джылаб уянады. Олсагъатдан халкъ басыныб, къызыны аягъы кёбюб баргъанын кёредиле. Хан, шахарны ичинде билгичлени бирин къоймай чакъырыб, дарман этдиреди. Алай а къыз амандан-аманнга баргъан болмаса, кишини дарманы да джарамайды. Қызы тамам ёлюрге тебрегенин таныб, хан шахаргъа къоду къычыртады:

— Мени къызымы ким сау этсе, анга берликме! — деб.

Джашчыкъ уруну ичинден, кючюн аямай: «Ханны къызын мен сау этерикме! Ханны къызын мен сау этерикме!» — деб къычыргъанын сюрючю джашла эшитиб, ханнга айтадыла.

Хан, адам ийиб, джашчыкъны юйюне алыб келиб: «Сен мени къызымы сау эталлыкъмыса?» — дейди.

— Эталлыкъма, — дейди джашчыкъ.

— Сен, мени къызымы сау эталлыкъ эсенг, къызымы сеннге береме — деб, ёле тургъан къызына джашчыкъны алыб барады. Джашчыкъ, къызыны къатына барыб, джылан юретген сёзлени айтханлай, олсагъатдан къыз сау болуб къалады. Хан, бир да мардасыз къууаныб, джашчыкъгъа сыйлы кийимле кийдириб, шахарны ичинде эм иги юйге салады.

Ол хапарны эшитиб, ханнга ёзюр болгъан джаш келиб,

ханнга былай айтады: «Сен айланган садакчачыгъа уялмай кызынгы кыалай берликсе? Ол джер-джерде аманлыкъ этиб, туююле айланган бир затды, не юю джокъ, не акъылы джокъ, ыйлыкъмай, кызынгы анга кыалай берликсе?»

— Да мен кызымы сау этген адамгъа берликме деб сѣзюм бар эди,— деб, хан ахсынады.

— Мен анга хыйла табайым, сен кызыны анга бермей, сюйген джеринге берирча,— дейди ъзюр — сен шахарны ичинде сени кызынга ушагъан тѣрт кызыны чакъырт, бешиине да бирча кийимле кийдириб, бетлерин джабыб, бир джерге сюе да, андан сора джашчыкыны чакъыр, ол сени кызынгы таныб ала-лыкъ тюлдю. Аны бла кызынгы бермей кытулурса.

Хан, ъзюрню айтханын джаратыб, ол айтханча эте башлайды.

Джашчыкъ, аланы хыйлаларын эшитиб, бал чибинни тую-чюгюн кыабындыргъанлай, олсагъатдан бал чибин учуб дже-теди. Джашчыкъ, ишни башдан аякъ чибиннге айтыб, ангылатыб, мениге болуш,— деб тилейди.

Бал чибин, бир кесек сагъыш этиб, айтады: «Кызыланы алыб келиб тизгенлей, мен ханны кызыны башына кыонарма, мен кыоннганны сермеб кыолтугъундан таукел тутуб, башха кызыладан бир джанына айыр, бир да кыоркъма, ханны кы-зын сен аллыкъса,— дейди.

Кѣб турмай беш кызыны орамда сюеб, джашчыкыны чакъы-радыла. Джашчыкъ келиб таукел сермеб, бал чибин башына кыоннган кызыны кыолтугъундан кириб, башха кызыладан бир джанына айырады.

— Не кѣб кыорешсек да, джазыуу мынгады,— деб, хан, кы-зын джашчыкыгъа бериб, эм иги юйлерине салады.

Кѣб турмай джашчыкъ тургъан юйге ханнга ъзюр болгъан джаш келиб, джашчыкыгъа джылаб: «Мен сеннге этген аман-лыкъларымы кеч! Сеннге игилик этерге керек болгъанлай, аман-лыкъ этгеними кеч!» — деб, джашчыкыны аякъларына баш урады.

Аны сѣлешген сѣзлерин эшик сакълагъан гѣзетчиле эшитиб, барыб ханнга айтадыла. Хан, ъзюрю чакъырыб: «Сен мени кюеуюмю юйюнде не сѣлеше эдинг?» — деб сорады.

— Ол мен сеннге берген чокъуракчыкыгъа сени кюеуюнг меникиди дей эди да, мен, ачыуланыб, аны бла аны ючюн даула-ша эдим,— дейди ъзюр.

— Мен кесим сѣлешейим аны бла,— деб, хан джашчыкыны чакъырады. Джашчыкъ ишни башдан аякъ бир сѣзю да не кыошмай, не кыоратмай, юйден кысталгъанындан башлаб, барын да ханнга айтыб ангылатады.

— Барын да алдайды! Кеси джанындан чыгъарыб айтады! — деб ъзюр кычырыкъ этеди.

— Сен кычырма, мен чокъуракчыкъ кимники болгъанын бусагъат билейим. Кыолунгу чокъуракчыкыгъа тийир,— дейди хан ъзюрге.

Ёзюр кьолун чокъуракъгъа тийиргенлей, кьолу къара кёмюр болуб къалады. Андан сора хан, чокъуракъны джашчыкъгъа бериб, ёзюрню кьолуна тийир, чокъуракъ сеники эсе, ёзюрню кьолу бурунча сау болур, — дейди.

Джашчыкъ чокъуракъны ёзюрню къара кёмюр болуб тургъан кьолуна джетдиргенлей, кьолу, бурунча, сау болуб къалады.

Алайда хан, джашчыкъны тутхучлу, тюз адам болгъанын билиб, аны этген игиликлерин билмей, игиликни орнуна аманлыкъ этиб айланган ёзюрню олсагъатдан кьолун-аягъын байлатыб, шахарны кыйырында джашчыкъ атылган терен уругъа атдырады.

80. Джарлы юйдеги

Малы-заты болмагъан бир джарлы юйдеги болгъанды. Уугъа джюрюб, ёлтюрген кийиклерин сатыб, аны бла джашагъандыла. Уугъа кетиб, бир кюн аталары келмей къалгъанды. Аталарын излей, тамада джашлары кетиб, ол да къайтмай къалгъанды.

Ортанчы джашлары атасы бла уллу къарнашы кетиб келмей къалгъан джанына кетгенди: неда адамларымдан бир хапар билirme, не кийик ёлтюрюрме, деб чыкъгъанды джолгъа. Алай болса да ол да къайтмагъанды.

Джашладан юйде онеки джыл болгъан гитче къарнашчыкълары къалгъанды. Анасы юйлеге айланыб, садакъа джыйыб, алай бла джашагъандыла.

Джашчыкъгъа онсегиз джыл болгъанында, ныгъышда олтургъан къартла: «Сени атангы атхан огъу джерге тюшмей эди, сен а былай, къатынланы ичинде, ананг джыйгъан садакъаны ашаб, не заманнга дери турлукъса?» — дегендиле.

Джаш, мыдах болуб, юйге келиб, сауут-саба къураб, анасына соргъанды: «Анам, къайсы джанына джюрюгендиле мени атам бла къарнашларым?»

— Ол сеннге неге керекди? — деб айтыргъа унамагъанды. Джашы къоймагъанында, анасы не хапарын да джарашдырыб айтханды. Джаш, кечеден туруб, кюн чыкъгъан джанына ауушдан аууб кетгенди. Кюн кеч болуб, ауушну ары джанында бир кийик ёлтюргенди. Аны да бишириб, ашаб, ол кече алайда джатханды. Экинчи кюнюнде къараб бир уллу ёзенде кёб мал кёргенди.

Малла болгъан джерге салыб баргъанды, сора ичлеринде айлана барыб, бир адамны бойнуна сынджыр байланыб, бир кыйыры да атха байланыб, кеси атыны юсюнде, чачы, тышырыунукъуча, ёсюб, кийимлери джыртылыб тура.

Джаш, аны къатына барыб, саламлашханды да, «Бу мал кимникиди?» — деб соргъанды.

— Мал кимники болгъанын неге сораса, къач, башынг кесилгинчи! Бу мал юч къарнашныкыды: бир-биринден залимле-

диле. Адамны кёрюб болмайдыла. Келгенни уа ёлтюрмей кёй-майдыла! — дегенди.

— Мен эки къарнашым бла атамы излей келгенме, малда ишим джокъду, — дегенди джаш.

— Не заманда тас болгъандыла сени адамларын? — деб соргъанды. Джаш хапарларын айтханында, сынджыр бла байланыб тургъан да аланы да ёлтюрген хапарларын айтханды.

Джаш тилегенди: «Мен аланы къалай табаргъа боллукъма, бир айт манга, ууахтым болса, мени да ёлтюрюрле, алай болмаса, адамларымы къанын алырма аладан!

— Энди, джигит, болмай эсенг, аланы бирден-бирден табарын: ма ол тютюн чыкъгъан къаланы кёремисе? — дегенди. — Ма ол къаладан узакъ болмай аякъ джоллары барды, ала анга бир-бир киредиле, джукъ этеме десенг, алайда этериксе. Сен шок атыб боллукъ тюлсе, тауушу эшитилликди, — деб кёошханды. — Не кюч, не бычакъ бла кюрешириксе.

Джаш, ол айтханча, джашыртын барыб, аякъ джолгъа кириб бугъунганды. Шкогун асыраб, джити бычагъын хазыр этиб сакълагъанды. Бир заманда тамадалары келгенди. Джашны кёрмей, былай олтургъанлай, джаш башын уруб тюшюргенди. Кёб турмай ортанчылары келгенди. Ортанчылары бла кёб кюрешиб, аны да ёлтюргенди. Бир талай замандан кичилери келгенди. Муну да бычакъ бла сермегенди, алай а бычакъ, учхара тийиб, ёлтюралмагъанды. Экиси да кёб кюреггендиле, алай а къанын кёб ийиб, иги къарыу этиб муну да хорлагъанды. Аны да къарнашларыны юсюне атханды. Аякъ джол бек терен болгъанды. Къараб туруб, ол артда атылгъан чыгыб келмесин деб, башын бегитгенди. Ызына салыб келиб, сюрюучюге тюбегенди. Юч къарнашны да хапарын айтханды, аладан сора ким болгъанларын соргъанды. Аланы джангыз аналарындан сора кишилерн болмагъанын айтханды сюрюучю.

— Алай болса да сени сынджырынгы къалай тешейим? — деб соргъанды.

— Мен сен аланы ёлтюргенсе деб ийнанмайма, керти да сен аланы ёлтюрген эсенг, бу сынджырны ачхычы уллу къара кюбюрдеди, барыб кюбюрню ачхычын табыб ачмасанг, ачаллыкъ тюлсе, — дегенди. Джаш, ол хапарны эшитгенинде, ызына къайтыб кетгенди, салыб барыб юйлерине киргенди. Юйге кириб, ашарыкъ эте тургъан бир къатынны кёргенди. Къатыннга кюн-ашхы бериб, джашларындан хапар соргъанды.

— Мени джашларым сау болмазла, ансы сен бери къалай киралдын? Аталары ёле туруб осият этген эди, былайдан кетмегиз, былайгъа келген адамны кёймагъыз къатыгъызгъа, ёлтюрюб барыгъыз деб. Ала сау эселе, сени да ёлтюрлюкдюле, кет, къач, — деб тилегенди.

— Мени ёлтюрлюк алкъын туумагъанды, — дегенди джаш. — Кеслерине база эселе, келсинле, сен а ма бу кюбюрню ач, — дегенди къатыннга. Къатын да, кюркзуб, кюбюрню ачханды. Кю-

бюрню ичи алтын ачхадан толу болгъанын кѣргенди. Излей келиб, ачхычны да табханды. Ачхычны да алыб, къатын да джукъгъа кетиб къалмасын деб, юнню эшигин бегитиб, малла бла тургъан кишиге дженгил джетгенди.

Аны киритлерин ачыб, сынджырдан бош этгенди, ёсюб тургъан чачын джюлюгенди, тырнакъларын кесгенди. Этген ашылыгына кѣууаныб, разы болуб: «Не бла разы этеим?» — деб соргъанды.

— Ююме кетерге эркинлик бер! — деб тилегенди сюрюучю.

— Алай болса, ма бу кесинг кютген малдан нелляй бирни элталсанг да, элт,— дегенди джаш.

Ол адам кѣууаныб, атына миниб, джюз ат бла джюз тууарны сюрюб кетгенди. Аны ашырыб, бу джарлы джаш къатын болгъан юйге къайтыб келгенди. Ашаб-ичиб, бир солуюм деб, джатханды.

Джаш джатхандан сора, эрими осиятын къалай бузайым, муну ёлтюрюрге керекди деб, къатын аман къан алгъанды. Алай а джаш, кесин джукълаб тургъанча этиб, къатыннга къараб тургъанлай, къатын, балтаны алыб, джаш таба акъырын теб-регенди.

Джаш да, аны кѣрюб, секириб туруб, къатынны алайда ёлтюргенди.

Энди мен быланы барын да ёлтюрдюм деб, къара кюбюрден кѣб ачха алыб, быланы нелери бар эсе да бир къарайым, деб тебрегенди. Юйлени барына да къараб, кѣб харакетни-хазнаны кѣргенди. Кѣб ашарыкъ-ичерик да болгъанды.

Сора джаш, сагъыш этиб, джарлылыкъдан кѣутулмагъан джарлы анамы алыб келейим, дегенди. Кече бла салыб барыб, ашарыкъ-ичерик да элтиб анасына, кюндюз джатыб, элде кишиге кѣрюнмей, кеч болгъанлай, анасын биргесине алыб, ауушдан аууб, кийикни-малны ичи бла къалагъа салыб келгендиле. Эки-юч кюнню ашаб-ичиб, солуб, анасын айландырыб барысын да кѣргюзгенди. Сора анасына: «Къалайгъа да бар, аякъ джолгъа барма»,— дегенди.

Бир кесек заман кетгенден сора, анасы аякъ джолгъа баргъанды, анда тюбюнден бир таууш эшитгенди. Бир адам: «Мени чыгъар!» — деб тилегенди. Къатын, аны джазыкъсыныб, чыгъаргъанды. Талай заманны джашырыб, къараб, джараларын сау этиб, биргесине джашаб тургъанды. Джашы келсе уа, джашырыб, кѣргозмегенди. Къарны уллу болгъанында, джашы соргъанды. Джашына къатын бош, болмагъан бир затланы айтыб къойгъанды.

Бир кюн, джашы уугъа кетгенлей, анасы джашчыкъ табады. Джашы ингирде келирге, эмчек ичириб, быстырлагъа байлаб, джашы келир джолгъа салыб къояды.

Джаш, ызына къайтыб келе тургъанлай, сабийни кѣрюб, анасына алыб келеди. Бир-эки кюнден эмчегиме сют келиб къалды, сени аллах джазыкъсынамы башлагъанды деб, джашын кѣууандыргъанды. Алай а джаш, былайда бир иш бол-

гъанын сезиб, ол кюнден сора бек сакъ джюрюрге кюрешгенди. Кюрешсе да, кыйынлыкъдан къутулалмагъанды. Анасы бла аны эри джашны къоратыргъа деб оноулашхандыла. Алай болса да джаш аланы экисин да ёлтюрюб, кеси гитче сабий бла къалыб кетгенди.

Джаш сабийге Джамишкъулакъ деб атагъанды. Джамишкъулакъгъа онджети джыл болгъанлай, экиси да барыб ханны эки къызын алыб, ол къалада талай заманны джашагъандыла. Бирер-экишер сабийлери болгъандан сора, эллерине кетерге деб оноу этгендиле. Хар затларын алыб, малларын сюрюб, эллерине баргъандыла. Ол джарлы джашагъан эл болгъанды. Бу джаш келтирген рысхысын да, малланы да элге тенг чачханды, элни джыйыб, хапарын айтханды. Сора ол эл аны ханнга айырабыз дегенлеринде, джаш унамагъанды.

— Хансыз джашаб да бир кёрейик, — деб, бирлешиб, джерни тенг юлешиб, келген джауну да бирден хорлаб, бек онглу эл болуб джашаб кетгендиле деб, къартла джашлагъа алай айтыучан эдиле.

81. «Сен а, хариб, ойнай айлана кёреме!»

Бир джашха къатын аладыла. Джаш, джюзюкню келинчикге тутдуруб, садакъны тартыб, джюзюкню тешигинден чыгъарады. Алай бла кёб заманны турады, ол ишни кёймай. Келинчик азыб, амандан аман болуб тебрейди. Аны эслеб, къайын анасыны кёлюне келеди: «Бу бизге келгенли, азыб, аман болуб барады. Муну бир кыйынлыгъы барды, соруб билирге керекди.

Сорсала, келинчик джукъ айтмайды. Амандан аманнга баргъаны уа тохтамайды. Къарткъуртханы чакъырадыла. Хапарны къарткъуртхагъа тизеди анасы. «Сен муну тюбюн бил», — деб тилейди. Къарткъуртха, экинчи кюн келиб отоугъа киреди да, кесини джаш заманындан хапар айтыб башлайды. Алай бла ол кюн шагъырей болуб, экинчи кюн да келеди.

— Къалайды, къызым, джашауунг? Къайынларынгда кёлюнге джетмеген бармыды: баш иенг а джанынгы кыйнаймыды? — деб соргъанды.

— Джокъду хатам джашауумда, алай а...

— Неге алай а?

— Да джашлары джюзюкню къолума тутдурады да садакъны тартады. Джюзюкню тешигинден садакъны чыгъарады. Тутмасам, къагъын-согъун этиб, айтмагъаны къалмай, урушады, — дейди келинчик.

— Энди сен анга алай айт, — дейди къарткъуртха. — Сен мени бла сынама джигитлигинги, сынар джерде сына. Узакъ кетиб, бир къулакъ болур, ол къулакъны барыб тур, аягъында кёрюрсе не барын.

Андан сора ол джаш джаяулай джолгъа чыгъады. Узакъ кетиб, бир улуу къулакъны башындан айланады. Аягъына чы-

гъаргъа кѣб къалмай, бир сабан сюре туран адамгъа тюбейди.

— Сабан толу болсун!

— Сау бол, кел, джууукъ бол!

Джаш къараса, ол адам сегиз къош ёгюз джюрютген сабан агъачны кеси тартыб бара.

— Кулданы башын энишге бур, джаш,— дейди киши. Джаш кулданы башын тюбуне айландыралмайды. Киши келеди да, кулданы ёрге кѣлтюрюб, аны бла джашны белинден басдырыб, ишине джегиледи да кетеди.

Бир заманда бир уллу къара къатын хычын табакъны алыб келеди. Киши азыкъгъа тохтайды:

— Къатын, барчы, алайда бир джашчыкъ барды, аны ал да кел!

Къатын, джюн ийирген урчукъну сабы бла кулданы ары тюртюб, джашны алыб барады. Экиси да ашаб бошаб, киши джашха хапар сорады: «Не айланаса, къайдан келесе?»

Джаш кесини хапарын айтады. Андан сора киши хапар айтыб башлайды: «Биз, джыйырма беш атлы болуб, кѣнчекликге барыб, джукъ табмай къайтыб келгенлейикге, адам джюрюмеген бир къара чегетни ичинде эчкиле кюте тургъан бир эмегеннге тюбедик. Ол, бизни аллыбызгъа келиб, къошха къайта барыгъыз, кеч болгъанды, эртденбла кетерсиз деб, къошуна элтирге разы болду. Биз огъай, кетейик десек да, ол иерге унамады. Сора салыб бардыкъ. Чегетни ичинде бир уллу дорбуннга атларыбызны да, кесибизни да эчкиле бла джыйды да, аллыбызгъа бир мазаллы ташны суюди. Эчкиледен бирин тутду да кесди. Бизге да бирер кесек къабдырды, къалгъанын кеси ашады. Эртденбла эчкилени къыстады, бизни дорбунда къойду. Аллыбызгъа биягъы ташны салды да эчкилени сюрюб кетди. Ол кетгенлей, барыбыз да кюрешиб, эшикке салгъан ташын къымылдаталмадыкъ. «Эй, биз энди къабханнга тюшдюк!» — дедик.

Экинчи кечесинде бизге: «Кѣзюу энди сизникиди. Этигиз, къонакъла, къонакълыкъ!» — деди эмеген.

— Да биз не затыбызны этерикбиз, джибер бизни, кетме къой! — дедик.

— Мен ат этден да ашарма! — деб, бир атыбызны кесиб, бизге да къабдырыб, къалгъанын кеси ашаб бошады. Андан сора биз сау къутулмазыбызны билдик.

Алай бла эмеген, атларыбызны бошаб, адамлагъа айланды. Менден къалгъанламы бошаб, меннге джетди. Бир уллу тишни отха салыб, къыздырыб, табанымдан уруб, джаууму табакъа агъызыб, уртлады да: «Бюгече керек — тамблагъа да керекди», — деб, артына аууб джукълады.

Елеме да ёлеме деб, мен къызыб тургъан тишни мангылайында джангыз кѣзюне басдым, Эмеген къычырыкъ этиб дуняны зангырдатды. Мени излеб башлады. Мен да эчкиле бла къачыб, тангнга дери ол да дорбунну ичинде мени излеб кюрешди. Туталмады. Танг аласында ташны алыб, эчкилени сыртларын

сыйпаб, бирем-бирем чыгъарыб башлады. Мен а къараб турама. Эрлай бир мазаллы текени эки мюйюзюню ортасына олтуруб, тышына чыгыб: «Эй, эмеген, мен къутулдум!» — деб кычырдым.

Сен а, хариб, ойнай айлана кёреме, бир джаным да андан бери къуруб къалгъанды,— деб, киши хапарын бошады.

82. Солманчыкъ

Эртде-эртде Солманчыкъ деб бир гитче кишичик джашагъанды. Бир кюн ол эмегенлени терек бачхаларындан алма джыя тургъанын Эмегенни джашы кёргенди. Ол Солманчыкъгъа:

— Солманчыкъ, бу уллу суудан къалай ётдюнг? — деб соргъанды.

— Бойнума бир уллу ташны тагъыб ётдюм,— дегенди Солманчыкъ. Эмеген джаш, Солманчыкъны тутаргъа ашыгъыб, джол бла тегерек айланыб баргъынчы, Солманчыкъ кетиб къалады деб, аны айтханына ийнаныб, бойнуна бир мазаллы къаяны тагъыб, суугъа киргенлей, сууну тюбюне чёгюб кетгенди.

Экинчи кюн да биягъы Солманчыкъ Эмегенни терек бачхасына барыб, алмала джыя тургъанын Эмеген кёрюб: «Солманчыкъ, бачхагъа къалай киралдынг?» — деб соргъанды.

— Бир терекден, бир терекге секире да мине, алай бла кирдим,— дегенди Солманчыкъ.

— Меннге да бир алмачыкъ атчы,— дегенди Эмеген.

Ол, эмегеннге алма атама дегенлей, Эмегенни аллына тюшюб къалгъанды. Эмеген, сермеб къабчыкъгъа салыб:

— Ыхы, сен мени джашымы да ёлтюрдюнг, тереклерими да тонадынг, энди мен сени къазаннга салыб, бишириб ашайым,— деб, сыртына кёлтюрюб тебрегенди. Бара-бара, джолда тохтаб, къабчыкъны джерге салыб, кеси джараууна бир джанына бурулгъанды. Олсагъатдан Солманчыкъ, къабчыкъдан чыгыб, ичин ташдан толтуруб, кеси къачыб кетгенди.

Эмеген, къабчыкъ бла ташланы кёлтюрюб, юйюне баргъанды да кызларына: «О кызла, кырккъулакъ къазанны отха асыгъыз!» — деб кычыргъанды. Олсагъатдан кызлары кырккъулакъны отха асхандыла. Эмеген, Солманчыкъны къазаннга салама деб, къабчыкъда ташланы къазаннга къуйгъанлай, кырккъулакъны тюбю тешилиб къалгъанды.

Экинчи кюн да Эмеген, ачыуланыб, биягъы терек бачхасына баргъанлай, Солманчыкъны терекни башында кёзлери джана тургъанын кёрюб, айтханды: «Солманчыкъ, терекни башына къалай миналдынг?»

— Бир терекден бир терекге секириб миндим,— дегенди.

— Меннге да бир алмачыкъ атчы,— дегенди Эмеген.

Ол, анга алма атама дегенлей, биягъынлай тюз аллына тюшюб къалгъанды.

— Энди менден ычхынмазса! — деб, эмеген, кѡабчыкѡѡа салыб, кѡлтюрюб юйюне алыб барыб, Солманчыкѡны кѡазаннга салгѡанды да кѡызларына айтханды: «Кѡызла, отну дѡагѡыб, мен келгинчи, муну бишириб туругѡуз».

Кѡеси кетиб кѡалгѡанды. Кѡызла кѡазанны тюбюнден от этгендиле. Исси бола башлагѡанлай, суу дѡызылдай тебрегенди.

— Солманчыкѡ, кѡалай ариу дѡырлайса! — дегендиле кѡызла.

— Кѡазанны киришине миндирсегиз, андан да ариу дѡырлар эдим, — дегенди ол. Ала Солманчыкѡны кѡазанны киришине миндиргендиле.

Солманчыкѡ, кѡазанны киришинден секириб тюшюб, Эмегенни кѡызларыны барын да башларын кѡешиб, кѡазаннга салыб, кѡеси Эмегенни чыпчыкѡ минмеген чардагѡына ѡрлеб кетгенди.

Бир заманда эмеген, эт бишген болур деб, юйюне келиб. кѡазанны башын ачса — кѡесини кѡызларыны узун чачлары сууну юсюне кѡалкѡыб тура. Ол, асыры ачууланнгандан дѡан-дѡанын ашай, Солманчыкѡны излей башлагѡанды:

— Солманчыкѡ, кѡайдаса? — деб тѡегерегине кѡарагѡанды.

— Мындама, — деб, Солманчыкѡ чардакѡдан кѡычыргѡанды

— Чардакѡѡа кѡалай миналдынг? — деб, Эмеген татлы тил бла соргѡанды.

— Сени ол адам этни тишлеучю эки темир тишинги отха салыб, кѡып-кѡызыл кѡызартыб, аланы экисине эки табанымы басыб миндим, — дегенди Солманчыкѡ. Эмеген, аны айтханына ийнаныб, эки темир тишни кѡызартыб, эки табанына басыб, чардакѡѡа минеме дегенлей, темир тишле табанындан ѡтюб, кѡзлеринден чыкѡѡандыла. Солманчыкѡ, чардакѡдан тюшюб, Эмегенни ѡлюсюн отха салыб кѡюйдюргенди. Кѡеси да аны мѡлюкюне ие болуб, алайда дѡашаб кѡалгѡанды.

83. Шапачыкѡ

Бир хан, гитче аскерчиги да бар, эл-дѡер кѡре, айлана келиб, тюзде бир уллу терекни тюбюнде тохтайды. Терек аллай кѡалын, кенг болгѡанды — дѡауум дѡауса да, тюбюндегиле дѡибимегендиле. Учулары кийик ѡлтюрюб келедиле, аны ашайдыла, сора ингирге дѡри дѡер-суу кѡрюб кѡайтадыла.

Бир кюн тебреб тургѡанлайларына, шапалары — бир гитче кишичик — мен да барайым сизни бла, деб телейди. Аны да биргелерине алыб, кюн иги ары аууб, ызларына, терек тюбге, дѡыйыладыла. Шапачыкѡ айтады.

— Бу не сейир иш болду: биз былайда дѡашагѡанлы талай заман, киши озуб кѡрмегенбиз, бюгюн а, ма, терек бутакѡѡа илиндириб кетген кийик бутубуз дѡокѡ...

Кѡырпакѡчыкѡ дѡаугѡанды да — анда бир ыз кѡалыб тура. Аны бла сюрюб тебрейдиле. Бир кесекден хан:

— Энди биз аны дѡерде, кѡгде болса да, табарбыз. Бу кѡал

лай адам болур? Къайда, хар ким кёлюгюздегин айтыгъыз!..— дейди.

Хар ким бирер зат, кёллерине кылгенни, айтадыла. Сёз шапачыкъгъа джетгенинде, ол:

— Бу адам менден да алашады, къартды, шкогу да барды, кеси да араблыды, ити да барды, ол да самырды..,— дейди. Аны сёзлерине кюледиле. Хан а аны алай таукел айтханына:

— Хайыр..,— дейди да, джолларына тебрейдиле.

Узакъдан къараб, биреуленни гузаба кетиб баргъанын кёрюб, суредиле. Джетиб, тутсала — ол адам — хар неси да шапачыкъ айтханча.

Болгъан сейирсинеди. Хан сорады:

— Муну кесингден гитче болгъанын къалай билдинг?

— Мен джетиб илиндирген бутакъгъа бу, аякъ тюбюне таш салыб, алай узалыб алгъан эди...

— Араблы болгъанын а къалай билдинг?

— Узун-узун атлагъанындан.

— Къарт болгъанын а къалай билдинг?

— Ерге тебресе, узун атлай эди, тик энишге уа ууакъ атлаб баргъаны белгили эди...

— Шкогу болгъанын а къалай билдинг?

— Тик энишге бара ол алаша адамны имбашындагъы шкогуну къыйыры джерге джете, къумда ыз къоя баргъанды...

— Ити самыр болгъанын а къалай билдинг?

— Арыб, солургъа тохтаса, ити къатында чончайгъан заманында олтургъан джеринде къуйрукъ джигейчиги къумда чунгурчукъла къоюб бара эди...

— Сен бизге джумуш этерден онглу адамса!..— деб, шапачыкъны башына бош этиб къойгъанды ол хан.

84. Гудучула

Эртде-эртде эки элде эки айтылгъан гудучу болгъандыла. Ала бир джолда бир-бирине тюбегендиле да:

— Кел, алан, джалгъа джарашыб ишлейик да, халал аша-рыкъ ашаб да бир кёрейик,— деб оноу этгендиле да, бир элге баргъандыла. Орамда бир кёсе кишиге тюбегендиле.

— Джашла, не айланасыз? — дегенди кёсе.

— Джалгъа джарашыргъа иш излей айланабыз,— дегендиле гудучула.

— Меннге джалчыла керек эдиле. Келигиз манга.

— Огъай, кёсеге джалгъа кираллыкъ тюлбюз,— дегендиле да, башха орамгъа кетгендиле.

Бир орам бла айланыб, биягъы кёсе алларына чыкъгъанды да:

— Джол болсун, джашла! Не айланасыз? — дегенди.

— Джалгъа джарашыргъа иш излей айланабыз,— дегендиле гудучула.

— Меннге келигиз!

— Огъай, кёсеге джалгъа джарашыргъа сыймейбиз, — дегендиле да дагъыда бир орамгъа кетгендиле. Биягъы кёсе да башха орам бла биягъынлай алларына чыкъгъанды да хапар соргъанды.

Хаман да сеннгеми тюбеш турабыз, огъесе бу элде джашагъанла бары да кёселемисиз? — дегендиле джашла.

Барыбыз да кёселебиз. Бу элде кёсе болмагъан джокъду, — дегенди ол да.

— Хайыр. Болмай эсе, сеннге джарашайыкъ, — дегендиле гудучула.

Кёсе джашланы юйге элтгенди, ашатханды да:

— Бир къара ийнекчигим барды да, биринг аны кютюб къайт, биринг аны баучугъун тазала, — деб буюргъанды.

— Хайыр, — дегендиле да, эртденбла бири ийнекни сюргенди да кетгенди, бири да, кюрекни алыб, баугъа киргенди.

Сюрюучю джаш ийнекни элден чыгъаргъанлай, тебregenди ийнек чабыб, бир ол къарамдан аууб, бир бу къарамдан аууб, бир ол къаягъа ёрлеб, бир бу къаягъа ёрлеб. Джаш да хырылда да ызындан чаб да бар, джорт да бар, ингирге, тылпыуу кюнден чыгъа, алай къайтханды.

Баугъа кирген да къараса, бауну белине дери мешхут къаланыб тура. Сау кюнню белин тюзетмей кюрешиб, ол да арт кюрекни атханды, кюн да батханды. Арыгъандан, солууун кюнден ала, баудан алай чыкъгъанды.

Эки гудучу да ингирде тюбешгендиле да, бири бириндеу хапар соргъандыла. Сюрюучю айтханды:

— Чыгъа барыб ийнекни дуппур джанына бошладым да, отлай турду да джатды да къалды. Мен да сау кюнню аны къатында джата, джукълай, эригиб бездим. Аны билсем, бир шиндик бла къобуз ала барлыкъ эдим, — дегенди. Анга зарланнганын билдирмегенди да, бауда ишлеген былай айтханды:

— Ой, мен да кертда ишлерикме деб тура эдим. Къарасам, бауда эки-юч кюрек кирчик. Аны да тышына быргъаб, джукълаб тургъанма сау кюнню. Андан эсе, сенича, таза хауада солугъаным да иги эди. Кел, тамбла сен бауда къал, мен ийнекни ызындан къараб къайтайым.

— Болсун. Хауа къакъдырыб къайт. Алай а шиндик бла къобуз ала барсанг, эрикмез эдинг.

— Аланы уа иги да алама!

Эртденбласында сюрюучю бауда къалгъанды, баучу да, бир шиндик бла къобузу да кёлтюрюб, къара ийнекни ызындан къарай кетгенди.

Сора элден чыкъгъанлай, тебregenди ийнек кесин ары бла бери атыб, чабыб. Хайда бу къарамдан ташай да кет, хайда ол къарамдан ташай да кет, хайда ол къаягъа, бу къаягъа ёрле. Джаш да, мазаллы къобузу да, шиндикни да кёлтюрюб, хырылдаб, ызындан чабыб, ингирге, ёретин ауаргъа аз къалыб, алай кетгенди. Бири да, эки кюрек кирни тышына атама да салкъын-

да солуйма деб, кириб кьараса, бауну белине дери мешхут кьаланыб. Сау кюнню солууун алмай ишлеб, ол да арт кюрекни тышына атханды, кюн да батханды.

Биягыла бир джерге джыйылгандыла.

— Ай юйюнге, мени ол алдауунг не эди? — деб бауда кьалган айтханды.

— Сен а, юйюнг кьуруб, мазаллы кьобуз бла шиндикни юсюме кьалаб, мени да шайтанны ызындан ашырыуунг не ишинг эди?! — деб ийнек кютген ёпкелегенди. Даулаша кетгендила да туююшгендила. Бир-бирин топулдатыб эрикгенлеринде, джарашхандыла да оноу этгендила:

— Кел, алан, биз былай бла, халал ашарыкь ашардан алгъа, ёллюкбюз, андан эсе, кёсени ачха кюбюрюн урлайыкь да кьачайыкь да кетейик. Ол да аны халал кыйыны тюдю. Кюбюр анга, бизге да бирди.

— Кел.

Кече юй башына ёрлегендила, бир джибни да алыб.

— Тюш сен, мен сени оджакьдан салындырайым юйге,— дегенди бири.

— Огъай, сен тюш, мен сени салындырайым,— дегенди бири да.

Бири бирини белинден джиб бла кысханды да оджакьдан юйге салындыргъанды. Ол да тюшюб баргъанды да кёсени ачха кюбюрюн оджакь ауузгъа келтиргенди. Сора: «Эм алгъа кюбюрню чыгъарса, мени мында кьоюб кетер»,— деб кёлюне келгенди. Кюбюрден ачханы биразын кьотаргъанды, ол чунгуруна да кеси киргенди, кюбюрню тутхучун да джибге илиндиргенди да, «тарт» деген магъанада, джибни кымылдатханды.

Нёгери эрлай кюбюрню тартханды да чыгъаргъанды. Сора: «Аны чыгъарсам, ачханы эки юлеширге керекди. Кьояйым да кетейим»,— деб кёлюне келгенди да, оджакьдан энишге:

— Сен, джыгырам, кёседе эртден азыкьчыкь кьаба келирсе! — деб, селеке этиб шыбырдагъанды. Кюбюрню да сыртына кёлтюргенди да хайда кьачханды.

Танг атханды. Кюнорта болгъанды. Гудучу арыгъанды. Бир кесек солуюм дегенди да, бир суучукьну кьатында джатханды, джукьлагъанды да кьалгъанды.

Нёгери эрлай кюбюрден чыкьгъанды, кюбюрню алгъанды да, джукьлагъанны алай джукьлама кьоюб, думп болгъанды да кетгенди.

Джукьлагъан гудучу туруб кьараса — кюбюр джокь. Не болгъанын ангылагъанды. «Кесими санга алдатмадым шой эди»,— дегенди да, чегетни ичи джол бла, бир, ёгюз арбаны чархлары джызылдагъанча, джызылдай, бир «та-чух, та-чух!» — деб, ёгюзлени сюргенча кычыра баргъанды.

Нёгери, кюбюрню кёлтюрюб, чегетни ичи бла бара, арыгъанды. Арба, ёгюз сюрген тауушланы эшитгенди да: «Ма, аллах

берди, арбагъа салайым да кетейим»,— деб, кюбюрню да кёлтюрюб чыгъыб келсе — гудучу нёгери. Арба-баш да джокъ.

— Сен мени алдадың! — деб бири.

— Огъай, сен алгъа алдаб башладың! — деб бири, къаугъа бола келгендиле да, джарашхандыла. Бирге-бирге бирини юйюне келгендиле. Кечегиде ачха юлеше турурча болмагъанды да, ол бири:

— Мен эртденбла келирме да, юлеширбиз,— деб, юйюне кетгенди. Эртденбла келсе, нёгерини къатыны джылай-сарнай тура.

— Не болгъанды?

— Нёгеринг сен кетгенлей огъуна ауушханды да, элтиб асырагъандыла,— деб тышырыу хапар джасагъанды.

Гудучу, анга къайгъы сёз бергенди да, былай айтханды:

— Сени баш иенг мени джандан джаннга шохум, татлы тенгим эди. Бек бушуу этдим замансыз ауушханына. Мен, аны къабырына барыб, бир дууа эте кетейим, къабырын бир кёргюз!

— Майна, олду джарлыны ахыр орну,— деб, тышырыу бир джангы тёбечикни кёргюзгенди. Ол кетгенлей, гудучу къабыргъа къабланганды да, бугъа туяклары бла джер къазганнга ушаш, гюрюлдей, ёкюре, къазгъанды да башлагъанды. Ичиндеги гудучу да, бугъа къабырны оюб къояды, къыстайым дегенди да: «Кюр! Кюр! Кюр, хайырсыз!» — деб, хайда къычырыргъа къалгъанды.

— Амандан кюр болгъун, джанынг саулай, ачха амалтын кёрге кириб! — дегенди бу, эрлай къазгъанды, башын ачханды да сирелгенди.

Не амалы бар эди, чыкыгъанды да, юйге, ачханы юлеширге, кетгендиле.

85. Хамер бла Хазлеу

Эртде-эртде Хамер бла Хазлеу деб эки гудучу болгъандыла. Ала, бир-биринден узакъ болмай, хоншу элдеде джашагъандыла. Бир кюн Хамер, айланыргъа эсине тюшюб, джолну кетиб бара гургъанлай, джолда Хазлеуге тюбөб:

— Алан, сизни элде джашау къалайды? — деб сорду.

— Башха хатабыз джокъду. Элибизге бир уллу къаб битгенди да, саулай элни кёлеккеси бла чегет бауур этиб, кюнню кёргюзмейди. Мен, салкъында чыдааялмай, бир да къуруса да юсюме бир кюн тиер деб чыкыгъан эдим,— деди Хазлеу.

— Мен аны эртде да эшитген эдим, ол къабны бишиирге бизни элибиз бу тогъуз-он кюнден бери, бютеу темирчилени джыйыб, бир уллу къазан этдире турадыла. Кёб турмай къазан битерикди,— деди Хамер.

Ала экиси да бири бирин алдаялмай, бири бирин дженгалмай, кёб кюрешдиле. Эм артында ала бир-бири бла шох болдула да, бирге айланыргъа, бирге урларгъа, хар урлагъанларын тенг

олешиб алыргъа деб, сёз бегитдиле. Ала, айтханларыча этиб, талай заманны бирге урлаб турдула.

Бир джолда Хамер, Хазлеуге билдирмей, бир къойну урлаб, этин ашаб, къуйругъун а туз этиб, от юйню оджагъына тагъыб къойду. Кюн орта заманда Хамер, юйюне келиб, къатынына:

— Къатын, сусабдан ёлеме, бир суу ичир,— деди. Къатыны бир терен агъач аякъгъа къуюб айран ичирди. Хамер, айран аякъны тогъуй-тогъуй келиб, ёрге къарагъанлай, кёзю къуйрукъгъа илиниб, къатынына сорду:

— Къатын, бизге бюгюн Хазлеу келмей турамыды?

— Бусагъатда, сени аллынгда келиб кетди,— деди къатыны.

— Сусаб ичирдингми?

— Ичирдим.

— Къайсы аякъ бла ичирдинг?

— Ма ол сен ичген аякъ бла,— деди къатын.

— Алай эсе, къуйрукъну кюбюрге сал да асыра, Хазлеуге урлатыб къоярса,— деди къатынына.

Олсагъатдан къатыны къуйрукъну алыб, кюбюрге салыб, кирит салыб къойду. Ингир болуб, Хамер да, къатыны да джатыб джукъладыла. Кечени бир заманында Хазлеу, джашыртын келиб, къатынны акъырын тюртюб уятды да эрини ауазыча сорду:

— Къуйрукъну асырагъанмы эдинг?

— Асырагъанма кюбюрде.

— Ачхычны къалайгъа салгъанса?

— Тёшек ортасындады.

Олсагъатдан акъырын туруб, ачхычны алыб, кюбюрню ачыб, ичинден къуйрукъну алыб, Хазлеу чыгъыб кетди. Кечени бир заманында Хамер, уяныб, къатынына:

— Къуйрукъну иги асырагъанмы эдинг? — деди.

— О бездирдинг бу къуйрукъ бла! Бир кере айтханымы ангыламадыңмы? — деди къатыны.

— Не бир керени айтаса? Мен сеннге джукъ сормагъанма,— деб, Хамер секириб ёрге къобду.

— Нек сормай эдинг, сордунг да мындан алгъаракъ,— деди къатыны.

— Алай эсе, къуйрукъну урлатдың! — деб, кюбюрню ачыб къараса, къуйрукъ джокъ тура. Аны кёрдю да, эрлай кийиниб, Хамер къуйрукъну излей кетди. Бара-барыб, Хазлеу бир нёгери бла къуйрукъну алыб бара тургъанын кёрюб, алагъа кёрюнмей, ызларындан тебреди. Кёб турмай Хазлеуню нёгери кеси джарауна бурулгъанын кёрюб, Хамер Хазлеуге:

— Алан, къуйрукъну меннге бер, мен да бир кесек элтейим,— деб, нёгерини ауазы бла айтды.

— Ма, элт сен да бир кесек, къолум талыб къалды,— деб, ол къуйрукъну Хамерге берди. Бу, къуйрукъну алгъанына къууаныб, къачыб кёзден ташайды. Андан сора Хазлеуню нёгери келиб, Хазлеуге:

— Алан, кѳуйрукъну меннге бер. Мен да бир кесек элтейим,— деди.

— Кѳуйрукъ сендеди, бнягъында сеннге бердим да?! — деди Хазлеу.

— Огъай. Мен сенден кѳуйрукъ алмагъанма.

— Алай эсе, кѳуйрукъну Хамерге алдырдыкъ,— деб, ашыгъыш кѳуйрукъну излеб кетди. Ол, Хамерни къатыныны чепкенича чепкен кийиб, аны джаулугъуча джаулукъ кысыб, Хамерни аллына чыгъыб:

— Бизни кѳуйругъубузну кѳоймагъанланы аллах кѳоймасын! Бизни кече джукъларгъа кѳоймагъанла ит болсунла! Табдынгмы кѳуйрукъну? — деб, Хамерни къатыныны ауазы бла сѳлешди.

— Ма, энди иги асыра, кючден алыб келеме,— деб Хамер кѳуйрукъну Хазлеуге берди.

Хамер юйге киргенлей, къатыны:

— Кѳуйрукъну алалмадынгмы? — деб сорду.

— Бнягъында сеннге бердим да.

— Мен сени кѳрмегенме, нени айтаса? — деб, къатыны ачуланды.

— Ай анасы бергенни тѳкген! Мен сенсе деб, бериб джибердим! — дегенни айтыб, Хамер энтда Хазлеуню излеб кетди. Барыб-барыб, къабырлада от джарыкъны кѳрюб, барса, кѳуйрукъну тишлей тургъанын кѳрдю. Акъырын барыб, къабыргъа кириб, кийимлерин тешиб, мурулдаб къабырдан чыкъды. Аны алай кѳргенлей, Хазлеу, ѳлгенле сау болдула деб, кѳоркъуб, кѳуйрукъну да кѳюуб, къачыб кетди.

Хамер, тишленнген кѳуйрукъну алыб, юйюне кетди. Арадан бир талай заман ѳтгенден сора, бнягъы экиси бир-бирине тюбѳб, джангыдан шох болуб джаранхандыла.

86. Тобчукъ

Эртде-эртде бир джарлы къатын джашагъанды. Аны Тобчукъ деб бир джашчыгъы болгъанды.

— Анам, мен бир хайыргъа кетейим,— дегенди джашчыкъ, ач болгъанларында. Сора анасы:

— Кѳой, балам, сен не хайыр этериксе? — дегенди.

Тобчукъ тохтамагъанды. Бара-барыб, бир тѳй бюртюкчюк табханды. Сора аны да алыб, бир кѳошха джетгенди. Тобчукъдан сора да ол кече алагъа дагъыда башха кѳонакъла келгендиле. Келген кѳонакълагъа кѳонакъбайла кѳонакълыкъ этгендиле. Сора этни отха асхандыла.

Тобчукъ: «Мен да кѳонакълыкъгъа бир зат кѳошайым», деб кычыргъанды. «Кѳош, кѳош, не зат кѳошарыкъ эсенг да!» — дегендиле. Сора ол тѳй бюртюкчюкню чоюннга атханды. Чоюнну тюшюрюб, хар кимни алларына ашаргъа саладыла. Тобчукъ кюлюшюню джартысын анасына джашырыб кѳояды.

Эртденбласында кѣонакѣла кетерге деб кѣураладыла. Тобчукну аллына эт саладыла, сен юлюш кѣошханса деб чам этиб, баш джартыны да бередила.

Алайдан иркле кюте турган бир кишини кѣатына барады. Аны бла бираз ушакъ да этгенлеринде, ирклени кютген киши Тобчукну кесине кѣонакѣгѣа чакѣырады. Келедиле да, Тобчук кѣабчыгын эшик аллында кѣояды. Сора сюрюучюге былай айтады: «Мени да бир токълум барды, кѣайры джыяйым?»

— Ары, баугѣа, ий да кѣой,— дейди ол киши.

Эртденбла эртде Тобчук, кетерге тебреб, ирклени кютгенге кѣычырад: «Ий, токълум джокѣду!» — деб.

Ирклени кютген бек сейирсингенди: «Кѣалай джокѣ болады?»

Тобчук даулайды да, ишлери тѣреге тѣшеди. Тѣре Тобчукѣа тѣрт ирк буюрады. Аланы да сюрюб, бир элге барады. Анда бир джарлы кѣатынны кѣызы ёлюб турады. Кѣызына схат, аш берирге джугѣу джокѣ эди.

Сора джаш айтады анга: «Бу ёлюкню манга сатыгѣыз!»

Джаш, ол тѣрт иркни да бериб, ёлюкню алыб, барыб ханны юйюне киреди. Ёлюкню уа юйню кѣабыргѣасына сюеб киреди. Бир кесек олтургандан сора:

— Мени эшикде нѣгерим кѣалган эди,— дейди.

— Да ала келсенг а,— дегенлеринде:

— Да хандан уялыб, кирирге унамай кѣалганды,— дейди.

Сора хан эм гитче кѣызын иеди анга, бар да чакѣыр бери,— деб.

Кѣыз, барыб, келирге унамайды, ол кѣой, сѣлеширге да унамайды деб, ызына дженгил кѣайтады. Сора экинчи кѣызлары кетеди. Ол да гитчеси айтханча айтыб киреди. Сора эм уллу кѣызы барады.

— Алай нечик этесе, неге уяласа? Кел бери! — деб, кѣызны кѣолундан тартады. Ол кѣолундан тартханлай, ёлюк топ деб джерге ауады. Кѣызны джаны чыгѣыб: «Ёлдо да кѣалды, о-х-хай!» — деб, кѣычырыкѣ-хахай этеди.

— Ой, алай деген неди! — дейди Тобчук.

— Бюртюкден — тѣю бюртюк, тѣю бюртюкден — баш джарты, баш джартыдан — бир токѣлу, бир токѣлудан — тѣрт ирк, тѣрт иркден ёлю кѣыз, ёлю кѣыздан — тири кѣыз, табыгѣыз кѣатынымы, сау этигиз! — деб бууганды. Ханлары бек кѣоркѣгандыла, джашха джалыныб тилегендиле.

— Биз санга кѣызыбызны берейик, сен кишиге айтма, ёлюкню да басдырайыкѣ! — деб.

Онгсунмаган кибикле этиб, Тобчук да: «Не этерикбиз, этерни этдигиз эсегиз!» — деб, разы болуб, кѣызны да алыб, джарашыб юй болады. Анасын да кеслерине келтириб, джашаб кѣаладыла. Кѣайын атасы ёлюб, Тобчук ол элге хан болуб кѣалады.

Аны кѣрмегенибиз кибик, ауруу, талау кѣрмей кѣалайыкѣ.

87. Байлыкъ, Насыб, Акъыл

Бир джолда Байлыкъ, Насыб, Акъыл — ючюсю да бир-бир-лерине тюбөб, бир-бирлери бла ёчешиб, даулашхандыла.

— Сиз экигизден мен кючлюме, — деб, Байлыкъ кеси кесин кючлюге санагъанды.

— Насыб болмаса, байлыкъдан не хайыр! — деб, Насыб да кеси кесин онглу кёргенди.

— Акъыл болмаса, Байлыкъ бла да, Насыб бла да киши хайырланаллыкъ тюйюлдо, — деб, Акъыл да кесин махтагъанды.

Ала ючюсю да бир-бири бла кёб даулашыб, джолгъа чыгыб кетгендиле. Кетиб бара, алларында, кесини бачхасын сюрюб, урлукъ ата тургъан бир джарлы кишиге тюбөб, аны къатында тохтагъандыла. Алайда Байлыкъ, аллына атлаб, эки къолун джайыб: «Буюрама, сени сюрген джеринге алтын чыкъсын!» — дегенди. Ол алай айтханлай, бир минутну ичине сюрюлген джери алтындан толуб къалгъанды.

Аны алай кёргенлей, Акъыл да, кесини кючюн билдирир ючюн, джарлы кишини акъылын алгъанды.

Олсагъатдан джарлы киши чабыб барыб байгъа айтханды: «Мени джериме нартюх чыгъар орнуна ташла чыкъгъандыла».

Бай, сейирсиниб, джарлы кишини джерине барыб, бачхасын кёргенлей, анга татлы тил бла айтханды: «Кел, экибиз бачхаларыбызны ауушдурайыкъ, мени нартюх чыкъгъан бачхамы сен ал, сени ташла чыкъгъан бачхангы мен алайым», — дегенди. Джарлы киши, къууаныб, бачхасын байгъа ауушдургъанды.

Бай, алтынны арба бла ташыб, юйюне элтгенди, джарлы киши уа, не этерин билмей, бир джерден тебмей, джер къазыб башлагъанды.

Алайда Насыб да, кесини кючюн билдирир ючюн, эки къолун джайыб, джарлы кишиге къараб: «Насыблы бол!» — дегенди.

Олсагъатдан джарлы кишини къатына бай саудюгерле келиб тохтагъандыла. Аланы бири джарлы кишиге къараб айтханды:

— Бизге тамадалыкъ этерге сенича бир адам табмай, излеб келе тура эдик. Энди сен бизге тамада бол деб тилейбиз.

Джарлы киши, не айтыргъа да билмей, башын къымылдатыб, разылыгъын билдиргенди. Олсагъатдан саудюгерле джарлы кишини сакъалын джюлюб, юсюне да сыйлы кийимле кийдириб, бир ариу тору атха миндириб, орталарына салыб, биргелерине алыб кетгендиле.

Барыб-барыб, бир элге джетиб тохтагъандыла. Алайда бир ариу къызы болгъан байгъа къонакъгъа баргъандыла да, саудюгерле, кеслерини тамадаларына байны къызын алыргъа деб, байгъа келечилик айтхандыла.

— Сизни тамадагъыз мени къызымы джарата эсе, мен бек разыма, — дегенди бай. Олсагъатдан байны джууукълары, тенг-

лери джыйылыб, уллу кѳууанч этиб, байны кѳызын джарлы кишиге бергенди.

Саулай эл джыйылыб, байны кюеюн кѳрюрге келгенди. Кюеу а, сѳлеширге сѳюзмден джангылама деб кѳоркѳуб, сѳлешген адамлагѳа джууаб кѳайтармай, тынгылаб тургѳанды. Аны тынгылагѳанына байны джууукѳлары кѳайгѳылы бола башлагѳандыла.

— Нек сѳлешмейди бу? Бизни хыликке этерге умутму эте-ди? — деб, бай ачыуланнганды.

Ишни кѳармалгѳанын кѳрюб, Байлыкѳ бла Насыб Акѳылдан, джарлы кишини акѳылын ызына бер деб, тилегенди. Акѳыл джарлы кишини акѳылын ызына бергенди. Олсагѳатдан эслеб, киши джыйылыб тургѳан халкѳдан сѳлеширге эркинлик алгѳанды. Бай анга сѳлеширге эркинлик бергенди.

Ол, джыйылгѳан халкѳгѳа кѳараб, айтханды: «Мени гитче заманымда бизни элге джау чабхан эди. Эркишиле бла бирге тишируула да джаугѳа кѳаршчы чыкѳгѳан эдиле. Аланы ичинде бир джигит кѳыз, эркиши кийим кийиб, эркишиле бла тенг атха миниб, джауну элибизден чыгѳаргѳынчы, тынчлыкѳ табмай кюрешген эди. Мени тюненеден бери сѳлешмей тынгылагѳаным — бу кѳыз да аныча джигитмиди деб, кѳызны сынаб тургѳан эдим. Мени терслигими кечигиз деб тилейме!

— Биз а сен бизни хыликкеми этесе деб тура эдик,— деб, бай кѳууаннганды. Олсагѳатдан уллу той этгенди.

Андан сора джарлы киши, саудюгерлеге тамада болуб, акѳыллы оноу этиб, джарлылыкѳдан да кѳутулуб, бир да мардасыз иги джашаб кѳалыб кетгенди.

88. Акѳыллы кѳыз

Бир тау элде айтылыб тургѳан бир ханны юй бийчеси ѳлгенди. Бир талай заман кетгенден сора, хан, адамларын джыйыб:

— Меннге бир кѳатын алыгѳыз! — дегенди.

— Аллах-аллах, санга уа кѳатын кѳбѳю,— деб, кѳызланы эм ариуун сайлаб тебргенди. Алай а айланыб, айланыб, ханнга джараулу кѳатын табмагѳандыла. Бир джолда, ала орамны кетиб баргѳанлай, ичине кюн таякѳла кириб тургѳан чалман юйню аллында бир кѳыз арбазны сибире тургѳанын кѳргенди. Бирлери: «Бу кѳыз ушагѳыулу кѳыз кѳре эдим»,— дегенди да, бары да юйню аллына келиб, кѳыз ѳла сѳлешгенди.

— Кюнюнг ашхы болсун, а кѳыз!

— Ашхылыкѳ кѳрюгюз, кѳонакѳла, сау келигиз, тюшюгиз атларыгѳыздан.

— Кимни кѳызыса сен?

— Да мен а кимни кѳызыма? Кюнсюзню кѳызыма.

— Кюнсюз кеси юдемиди?

— Огѳай, кѳб болмай, сегизаякѳгѳа миниб, эл ичине кетген эди.

— Ананг а къайдады?

— Тынмазгъа кетгенди.

Алайда ханны адамлары, къызны айтханларын ангылаялмай, джанлаб кетгенди. Ханнга баргъанларында, сеннге джараулу къыз табмадыкъ,— деб, хапар айтхандыла.

Бирлери уа: «Ол джарлы къыз иги къыз болур деб мурат этеме, алай а ол бизге: «Атам сегизаякъгъа миниб эл ичине кетгенди, анам да тынмазгъа кетгенди»,— деди, биз аны айтханын иги ангыламадыкъ»,— деб, ханнга хапар айтханды.

Сора хан, тынгылаб тургъанды да: «Эй, ол къыз меннге келмез, ол къыз акъыллы къызды. Сегизаякъ дегени джелин толтургъан бууаз байталды, тынмаз дегени тирменди, анасы тирменнге кетгенди. Энди ол къыз келе эсе, барыб аны меннге келтиригиз»,— деб, адамларын келечиле этиб къызгъа джибергенди.

— Хо, аны уа эрлай алыб келейик — хан алса, ол кеси чабыб да келликди,— деб, келечиле къызны юйуне кетгенди.

— Ой, юйге игилик!

— Игилик кёрюгюз, келигиз, олтуругъуз,— деб, къызны атасы къонакъланы олтуртады.

— Кюнсюз, сеннге бизни хан кеси ийгенди, сени джууукъ-лугъунгу излеб. Энди сен къызынги къалынын айт.

— Да мен не айтайым, билмейме, къайдам,— дей тургъанлай, къыз, бир нёгер да алыб, къонакълагъа кириб баргъанды.

— Хош келдигиз, къонакъла! — деб саламлашханды. Сора: «Къалын малымы кесим айтыр эдим, шериятда уят джокъду»,— дегенди.

— Аллах-аллах, айт, айт,— дегенди.

— Ханнга алай айтыгъыз,— дегенди къыз,— Отуз тюлкю, кыркъ бёрю, алтмыш бичилген ат берсин!

Биягъыла, не айтыргъа да билмей: «Бёрюлени, тюлкюлени къайдан табарыкъбыз биз анга, алай болса да кеси да бир эшитсин»,— деб, барыб ханнга хапарларын айтхандыла. Хан тынгылаб тургъанды да: «Эй, мен биле эдим аны меннге келмезлигин, сиз ханны келечилерибиз деб махтаныб баргъанлыкъгъа, аны алай айтхан сёзлерини магъанасы буду: отуз тюлкю беригиз дегени — ханнга отуз джылдан кёб болмагъан эсе, ол бек игиди. Отуз джылда ол алкъын анга баргъан къыз бла тюлкю кибиб ойнар, деген сёздю. Кыркъ бёрю беригиз дегени да, ханнга кыркъ джылдан кёб болмагъан эсе, бёрю кибики, дагъыда анга барыргъа боллукъду, деген сёздюю.

Алтмыш ат дегени уа, ханнга алтмыш джыл болгъан эсе, барлыкъ тюлме деген сёздю», дегенди.

Ханны уа алтмышынчы джылы бара тургъанды. Хан къызны акъылын бек джаратханды, экинчи анга келечи иймегенди, алай а ол чырт бир затдан инджилмей джашар чакълы бир рысхы бергенди. Кеси да джылы джылына келишген бир юй бийче алгъанды.

Эртде-эртде бир къарт киши бла бир къарт къатын келинлери бла эмда джашлары бла джашаб тургандыла. Бир кюн джашлары уугъа кетгенди. Келинчик, юй сибире тургъанлай, юй тюбюнде сибиртки бла тепсегенди. Аланы уа юйде багъыб тургъан бир уллу ёгюзлери болгъанды. Сора ёгюзден уялыб, секириб туруб чох бауун алыб, ёгюзге такъгъанды, анабыз келсе, айтмазса деб.

Ол да алай тургъанлай, аналары келгенди. «Бу не ишингди, келин?» — деб соргъанды. Келинчик айтыргъа унамагъанды. Къатын къоймай айтдыргъанды. Сора ол: «Мени ючюн хата джокъду, атагъыз келсе, айыбды, бу айтмасын», — деб, элтиб хотасны ёгюзню мюйюзюне такъгъанды.

Аталары келгенди да: «Бу не ишигизди?» — деб соргъанды да, къоймай айтдыргъанды. Сора ол да: «Ой телиле, мен неме, ол начас джашды оюн, анга айтмасын», — деб, элтиб суулугъун такъгъанды.

Ала да алай тургъанлай, джашлары келгенди да: «Бу не адетди, нек джасандыргъансыз ёгюзню?» — деб соруб, айтдырыб, болумну билгенинде, секириб туруб: «Ой, мен сизден да телиме, сизни бла джашагъан, мен, марджам, сизден тели кёрмей, сизге къайтыб келсем!» — деб, атын джерлеб, кетиб къалгъанды. Бара-барыб, чегетни ичинде бир юйчюкге тюбегенди. «Эйт!» — деб къычыргъанды. Чартлаб бир къарт къатын чыкъгъанды, кел юйге деб, джашны юйге элтгенди, олтуртханды, туз бла гырджын салыб, аша, джаным, дегенди. Джаш да, тегерекге къараб, юйню башында кёб къакъ этни кёргенди.

— Амма, сен, ол къадар этинг бола тургъанлай, туз бла гырджын салыб къойдунг? — деб даулагъанды. Сора амма айтханды:

— Джашым, ол бары да Къышныкъыды, анга тийме деб кетгенди къарт.

— Алай эсе, менме Къыш! — деб, джаш, этлени къапчыкъгъа джыйыб, атына миниб кетгенди.

Бир заманда киши келгенди. Амма кишиге хапар айтханды: «Къыш келиб, этлени алыб кетди, этден къутулдукъ», — деб.

— Ой, юйюнг къурусун, къалай ары кетди? — деб, киши мыллык атханды джашны ызындан.

Джаш, кишини эслегенлей, атын чырпылагъа тагъыб, этлени джашыргъанды. Кеси уа джол джанында олтургъанды. Киши, джетиб: «Бу джол бла адам оздуму?» — деб соргъанды.

— Ма бу джол бла кетди биреулен. Былайдан ары джол джокъду, джаяу бар, атынгы былай такъ да, — дегенди джаш.

Кишини ашырыб, атын элтиб ташагъа тагъыб, къуйругъун кесиб, батмакъгъа ташайтыб: «О хахай, эй киши, бери чаб! Атынг ёлдю!» — деб къычыргъанды.

Киши чабыб келиб атны куйругун тартса, куйрукъ кюлуна келиб кяалгъанды.

— О, юйюм кыруду! — деб, бек кыйналыб, киши юйюне кяайтханды. Ол кетгенлей, джаш да, кесини атына миниб, этлени да ол бир атха джюклеб, юйюне кяайтыб, «сизден телилеге да тюбедим», — деб, джарашыб кяалгъанды.

90. Къоркыакъ Гунай

Эртде-эртде Гунай деб бир къоркыакъ джашагъанды. Аны эки кыатыны болгъанды. Ол, кече асыры къоркыгъандан, джангыз кеси эшикке чыгъалмагъанды. Эки кыатыны эки кюлундан тутуб, чыгъарыб тургъандыла.

Бир кече: «Эрикдик, мындан да, джаныбыздан да тойдукъ», — деб, кыатынла арба тюбюне чёкген Гунайны кююб кыачхандыла.

Джюреги чыгъаргъа джетиб, Гунай секириб туруб кыатынларыны ызындан чабханды. Кыатынла, ачууланыб, юйге иерге унамагъанла. «Алай эсе, — дегенди Гунай, бир кесек эс джыйыб, — атамы къара бычагын да, мизин да, джибин да беригиз, дагъыда къара ичегиле беригиз».

Кыатынлары эшикден чыгъарыб ол затланы Гунайны аллына атхандыла. Гунай, аланы да алыб, кетгенди.

Бара-барыб, тёртюсюн тёрт джерде басдыргъанды. Сора, джолда бара тургъанлай, аллына эки эмеген тюбегендиле. Эмегенле, Гунайны кёрюб, аллах берди бишген аш, деб кёллерине келгенди.

— Ассалам-алейкум! Джол болсун!

— Сау болугъуз!

— Къайры ашхы джолгъа бараса?

— Да барама былай.

— Биз да барабыз, бол бизге нёгер.

Гунай, бираз баргъанлай, эмегенлени тохтатыб: «Ай, аман эмегенле, келигиз, джерни джибин чыгъарайыкъ», — деб, басдыргъан джеринден джибни алгъанды. Эмегенле уллу сейир болгъандыла.

— Энди джерни ичегисин чыгъарайыкъ, — дегенди да Гунай бир башха джерден къара ичегилени табханды. Эмегенле андан да бек сейирсингендиле. Дагъыда Гунай, махтаныб, джерден мизни, бычакъны да чыгъаргъанды. Эмегенле сейир-тамаша болгъандыла. Гунайны кюнакыгъа чакъыргъандыла.

Эмегенле, юйлеринде Гунайны уллу махтаб, хапарын айтхандыла: «Бу бир сейир-аламат адамды», — дегендиле. Гунай бир талай заманны эмегенлени юйлеринде кеф этиб солугъанды.

Сора бир кюн эмегенле: «Гунай, сен да энди бизге бир затдан болуш, болмаса, бир отун эт», — дегендиле.

Гунай, чыгъыб кетиб, бир уллу терекни кесиб, тюз юйлени юсюне аудургъанды. Эмегенле, кычырыкъ этиб, Гунайгъа чабыб джетгендиле: «Нек этдинг бизге былай?» — дегендиле.

— Да хаман да отун этейик, отун этейик! — дейсиз да тура-сыз, сиз джаманла, отун этген алай туюлду, ма былайды, — деб Гунай джууаб бергенди.

Дагъыда экинчи джол Гунайдан бир суу келтир деб тиле-гендиле. Гунай, чыгъыб кетиб, эмегенлени юйлери таба илипинни аллын айландыргъанды. Биягъы эмегенле кычырыкъ-сыйыт этелле: «Биз санга суу келтир деб тилеек, ансын юсюбюзге къобан бур деген эдик», — дегендиле.

— Да не, сиз аманла, суугъа барыб, суу ала да билмейсиз, ма былайды суу келтириу, — деб, Гунай аланы хыликке этиб къойгъанды.

Юйге джыйылыб, эмегенле терен сагъышлы болгъандыла: «Энди бу адам бизни джашауубуздан бошайды, «отун келтир» дедик да — уллу агъачны юсюбюзге аудурду, «суу келтир» дедик да — Къобанны юсюбюзге бурду. Энди мындан айырылмай эсек, бу бизни джаныбыздан айырады». Эмегенле эртденбласында Гунайгъа былай айтхандыла:

— Кел энди, къонакъ, биз сени юйюнге ашырайыкъ. Бир-бизге алтындан джюклербиз, бирибизге да кесинг минерсе. Гунай разы болгъанды.

Бир эмеген алтын джюк бла, бир эмеген да Гунайны сыртына кёлтюрюб, джолгъа чыкыгъандыла. Гунай туюндеги эмегеннге: «Ауурмамы?» — деб соргъанды.

— Эшта-эшта, — деб джууаб алгъанды. Сора Гунай эмеген-ни сыртындан эки джауорун ортасына мизни батдыргъанды. Дагъыда: «Ауурмамы?» — деб соргъанды.

Эмеген, биягъынлай, «эшта-эшта» дегенди. Сора Гунай эме-генни аркъасына мизни адамыча кирме къойгъанды.

— Пой-пой-пой! Не ауур болдунг! — деб, эмеген кычырыкъ этгенди.

Алай бла Гунай да, эмегенле да Гунайны юйюне барыб туюгендиле, джюклени атыб, олтургъандыла.

Гунай къатынларына: «Къатынла, былагъа бир ашарыкъ этигиз!» — дегенди.

Къатынла: «Не этейик, не этейик?» — деб соргъандыла.

— Мен ёлтюрген бир эмегенни башын, бир эмегенни тёшюн салыгъыз! — дегенди Гунай. Алайда бир эмеген, кеси джа-раууна баргъан сылтау бла, эшикке чыкыгъанды. Бир эмеген да: «Нек къалды бу былай кёб?» — деб, нёгерини ызындан чыкы-гъанды. Андан экиси да биргелей Гунайны арбазындан къачыб кетгендиле.

Гунай, эшикке чартлаб чыгъыб, ызларындан хахайны басхан-ды: «Ий, аманла, сизни алай къачарыгъызны билсем, сизге этерни билирем!» — деб.

Гунай къатынларыны алларында кесини батырлыгъы бла махтаннганды, къатынла да: «Сени алай батыр этген — биз-биз!» — деб махтаннгандыла.

91. Бир-бирин бек суйгенле

Эртде-эртде бир элде тамам тюз иннетли бир джаш адам джашагъанды. Юй бийчеси бла ол бир-бирлерин бир да мардасыз бек суйгендиле. Бири бирин кёрмей бир кюн да туралмагъандыла. Бир кюн джаш, тенгине келиб:

— Мени тышырыуум мени джанындан да бек сюеди, ким биледи, мен андан алгъа ёлсем, ол кеси кесин ёлтюрюр деб къркъама,— дегенди.

Тенги, тынгылаб туруб:

— Алай эсе, сен юйге бар да, «къарным ауруйду» де да джат, бир талай заманны ынгычаб дыгалас эт да, андан сора «тенгими чакъыр, мен ёлдюм» де да, кесинги ёлгенча эт, мен барыб бир сынаим»,— дегенди.

Джаш, юйуне келиб, тенги айтханча, къарным ауруйду деб, джатханды. Къатыны, джылаб: «Сен ауругъандан эсе, мен он къат да ёлейим»,— деб, эрини башын ёрге сюегенди. Джаш, ынгычаб, бир кесекни дыгалас этиб, къатынына айтханды: «Мен ёлдюм, чаб да тенгими чакъыр».

Къатын, анга чабыб барыб: «О-хахай, бери кел! Тенгинг ёлдо да къалды!» — деб, бетин союб, чачын джыртыб джылагъанды. Тенги, къатынны биргесине келиб, юйге кириб, «ёлген адамны» къатына олтуруб, дууа окъугъанды. Андан сора къатыннга: «Иги адам эди, хариб, алай а гюнахы къурусуи, ёлмезлик ким барды, джылагъанны къой, сен алкъын джашса, меннге кел да къал, ёлгеннге мадар джокъду»,— дегенди.

Къатын, ачыуланыб: «Мени эм багъалы адамым ёлюб турганлай, сен, уялмай, меннге алай айтаса»,— деб джылагъанды. Сора бир кесекден аны эрини тенги, ауруйма деб, ынгычаб джатханды.

— Ненг ауруйду? Не дарман этейик? — деб, къатын ары-бери чабханды.

— Меннге дарман джарарыкъ тюлдо, джангыз меннге дарман боллукъ бир зат барды: сен къабырлагъа барыб, ёлген адамны къулагъын кесиб алыб келиб берсенг, къулакъны джюрегиме басханлай, сау боллукъ эдим,— деб, ахсыннганды. Олсагъатдан къатын, къолуна бычакъны алыб, «ёлюб» турган эрини къулагъын кесерге тебрегенлей, эри секириб ёрге тургъанды.

Джашны тенги да, секириб туруб: «Тенгим, къатынынг сени не бек сюе эди!» — деб, чыгъыб юйуне кетгенди. Къатын да не эрини бетине къараялмай, не аузуна сёз тюшмей, эл билиб ит-ирият бергинчи деб, башха элге кёюб кетгенди.

92. Бир джашым болса...

Алгъаракъда Къарачайда орта джашагъан бир юйдегини джангыз кызы болгъанды, джангыз да джашы болгъанды.

Аталары, аналары бла уа төртеулен болгандыла бир юде.

Бир кюн ол юге кѳонакѳ джашла келгендиле, кѳызын кѳре.

Кѳонакѳлагѳа аш-суу этерге, сыйларгѳа деб, ары-бери кѳайгѳылы болгандыла. Сора анасы ол джангыз кѳызын суугѳа ийгенди да, келеди — джокѳ, кел ѳди — джокѳ, кѳыз кечге кѳалгѳанды. Арабин, бу кѳыз киби кечге нек кѳалды экен? — деб, анасы кѳызын ызындан барса, кѳызы, суу джагѳада олтуруб, бутларын тѳюѳб, джылай тура.

— Нек джылайса, не болганды? — деб соргѳанды анасы.

— Мен эрге барсам, андан бир джашым болса, ол да сабийле бла ойнай келиб, бу сууну ол джанында джаргамны эрнинде ёсюб тургѳан гокка хансланы алама деб, билмей, джардан суугѳа кетсе, суу да, табмазча, узакѳ элтсе, ёлюгюн да табмай кѳалсам, не этерме, кѳалай этерме деб, анга кѳыйналыб джылайма, — дегенди.

Анасы да: «Керти да кѳалай этерикбиз олсагѳатда?» — деб, ол да кѳызына кѳошулуб, джылагѳанды ашхы. Андан, аланы излей, аталары келгенди да, анга да айтхандыла нек джылагѳанларын. Алагѳа кѳошулуб, ол да хайда джылагѳанды.

— Арабин, былагѳа не болду экен, суу алыб кетер да кѳызын, — деб, кѳонакѳ джашла да ызларындан суугѳа баргѳандыла. Барсала уа, аллайгѳа барсынла, джылау-сыйыт бола тура бары да.

— Не болганды барыгѳызгѳа да? — деб соргѳандыла джашла. Башдан аякѳ не болгѳанын джарашдырыб айтхандыла да дагѳыда джылагѳандыла. Джашланы кѳыздан олсагѳатлай кѳллери чыкѳгѳанды, алай а бир хыйлалыкѳ бла дуркѳуда багѳылыб тургѳан ёгюзлерин кесдириб, этден тоя кетерге деб, тилешгендиле.

— Тохтагѳыз, джыламагѳыз, мен дарман табдым алай болмазча, — дегенди джашланы бири — кѳара ёгюзню табыб, аны кесиб, аны кѳаны бла апендиге дууа джаздырсагѳыз, ол затланы бири да боллукѳ тѳюѳлдю, кѳызыгѳыз да кесигизде кѳаллыкѳды, — дегенди.

— Болсун сора! — деб кѳууангандыла да, ёгюзлерин дуркѳудан чыгѳарыб (насыбха, кѳара болгѳанды), кесгендиле. Кѳаны бла апендиге дууа джаздыргѳандыла, джартысын дууа хакѳы ючюн алгѳанды, кѳалгѳанын алайда биширтиб ашагѳандыла, ичгендиле, уллу кѳууанч этгендиле.

Джашла да кетгендиле, экинчи алайгѳа келмезча, тѳюгѳюѳб. Ол кѳэюуде аланы джангыз джашлары кѳайда эсе да тышында болгѳанды. Бир кюн ол келгенди юйге. Анга ишни болгѳаныча башдан-аякѳ тизиб айтхандыла.

Джашха асыры ачыу болгѳандан: «Мен, сизден тели адамгѳа тѳубегинчи, бу юйге кѳайтмам!» — деб атына миниб, кетгенди. Бир элни кѳыйырына джетерге бир бай кѳатынга тѳубегенди.

— Кюнѳюг ашхы болсун, амма! — дегенди джаш.

— Ашхылыкѳ кѳр, кѳайдан келесе? — деб соргѳанды амма.

— Быллай-быллай, кёб кыйынлыкъла да чегиб, ахыратха барыб келеме, анда сени эринги айтдыргъанлары бар эди сеннге, аланы айттайым, энгда ызыма ахыратха кыйаытыркъма,— дегенди.

— О джанынга кърман болайым, неле айтдыргъанды? — деб соргъанды амма.

— Да, бир ат, бир шок, бир джамчы, бир бухар бёрк, бир къама, бир беш джюз сом ача да табыб, джиберсинле, бек керекдиле деб ийгенди,— дегенди джаш.

— Табмай а, табайым, джаным,— деб, барын да табыб, джашны къолуна тутдургъанды амма. Джаш, атны да джетек-леб, къалгъанын да алыб, кёзден думп болады.

Бир кесек замандан амманы кесини джашы келиб, болумну кёрюб, ачуланыб, джашны ызындан къруугъанды, сыйыыргъа. Кърууб-кърууб барыб, ол бир чегетли дуппургъа джетерге, ызындан джукълашханды. Биринчи джаш, атланы терекге тагъыб, чегетге сингенди, аны кърууб келгенин таныб. Кърууб келген джаш да, атын ол атланы джанына тагъыб, ызындан чегетге излерге киргенди. Ол андан къачхан джаш, бир джаны бла айланыб келиб, атланы бирине миниб, экисин да джетекге тутуб, узайыб кетгенди. Амманы джашы ызына джаяу кыйаытханды.

— Не болдунг? — деб соргъанды амма.

— Да, не боллукъ эдим, сен бергенни азгъа санаб, ол атны да къошдум, элтсин аны да ахыратха! — дегенди да кыйгъанды. Ол бир джаш да, атланы да, ача-зат да алыб, юлерине келгенди, кесини атасындан, анасындан кърангы, тели адамгъа тюбёб, аллай адамла дагъыда болгъанына ийнаныб, кёл басыб, юйюне да айыб этмей, джашаб къалгъанды.

93. Маралны джашы

Эртде-эртде бир киши бла бир къатынны джангыз бир джашчыкълары болгъанды. Бир кюн киши чалкъы чалыргъа кетгенди. Къатын да юй джумушуна кърарай тургъанлай, джашчыкъ тас болуб къалгъанды. Киши чалкъыдан келгенлей, джашчыкъны киши да, къатын да джайылыб излегендиле. Алай болса да табмагъандыла.

Джашчыкъ, аджаша барыб, чегетге киргенди. Чегетде ол бир маралгъа джолукъгъанды. Джашчыкъ, маралгъа къолчугъун узатыб, сылайды. Марал да анга илешеди. Тамам кесини баласы кибиб кёреди. Маралны бир балачыгъы болгъанды. Ол марал балачыгъына да, джашчыкъгъа да сют ичириб, асыраб турду. Алай бла джашчыкъ уллучукъ болду. Джашчыкъ, маралны балачыгъыча, тёрт аякъланыб джюрюрге юренеди.

Ол чегетни иеси бир хан болгъанды. Бир кюн ханны уучулары джыйылыб уугъа барыргъа хазырландыла. Ала джолгъа чыгъадыла. Чегетни кыйырындан киргенлей, сууну бойнунда сют иче тургъан джашчыкъны кёредиле. Марал, джашчыкъны сыртын-

дан тюшюрмегенлей, чегетге сингиб кетди. Уучула, ызларына кбайтыб, ханнга хапар айтадыла. Хан уучуларына быллай буйрукъ бергенди:

— Ол джашчыкны табмай, ызыгъызгъа кбайтмагъыз.

Уучула чегетге джайыладыла. Бара-барыб, бир таша джерчикде марал отлай, джашчыкъ да джукълаб тургъанын эслейдиле. Уучула садакъ атыб маралны ёлтюрюрге кюрешедиле, алай а марал къачыб кетеди. Джашчыкны алыб, ханнга келтиредиле. Ханны аны тенгли бир джашчыгъы болгъанды. Экисин да хан бирге асырайды. Джашчыкъ адам тилге юрене башлайды. Талай замандан джашчыкъла уллу болгъандыла.

Ханны джашындан эсе да маралны джашы ариу, уллу, акъыллы болады. Хан башха элден бир байны эки эгиз кызын экисине алады. Саулай дуниягъа белгили бир кърманлыкъ этеди.

Алай а джаш хаман терен сагъыш этиб, мыдах болуб тургъанды. Нек мыдахса, огъесе мени джаратмаймыса? — деб сорады бир кюн бийчеси.

— Сени уа джаратама, кесими джаратмайма ансы, — дейди джаш.

— Нек сора?

— Да мени атам, анам бар эдиле, ёлген-сау эселе да, хапарым джокъду.

— Атангы, анангы излемесенг, мен да джаратырыкъ тюлме.

Сора экиси да бирге излеб атасын, анасын да табадыла, уллу кзууанч этедиле. Андан сора экиси да ол маралны да излеб табадыла. Анга хар ай сайын келе туругъа оноулашадыла.

94. Гыра

Эртде-эртде Гыра деб бир киши болгъанды. Ол къатыны бла джашагъанды. Гыра кеси эринчек болгъанды. Аланы бир къара ийнеклери болгъанды.

Бир кече Гыра айтханды къатынына: «Тамбла ким алгъын сёлешсе, къара ийнекни орнун ол кюресин!»

Эртденбла къатыны Гыраны аллына бир аякъ бла боза, бир туурагъан гырджын салгъанды. Къатын кеси, урчугъун да алыб, эшикке чыгъыб кетгенди. Хоншуларына кириб, къатынла бла олтургъанды.

Юйлерине бир киши келгенди да:

— О Гыра, о Гыра! — деб кычыргъанды. Эшикке киши чыкъмагъанды. Сора киши киргенди да баргъанды. Гыра аны бла сёлешмегенди. Сёлешмегинде, киши боза аяккы башына кзуйгъанды. Гыра дагъыда сёлешмегенди.

Киши чыкъгъанды да кетгенди.

Дагъыда бир замандан бир киши келгенди:

— О, Гыра, о Гыра! — деб кычыргъанды. Киши чыкъмагъанында, киргенди да баргъанды. Гыра сёлешмегенди. Киши алгъ-

анды да бир джаягъын джюлюгенди. Гыра сѣлешмегенди. Сѣлешмегенинде, эшикге чыкыгъанды да кетгенди.

Бир замандан Гыраны къатыны келгенди да, аны эки джаягъы эки тюрлю болгъанына сейирсиниб: «О, хайырсыз сеннге не болгъанды?» — дегенди. Ол алай айтханлай, Гыра, секириб ёрге туруб, хайда къууанганды, эки къолун да бир-бирине уруб: «Сен алгъа сѣлешдинг, сен алгъа сѣлешдинг! Къара ийнекни орнун сен кюрериксе!» — деб, хайда кычыргъанды.

95. Гѣджеб келин

Бир джарлыракъ джашагъан юй болгъанды. Ол юйню иеси бир кишиден хаух ёгюз алыб, отуннга чыгыб, бир уллу чынарны суйрегенди да келгенди кеч къарангы бола. Отундан сууукъсураб келгенди, аны ючюн отун да джаралмай, орунга джатыб, тангнга дери джукълаб къалгъанды. Танг атхандан сора, отун джармай джатыб къалгъаны эсине тюшюб, келин сууукъ болуб кыйналды болур, бир отунчукъ джарайым деб, эшикге чыгыб къарагъанында, уллу чынар отундан джукъ къалмай джарылыб, арбазгъа къаланыб тура. Киши (къайын атасы болгъанды) сейирсиниб юйге киргенди, эшикде уа отуннга дери барыб къайтхан башмакъ ызланы да эслегенди.

Ол кѣзюуде келини юйде от эте тургъанды. Къайын атасы, отоуну эшигинден къараб: «Келин, хариб, отун джарама деб кыйналмай къойсанг а, мен джарыр эдим!» — дегенди. Келин, тил тутуб тургъаны бла, джукъ айтмай, тынгылаб къойгъанды. От этиб бошагъанлай, бузоу таякъны да алыб, челегин да алыб, гаммешни сауаргъа эртденнгиде эшикге чыкыгъанды да кетгенди. Гаммешни бузоуу, кысыр саулукъ уллу тана, хаман эмерге чабыб, тохтамагъанды, келин да къоруй тургъанды, дагъыда тохтамагъанында, бойнундан тутуб, атылдырыб джибергенди дуркъуну ичине. Дуркъуда уа бир кесек бичен тюбчукъ къалыб болгъанды. Къайын атасы, терезеден джашыртын-джашыртын къараб, бу ишни кѣргенди да, тана харам ёлюб къалмасын, барыб кесейим деб тебрегенлей, къой, келинни уялтмайым деб къойгъанды. Тана да, бираздан эс джыйыб, биченликке узалгъан кибиб этиб, тирилгенди.

Экинчи кюн а ингинден башлаб элге бир къуугъун киреди: «Тамбла элге бир хан келликди, аскери бла, гѣджеб алыб, аны бла джыгъышыргъа элден адам табаргъа керекди, элни сыйын сакътаргъа керекди!» — деб. Айтханларыча, эртденбласында хан, аскери бла бирге, бир мазанкой гѣджебни да алыб, элге киргенди да тохтагъанды.

Гѣджеб, иги ашарыкъла келтиртиб, андан ашай-ашай, керпеслениб, ары-бери бара тургъанды. Элде уа излейдиле да, киши табылмайды аны бла джыгъышыргъа. Мадар тауусулгъанында, келинни къайын атасы барыб къартлагъа айтханды: «Мени келиниме бир айтыб кѣрюгюз», — деб.

Саулай эл келиб тилегенди келинден, алай а унамагъанды. Къайын атасы бла анасы да тилегендиле, элни бетин джойма, элибиз сатылыб къалады, халкъгъа игилик эт,— деб.

Келин: «Бусагъат гѣджеб къошдан келеди дегиз да тынч олтуруб туругъуз, мен бусагъат джетейим»,— деб, ала ары кетгенлей, эрини кийимлерин кийиб, чачын да бухар бѣркню ичине джыйыб, узаймай джыйылыб сакълаб тургъан джерлерине барады.

Джыгъышыргъа баргъан заманда къолуна бир чыбыкъчыкъ алыб барады, кесин, чынты, къойчуча кѣргюзюр ючюн.

Гѣджеб, аны назигирек кѣрюб, турсунган да этмей, олтурады. Алай а гѣджеб, намыс этиб: «Кел-кел»,— деб, ѳрге тура башлагъанлай, гѣджеб келин: «Олтур, аллах ючюн, олтур!» — деб имбашларындан басыб, ызына олтуртады. Ол олтургъанындан хайда олтур, хайда олтур, халкъ да анга къараб, ол гѣджеб да ѳрге турмай, кѣб заман къарайды. Болмагъанында, гѣджеб айтханды джамагъатха: «Энди мени бош сакълайсыз, джамагъат! Мени биягъында олтур деб энишге басханы бла имбашларымы сындыргъанды да къойгъанды бу элни гѣджеби, къабыргъаларымы да ууатханды, сора мен къалай тутушайым муну бла?» — деб, бети да акъ учхум болуб, алай тохтагъанында, хан, аскерине гѣджебни кѣлтюртуб, ызына кетгенди.

Джамагъат, келинни юйюне барыб, къайын атасы бла анасына: «Энди сизге не берейик, келинигиз халкъны башын айыбдан къутхарды?» — дегенди. «Не берсегиз да, беригиз, кѣресиз джарлы джашагъаныбызны»,— дегендиле къартла.

— Да, онглу джашагъан джюз юйден джюз тана алыб берейик,— деб, джюз тананы гѣджеб келинни арбазына сюрюб келедиле.

96. Къыйын джазыулу къыз

Бир джашны къатыны да, эгечи да болгъандыла. Эгечи бла къатыны бир-бири бла джарашмагъандыла. Къатын аман адам болгъанды. Юйюнде сауутланы сындыргъанды, джашны джамчысын отха атыб кюйдюргенди. «Эгечинг этгенди»,— деб, эрине тил этиб тургъанды.

Ол джашны бир иги аты болгъанды. «Муну эшикке джибермегиз, бауну эшигин да ачмагъыз»,— десе, барыб бауну эшигин да ачыб, атны да къыстаб тургъанды. Не палахны да этиб, эгечине салса да, джаш эгечине хыны этмегенди. Ол къатынны бир ариу джашчыгъы болгъанды. Ол къызын джолгючюн урлаб, кесини джашчыгъыны бойнун кесиб, бычакъны да ол къызын палтонуну хурджунуна салгъанды.

Сора эрини келе тургъанын кѣргенинде, «ах, ох» деб джылагъанды.

— Не болгъанды, не палах болуб джылайса? — деб джаш сорады. Ат-бет атаб: «Ма ол уялмаз эгечинг, этген ишлери кѣлюне

джетмей, джашчыкны бойнун кесиб кьойгъанды»,— деб джылайды, терслиги болмагъан кыздан тил этиб.

Сора джаш да, чыдамайын, элни кьартын джыйыб: «Этигиз эгечиме шериатны оноуун, ма бу кьатынны айтханын эшите-сиз»,— дегенди. Эл джыйылыб, оноу этгендиле: «Кёзлерин байлаб, чегетге элтиб, кьолларын да кесиб, анда атыб келигиз, анда бёрюле ашарла»,— деб оноу этгендиле, айтханларыча да этгендиле.

Къыз, агъачны ичинде, кьоллары кесилиб, энди ёлеме да ёлеме, ахырда да къая табсам да, суу табсам да, секириб ёлюрем деб, излей тургъанлай, бир джаш, уугъа айлана келиб, кёргенди.

— Не затса, не айланаса, былай джарлы болуб? — деб соргъанды. Болгъан затны барын джукъ кьошмай-кьоратмай айтханды къыз. Ол къызны сёзюнден, аны терслиги болмагъанлай, ишни барысы да кьатындан чыгъыб айланганын ангылагъанды. Кёлегин джыртыб, ит тили чапракъла бла къызны кьолларыны джараларын байлаб, азыгъындан да кеси кьолу бла ашатыб:

— Сен былай тур, мен бусагъат бир ат алыб келейим,— деб кетиб, ат алыб келиб, къызны юйюне элтгенди. Юйде кьолларына къараб, сау этиб, эгечи кибик кёрюб, атасы, анасы да кеслерини балаларыча кёрюб, тутхандыла. Ол да юйге къарыууна кёре джараб тургъанды.

Атасы, анасы джашларына айтхандыла: «Бизни разы этерик эсенг, бу къызны ал, муну аллах сеннге джазгъан болур, сен аны кьоллары ючюн къарама, ол этерик ишни кимге болса да башха адамгъа этдирибиз».

Уучу джаш къызны алгъанды. Къызны къарны болгъанды. Бир кесек заман озгъандан сора, джашны аскерге излегендиле да, кетгенди. Ол къыз бир ариу джашчыкъ табханды. Джашларына аскерге атлы ийгендиле, къагъыт бериб.

Ийген адамлары, бара-барыб, кече джолда къызны къарнашыны юйюнде къалгъанды. Да сора ол мурдар кьатын сорады: «Къайдан келесе, къайры бараса?» — деб.

— Уучу уугъа баргъан эди да, агъачда бир къызны табхан эди, эки кьолу да болмагъан. Къараб, сау этиб, уучу джаш аны алгъан эди. Энди ол джашчыкъ табханды да, къагъыт алыб барама атасына»,— дегенди.

Боза, аракъы ичириб, джашны эсиртиб, кьойнундан письмону алыб, ийген къагъытларын джыртыб: «Джашым, терс болдукъ биз, санга ол кьатынны алдыргъаныбыз ючюн, кьатынынг бир ит кючюк табханды, къалай этерге билмейбиз, эл да башыбызны ёрге кёлтюртмейди. Алай айтадыла адамла: «Элтиб кючюгюн да, кесин да ызына атыгъыз!» — дейдиле, къалай этерге билмей турабыз, алай а, санга сормай, ол ишни эталмагъанбыз»,— деб джазгъанды да атлы джашны хурджуна салгъанды.

Уучу джаш, окъуб, мыдах болгъанды, алай болса да: «Мен баргъынчы, турмагъа кьоюгъуз, мен төрт айдан барлыкъма»,— деб, къагъыт джазыб бергенди.

Ол атлы джаш, кѡагытны да алыб, ызына кѡайтыб келе тургъанлай, биягъы кѡатыннга кече кѡалыргѡа кѡайтханды. Кѡатын, биягъынлай, атлыны эсиртиб, хурджунуна узалыб, письмону алыб окъуйду. Аны да джыртыб, кесича джазады: «Мени да сакъламай, хапарыбыз андан да узакъгѡа джайылгъынчы, кѡызыны юйден кѡоратыгъыз»,— деб.

Атлы джаш, джукъ да билмей, элтиб кѡагытны уучу джашны атасы бла анасына береди.

Джашларыны алай джазгъанына кѡартла бек сейирсиниб, алай а этер мадарлары болмай, джашны айтханын этиб, келинлерин юйден кѡоратадыла.

Джаш, айтханыча, тѣрт айдан келеди юйюне. Келсе — кѡатыны юйде джокъ. Сора кѡартла айтадыла кѡатыныны хапарын. Алайда эки кѡаууму да биледиле бир-бирлерине джазгъан письмолары кѡолларына тюшмегенлерин. Сора, письмону джюрютген джашны чакъырыб, сорадыла: «Не этгенсе письмоланы?»

Атлы джаш а не айтырыкъ эди: «Экигизни да письмоларыгъызы келтириб берген эдим кѡолларыгъызгѡа»,— деб джууаб этеди.

Сора уучу джаш, ишекли болуб, сорады: «Джолда кече кѡайда кѡалгъан эдинг?»

Ол да айтады хапарын.

— Кѡатын бек сыйларгѡа кюрешген эди мени, аракъы, боза да ичириб,— дегенлей, уучу джаш олсагъатлай биледи бу кѡатындан чыкъгъанын не палахны да: Уучу джаш, письмо джюрютуучюно да алыб, барады аны кече кѡалгъан юйюне. Сора кѡатынны эрине эгечини хапарын башындан аягъына дери джарашдырыб айтады. Андан экиси да джолгѡа чыгъадыла кѡызын излерге.

Кѡоллары болмагъан кѡыз а, бара барыб, сабийчигин да сыртына кѡысыб, суусаб болгъанында, аллына тюбеген суугѡа ийилиб, суу ичеме дегенлей, сабийчиги сыртындан тайыб, суугѡа тюшюб кетгенди. Кѡатынчыкъ да, суу ызында ары бла бери чабыб кѡычырыкъ эте, не этерге билмей тургъанлай, бир джанындан бир кѡарт киши чыкъгъанды, чыммакъ сакъалы белине джете. Кѡарт айтханды: «Кѡызым, о аллах, сен болуш де да суугѡа таукел узал»,— дегенди.

Сора кѡатын, кѡартны айтханын этиб: «О аллах, сен болуш»,— деб, кѡолларын суугѡа узатханлай, сабийчикни алыб кѡойгъанды. Сабийни кѡолуна алгъанлай, эки кѡолу да битиб кѡалгъандыла. Кѡыз, кѡууаныб, айланыб кѡартха кѡууанчын билдиреме деб кѡараса — кѡарт думп болуб тура.

Кѡыз, кѡууанч тыбырлы болуб, джети джол айырылгъан джерде бир тѣбеде олтуруб солуйду. Сора сагъыш этиб, энди бир элге барайым да, кече анда кѡалырма, сабийими кѣрсе, ким болса да джазыкъсыныб, юйге кѡояр деб, тебрейди. Джолда бара тургъанлай, аллына эки атлы тюбейдиле. Атлыла джети кѡарасала джолоучугѡа, ол а была излеб айланган кѡыз, алай а, ала изле-

ген кызыны кыоллары джокъ эдиле, муну уа кыоллары бар. Джашла, атдан тыюуб, кызыны да олтуртадыла.

— Эгечим, кыайдан келесе? Кыайры бараса? Кимсе сен? Хапар айт бизге,— деб, хапар сорадыла.

Сора кыыз джарашдырыб хапарын айтады. Келинини хапарын да, кыолларыны хапарын да, джашчыгыны хапарын да. Сора анда бир-бирлерин танийдыла. Юйлерине кыайтыб келедиле да, алагы аманлыкъ излеген кыатынны юйден, элден да кыыстаб, сау-есен джашаб кыаладыла.

97. Афенди бла шыйых кыабыр

Хапарлагы кёре, эртде заманлада, узакъ бир элде бир афенди болганды. Бир джолда аны эшеклеринден бири ёлгенди. Апенди ёлген эшегин халкыдан ташатын, юйюнден узакъ болмай уру кыазыб, басдырганды. Юсюн ариу кыабырча этиб джарашдырганды.

Байрым кюн халкы уллу джыйылган кёзюуде афенди:

— Меннге келиучю бир уллу шыйых ёлгенди, шыйыхла джыйылыб мени юйюмю кыатында басдыргандыла, анга зияратха джюрюген бек уллу сууабды, джандетлени эм сыйлысына соруусуз килрикди,— деб, халкыны эшек кыабыргы джюрютюр джанындан ауаз бергенди.

Халкы да, апендини сёзюне ийнаныб, «шыйых» кыабыргы зияратха джюрюб тебрегенди, аны юсю бла афендиге уллу джаны ашау тышгенди: тууарла, кыойла, эчкиле, мюргеу, кыатыкы, джау, бышлакы, дагыда аны кибик затла кёб келиб тебрегендиле. Алай бла, афендиге аш чыкыганды, кыонкыасы джау болуб тебрегенди.

Бир башха элден бир джаш, апендини шыйыхла бла байламы болганын эшитиб, апендиден окыургы джарашханды. Джаш афендиге талай заманы окыуй турганды. Бир бёлек замандан джаш, афендини хыласын эслеб, джанларгы умут этгенди.

Бир кюн джаш, апендини бир эшегине да миниб, хайда кыачханды. Джолда семиз эшеки бурун сюеклери туруб ёлгенди. Джаш бек кыайгылы болганды, терен сагыш этгенди.

— Апенди, ызымдан сюрюб джетиб, бу ишни кёрсе, бир палах этер, андан эсе бир мадар этейим,— дегенди. Джаш, эрлай джерни кыазыб, эшеки уругы басдырганды, юсюн да тамам кыабырча этгенди.

Джаш кыабырны кыатында ач, сусабы болуо турганлай, бир джолоучю джолукыганды. Сёлеше келиб, джаш ол адамгы былай айтханды:

— Бир шыйых бар эди да, былайда джер юлюшюн табханды, мен да, нюрюню кыатындан айырылалмай, ач, сусабы да болуб турама, мынга таймаздан зиярат этилирге керекди. Мынга зия-

ратха джюрюгенлеге джандетлени эшиклери ачыкъдыла,— дегенди.

Ол джолоучу, эрлай аты бла бир элге джортуб, бу хапарны джайганды. Къысха заманны ичинде жангы «шыйых» къабырны къатына кѣб хант, аш, суу келгенди.

Джаш, хантдан иги тойгъандан сора, кирпичдеб, керпеслениб, халкъгъа: «Бу шыйых къабыргъа зияратха джюрюгенле, джандетлени къайсысына сыйселе да, соруусуз кирпичдиле, мынга зияратха джюрюге керекди,— деб, тюрю-тюрю хапарла джарашдырыб айтханды.

Халкъ ол джашха, «шыйых» къабырны къатын сакълагъаны ючюн, аны къатында юйчюк ишлегенди, тѣгерегине алапат ариу буруу салгъандыла, къабырны сейирлик джасагъандыла. Джашха кюн-кюнден тюрю-тюрю кѣб харакет, ача тюшюб тебрегенди.

Бу «шыйых» къабырны хапары апендиге джетгенди.

Афенди, муну кѣрюрге излеб, «шыйых» къабыр болгъан джерге келгенди эмда ол джаш андан къачхан сохтасы болгъанын кѣрюб: «Сени шыйых къабырынг неди, къайдан чыкъгъанды? — деб соргъанды.

— Апенди, бир башхасы болмай, сени шыйых къабырынг кибики! — деб джаш джууаб этгенди.

— А-а-а, биздеги шыйых муну анасыды, кишиге джукъ ычхындырма, сокъур халкъны ичинде бизге аш тюшгенди,— дегенди апенди.

Алай бла, экиси да, кишиге джукъ айтмай, къарангы халкъны ашаб тургъандыла.

98. Джаныуарланы тилин ангылагъан

Бир адам эшекни да, ёгюзню да сюрюб тебрейди. Эшек айтады:

— Ёгюз, джаргъа джууукъ барма, манга джюк боласа!

Сюрюб баргъан киши, аланы ангылаб, кюледи. Сора аны къатыны: «Неге кюлесе, айт!» — деб кюрешеди аны бла. Аны айтса, киши ёллюк болады.

— Къой, эртденбла айтырма! — дейди киши.

Аны алай айтханын гугурук эшитиб къояды. Къычырыб, тауукъланы бир джерге джыяды. Гугурук айтады: «Кѣремисиз, бизни небиз джангыз къатынына айтханын этдиралмайды, мен а ненча джаннга айтханымы этдириб турама! Бир джангыз къатыныны айтханын этеди,— эртденбла ёледи! Ёлмез ючюн, алай этерге керекди: юч сипи чыбыкъны алыб, къатынны тюерге керекди, ол заманда ол сау къаллыкъды.

Алай айтханын эшитиб, киши, чегетге барыб, юч чыбыкъ алыб келиб, къатынын тюеди, ол юч чыбыкъ ууалгъынчы. Андан сора айтады эшекни ёгюзге не айтханын, алай а ёлмейди. Гугурукну сѣзю бла киши сау къалады.

Бир бай кишини джангыз джашы болгъанды. Ол джаш, ашагъаны ичине сыйынмай, хар не зат эркин болгъандан, кюн сайын аракъы ичиб, хауле айланыб тургъанды. Атасы, аны алай этиб айланганына кыйналыб, сагъыш этгенди, мен ёлсем, джаш мен къойгъан рысхыны эки-юч кюннге аракъыгъа бериб бошаб къоярыкъды да, сора ашдан ёлюб къаллыкъды, деб.

— Мен мынга бир амал этейим, — деб, бай оноу этиб тебрегенди. Байны кёб алтыны болгъанды. Бай, бир уллу кюбюрню алыб, болгъан алтынны аны ичине джыйыб, сора кыйыр юйге кириб, аны ичинде уру къазгъанды. Уруну къазыб бошагъанында, алтын болгъанны уругъа салгъанды, юсюн иги басдыргъанды. Ол юйню эшигине кирит салгъанды. Сора джашны бери чакъырыб айтханды:

— Джашым, мен энди къарт болгъанма, джашар кюнлерим да аз болгъандыла. Кёбге узаймай болурма. Санга уа айтырым: «Мен ёлгенден сора, сен, джарлы болуб, ашаргъа, ичерге табмай, кыйнала башласанг, саулай ёлюб къалма да, мен юретгенча, керти ёл. Ма ол юйню киритин ач да, юйню ичине кир. Анда хазыр джыджым барды. Ол джыджымны бойнунга салыб, кесинги асмакъгъа ас, алай бла, кыйналмай, дженгил ёлюрсе.

Бир талай кюнден атасы, айтханыча, къаты ауруб, ёлгенди. Джаш, кеси джангыз къалыб, атасындан къалгъан рысхыны, кесича юч хауле, ичгичи тенлерин джыя да иче, дженгилде бошагъанды. Ол къадар рысхыны, суугъа атханча, джутуб бошагъанларында, ол джандан джаннга болгъан тенгле мынга арт бургъандыла. Кеслери джыйылыб, ашаб-ичиб тебреселе, муну да самаркъау этиб, кюлюб, ары-бери ашырыб, анга да джукъ бермей, кеслери ашаб-ичиб тургъандыла.

Алай эте туруб, бир кюн ачыкъдан билдиргендиле: «Кет, сен аман, не зат эсенг да, бездириб къойдунг да ариу!» — деб, кыстаб ийгендиле. Алай бла джаш тенглеринден да айырылады. Ашар-ичер зат табмай, кыйналады. Этген ишлерине сокъуранады. Алай а, не мадар, амал джокъ.

Энди, тамам кыйналыб, атам айтханча этейим деб, кесин асмакъгъа асаргъа акъыл этеди. Юйге барыб, эшикни киритин ачыб, барыб джыджымны бойнуна байлайды, сора аякъ тюбюне салгъан шиндикни бир джанына тюртгенлей, джыджым, джашны ауурлугъун кёлтюралмай юзюлюб, джаш барыб бир къаты затхатiedi. Джаш, эс джыйыб, сора тюбюнде не эсе да бир зат болгъанын ангылаб, ол тюшген джерин чучхуса, бир уллу кюбюр. Кюбюрю ачыб къараса уа — ичи алтын ачхадан толу.

Сора кеси кесине айтханды: «BI-ы, муну манга атам кююб ёлю кетгенди». Сора анда огъуна сагъыш этиб, оюм этгенди. Ичгенни да, айланганына да кююб, мал, мюлк къурайым, ансы бу джашаудан барсам, бу рысхыны да кёбге элтмем деб. Мал, мюлк къураб, къатын да алыб, алапат джашаб башлагъанды.

Иги эс джыйыб бошагъандан сора, ол юч тенгин къонакъгъа чакъыргъанды. Бир семиз къойну да кесиб, аны саулай биширгенди, ёпкесинден къалгъанны. Ёпкесин а чюйге тагъыб къойгъанды.

Къонакъла келгендиле.

Ол джаш, тепсиге хар не тюрлю ашарыкъны да салыб, сыйлай башлагъанды. Сора ичерлерини аллы бла айтханды джашлагъа: «Алан, мен сизге бир сейир хапар айтайым: бир кече мен орундукъда джатыб тургъанлай, бир тюрлю таууш эшитдим. Иги эс ийиб тынгыласам, ким эсе да темирни кемиргенча, бир ачы таууш. Ол таууш чардакъдан келгенин билдим. Бачхычны салыб, миниб, сернекни тардым. Къарагъанымда, бир уллу чычхан адамдан къалгъан бир эски тот чыркыкны кемире тура. Хейт деб таууш этгенлейиме, чычхан чыркыкны къоюб, меннге чабды, къачыб кючден къутулдум. Бычагъымы атдым да, аны ашады, ол къой, мияла стаканны атдым да, аны да ашаб къойду. Мени кесими да ашаб къоя эди, кючден къутулгъанем», — деб бошады хапарын. Нёгерлери бек уллу сейирсиндиле. Сора джаш айтды нёгерлерине: «Оллахий, айтхан хапарларыма ийнанныкъ болмазсыз деб тура эдим. Сора чычхан, темирни, мияланы керти ашагъанны къой, хапарда айтылыб да эшитген болмазсыз. Ол кюн мен, ач болуб, сизге баргъанымда, сиз да мени тюкеннге ийиб, тишликге эт алыб кел деб ийгенигизде, мен тюкенчиден бир ёлкюч ёпке алгъанем, аны да менден итле алыб кетген эдиле. Сора сизге келиб хапарымы айтханымда, сиз, мени самаркъау этиб кюлюб, айтханыма да ийнанмай, сора ит ёпкени къалай ашар, деб къойгъан эдигиз. Бусагъатда уа айтхан хапарыма ийнаныб къойдугъуз. Итлени уа ёпке ашагъанларына ийнандырайым сизни бусагъат!» — деб. кесини къайыр итлерин чакъырыб, ол асырагъан къой ёпкесин алыб итлени алларына атады. Итле да бир-бирлери бла талашыб, къараб-къарагъынчы джутадыла.

— Хы, энди кёзюгюз бла кёрдюгюз, ийнанныкъ болурсуз мени сёзюме. Энди ичигиз, ашагъыз. Мен а бюгюнден сора сизни нёгерге санамайма, манга быллай нёгер керек тюрлю! — деб, сыйлагъандан сора ючюсюн да къыстаб ийгенди.

100. Эки къарнаш

Эртде-эртде бир бай къарнаш бла бир джарлы къарнаш болгъандыла. Бир джолда бай къарнаш джарлы къарнашын чакъыргъанды да малла сояргъа буюргъанды. Ол да малланы союб, санлай келгенди да, ачдан кёзю къарангы этгенинде, къойну бир бюрегин къабханды да къойгъанды. Бай къарнаш, аны джокълаб, табалмагъанды да, джарлы къарнашына хайда урушханды, дунияны къуйгъанды. Джарлы къарнаш, анга ёпкелегенди да, абрек кетгенди да къалгъанды.

Бара-бара баргъанды да бир уллу дорбуннга джетгенди. «Да энди кеч да болады, былайда кече къалайым ансы, чегетде кече

«джанлы джыртар да кетер», — деб кёлюне келгенди да, дорбуннга киргенди да баргъанды. Къараса — дорбунда юч мурджар: бир уллу мурджар, бири андан гитчерек, бири да гитче мурджарчыкъ. Бир эски тапха, тапхада да бир эски къобуз.

Бир солуюм деб, джаш мурджаргъа аунаб тургъанлай, бир джаныуар тауушланы эшитгенди. Секириб туруб, эрлай эшикден тышына кёз джетдиргенди да, къараса — бир мазаллы айю келе тура.

Джаш къоркъгъанды. Не этерге билмегенди да, тапхагъа миннгенди да къобузну артына букъгъанды.

Айю кириб келгенди, джырлай, мурулдай, уллу мурджаргъа аунагъанды. Бир кесекден бир бёрю келгенди. Ол джырлай, тепсей келгенди да ортанчы мурджаргъа аунагъанды. Аны ызындан ойнай-кюле тюлкю келгенди да гитче мурджаргъа джатханды.

Джаныуарла солуй, джырлай келгендиде да сора ушакъгъа джарашхандыла.

— Алан, айю шохубуз, сен нек джырлайса, не къууанчынг болуб джарыкъса? — дегендиде да соргъандыла нёгерлери.

— Да мен а, — дегенди айю, — Джарыкъ игитда болама. Къарным токъ, къайгъым джокъ. Бу сыртдан аугъанлай, уллу эл барды. Элде уа суу джокъду. Чегет къыйырда джангыз къара суугъа джюрюйдюле суу алыргъа. Мен а танг атар-атмаз алайгъа барама да, кюн сайын бир бешли ёгюз келтирмеселе, суу бермейме. Ингирде, кете тебресем а, мазаллы сослан таш бла сууну ауузун джабама да къояма. Алай бла зауукълу джашаб турама, — деб, айю хапар айтханды.

— Сора сениге келмез мадарлары джокъмуду суу алыргъа? — деб соргъандыла бёрю бла тюлкю. Айю айтханды:

— Мадарлары уа барды, бир мадар. Ол да неди десегиз, элни ортасында къапхакъчыкъны чучхугъанлайларына, суу, къобан баргъанча, къуюлуб да къаллыкъ эди, андан хапарлары джокъду ансы.

— Сен а, бёрю, шохубуз, нек джырлайса, неге къууанаса? — дегендиде да соргъандыла.

— Мени уа, — дегенди бёрю, — Къууанчым уллуду, къууанмай, не этерикме. Ол эки къарамдан ары аугъанлай, эки кёзю да къара сокъур бай сюрюучю барды да, анга барама да, кюн сайын сайлаб бир ирк тутама да ашайма. Сюрюучю бла мени келишгенибиз алайды: ол да меннге кюн сайын бир ирк берирге, мен да анга ёзге хата этмезге, башха малына тиймезге.

— Сора анга кёзлерин бакъдырыргъа мадар джокъмуду? — деб соргъандыла.

— Мадар а нек болмайды, бек да барды. Сюрююнде бир акътуякъ къара ирк барды да, аны кесиб, ич джауун кёзлерине салыб байлагъанлай, сау болуб къаллыкъ эди. Алай а сюрюучюню андан хапары джокъду, — дегенди бёрю.

— Алан, тюкю, шохубуз, сен а нек джарыкьса, нек джыр-
лайса? — деб соргъандыла нёгерлери.

— Мени уа,— дегенди тюкю,— кьууанчым уллуду. Былай да былай барыб, бир дорбун барды да, аны менден сора бир жан билмейди. Ичинде уллу хазна барды: кьалау-кьалау алтын, кюмюш ашыкьла. Аны-муну ашай барама да, ингирге дерин ол алтын-кюмюш ашыкьла бла ойнайма да кьайтама.

Алай эте тургъандыла да джукьлагъандыла. Джаш да, тапхада кьобуз артына кысылыб, тургъанды алай. Танг атханлай, айю, бёрю, тюкю да чыкьгъандыла да кетгендиде. Ала кетгенлей, джаш да тапхадан тюшгенди да кетгенди. Айю айтханча, сыртдан аугъанды, суу болмагъан элге баргъанды. Барса, элде кьайгы уллу. Айюге элтирге бешли ёгюз излеб, хар ким чабышыб айлана. Сора джаш айтханды алагъа:

— Джамагъат, кьоюгъуз айюге ёгюзле элтиуню. Ол сизни тонаб джашайды.

— Да не амалыбыз барды, алайсыз, суусуз кьалыб, кырыллыкьбыз,— дегендиде адамла.

— Мен сизге суу табайым,— дегенди да, баргъанды джаш, айю айтханча, элни арасында кьапхакъны тюбюн чучхугъанды. Олсагъатдан боркьулдаб, кьайнаб бир ариу суу ургъанды, кьуюлгъанды да тебregenди. Дуния, ким челек, ким кьошун, ким джыккыр алгъандыла, чабышхандыла.

— Ашыкьмагъыз, джамагъат, энди сиз суу керекли ёмюрде да боллукъ тюлсюз,— дегенди джаш алагъа. Ала да кьууаннгандыла, джашны кьонакь этгендиде, кьурман-садагъа болгъандыла. Не табханларын да, кьайдам, кийим, мал зат дегенча, бергендиде да: «Энди сен бизни кьарнашыбыз болдунг. Не керекли болсанг да, бизге кел, тартынма»,— деб ашыргъандыла. Саугъаларын да алыб, малланы да сюрюб, джаш салгъанды да баргъанды сокьур кьойчугъа. Ол бёрю айтхан сокьур кьойчугъа.

— Энди,— дегенди джаш,— мен сени кёзлеринги багъайым. Сау этейим.

— Ай, алай эталсанг а, дунияда менден насыблы бир жан болмаз эди,— дегенди да кьууаннганды.

Сора джаш кьагыб алгъанды да тутханды ол бёрю айтхан акътуякь кьара иркни, кесгенди, ич джауун алгъанды да кьойчуну кёзлерине салгъанды, байлагъанды. Сора бираздан байлауну тешиб кьарасала,— кьойчуну кёзлери, бурунча, саппа-сау болуб тура.

Кьойчу дуния бла бир кьууаннганды, джашны кьучакьлагъанды, ийнакьлагъанды, кесине кьарнаш этгенди, Кьоймагъанды да, сюрюуну джартысын джашха бериб ашыргъанды. Джаш, аланы ол бирси маллагъа кьошуб, мазаллы сюрюуну да сюре келиб, тюкю айтхан дорбуннга кьайтханды, алтынын, кюмюшюн да джыйгъанды. Аны да алыб, малын да сюрюб, элине кьайтханды да келгенди.

Аны алай кёргенинде, бай кьарнашны ол байлыкьгъа эси

кетгенди, зарланганды. «Къайдан табдынг бу рысхыны?» — дегенди да соргъанды. Джаш анга, джашырмагъанды да, болгъан болушлусуча, хапарын айтханды.

— Да, сора аллах берди, мен да ол дорбуннга бир барайым, меннге да бир насыб джауар эсе уа, — деб, бай къарнашны келюне алай келгенди да, чабханды да кетгенди. Ол баргъаны бла барыб, дорбунну табханды да киргенди. Ол да тапхагъа миннгенди, биягъы эски къобузну артына бугъунганды.

Ол да алай тургъанлай, бир кесекден бир мурулдагъан, джылагъан, таралгъан эрши таууш чыкыгъанды. Ол а айю болгъанды. Джан-джанын талай киргенди да айю улуу мурджаргъа сойланганды.

Аны ызындан да джылай, улуй, бёрю келиб, ол да, джан-джанын ашай, ортанчы мурджаргъа сойланганды.

Дагъыда бир кесекчикден, джылай, сарнай, юсюн-башын джырта тюлкючюк келгенди да, ол да кесини мурджарчыгъына сойланганды.

— Айю, сен нек джылайса, нек тараласа? — дегендиле да соргъандыла бёрю бла тюлкю.

— Мен а, — дегенди айю, — джыламай, не этейим! Суусуз элде ол мен айтхан джерни чучхуб, элде суу чыгъаргъандыла да, мени таба киши да бурулуб къарамады, ёгюз берген огъай. Кюнюмден чыкъдым, сау кюнню сакълаб, ачдан къата келдим, — дегенди да хайда джылагъанды.

— Сен а, бёрю, нек улуйса, нек таланаса? — дегендиле да соргъандыла.

— Мен а таланмай не этейим! Ол мен айтычу сюрюучу шохум, акътуякъ къара иркни кесиб, кёзлерин сау этдириб тура эди. Былай баргъанлайыма, мал берген огъай, итлерин юсдюрюб, кеси шок алыб сюрюб, кючден-бутдан къачыб къутулуб келеме. Ичегилерим бир-бирине къата болурла, эшта, — деб, бёрю хапарын айтханды.

— Сен а, тюлкю, нек джылайса, неге сарнайса? — дегендиле.

— Мен а джыламай не этейим! Къурт, къамыжакъ, тамыр ашай барыб, дорбунума къайтсам, джукъ да джокъ, ким эсе да джукъ къоймай алыб кетиб тура, — дегенди да хайда джылагъанды.

Алай эте, тарыгъа, джылай келгендиле да, оноу этгендиле:

— Къююгъуз, болгъан болду да кетди. Не эталлыкъбыз! Тамбла да бизге буюрулгъан болур бизге. Къалгъанла джашагъанча джашарбыз.

Айю айтханды: «Тамблагъа буюрулгъанны тамбла кёрюбюз. Бюгюн а, былай джылаб турмайыкъ да, джарыкъ болайыкъ. Алчыгъыз къобузну бери! Бир согъайыкъ да кёз ачайыкъ! — дегенди.

— Сен мин да тапхадан бери ал къобузну, — дегендиле тюлке.

Тюлкю, эрлай баргъанды да, къобузну алама дегенлей, джашны кёргенди да къоркыгъанды.

— Ой, мында бир зат барды! — дегенди да ызына секиргенди.

— Ой, сени огъесе! — дегенди да бёрю ёрлегенди. Ол да джашны кёргенди, кьоркыгъанды да ызына секиргенди.

Сора, мурулдай-мурулдай, айю ёрлеб баргъанды да, кьоркыгъандан кьалтырай тургъан джашны сермеб алгъанды да арагъа быргъагъанды. Ол ачыуланыб, ач болуб тургъанлары бла, ючюсю да аны олсагъатлай пара-чара этгендиле, ашагъандыла да кьойгъандыла.

101. Залим киши

Эртде-эртде бир киши уугъа баргъанды.

Уллу чегетни ичин кетиб бара, хар шыкыртха, хар тауушха кьулакъ сала, алай бла эси къайры эсе да кетиб, баргъан джолу кёзюне кёрюнмегенди. Бара-барыб, бир заманда къараса, кеч болуб тура.

Уучу ол кече алайда, чегет талада, кьалгъанды.

Ауузланыр мурат бла, кийик эт кзуууруб, ингир азыгъын джарашдырыб джамчысыны этегине салгъанлайына:

«Хейт, кимди бу кьош къураб тургъан?» — деб, бир джанындан агъач киши чыкыгъанды.

Уучу, эс ташламай, кьоркыгъанын билдирмей, агъач кишиге:

— Кел, кьошха джууукъ бол! Мен кёргенни сен да кёр! — деб, ёрге туруб, орун бергенди. Агъач киши уучу бла саламлашханды. Олтуруб, ол да, уучу айтханча, «бисмилля!» — деб, азыкыгъа узалгъанды.

Алайда экиси да ашагъандыла, ичгендиле.

— Мен да бюгече былай сени бла къалайым, — дегенди агъач киши.

— Айхай-айхай, кьал, нёгер бол, — дегенди уучу.

— Сени атынг къалайды? — деб соргъанды агъач киши.

— Мени атым Былтырды, — дегенди уучу.

Алай бла экиси да джатхандыла.

Уучу агъач кишини къанын таб кёрмегенди да, мараб туруб, ол хурулдай башлагъанлай, акъырын кьобханды. Кесини орнуна джамчыны атыб, аны тюбюне да кзуу дюккюнню сугъуб, кеси арлакъ кетгенди. Барыб терекни артына букыгъанды да, кьолуна балтасын алыб, сейирге къарагъанды.

Бир заманда агъач киши уянганды. Сора олсагъатлай секириб кьобуб, джамчыгъа мыллык атханды. Атса уа, атсын — джамчы тюбюнде киши джокъ!

Агъач киши ачыуланганды, джан-джанын талагъанды, къалай джукълаб къалыб, бу хазыр ашны кьолумдан ычхындырыб кьойдум! — деб ёкюннгенди. Алай бла ары-бери чабханды — джукъ табалмагъанды.

Уучу уа, терек артында бугъуб, табын мараб тургъанды. Агъач киши, аны эслемей, къаты бла озуб тебрегенлей, уучу балтаны беклегенди да джаралы этгенди.

Агъач киши хахайны басханды.

Сора олсагъатдан чегетде агъач кишиле чабышыб джетгендиле.

— Не хахайды бу, ким салды санга бу джараны? — деб соргъандыла.

— Былтыр! Былтыр салгъанды! — деб, кычырыргъа къалгъанды джаралы.

— Юйюнг кѳуруб, былтыр тюшген джара ючюн быйыл нек кычыраса? Биз къайдан табайыкъ былтыр болгъан ишни? — деб, агъач кишиле, ичлеринден да «терек аусун сен телиге огъесе, былтыр ишни быйыл джангыртхан, тели телилей къала кѳреме», — деб, ышара, чачылышыб кетгендиле.

Джаралы агъач киши, алайдан кетиб, бара-барыб бир дорбуннга киргенди. Уучу да марлаб, аны ызындан барыб, ол кирген дорбуннга сугъулуб кириб баргъанды. Кириб барыб къараса — бир джаш тиширыучукъ бешикни тебрете тура. Агъач киши джокъ.

— Агъач киши не болду, къайры думп болду? — деб соргъанды уучу. Къатын айтыргъа унамагъанды. «Айтырыкъ тюлме, айтсам, ол менден бошарыкъды», — дегенди. Болмагъанында, уучу, дорбунда болгъанны къармаб, кеси излеб башлагъанды да агъач кишини бугъунуб джатыб тургъанлай табханды.

Агъач киши, уучуну эслегенлей, ол бешик тебрете тургъан тышырыугъа:

— Кѳрдюм, кѳрдюм, ол мени ѳлтюрюрге излеб айланнган кишини кѳрдюм! — деб кычырыкъдан алгъанды.

— Кѳзюнге кѳрюнеди ансы, джокъду киши да! — дегенди тиширыу.

Балтасын да алыб, уучу юсуне сюелгенлей, агъач киши энди андан кѳутулалмазын сезгенди. Сора уучугъа:

— Сен мени былай бла ѳлтюраллыкъ тюлсе. Кесинги да, мени да бош кыйнама. Андан эсе, бар да ол джерде, ол джерде бир уллу къара кюбюр асыралыб турады, аны таб да ач, ичинде къара кюбюрчекни ал да ач, ачсанг, ичинде юч къаргъа барла, аланы ѳлтюралсанг, мен ѳллюкме. Аланы ѳлтюралмасанг а, мен ѳллюк тюлме. Мени къаллайла туурасанг да, сау болуб барлыкъма, кыйналгъан этерикме ансы, — дегенди.

Уучу, ол айтханча этерге, джолгъа чыкъгъанды. Кеб кыйналыб, кече-кюн демей барыб, ахырында ол айтхан джерге джетгенди. Кюбюрню табыб, кюбюрчекни алгъанды, алай а башын ачмагъанды. Мазаллы шынкъарт от джагъыб, кюбюрчекни ары атханды. Кюбюрчек а темир кюбюрчек болгъанды. Отда кып-кызыл кыызгъанды. Алай кыызарыб талай заманны тургъандан сора, уучу узалыб узун чыбыкъ бла ачханды. Ачса — ичинде юч къаргъа да мукъут болуб кюйюб бара тура. Къаралыб-къаралыб мыдых отха тюшгендиле ючюсю да. Кюйюб кюл болгъандыла.

Уучу дорбуннга к̄айтыб келсе, аг̄ач киши ёлюб тура. Ол тишируу, к̄ууаныб аллына чабыб:

— К̄алай да ёлтюралдын г муну! «К̄юбюрчекни ачса, юч к̄арг̄а юч эгер болуб, аны пара-чара этерикле, мен да олсаг̄атдан сау боллук̄ма!» — деб, к̄ууаныб тура эди бу,— дегенди.

— Керти айтады. Анга ийнаныб, ол айтханча этеме деб, таланыб ёлген адамланы к̄ёблуг̄юнден, мен да к̄ючден эс джыйг̄анма,— дегенди уучу. — Кел, энди кетейик, элге, ата-ананга барайык̄.

Тышыруу анга джууаб да бералг̄ынчы, чык̄ырдатыб бешикни ууатыб, аг̄ач кишини сабийчиги джерге тюшгенди да, темирчилей, уучу таба мыллык атханды. Уучу аны да ёлтюр-генди, алай бла тышырууну башына бош этгенди. Элтиб ата юйюне тубетгенди. Аны атасы-анасы к̄ууанч тыбырлы бол-г̄андыла. Уучу да, юйюне-юйдегисине к̄айтыб, рахат джашаб к̄валг̄анды.

Адамла аладан залим болг̄аннга санаб, бирси аг̄ач кишиле уа алайдан джерни этегинде к̄ёзк̄өрмезге к̄ораб кетген-диле. Адамлаг̄а да тынчлык̄ джашау келгенди.

102. Джарлы киши бла к̄атын

Эртде-эртде бир элде бир джарлы киши бла к̄атыны джа-шаг̄андыла. Аланы эки джашлары болг̄анды. Мал болуб джангыз бир ток̄зулары к̄валг̄анды. Бир кюн была, сабийле-рин да чак̄ырыб, быллай оноу этгендиле. Аталары: «Келигиз, джашларым, ток̄зуну да кесейик, аллахдан да тилек тилейик, бизге бир иги тюш к̄ергюзюрча. Хар биригиз к̄ерген тюшюн эртденбла айтырча».

Была ток̄зуну кеседиле, ашаб, ичиб джатадыла. «Аллах, бир иги тюш к̄ергюз»,— деб тилейдиле.

Эртденбла бир-бирине к̄ерген тюшлерин сорадыла:

— К̄аллай тюш к̄ердюн? — деб. Аталары к̄ерген тюшюн айтады, хайырг̄а бурадыла. Аналары тюшюн айтады. Аны да хайырг̄а бурадыла. Тамада джашлары тюшюн айтса, анга да: «Хайыр болсун»,— дейдиле.

К̄ёзюу гитче джашларына джетеди. «Мен да тюш к̄ерген-ме!» — деб, айтырг̄а хазырланыб, к̄ерген тюшюн ог̄ург̄а санаб турса, киши анга «хайыр болсун» демейди, сан этиб, муну сабийге санаб, «айт, не к̄ергенсе?» — деген болмаса.

Джашчык̄ быллаг̄а к̄ерген тюшюн айтмайды. Сора атасы джашына ачыуланады. Ачыуун к̄алай алырг̄а билмейди. Эсине бир зат тюшеди, джашчыг̄ын ханнга сатады.

Ол ханны аны тенгли бир джашчыг̄ы бла аладан уллу бир к̄ызчыг̄ы болады. Хан джашчык̄ыни кесини джашчыг̄ындан айырыб к̄ермейди. Ол ашаг̄анны ашатады, ол кийгенни кийди-реди, кирсиз орунда джатдырады. Не ючюн десенг, джашчык̄

ханны арбазына кирген кюнден башлаб, ханны ырысхысы, насыбы аллына уруб, берекет басыб тебрейди. Хан аны эслейди, джашчыкыны огъургъа санайды. Джашчыкыгъа онсегиз джыл болады. Ханны джашы бла оноуда айланады. Хан кѣб сагъыш этеди. «Ол джарлы киши бу джашчыкыны меннге нек сатхан эди былай учуз, аны насыбы бу джашчыгъыны юсюнде эсе да, билмейин? Аны бир сорайым»,— деб келди кѣлюне. Хан джашчыкыны чакъырады кесине. Джашчыкъ келеди. «Джюйюсхан, нек чакъыргъанса мени?» — деб сорады ханнга. Хан анга: «Сорлугъум барды сеннге»,— деб джууаб береди.

Джашчыкъ:

— Соругъуз, джюйюсхан,— дейди.

— Сени атанг меннге сени алай учуз нек сатхан эди? — дейди.

— Билмейме, джюйюсхан,— дейди.

Джашчыкъ джарашдырыб токълуну хапарын айтады. «Кѣрген тюшюмю хапарын айтыргъа унамагъанымда, ачыуланыб сатыб ийгенди»,— дейди.

— Айт тюшюнгю,— дейди хан.

Ол да «хайыр болсун!» демейди, аны кълугъа санаб, кесин андан онглу кѣрюб. Джашчыкъ ханнга да айтмайды кѣрген тюшюн.

Хан джашчыкыгъа ачыуланады, мени джукъгъа санамайды деб. Терен уру къаздырады, джашчыкыны ол уругъа атдырады, уруну башын джабдырады.

Бу хапарны ханны кызы биледи, ханны кызы уа джашны сюйюб-кюйюб тургъанды. Кызы, джашыртын барыб, уруну башын ачыб, джашха азыкъ атады, орун береди, хан ары-бери кетген заманда.

Бир кюн джаш кыызгъа айтады: «Сен хаман меннге былай этиб турсанг, хан кеч-эртде болса да бир сезер, мени джашындан айырыб кѣрмеген ханны меннге этгенин кѣресе, меннге болушханынгы кѣрсе, сени да аямаз», — дейди.

— Андан эсе меннге бир ыйыкыгъа боллукъ бир азыкъ ат, бир кысха саблы кюрек да узат. Ол ыйыкыны ичинде мени джокъламас, — деб кыыздан тилейди. Кызы ол айтханны этеди.

Джаш, урудан чыгъаргъа амал этейим деб, сагъыш этеди. Сора уруну бир джанындан къазыб башлайды. Къазыб бара тургъанлай, бир хунагъа тиреледи, хунаны тюбюн излеб табады. Алайын ояды. Бир юйге чыгъады джерни тюбюнде. Къайры чыкыгъанын билмейди. Къоркъады. Къазылгъан тешикден юйге кирмей турады. Джашха ачлыкъ келеди, къарыусуз болады. Юй джасалыбды, къабыргъалада кюйюзле, джерде кийизле, юйню ортасында тепси, тепсини къатында шиндикле, кюйюзлеге бѣлениб. Къазылгъан тешикни кюйюз джабады, киши кѣрмезчады. Джаш бугъуб къарай тургъанлай, ашарыкъ алыб бир тиширыу киреди. Тепсини салыб, чыгыб кетеди башха юйге. Джаш асыры ачдан тѣзелмей, секириб чыгыб, тепсини башындан башлаб, ашарыкъ алыб, тешигине бугъады.

Бир заманда ашарыкъ юйге бир ариу кыыз киреди. Ол, тепсиде салыннган ашарыкъны башланыб тургъанын эслеб, ачыуланады къарауашына, ол башлагъанды деб. Бисимилля да этмейди, тыш юйге кетеди. Къарауаш къатын келиб, кългъан тепсини (ашагъанды деб) алыб кетеди. Алай бла кыыз джукъ ашамай, ачдан инджилиб турады.

Бир-эки кюнню джаш да, хар ашарыкъ келгени сайын, урлаб ашаб, кесин билдирмей турады. Джаш, кызыны къарыусуз болгъанын кърюб, кеси кесине къл этиб, кыыз ашаргъа келгенлей, джаш чыгъыб кълады. Кыыз къркъады, эс ташлайды. Джаш: «Къркъма менден,— дейди. — Мени сеннге хатам боллукъ тюлдю, хайырым болмаса». Кыызгъа кысха хапарын айтады. Алай бла бу экиси бу юйде киши билмей турадыла.

Бир-бирин суюдиле. Джаш кыызгъа хапар сорады: «Бу сени джер тюбюнде тургъанынг не алапатды?» Кыыз джашха хапарын айтады:

— Мен бу элни бийини кызыма. Бир хан мени атамдан тилейди кесине экинчи къатыннга. Атам берирге унамайды. Ол да кърюмайды. Ол себеден атам, къласыны тюбюнде джер юйлерин джарашдырды, меннге хан келиб зор этмесин, алыб кетмесин деб. Артыбыз кълалай боллукъ эсе да, ким биледи,— дейди кыыз джашха.

Джаш бла кызыны джер юйде джашагъанларын, башхала кърю эсенг, кызыны къарауашы да билмейди. Бийни джангыз кызы барды, башха сабийи джукъду.

Атасына кыыз ыйыкъда бир кере чыгъыб кърюнеди, хапар билиб, ызына тюшеди, атасы, анасы бла саламлашыб. Кызыны атасыны эки орундугъу барды, бир орундугъу алтынды, экинчи орундугъу кюмюш орундукъду. Кыыз атасын алтын орундукъда джатыб кърсе, атасыны кърыйгъысы болмагъанын сезеди, кърюуаныб ызына кърыйтады. Кюмюш орундукъда джатыб кърсе, атасыны бир кърыйгъысы болгъанын сезеди. Сагъыш этеди, не бушууу, не кърыйынлгъы барды атам, деб.

Бир кюн кызы чыкъса, атасы кюмюш орундукъда таяныб тура. Кызыны эси кетеди, атасына мыллык атыб сорады: «Атам, не кърыйгъынг, бушууунг барды?» Атасы: «Да, кызым, болуб а не боллукъду, бнягъы хан кърюмайды. Юч зат ийгенди билирге эм джууаб иерге. «Алагъа тюз джууаб ийсенг, кызынгы кесинге къроярма!» — деб хан меннге алай айтдыргъанды.

— Сора, ала не затладыла? — деб сорады кыыз.

— Бириниси: эки ат, экиси да бирча атладыла, хар нелери да: сыфатлары, юслеринде ат кереклери. Ханны кърюлу миниб джюрюген аты кърыйсыды? Бий миниючу ат кърыйсыды? Аланы айырыб, белгили этиб ий, дейди. Экинчиси: эки алма, тюз бирча алма, кърыйсы алма быйылгъыды, кърыйсы алма былтыр битген алмады? Белги сал: бу алма быйылгъыды, бу алма былтыр битген алмады, деб, Ючюнчюсю: бир бурус, тамыр джаны кърыйсыды эм булчукъ джаны кърыйсыды, белги салыб ий, дейди.

Бий бек сагъышха кириб, мыдах болуб турады.

Бийни кызы бек мыдах болуб, тиши ышармай, ызына тюшеди. Джаш кызыны былай мыдах болуб ары дери бир кере да эслемегенди. Сора ол кызгъа сорады: «Нек мыдахса, не къайгъынг барды?» — деб. Кызы: «Болуб а не болгъанды, биягъы хан атама адам ийгенди. Ол тынгы бермейди, ма быллай затла ийгенди», — деб, джарашдырыб джашха айтады. Кызы сёзюн бошаргъа, джаш кызгъа: «Ала алай кыйын затла тюлдюле, аланы билирге боллукъду. Бир-эки кюнден сора бар да атанга айт, мен сеннге айтханча. Биринчи буйрукъ. Эки атха атанг элден бир саубитген, ауурлугъу болгъан джаш излесин, атлагъа джер салсын. Джаш атлагъа миннген заманда бий миннген атны бели ийилир, ийилмей амалы джокъду, ол чыныкъмагъан атды, анга бий миннген атды десин. Экинчи атха миннген заманда, атны бели ийилмесе, анга къулу миниучу атды десин, ол чыныкъгъан, кече-кюн джегилген атды, тынчлыкъ табмагъан.

Экинчиси. Эки алманы да челекде суугъа салсын. Ол заманда, аз-кёб болса да, быйыл битген алма ауур боллукъду да, асламыракъ суугъа ташайырыкъды, былтыргъы алма дженгилрек боллукъду, аз ташайырыкъды быйылгъыдан. Бегирик ташайгъан быйылгъы, азыракъ ташайгъан былтыргъы десин да белги салсын.

Ючюнчюсю: Бурусну тамыры бла булчукъ джанын билир ючюн, арбазны ариу тюзетсин, бурус аз тёнгерерча. Ол заманда аз-кёб болса да агъачны тамыр джаны алгъа барлыкъды. Алгъа баргъан джанына тамыр джаныды деб белги салсын.

Бу джаш юретген затланы атасына айтыб, атасы да кызы айтханча этиб, ханнга иеди, хан бек улуу сейирсинеди.

«Тоба-тоба, бийими башы къалай терен ишлейди», — деб, Бий акъыл бла хорлатырыкъ тюлдю деб, башха мадар излейди.

Хан да, бий да бир элде джашайдыла, узакъ болмайын. Мыннга шагъатлыкъ этген ханны арбазындан джерни тюбю бла бийни арбазына чыкъмакълыкъды, Ханнга аман акъыл тюшгенди, Бийине келечи иеди. «Кызынгы ариулукъ бла бермей эсенг, мен сени бла къазауат этерге барлыкъма, бир кюнню болджал этиб», — дейди.

Биягъы кызы атасына чыгъады. Чыкъса уа чыкъсын, атасы, биягъынлай, кюмюш орундукъда джатыб, башын сагъыш басыб тура. Кызы атасына сорады: «Атам, энди уа не болгъанды?» — деб. Атасы: «Болуб а не болгъанды, кызым, биягъы хан келечи ийгенди, кызынгы ариулукъ бла бере эсенг, бер, бермей эсенг, къазауат ачама, къырама-джырама дейди. Мени аны бла къазауат этерге не кючюм, не къаруум барды!»

Кызы ызына мыдахланыб къайтады. Джаш аны мыдах, сагъышлы бетин эслейди. Сора кызгъа сорады, нек мыдахса деб. Кызы джарашдырыб хапарын айтады. Джаш: «Алай да болур, анга да бир мадар табылыр!» — деб, кызыны кёлюн басады. «Къоркъсанг, къоркъмасанг да, болур бирди. Атанга-

ананга айт мени юсюмден. Тоюбузну-оюнубузну этсинле. Къазауат болмай боллукъ тюлдю, къазауатны эркинлигин меннге берсин. Мен этгеннге огъай демесин».

Къыз барыб атасына-анасына бу хапарны айтады. Сюйселе, сүймеселе да башларын алыр ючюн, бой саладыла, разылыкъларын билдиредиле. Къызларын джашха береди.

Джаш къайын атасына къазауат къалай этиллигини юсюнден айтады. Бий кюеуюне эркинлик береди. «Ханны аскери кѣбдю, аны хорларгъа амал керекди. Элде санга джаны аурурукъ кимле бар эселе, джуукъ-тенг болса да, сауутлары-сабалары бла, миннген атлары бла бир кюнню алгъа келсинле, хан айтхан кюнден алгъа, сеннге. Андан сора мен оноу этерме!» — дейди. Бий, кюеую айтханча, адамларын джыяды. Ала джыйылгъандан сора, джаш, алларына чыгыб, сѣлешеди. «Биз тамбла къазауат этерикбиз ханны аскери бла. Мен джангыз джашма, барама да, не этейим, бармайма да, не этейим, барама да, мен ълеме, атам, анам, эгечлерим не этерле деген — башыгъызгъа бошсуз. Мен джангы къатынлыма, мен ълсем, меннге хандан, бийден да не барды деген да — башынга бошса, барайым-къалайым дегенле да — башыгъызгъа бошсуз!» — Аллаила бир джанына чыкыгъандыла.

— Атларыгъызны, сауутларыгъызны кююгъуз, — дейди.

Къалгъанла бла джаш оноу этеди. Джаш:

— Сѣз джокъду, ханны аскери кѣбдю, алай болса да, аны аскери ол мен башларына бош этген джашлачадыла. Ала джанлары-къанлары бла уруш этерик тюлдюле, кеслерин аярыкъдыла. Биз бир кесек тирилик этсек, ала къачарыкъдыла. Этерибиз: аллындагъыла бла эки джанында баргъан джашла эм кючлю атлагъа минерге керекдиле. Урушха кирген заманда — ортагъызгъа аладан киши кирмезча болургъа керекди. Мен къалайгъа барсам, мени ызымдан айырылмай келигиз, алай бла аланы ичинде бир-эки кере ары-бери къырыб ътсек, ала джунчуб къачарыкъдыла, ол заманда ала бизге бой саллыкъдыла.

Экинчи кюнюнде къазауат башланады. Джашла барысы да кюеу айтханча этедиле. Ханны аскери, джаш айтханча, къачады. Ханны тутадыла. Аны бийни аллына алыб келедиле. Хан бийни аллында джылайды. Бий анга сорады:

— Багъалы ханым-джаным, нек джылайса, не болгъанды? — дейди. Хан бийине былай джууаб береди:

— Мен хан болуб, сен бий болуб, сени башынг менден терк ишлегенине къыйналама, мени сени чакълы бир болумум болмагъанына, — дейди. — Сени чакълы бир насыбым болмагъанына къыйналама, — дейди. Бий ханнга:

— Алай кѣзюнг къарай эсе бу акъылгъа, джашха къызынгы бер!

— Огъай демейме, ким огъай дейди! — деб, разылыгъын билдиреди хан.

— Сен къарт болуб, эки къатын излеген заманда бу акъыл

токъмакъ нек излемезге керекди хан бла бийни кызыларын! — дейди бий.

Бу экиси келишиб, джашха келечи саладыла. Джаш: «Муну юсюнде эркинлик — бийчени эркиндигиди», — дейди. Джашны юй бийчесине келечи саладыла. Юй бийчеси быллай джууаб береди: «Мени гурушхам-гууам болмаз, кеси разысын этсин».

Была келишедиле. Хан кызын бийни кюеюне береди, той-оюн этедиле.

Джашны биринчи кыатыны джашчыкъ табады. Уллучукъ болады, чабыб-джортуб айланады.

Бир кюн джашчыкыны атасы тюзден келгенди. Арыб келгенин да унутуб, юй бийчелери бла джашчыкыны кёрюб, кыууанады. Юй бийчелерини орталарына олтурады, джашчыкыны кыойнуна алады.

Джашчыкыны атасы ёмюрде ышармагъанды, ол кюн биринчи кере ышарады. Кыатынлары сейир-тамаша боладыла. Была джашны кысадыла: «Нек ышардын?» — деб. «Кесим алай», — деб кыояды. Алай болса да кыатынлары кыоймайдыла. Болмагъанында, джаш джарашдырыб хапарын башлайды:

— Ышарыб неге ышарлыкъ эдим, тюзюмде кёргеними тюзюмде кёргенимде ышаргъанма!

Была экиси да бирден тилейдиле: «Айт кёрген тюзюнгю. Хайыр болсун!» — деб.

Джаш алагъа тюзюн айтады:

— Кесим джангыз орунда олтуруб тургъанлай, келиб бир джаныма кюн, бирси джаныма ай, кыойнума бир джулдузчукъ тюзген эди. Ма бусагъатда анга тюбедим. Кюн — ханны кызы, ай — бийни кызы джулдузчукъ — джашым, — дейди.

Была экиси да туруб джашны кыучакылайдыла. Андан сора джаш хапарын ханнга да, бийге да айтады. Андан сора биледиле хан да, бий да кюеулер атыла-сатыла айланган джашчыкъ болгъанын.

Хан да, бий да орталарында кюеулерине кыалала ишлейдиле. Эки кыайн атасы да кыарт болуб, аланы орнуна кюеулер оной этеди.

Джаш атасын, анасын излейди кёрюрге. Элине барады. Барса уа, барсын, атасы ёлюб, кыарнашы да кыайры эсе да кетиб, анасы да кыарыусуз болуб, кёзлери да джылай-джылай сокъур болуб тура. Анасын кеси джашагъан кыалагъа алыб келеди, келинлери анга бек кыырылыб — ёлюб кыарайдыла. Ма алай бла джаш бюгюн да зауукъ эте джашайды. Муну кёргегибизча ауруу-талау кёрмей кыалайыкъ.

103. Ачемез улу бла Темез улу

Ачемез улу бла Темез улу деб бир-бирлерин джандан джаннга кыойген эки тенг джаш болгъанды. Экисин бир-бирлеринден адам айыралмазча, алай бек ушагъандыла ала.

Бир кече Ачемез улу, къатынын сынар ючюн, Темез улуна айтханды: «Сен бюгече барыб мени къатыным бла бир орунда бир къал, ортагъызгъа уа, билдирмей, къаманы салырса».

Темез улу сѣз бергенди да, Ачемез улу айтханча, барыб, аны къатыны бла бир орунда джатхинды, орталарына, билдирмей, къаманы салгъанды. Кече ортас анда къатын, джашха кысылама деб, ары-бери кымылдаб, къамагъа гитче бармагъын кесдиргенди. Сора эртденбла, Темез улу бла джатыб тургъанын эсгералмай, сен мени къамагъа кесдирдинг, сен мени сыймейсе,— деб, бу дунияны юсюне къуйгъанды. Темез улу баргъанды да Ачемез улуна, былай болдукъ деб, болумну айтханды.

Ачемез улу ингирде юйге келгенди, къатыны аллына ашарыкъ салгъанды да, джюзюгюню тубюне джашыргъан дарманчыкъны билдирмей ашарыгъына къуйгъанды. Сора андан эри ауруб, тюрсюню бузулуб, аманнга джетгенди. Анга дарман излей, Темез улу джерни юсюнде кирмеген тешиги, ачмагъан эшиги кълмагъанча, алай айланыб, дарманла келтирсе, аланы бири да джармай тургъанды.

Бир кюн Темез улу айлана барыб, бир суудан ёте келиб, айрымкъанчыгъына чыгъыб, солуй тургъанлай, юч кѣгюрчюн келиб анга джууукъ джерге кьоннгандыла. Аланы бири: «Бу джаш Ачемез улуну тенгиди, ол ауруб, анга дарман излеб айланады»,— дегенди.

Экинчиси: «Керти да ол кѣреме бу адам»,— дегенди.

Ючюнчюсю уа: «Билмейди бу адам ансы, кесини джашын кесиб, аны къанын тенгини бетине джакъса, сау боллукъду»,— дегенди. Аланы эшитиб, къууаныб, Темез улу юйге келгенди. Кесини юч джыл болгъан джашын тутуб, кесе тебрегенлейине, бир къанатлы шыб деб джетиб, уруб кълундан бычагъын тюрюгенди. Бурулуб къараса, ол алай этсе деген кѣгюрчюн.

— Тенгнге эм уллу дарман тенгини халаллыгъыды. Сени тенгнге халаллыгъынгы сынаргъа айтханем, кеч. Анга уа мамуну джакъ,— деб, бир хансны узатыб, учуб кетгенди.

Темез улу да элтиб, аны тенгини бетине джакъгъанды. Ол терк огъуна сау болгъанды.

Андан сора да Ачемез улу да, Темез улу да антлы кърнашлага джашайдыла. Къатыннга да ол кече джангылгъанын айтхандыла эмда эркини бла тишируу бир орунда джатханлыкъгъа, араларына къама салынууну магъанасын ангылатхандыла. Къатын да эринден кечмеклик тилегенди, Темез улун да кърнашыча кѣргенди.

104. Эки кърнаш бла бир джашчыкъ

Бир кърнаш бир кърнашха кьонакъгъа баргъанды да, эшегин да босагъа джанына такъгъанды. Эшек ычхыныб, арбаздан чыгъыб кетгенди. Кърнашла, эшеки излеб бара, бир джаш-

чыкыгъа тюбегендиле да: «Эшек кѳрмегенмисе?» — деб соргъан-дыла.

— Къаллай эшек? Сол кѳзю сокъур болгъан, арт аягъы асхагъан, сыртында арпа бла эски машогу болгъан эшекними излейсиз?

— Хоу, ол эшекни излейбиз. Къайдады?

— Огъай, мен аллай эшек кѳрмегенме, — дегенди джашчыкъ.

— Къалай кѳрмегенсе? Сен аны сокъурлугъун, асхагъанын, юсюнде джюгун да билесе, къайда болгъанын билмей амалынг джокъду, — деб, къарнашла къадалгъандыла.

— Керти айтама, мен сизни эшегигизни кѳрмегенме! — деб, джашчыкъ джолуна тебрегенди.

— Эшекге бу бир зат этгенди, — деб, къарнашла джашчыкъны тѳреге алыб тебрегендиле.

— Эшекни кѳрмегенме, эшекни джолда ызын кѳргенме. Онг арт аягъыны ызы, къалгъан аякъларыны ызыча, терен туююлдо, атламы да къысхады. Ол эшек онг арт аягындан асхагъанын ким да билликди. Джолну онг джанында хансла ашалабдыла. Сол джанында хансланы кѳрсе, эшек аланы да ашарыкъ эди. Сол кѳзю сокъурду. Эшек терек къатында тохтагъанында, машокдан акыгъан арпа бюртюкlege кѳре уа, тешиклери бла эски машок болгъанын билгенме, — дегенди джашчыкъ тѳреге.

Джашчыкъны айтханына тынгылаб, тѳре аны фахмусуна сейирсингенди, къарнашлагъа урушуб ашыргъанды.

105. Сары этекли Сатыкеч

Бир къызчыкъны гинджилерини ичинде Сары этекли Сатыкеч деб бир гинджиси болгъанды. Бир кюн къызчыкъ, эшикте ойнай-ойнай туруб, юге киргенди. Гинджилерин барын да алгъанды да келтиргенди. Сары этекли Сатыкечни уа унутханды да къойгъанды. Сары этекли Сатыкеч ѳпкелегенди да къызчыкъдан кетгенди.

Бара-бара, ѳгюз кюте тургъан бир джашха тюбегенди.

— Къайры бараса, къууурма къатынчыкъ? — дегенди ол джаш.

— Къууурулгъун, джыйырылгъын, къарт къатыннга буюрулгъун! Мен къууурма къатынчыкъ туююлме. Сары этекли Сатыкеч деген ариу гинджи менме! — дегенди.

— Къайры бараса, Сары этекли Сатыкеч?

— Кесиме эр излей барама.

— Меннге кел да къалсанг а!

— Баргъан кечемде не сояrsa?

— Ёгюз соярма.

— Ичин-башын кимге этдирirse?

— Сеннге этдирirme.

— Гырт-гырт, сеннге уа ким барлыкъ эди!

Андан озуб, Сары этекли Сатыкеч бир къойчугъа тюбейди.

— Къайры бараса, къуурма къатынчыкъ? — дегенди ол-
джаш.

— Къуурулгъун, джыйырылгъын, къарт къатынга бую-
рулгъун! Мен къуурма къатынчыкъ туююлме. Сары этекли Са-
тыкеч деген ариу гинджи менме! — дегенди.

— Къайры бараса, Сары этекли Сатыкеч?

— Кесиме эр излей барама.

— Меннге кел да къалсанг а!

— Баргъан кечемде не сояrsa?

— Къой соярма.

— Ичин-башын кимге этдирirse?

— Сеннге этдирirme.

— Гырт-гырт, сеннге уа ким барлыкъ эди!

Андан да кетеди Сары этекли Сатыкеч.

Хунадан бир чычханчыкъ къарайды да: «Къайры бараса, Са-
ры этекли Сатыкеч деген ариу гинджи?»

— Кесиме эр излей барама.

— Меннге кел да къалсанг а!

— Баргъан кечемде не сояrsa?

— Къурт соярма, къамыжакъ соярма.

— Ичин-башын кимге этдирirse?

— Джумушчуларыма этдирirme.

Сары этекли Сатыкеч чычханчыкъны барындан да игиге са-
найды, анга барады да къалады.

Бир кюн чычханчыкъ, Сары этекли Сатыкечни арбагъа мин-
дириб, базаргъа барады. Бир юйню гезенине джетгенлей, аны
тонаргъа эсине тюшеди.

— Сен былай олтуруб тур, мен бир бышлакъчыкъ, азыкъчыкъ
алыб чыгъайым, — дейди да гезеннге киреди. Сары этекли Саты-
кеч сакълайды, сакълайды, чычханчыкъ келмейди. Джангур
башланады. Сары этекли Сатыкеч къычырады:

— О киши, келе эсенг, кел,
Къурау арбанг ууалды,
Къонгур ёгюзлеринг джыгъылдыла,
Къаракъаш къатынынгы суу алды!»

Дагъыда келмегенди чычханчыкъ. Сары этекли Сатыкеч излей
барса, чычханчыкъ багушда ёлюб тура... Джарлычыкъ къаб-
ханнга тюшгенди да, ёлгенди да къалгъанды. Аны да чыгъар-
гъандыла да эшикке атхандыла.

Сора сары этекли Сатыкеч, мен терс болгъанма деб, ол
къызчыкъгъа къайтыб баргъанды.

106. Чычханчыкъ бла къонгураучукъ

Эртде-эртде-эртде бир чычханчыкъ джашагъанды. Аны бой-
нунда «зынгыр-зынгыр-зынгыр» деб къонгураучугъу болгъанды.
Бир кече чычханчыкъ, салам тишге кириб, будай ашай тур-

гъанлай, къонгураучугъун тас этгенди да къойгъанды. Сора чычханчыкъ отха баргъанды да:

— Ий, от, меннге бир кесек от берсенг а,— деб тилегенди.

— Сора отну не этеригенг? — дегенди от.

— Къонгураучугъум саламда тас болгъанды да, от джанды-рыб, аны табарыкъ эдим.

— Гырт-гырт, сени кибиacleге мен от бермейме,— дегенди да къойгъанды от. Андан чычханчыкъ суугъа баргъанды.

— Ий, суу, меннге бир кесек суу бер.

— Не этеригенг сора сууну? — дегенди суу.

— Да былай-былай, от меннге от бермегенди да, энди сууну къуюб джукълатхан этерик эдим,— дегенди чычханчыкъ. «Гырт-гырт, сени кибиacleге мен суу бермейме»,— дегенди да къойгъанды суу да. Андан сора чычханчыкъ эшеклеге баргъанды:

— Ий марджа, эшекле, барыгъыз да сууну бир бокълагъыз»,— дегенди.

— Нек? — деб соргъандыла эшекле.

— Да былай-былай, мен суу тилей баргъан эдим да, меннге суу бермей ийгенди.

— Гырт-гырт,— дегендиле эшекле,— биз аны ючюн сууну нек бокълай эдик, биз ол суудан суу ичебиз.

Андан, чычханчыкъ, не этерге билмей, джашлагъа баргъанды:

— Ий, джашла, эшеклени чабдыргъыз да бир терлетигиз, ала, мен сууну бокълагъыз деб тилегенимде, унамай ийгендиле.

— Гырт-гырт, аны ючюн биз миниб айланган эшеклерибизни нек терлете эдик? — дегендиле да къойгъандыла джашла. Сора чычханчыкъ къатынлагъа баргъанды.

— Къатынла, джашларыгъызны бир туюююз, ала мени айтханымы этерге унамайдыла.

— Гырт-гырт, мынга бир къара, аны ючюн биз джашларыбызны нек тую эдик! — дегендиле да къойгъандыла къатынла да. Эм артында чычханчыкъ, мадар болгъанын тауусуб, кишилеге барыб, хахайлагъанды: «О кишиле, хахай, къатынларыгъыз азыкъларыгъызны урлаб ашаб барадыла!» — дегенди. Кишиле, керти да алай болур деб, чалкъыларын да алыб, къатынларын тюерге чабхандыла, къатынла джашларына чабхандыла, джашла эшеклеге чабхандыла, эшекле суугъа чабхандыла, суу отха чабханды, от саламгъа чабханды, салам кюйгенинде, чычханчыкъ да къонгураучугъун табханды.

Аны кърмегенибиз кибиак, ауруу, талау да кърмей къалайыкъ.

107. Борсукъ бла бѐрю

Борсукъ гелеуде отлай тургъанлай, бѐрю къысыла келгенди да бугъанды.

— Хы-хы, тутдум, энди ашайма! — дегенди.

— Хо, ашарса! Ашамай, не этериксе, алай а эм алгъа бир затчыкъ тилеим, аны этиб, алай ашарса,— дегенди борсукъ.

— Айт,— деб, бёрю разы болгъанды.

— Айтырым а олду: кёкге къара да, «у-у-уу» деб юч кере улу, сора ашарса.

— Ол а сёзмюдю, улуюм,— дегенди да, бёрю улугъанды.

— Огъай, мен алай демейме. Хамхотунгу кёкге тутуб, кёзлеринги къаты джумуб, сора, ол сейир улуучунгча, «ууу-уу, ууу-уу» деб, ариу улу, дей эдим.

Кёкге айланыб, керпеслениб, бёрю «ууу-уу» деб соза тургъанлай, борсукъ силкиннгенди да ычхыннганды. Олсагъатлай тешикге киргенди да кетгенди.

Бёрю «чыкъ» деб кюрешгенди, борсукъ унамагъанды. Бёрю былай джырлагъанды:

— Ой, борагъайым, борсугъум,
Джылкъыланы атасы уллу аджир келеди.
Уруб белинден эки этерме,
Ал джаны татлы болады,
Ал джаны — сени,
Арт джаны — мени, чыкъ бери!

Борсукъ унамагъанды:

Огъай, огъай, огъай!
Аман джанадыла кёзлеринг,
Аман чыгъадыла сёзлеринг,
Чыгъарыкъ тюлме! — дегенди

Бёрю дагъыда:

— Ой, борагъайым, борсугъум,
Сюрююню атасы тогъаймюйюз къочхар келеди.
Уруб белинден эки этерме,
Ал джаны татлы болады,
Ал джаны — сени, арт джаны — мени, чыкъ бери! —

деб джырлагъанды.

Огъай, огъай, огъай!
Аман джанадыла кёзлеринг,
Аман чыгъадыла сёзлеринг,
Чыгъарыкъ тюлме!

Бёрю дагъыда джырлагъанды:

— Ой, борагъайым, борсугъум,
Эчки сюрюулени атасы кылычмюйюз
Къарт теке келеди,
Уруб белинден эки этерме,
Ал джаны татлы болады,
Ал джаны — сени, арт джаны — мени,
Чыкъ бери! — дегенди бнягъы бёрю.
— Огъай, огъай, огъай!
Аман джанадыла кёзлеринг,
Аман чыгъадыла сёзлеринг,
Чыгъарыкъ тюлме! —

дегенди да борсукъ бирден эки болургъа унамагъанды. Сора бѣрю, тешикни баш джанында бугъунганды да, солуун да алмай, къымсыз болгъанды.

Джырлагъаны тохтагъанында, борсукъ, «кетди эсе, бир къарайым»,— деб, тешикден башын къаратханлай, бѣрю сермеб туугъанды да ашагъанды да къойгъанды.

108. Айю, Бѣрю, Тюлкю

Эртде-эртде бир Айю, бир Бѣрю, бир Тюлкю болгъандыла. Ючюсю да бир гыбытха джау джыйыб, къыш ашай турурбуз деб, терекде асыраб къойгъандыла. Тура-туруб, бир заманда Тюлкю, тѣзалмай, Айю бла Бѣрюге: Ханнга джаш тууугъанды, мен бир ат атаб келейим,— деб чыгъыб кетгенди. Кеси уа бара барыб, джау гыбытны башындан ашаб къайтханды. «Ханны джашына не атадынг?» — дегенлеринде:

— Башламиш атадым,— дегенди. Ала уа джукъ да туталмагъандыла. Ачлай къалгъандыла. Биягъы Тюлкю, бир башха ханнга джаш туугъанды, барыб ат атаб келейим, деб, кетгенди. Барыб биягъы гыбытны ортасына тюшюруб, къайтады. Ханны джашына «Ортамиш» атадым, дейди.

Бирталайдан тюлкю, энтда бир башха ханнга да джаш туугъанды, ат атаб келейим, деб, кетиб, джау гыбытны бошаб къайтады, энди Бошамыш атаб келеме, дейди. Ала ач болуб инджилгенлеринде, энди барыб гыбытны башлайыкъ деб оноулашадыла да, салыб барадыла. Барсала — аллайгъа барсынла: толу гыбытны ичи къуру болуб тура.

— Ким ашагъанды джауну?— деб сорду Тюлкю.

— Ким бошатханды гыбытны? — деб сорду Бѣрю.

— Къайсыгъыз ашагъансыз джауну? — деб ачыуланды Айю.

Тюлкю хыйлачы, сагъыш эте туруб, былай айтады ол экисине:

— Энди къарынларыбызны ёлчелейик да, кимники уллу эсе, гыбыт джауну ол ашагъаннга саналсын. Аны кесербиз да ашарбыз этин.

Ёлчелегендиле. Айюню къарны болгъанды эм уллу. Айюню тюбге басхандыла да кесгендиле Тюлкю бла Бѣрю.

Хыйлачы Тюлкю былай айтханды Бѣрюге: «Энди сен этни санлаб, юлюш-юлюш этиучю бол. Мен да экибизни кюркелерибизге юлюшлени кѣзюу-кѣзюу ташыучу болайым». Бѣрю разы болады. Сора тебрёйди Тюлкю юлюшлени барын да къуру кесини тешигине ташыб. Бѣрюню мекамыны эшик къатына уа ташланы келтириб къалаб тургъанды. Эм артында элтиб ол къалауну башына уллу акъ ташны къаблагъанды, аны ич джаугъа ушатыб. Кесини уясыны аллына уа Тюлкю Айю джауну салгъанды.

Сора, келиб, Бѣрюге былай айтханды: «Энди сен юлешиб бошадынг, мен да ташыдым юлюшлени. Эшиклерибизни алла-

рында бирер джау кесекни салыб кьойгъанма. Кел, энди чабышыб барайыкъ да, ол ич джау кесеклени тишлерибиз бла сермей-сермей, уяларыбызгъа кирейик. Къайсыбыз озса да, бир кёрейик». Экиси да алай этедиле. Тюлкю чабыб Бёрюню озады да, джетиб, ич джауну сермеб, уясына кириб кетеди.

Бёрю джазыкъ да, джетиб, ич джау кесекни сермеб къабама деб, акъ ташны къабады да, ауузунда тишлерин сындырыб кьояды.

Тюлкю, айю этден тоюб, джата туруб, сусаб болады. Эшикге чыгыб суу ичерге уа Бёрюден кьоркъады. Бёрю, ачыуланыб, Тюлкюню эшик артын сакълаб тургъанды, чыкъса, ашарма да кьоярма деб. Сусабдан тили тутула башлагъанында, не болса да, болсун деб, чартлаб чыгыб, къачады. Бёрю да сермеб Тюлкюню кьуйругъундан къабады, алай а тишлери болмагъаны себебли, тартыб тыялмайды. Тюлкю, чабыб суу ичиб, уясына къайтханды, бёрю уа, тюлкю энди меннге негер тюлдю,— деб, башха ёзеннге кетгенди.

109. Къарт ёгюз бла бугъа

Эртде-эртде бир кишини бир ёгюзю бла бир бугъасы болгъанды. Экиси да боюнсхагъа джегилиб, сабан сюрюрге кетиб бара тургъанлай, алларына бир къарт ёгюз чыгыб: «Къайры бараса, ёгюз, шохум?» — дегенди.

Ёгюз акъырынчыкъ: «Сабаннга барама, сабан сюрюрге барама!» — деб джууаб бергенди.

— Сен а къайры бараса, бугъа? — деб ол къарт ёгюз бугъагъа сорады.

— Биз сабан сюрюрге барабыз! — деб кычыргъанды бугъа.

Къарт ёгюз, ол бугъаны уллу сёлешгенине, гюрюлдегенине кыйналыб: «Ай, джаш заманым!» — деб, джылаб, кетеди. Сора сабан сюрюб бошаб, ала ызларына айланыргъа, биягъы къарт ёгюз алларына чыгыб: «Къайдан келесе, ёгюз?» — деб сорады. Сабан сюрюб бошаб, кьутулуб, ёгюзчюк, кьууаныб, къарт ёгюзге: «Сабандан келеме!» — деб, башын да ёрге кёлтюрюб, джарыкъ джууаб бергенди. Сора къарт ёгюз бугъагъа сорады: «Сен а къайдан келесе, бугъачыкъ?» .

Бугъачыкъ, арыб, азыб, ауузундан сёзю иги да чыкъмайын: «Сабандан келеме!» — деб, бурнун да джерге тиреб, мыдах джууаб бергенди.

Мындан оюм алыгъыз: кесигизден онгсузгъа, не кесингден къартха уллу сёлешмегиз.

110. Бугъачарчыкъ, Токълу Къочхарчыкъ, Улакъ Текечик

Бир Бугъачарчыкъ, бир Токълу къочхарчыкъ, бир Улакъ текечик шохайла болгъандыла. Ючюсю да тауда отларгъа

тебрегендиле. Бара-бара-бара, таугъа чыкъгъандыла. Тауда отлай-отлай туруб, кеф алгъандыла.

Бир кюн Улакъ текечик: «Мен кетеме»,— дегенди да тебрегенди. Сора Бугъачарчыкъ бла Токълу къочхарчыкъ айтхандыла: «Къайры кетесе, алкъын эртдеди, бирге барырбыз».

Ала алай айтханлыкъгъа, текечик тынгыламагъанды, кетгенди да къалгъанды. Кетиб бара тургъанлай, кёпюр къулагъында бир мазаллы бёруге тюбегенди.

— Джол болсун, Улакъ текечик! — дегенди бёрю.

Бёрюден къоркъуб: «Са-сау-сау бол!» — деб Улакъ текечик джууаб бергенди.

— Къайдан келесе? — дегенди бёрю.

— Таудан отлаб келеме,— дегенди Улакъ текечик.

— Ол башындагъыла не затладыла.

— Мюйюзчюклеримдиле.

— Ол артындагъыла неледиле?

— Оюнчакъларымдыла!

— Ары къара да, бери къарачы! — дегенди бёрю.

Улакъ текечик ары къараб, бери къарайма дегенлей, хам деб, бёрю джутуб къойгъанды Улакъ текечикни.

Андан сора Токълу къочхарчыкъ Бугъачарчыкъгъа айтханды:

— Алан, Бугъачарчыкъ, кетейик, тауда семирсенибиз боллукъду.

— Огъай, огъай, алкъын турайыкъ, иги семирейик! — дегенди Бугъачарчыкъ.

— Алай эсе, мен кетеме! — деб, Токълу къочхарчыкъ кетгенди.

Кетиб бара тургъанлай, биягъы кёпюр къулагъында текечикни джухтан бёрю аллына чыкъгъанды.

— Къайдан келесе, Токълу къочхарчыкъ?

— Къанталау Къочхарчыкъ! Мен къочхарчыкъ туюлме, Токълу Къочхарчыкъма,— дегенди бёруге.

— Къайдан келесе, Токълу къочхарчыкъ?

— Таугъа отларгъа барыб, тау кырдыкланы отлаб, семириб келеме! — дегенди Токълу къочхарчыкъ.

— Башындагъыла не затладыла? .

— Мюйюзчюклеримдиле.

— Ол артында салынганларын не затладыла?

— Гоккачыкларымдыла.

— Сора ары къара да бери къарачын! — деб, бёрю, хам деб, Токълу къочхарчыкъны джутуб къойгъанды, текечикни джухтанча.

Кеси джангыз къалгъан Бугъачарчыкъ, тауда иги да семириб, кете тебрегенди. Къуйругъу бла чибин къоруй, келе тургъанлай, Бугъачарчыкъны аллына биягъы кёпюр къулагъында Токълу къочхарчыкъ бла Улакъ текечикни джухтан бёрю чыкъгъанды.

— Къайдан келесе, Бугъачарчыкъ? — деб соргъанды бёрю.

— Минги Тауну тюбюнде отлаб келеме! — деб, ачыуланым джууаб бергенди Бугъачарчыкъ.

— Нек ачыуланаса? — деб, бёрю ариу, рахат соргъанды.

— Мени эки нёгерим бар эдиле, сен аланы озуб кёрмегенмисе?

— Не зат нёгерле эдиле?

— Улакъ текечик бла Токълу къочхарчыкъ, — дегенди Бугъачарчыкъ.

— Огъай, огъай, мен аланы кёрмегенме. Башынгдагыла не затладыла? — дегенди бёрю Бугъачарчыкъга.

— Темир кылычларым! — деб кычыргъанды Бугъачарчыкъ.

— Тюбюндегиле уа не затладыла? — дегенди бёрю.

— Темир токмакъларымдыла! — деб, хыны джууаб этгенди Бугъачарчыкъ.

— Ары къара да бери къарачын! — дегенлей, Бугъачарчыкъ, ары къарамай, бери айланганды, ачыуланым, бир да аямай бёрюню уралгъанын ургъанды къарнына.

Тарс деб, бёрюню къарны джарылыб, Улакъ текечик бла Токълу къочхарчыкъ чартлаб чыкыгъандыла.

— Къалай татлы джукълаб тураек! — деб, Бугъачарчыкъны къуачакълагъандыла.

— Эй хомухла, ол аман бёрюге кесигизни къалай ашатыб къойгъан эдигиз?! — деб, къочхарчыкъга, текечикге да айыб этгенди. Бёрюню да джерге джагъыб, Бугъачарчыкъ Улакъ текечикни да, Токълу къочхарчыкъны да алыб биргесине, джашагъан элине къайтханды. Улак текечик да, Токълу къочхарчыкъ да Бугъачарчыкъдан айырымлазгъа, ол айтхан бла джюрюрге ант этгендиле.

Аланы кёрмегенибиз киби, ауруу-талау кёрмей къалайыкъ.

111. Бёрю бла Агъач Тауукъ

Бир къарт Бёрю, биреуню баууна кирирге хазырланыб, арбазда уллу къайын терекни тюбюне кысылыб тургъанлай, тук-тук-тук деб бир таууш эшитгенди. «Ким эсе да мени уругъа хазырланады», — деб, бёрюню джаны тамагына тыгылгъанды... Иги эсин джыйыб къараса — ол а Агъач тауукъ!

— Ой, сен джапысыз! Джанымы алыб къойдунг да! Туугъанлы кюрешесе, сени юйюнг не бир битмейди, не чириб бир оюлмайды! — дегенди Бёрю.

— Сен а джаратылгъанлы кюрешесе — урлагъанны къоймайса! Не юсюнге эт къонмайды, не къарнынг тоймайды, — дегенди Агъач тауукъ да.

112. Къарт Қиштик бла Чычханла

Бир къарт киштик: «Чычханла! Мен сизге кёб артыкълыкъ этгенме. Барыгъыз да бир юйге джыйылыгъыз. Мен сизден кечмеклик алыргъа сюеме!» — дегенди.

Чычханла, къалай этейик деб, оноулашхандыла. Бир къарт ана чычхан: «Киштикни мыйыкълары юсюндеми эди?» — деб соргъанды.

— Юсюнде эди,— дегендиле.

— Да сора мен бармайма, сиз да бармагъыз! — дегенди къарт чычхан. Чычханла тынгыламагъандыла къарт чычханнга. Джыйылгъандыла.

Къарт киштик, юйню эшигин-терезесин кючлю бегитиб:

— Чычхаила! Ол тулукъну кѳремисиз? — дегенди.

— Кѳребиз, кѳребиз!

— Аны башы ачыкъ тургъанлай, тюбюн тешген къайсыгъыз-сыз?

Чычханла тынгылагъандыла.

— Тулукъну ичине киригиз! Мен кесим табайым хаталы чычханлы.

Чычханла джыйылгъандыла тулукъгъа. Къарт киштик алайда чычханланы артларын этгенди.

Бусагъатдагъы чычханла уа ол къарт чычхандан джайылгъандыла дейдиле.

113. Къуш бла балалары

Тенгизни джагъасында, мийик къаяда, бир уллу къара къуш джашагъанды, юч баласы бла. Бир кюн къушчукъла аналарына:

— Биз да учаргъа сюебиз, бизни учаргъа юрет! — деб тилегендиле. Аналары, тамада баласын тырнакълары бла кѳлтюрюб, тенгизни юсю бла учуб тебregenди. Тенгизни ортасына джетгенлей, къуш баласына: «Къарт болсам, меннге къарарыкъмыса?» — деб соргъанды.

— Айхай да къарарыкъма! — деб тамада баласы джууаб бергенди.

— Алдагъан этесе, къарарыкъ туюлсе! — деб, къуш баласын тенгизге атханды да джибергенди.

Ортанчы баласын алыб учханды къуш. Тенгизни ортасына джетгенлей: «Мен къарт болсам, меннге болушурукъмыса?»

— Болушурукъма, мен сеннге къоянла да, къозула да ашатырыкъма! — деб махтаннганды ортанчы баласы.

— Алдагъан этесе, къарарыкъ туюлсе! — деб, къуш ортанчы баласын да тенгиз толкъунлагъа атханды да ийгенди.

Ючюнчю баласын да алыб учханды къуш. Тенгизни ортасына джетгенлей, биягъынлай соргъанды: «Мен къарт болсам, меннге къарарыкъмыса?»

— Сен ананга къараймыса? Къарамайса. Балаларынга къараб тураса. Мен да балаларыма къарарыкъма! — дегенди къушну гитче баласы.

— Сен акъыллыса! — деб, къарт къуш, аны уясына къайтарыб, учаргъа юретгенди. Кеси да анасын излерге кетгенди. Алай а бюгюн-бюгече да табалмай айланнган хапары барды...

114. Аммала бла Егюз

Эртде-эртде юч амма джашагъандыла. Бирини аты Къаура-бут, бирини — Къылтамакъ, бирини — Гаккыбаш. Аланы бир ёгюзлери болгъанды. Ач болгъандыла да ёгюзню кесерге мурат этгендиле. Кесиб, юлешиб башлагъандыла, сора Къаурабутха: «Бар, суу ал да кел биширирге»,— дегендиле. Къылтамакъ бла Гаккыбаш юйде къалгъандыла. Къаурабут суугъа бара турганлай, къаура бутлары сыннгандыла да къалгъандыла.

Къылтамакъ, Къаурабутну ызындан чыгъыб: «Къаурабут! Къаурабут!» — деб кычыргъаны бла, къыл тамагъы юзюлгенди да къалгъанды.

Гаккыбаш да, отну ышырама деб энишге чёгелеб, ёрге къобама деб джыгъылыб, башын билек агъачха ургъанды. Алай бла Къаурабут да, Къылтамакъ да, Гаккыбаш да ёлгендиле. Егюз а бёрюлеге аш болгъанды. Ма бусагъатда да ашайдыла ала ол этни.

115. Хыйлачы къазма чычхан

Чычхан балачыкъла къаллайла эсе да бир алманы тешиклерине элтгендиле.

— Мен кызыл джанындан башлайым! — деб бири айтханды. Бири да: «Огъай, кызыл джанындан мен башларыкъма. Эм алгъын алманы мен табханма»,— дегенди. Хайда даулашыргъа къалгъандыла. Эм артлары уа түйюшге джетгенди.

Быланы тауушларына къазма чычхан келгенди. Ол, ишни не болгъанын ангылаб: «Ой, сиз телилени огъесе, мен сизге алманы тенг юлешейим»,— дегенди.

Къазма чычхан, алманы эки этиб: «Тенг тюдюле. Аны ючюн хата джокъду. Мен аланы тенг этейим»,— дегенди да бир алма джартыны иги кесегин къабыб, ол бирсисинден гитче этгенди.

— Эй энтда тенг болмадыла. Бири бираз уллу болады! — деб, биягъы алманы иги кесегин къабханды да ол биринден эсе асыры гитчерек этгенди.

Бири уллуду, бири гитчедей дей, къазма чычхан алманы джугъун да къоймай бошагъанды. Акъылсыз чычхан балачыкъла да алай сирелиб къалгъандыла.

116. Буу бла Кирпи

Бир джолда кирпичи, буугъа тюбей: «Джол болсун!» — дегенди. Алай болгъанлыкъгъа буу анга башын кёлтюрюб да къарамагъанды.

— Сен кесинги бош залим этесе. Билирге сюе эсенг, мен сенден эсе бек чабама. Кел эришейик, ким кимни озса да, кёрюсе! — деб, кирпичи буу бла эришиб башлагъанды.

Буу, кюлген да этиб: «Болсун»,— дегенди.

Кирпи буугъа: «Алай а мен бюгюн чабаллыкъ тюлме, тамбла чабарбыз»,— дегенди.

Буу кирпичи айтханына огъай демегенди. Ала тамбласында эки дуппурну арасы тюзде чабышыргъа сёз бегитгендиле.

Кирпи, кесини джууугъу кирпиче барыб: «Буу дуппурну къатына чабыб джетсе, сен анга: «Мен былайгъа эртде келгенме!» — дерсе»,— дегенди.

— Болсун,— деб, аны джууугъу разы болгъанды.

Эртденбла эртде буу бла кирпичи дуппурну къатында бир-бирлерине тюбегендиле.

— Хазыр болгъанмыса? — деб буу кирпиче соргъанды.

— Хазырма — деб кирпичи джууаб этгенди.

Буу тюзю чабыб кетгенди, кирпичи уа, кёкенни ичине кириб, бугъунуб къагъанды. Буу аргъы дуппургъа чабыб джетгенинде, кирпичи анда тура. «Мен а былайгъа эртде келгенме,»— деб.

Буу, кирпичи былайда тургъанына сейирсиниб: «Кел, энтда чабышайыкъ!» — дегенди.

Экинчи да буу ызына чабыб, дуппургъа джетгенинде, кирпичи алайда тура эди.

— Мен былайгъа эртде джетгенме, сен не акъырын чабаса! — деб, кирпичи бууну хыликке этгенди.

Биягъыла ючюнчю кере да чабышхандыла. Буу дуппургъа джетгенинде, биягъы кирпичи аны алайда сакълаб тура.

— Сен мени хорладынг! — буу, башын энишге тутуб, чегетге кириб кетгенди.

117. Ёгюз бла ит

Бир джарлы кишини бир ёгюзю бла бир ити болгъанды. Ол джарлы киши, хар не табханын да ол ёгюзге ашатыб турган болмаса, итге къарамагъанды.

Ёгюз, юсюнде гаккы тохтарча, алай семиргенди.

Бир кюн аманлыкъчыла ол ёгюзю урларгъа келгендиле. Ала бауну артын чача башлагъанларын ит кёрюб тургъанды. Алай болгъанлыкъгъа: «Мен бу ёгюзю не къадар сакъладым эсе да, иемден бир хайыр чыкъмады. Иебиз да, хар не табханын къуру да бу ёгюзге ашатыб тургъан болмаса, меннге джукъ бермейди. Андан эсе, урласынла, ол кетсе, кесим къалырма, ием не табханын да меннге бериб турур»,— деб, итни акъылына алай келгенди да, «хап» деб да айтмагъанды. Уручула ёгюзю чыгъарыб тебрегенлей, ёгюз итге:

— Сен юр да мени иеми уят, мени урлаб кетселе, сеннге не хайыр барды? Была мени кесерге элтедиле,— дегенди. Ит не аз да «хап» дерге унамагъанды. Болмагъанында ёгюз:

— Сен мени хар заманда уручуладан сакълаб тургъанса, биз экибиз да къарнашла кибиб тургъанбыз. Сени насыбынг болгъан зат болсанг, мени уручула урлаб кетиб кесмей, иебиз кесер эди. Иебиз кессе уа, къуру къанымдан да тоярыкъ эдинг.

Энди ол да болмай эсе, былай къатыма кел, мен сени къулагъынга бир иги сёз айтайым. Ол сёзню ичингде сакълаб турсанг, сени джашауунг бек иги боллукъду. Сен мени суймей эсенг да, мен сени суюме, сени меннге кёб къыйынынг киргенди,— дегенди.

Андан ит: «Керти айтады, мен анга этген игиликлерими эсине тюшюре болур»,— деб, къатына джууукъ келгенлей, ёгюз эки мюйюзю бла да уралгъанын ургъанды. Андан ит ачыгъанында, къансыялгъанын къансыб, къычырыкъ, хахай этгенди. Бютеу элни итин да къозгъагъанды, иелерин да уятханды. Иеси чыгъыб къарагъанлай, урчула, ёгюзню къоюб, хайда къачхандыла.

Олсагъатдан иеси итге бек разы болуб, башын сылаб, эрлей биламукъ этиб бергенди.

Энди мен сени бир кюнню да ач этмем,— дегенди.

Эртденбла ит, биягъы ёгюзге тюбөб:

— Сен мени нек алдаб урдунг? — деб гурушха этиб сёлешгенди.

— Мен алай этмесем, кесим да кесиллик эдим, биягъы сен да ачдан ёле турлукъ эдинг, ма энди уа къарнынг тоюб башлады! — дегенди ёгюз.

118. Къой бла эчки

Эртде-эртде бир къарт киши бла къатын болгъандыла. Ала бек джарлы джашагъандыла, джангыз бир къойлары бла бир эчкилери болгъанды. Бир кюн къарт киши къатынына:

— Къатын, биз бу бичен къыт кёзюуде бу эчки бла къойну асырайбыз. Была да бир-биринден арыкъдыла, бир хайырларын да кёрмейбиз. Андан эсе кыстайыкъ да, суйген джерлерине барсынла,— дегенди.

Къатын эри айтханнга разы болгъанды. Эри, къой бла эчкини арбаздан тышына кыыстаб:

— Кетигиз, къорагъыз, къайтыб бу арбазгъа аягъыгъызны басдырмагъыз! — деб ийгенди.

Къой бла эчки мадарсыз болгъандыла. Боюнларына бир къабчыкъ да тагъыб, джолгъа чыкыгъандыла.

Иги кесек джол къоратхандан сора, бара-барыб, бир кесилиб тургъан бёрю башха тюбегендиле. Экиси да къорктуб, къалтырагъандыла. Алай болса да эчки къойгъа:

— Кел, бёрю башны къабчыкъгъа салайыкъ,— дегенди. Таукел этиб, бёрю башны эки къулагъындан тутуб, къабчыкъларына салыб, джолларына кетгендиле.

Бир кюнню баргъандыла. Къонакъбай джокъ, хоншу джокъ, арыб-талыб, ючюнчю кюнню ингиринде бир ёзенни башындан къарагъандыла. Аргъы бетде бир от джарыкъ кёргендиле. Бир-бирлерине къарашыб, ынгырдашхандыла, бек къууаннгандыла.

— Джанлыдан, джаныуардан заран джетмез, джюр, от джарыкъ чыкъгъан джерге барайыкъ, анда джолоучулагъа къонакъ болайыкъ,— деб оноу этгендиле.

Экиси да салыб от джарыкъгъа келселе, шынкъартны тегерегине юч бѣрю чѣгелеб, къазан къайната тура. Быланы алай кѣргенлей, эчки бла къойну, асыры къоркъгъандан, борбайлары къыйылгъанды. Алай болса да, не этсинле, къачыб къутулур мадар джокъ. Эчки, кесин къойдан тири этиб:

— Кече ашхы болсун, бѣрюле! — деб саламлашханды.

Аланы кѣргенлей, бѣрюле ауузларын ачыб, аууз суулары келе башлагъанды. Къарт бѣрю:

— Хош келдигиз, къайдан чыкъдыгъыз? Джаныгъыздан тоюб айлана кѣреме сиз, бизге насыбха чыкъдыгъыз, къазаныбыз къуру къайнай тура эди,— дегенди.

Олсагъат бѣрюле къой бла эчкини ашар къаннга киргендиле. Къойну борбайлары къыйылгъанды, тили тутулгъанды. Эчки, эс джыйыб, къойгъа:

— Къабчыкъдагъы бѣрю башладан бир башны бери чыгъарчы, барыбыз да бишириб бир ашайыкъ,— дегенди. Къой алыб бѣрю башны эчкиге узатханды.

— Муну къой да, ол абадан башны чыгъар,— дегенди эчки. Къой да, эчкини муратын ангылаб, ол биягъы башны, ары салгъан кибик этиб, ызына чыгъарыб, эчкиге бергенди.

Алай этиб, ол сынгар башны, талай башдан сайлаб чыгъаргъанча, юч кере къабчыкъгъа салыб, ызына алгъанды. Эчки эм артында, бѣрю башны элтиб бѣрюлени алларына салыб:

— Къайгъырмагъыз, бизни къабчыгъыбызда азыгъыбыз сизге да, бизге да боллукъду. Муну бир ашайыкъ, салыгъыз къазаннга,— дегенди.

Бѣрюле, мынга къараб, къабчыкъны ичи бѣрю башдан толу болгъанча кѣрюб, джюреклерине уллу къоркъуу кириб, алайдан жанлар къайгъыгъа киргендиле.

Тамада бѣрю, сагъышлы болуб, къалай жанларгъа билмей:

— Къазаныбыз къайнамай къаллыкъды, мен джайылыб бир отун джыйыб келейим,— деб, чегетге кириб кетгенди.

Кѣб сакълагъандыла. Къайтмагъанды. Сора бирси бѣрю да:

— Быллай бир нек къалды бу, мен, барыб, аны бери бир чакъырайым,— деб, кетгенди.

Ол да ызына къайтмай къалгъанды. Эм артда ючюнчю бѣрю да:

— Былагъа не болду экен, нек келмейдиле, отха салыргъа чымырта келтирмей, нек кечикдиле, бир къарайым ызларын-дан,— деб, сылтау бла жанлагъанды.

Эчки бла къойну излегени да бу эди, эрлей къазанда бастаны ашаб, керпеслениб джатхандыла.

Танг аласы болганлай, биягъы юч бѣрю, бир-бирлерин табыб:

— Джангылдыкъ, ай, къалай аман жангылдыкъ! Къой бла

эчкиден кьоркъуб кетерге бизге айыб эди. Хазыр аллыбызгъа салыб келгенлеринде да, тутуб ашаялмадыкъ. Энтда джайылыб, аланы табыб ашаргъа керекбиз,— дегендиле.

Бёрюле излей джайылгъандыла. Къой бла эчки, быланы келгенлерин кёрюб, бир къарт эмен терекге ёрлеб, экиси эки бутагъына мингендиле. Бёрюле да келиб терекни тюрюнден ёрге къараб, тишлерин былагъа чыкъырдата тебregenдиле. Къой асыры кьоркъгъандан санлары къалтыраб бутакъны юсюнде туралмай, джыгъылыб, бир бёрюню юсюне «доб» деб тюрюгенди. Эчки олсагъат:

— А, марджа, джиберме, ол бирси бёрюню да туту кир! — деб хаман къойгъа кычырыргъа къалгъанды.

Бёрюле, эчкини бу сёзюн эшитген бла уллу сескеклениб, «Бизни кертда тутдурургъа тебregenдиле!» — деб, къачыб думп болуб кетгендиле.

Эчки бла къой да тынч-рахат къалгъандыла.

Нарт таурухла

1. **Сибил нартла.** Черкесск шахарда 27 июня 1979 джылда Хасанланы Назирден (1934 джыл туугъанды) джазылгъанды. Таурухну Назир къарт анасы Сарыланы Фердаусдан эшитгенди.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

2. **Сибилчи.** Гитче Къарачай районда, Первомай элде 15 августда 1972 джылда Гочияланы Хусейинден джазылгъанды.

Ортабайланы Римма бла Гочияланы Назифа джазгъандыла.

3. **Ерюзмек бла джашчыкъ.** Кисловодск шахарда 11 октябрда 1980 джылда Алийланы Солтандан (1925 джыл туугъанды) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

4. **Ерюзмек бла шайтанла.** Зеленчук районда, Даусуз элде 21 августда 1959 джылда Хачирланы Шамайылдан джазылгъанды. Къазаллыланы Хусей джазгъанды.

5. **Сосуркъа бла эмеген.** Уруп районда, Къызыл Уруп элде 14 августда 1982 джылда Кърымшаухалланы Магометден (1906 джыл туугъанды) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

6. **Сосуркъа бла джансюек.** «Юбилей» совхозда (Черкесск шахар) 27 июня 1970 джылда Черкесланы Хаджи-Умардан джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

7. **Алауган.** Къарачай районда, Ташкёпюр элде 8 августда 1969 джылда Алботланы Магометден джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

8. **Алауган тайны къалай тутханыны юсюнден.** Гитче Къарачай районда, Терезе элде 24 сентябрда 1985 джылда Езденланы Хамзатдан джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

9. **Алауган алтын тонну эмегенледен къалай алгъанды.** Гитче Къарачай районда, Терезе элде 24 сентябрда 1985 джылда Езденланы Хамзатдан джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

10. **Алауган бла эмеген къатын.** Гитче Къарачай районда, Терезе элде 24 сентябрда 1985 джылда Езденланы Хамзатдан джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

11. **Алауганны джашы.** Гитче Къарачай районда, Терезе элде 24 сентябрда 1985 джылда Езденланы Хамзатдан джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

Бу таурухну башха вариантын 9 июлда 1959 джылда Къумыш элде Къобанланы Зекерьядан Батчаланы Мусса джазгъанды.

12. **Къарашауай нартланы эски джуртха къайтаргъаныны юсюнден.** Гитче Къарачай районда, Терезе элде 24 сентябрда 1985 джылда Езденланы Хамзатдан джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

13. Къарашауай бла эмегенле. Къарачай районда, Ташкёпюр элде, 8 августда 1969 джылда Алботланы Магометден джазылгъанды.

Магъанасы бу таурухха джууукъ, аллай нарт таурух Езденланы Аbugалийден да джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

14. Къарашауай эмегенлени кырады. Гитче Къарачай районда, Терезе элде 24 сентябрда 1985 джылда Езденланы Хамзатдан джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

15. Генджакешауай. Къарачай районда, Ташкёпюр элде 8 августда 1969 джылда Алботланы Магометден джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

16. Чабакъчы Бёдене. Къарачай районда, Ташкёпюр элде 21 октябрда 1970 джылда Къараланы Хусейден джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

17. Ачы тилли Гилястырхан. Къобан районда, Ильич элде 14 июлда 1963 джылда Бостанланы Кокайдан джазылгъанды.

Гочияланы Софья джазгъанды.

18. Ачей бла Хубун. Къобан районда, Пригород элде 27 июлда 1979 джылда Байрамукъланы Юсюнден джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

19. Чюерди. Къобан районда, Пригород элде 30 июлда 1979 джылда Байрамукъланы Юсюнден джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

Айтыула бла хапарла

20. Сынджыр-тёренни къорагъаны. Гитче Къарачай районда, Терезе элде 6 сентябрда 1978 джылда Гаджаланы Рамазандан джазылгъанды.

Ортабайланы Римма бла Аппакъланы Ибрагим джазгъандыла.

21. Аймуш. Джёгетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 9 сентябрда 1978 джылда Езденланы Аbugалийден джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

22. Акъ джугъутур. Карачаевск шахарда 14 августда 1983 джылда Абайханланы Насудан джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

23. Акъбилек. Карачаевск шахарда 15 декабрда 1969 джылда Бостанланы Джамботдан джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

24. Орайда. Джёгетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 16 августда 1984 джылда Езденланы Аbugалийден джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

25. Къан джолдан айтыу. Гитче Къарачай районда, Первомай элде 4 сентябрда 1985 джылда Биджиланы Ахиядан (1934 дж. туугъанды) джазылгъанды.

Бу хапарны Ахия 1979 джылда схауатчы Биджиланы Хананийден эшитгенди.

26. Чюердинни хапары. Гитче Къарачай районда, Первомай элде 4 сентябрда 1985 джылда Биджиланы Ахиядан (1934 дж. туугъанды) джазылгъанды.

Бу хапарны Ахия Биджиланы Абдулну джашы Мухамматдан (1910 дж. туугъанды) эшитгенди. Бу хапарны башха варианты 1984 джылда Сарытюзде Батчаланы Сагъитден джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

27. Къаншаубий. Къарачай районда, Огъары Теберди элде 11 мартда 1960 джылда Лайпанланы Кысхадан джазылгъанды.

Батчаланы Альберт джазгъанды.

28. Сыныч Назбийни джашы. Къарачай районда, Къартджурт элде 14 декабрда 1973 джылда Акъбайланы Барасхандан (1903 джылда туугъанды) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

29. **Қара Қасай.** Джәгетей-Аяғы районы, Сарытүз элде 10 сентябрда 1978 джылда Чекуланы Зулийден джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

30. **Қара бағанагъа ургъан.** Джәгетей-Аяғы районы, Сарытүз элде 9 сентябрда 1978 джылда Езденланы Абуғалийден (1897 дж. тууганды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

31. **Зийданга атыу.** Джәгетей-Аяғы районы, Сарытүз элде 9 сентябрда 1978 джылда Езденланы Абуғалийден (1897 дж. тууганды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

32. **Артыкылыкъ.** Джәгетей-Аяғы районы, Сарытүз элде 9 сентябрда 1978 джылда Езденланы Абуғалийден (1897 дж. тууганды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

33. **Зорлукъгъа тѣмеген.** Джәгетей-Аяғы районы, Сарытүз элде 9 сентябрда 1978 джылда Езденланы Абуғалийден (1897 дж. тууганды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

34. **Беш сомну ахыры.** Джәгетей-Аяғы районы, Сарытүз элде 9 сентябрда 1978 джылда Езденланы Абуғалийден джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

35. **Агъаз.** Джәгетей-Аяғы районы, Сарытүз элде 9 сентябрда 1978 джылда Езденланы Абуғалийден джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

Джомакъла

36. **Қара къоянчыкъ.** Джәгетей-Аяғы районы, Сарытүз элде 1 сентябрда 1978 джылда Сыллағарланы Абул-Керимден (1888—1982) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

37. **Мусилия.** Джәгетей-Аяғы районы, Сарытүз элде 1 сентябрда 1978 джылда Сыллағарланы Энджадан (1896) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

38. **Тогъузакъ.** Қыбан районы, Пригород элде 12 июлда 1979 джылда Байрамукъланы Юсюпен (1911 дж. тууганды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

39. **Хан улу Мамучачар.** Гитче Қырачай районы, Ючкѣкен элде 1959 джылда джазылганды.

Эриккенланы Магомет джазганды.

40. **Билмез.** Қырачай районы, Ташкѣпюр элде 15 декабрда 1969 джылда Алботланы Магометден джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

41. **Қюлбулгъаууч.** Курорт Тебердиде 19 августда 1959 джылда Байрамукъланы Ханафийден джазылганды.

Қыайсыланы Хадис бла Глоуланы Софья джазгандыла.

Магъанасы бу домакъгъа джууукъ, аллай домакъ 1984 джылда Ташкѣпюр элде Қыушджетерланы Исмаилдан да джазылганды.

42. **Эмегенле бла Атабийлары.** Қырачай районы, Қартджурт элде 12 декабрда 1973 джылда Боташланы Муссадан (1915 дж. тууганды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

43. **Ассы къуш.** Қырачай районы Джингирик элде 25 ноябрда 1968 джылда Гюрджюланы Сюлеменден (1918 дж. тууганды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

44. **Қатын къызгъан джол.** Гитче Қырачай районы, Ючкѣкен элде 1960 джылда джазылганды.

Эриккенланы Магомет джазганды.

45. **Джаш бла патчах.** Қырачай районы, Қартджурт элде 14 декабрда 1973 джылда Эбзеланы Ахматдан (1922 дж. тууганды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

46. **Алабер бла эмегенле.** Гитче Қырачай районы, Терезе элде 16 сентябрда 1982 джылда Аппакъланы (Ибрагимден 1934 дж. тууганды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

47. **Халал сомла.** Джегетей Аягъы районда, Сарытюз элде 14 сентябрда 1984 джылда Езденланы Аbugалийден (1897 дж. туугъанды) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.

48. **Акъ эчкичик.** Джегетей Аягъы районда, Сарытюз элде 2 сентябрда 1978 джылда Сылпагъарланы Абул-Керимден (1888—1982) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.

49. **Эртде заманда.** Къарачай районда, Къартджурт элде 15 декабрда 1967 джылда Тохчукъланы Даутадан джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

50. **Етюрюк айта билмеген.** Джегетей Аягъы районда, Сарытюз элде 14 сентябрда 1984 джылда Езденланы Аbugалийден (1897 дж. туугъанды) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

51. **Юч къарнаш.** Джегетей-Аягъы районда, Джегетей элде 29 сентябрда 1982 джылда Батчаланы Ибрагимден (1905 дж. туугъанды) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.

52. **Аджи-Беджи тауруху.** Къарачай районда, Джингирик элде 1 декабрда 1968 джылда Гюрджюланы Сюлеменден (1918 дж. туугъанды) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.

53. **Ашыкъ.** Джегетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 19 сентябрда 1978 джылда Батчаланы Сагъитден (1927 дж. туугъанды) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.

54. **Тулпар джаш.** Къарачай районда, Огъары Теберди элде 7 июнда 1960 джылда Байчораланы Шамшийден джазылгъанды. Батчаланы Альберт джазгъанды.

55. **Шайтан бла адам.** Уруп районда, Къызыл Уруп элде 1 августда 1982 джылда Кърымшаухалланы Юсюпен джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.

56. **Бурунсуз Бекир.** Бийчесында 16 августда 1983 джылда Чагъарланы Кичибатырдан джазылгъанды. Ортабайланы Римма бла Къагъыйланы Назифа джазгъандыла.

57. **Алимджашар.** Черкесск шахарда 26 сентябрда 1978 джылда Тебуланы Шукурдан (1944 дж. туугъанды) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды. Бу джомакъны башха вариантын Батчаланы Мусса джазгъанды (Архив КЧНИИ).

58. **Батырмырза.** Джегетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 24 августда 1959 джылда Къумукъланы Хызырдан джазылгъанды. Борлакъланы Роза джазгъанды.

59. **Уучу.** Къарачаевск шахарда 16 декабрда 1969 джылда Бостанланы Джамботдан джазылгъанды (1899—1970). Ортабайланы Римма джазгъанды.

60. **Къара ктуш бла къарт.** Къарачай районда, Къартджурт элде 12 декабрда 1973 джылда Боташланы Муссадан (1915 дж. туугъанды) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.

61. **Айю улу Агъырджан.** Къобан районда, Пригород элде 9 ноябрда 1980 джылда Байрамукъланы Юсюпен (1911 дж. туугъанды) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.

62. **Юсюп.** Карачаевск шахарда 16 декабрда 1969 джылда Бостанланы Джамботдан (1899—1970) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.

63. **Ханны юч джашы.** Къарачай районда, Къартджурт элде 14 декабрда 1967 джылда, Гогуйланы Кулизардан джазылгъанды. Кулизар джомакъны Глоуланы Зекеръдан эшитгенди. Ортабайланы Римма джазгъанды.

64. **Ханны джашы бла тулпар атлы къыз.** Джегетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 12 сентябрда 1978 джылда Сылпагъарланы Энджадан джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.

65. **«Хан болама!»** Джегетей Аягъы районда, Сарытюз элде 2 сентябрда 1978 джылда Сылпагъарланы Абул-Керимден (1888—1982) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазганды.

66. **Хаджи-Мурат.** Къобан районда, Пригород элде 14 октябрда 1980 дж. Байрамукъланы Юсюпен (1911 дж. туугъанды). Бу джомакъны Юсюп Лепшокъланы Хусейден эштгенди.

Ортабайланы Римма джазганды.

67. **Кеси бир къарыш, сакъталы минг къарыш.** Джэгетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 2 сентябрда 1978 джылда Сылпагъарланы Абул-Керимден (1888—1982) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

68. **Айсеин.** Къарачаевск шахарда 16 декабрда 1969 джылда Бостанланы Джамботдан (1899—1970) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

69. **Ханны джалчысы.** Къарачай районда, Огъары Теберди элде 9 мартда 1960 джылда Лайпанланы Къысхадан джазылганды.

Батчаланы Альберт джазганды.

70. **Хыйлачыны эки юлюшю башына.** Джэгетей Аягъы районда, Сарытюз элде 26 сентябрда 1984 джылда Батчаланы Сагъитден (1927 дж. туугъанды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

71. **Сойген бла сыйдюрген.** Гитче Къарачай районда, Ючкёкен элде 1959 джылда джазылганды.

Эриккенланы Магомет джазганды.

72. **Майлумат.** Курорт Тебердиде 20 августда 1959 джылда Абазалыланы Ибрагимден джазылганды.

Къайсынланы Хадис бла Глоуланы Софья джазгандыла.

73. **Юч джаш бла аталары.** Къобан районда, Пригород элде 27 июлда 1979 джылда Байрамукъланы Юсюпен (1911 дж. туугъанды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

74. **Барындан да къарыулу.** Джэгетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 28 августда 1984 джылда Езденланы Аbugалийден джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

75. **Алтынкел.** Къарачай районда, Джангы Къарачай элде 1 октябрда 1981 джылда Тоторкъулланы Магометден (1915 дж. туугъанды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

76. **Къызбай джюрюк.** Къарачай районда, Джангы Къарачай элде 1 октябрда 1981 джылда Тоторкъулланы Магометден Тенгизни джашындан (1915 дж. туугъанды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

77. **Алгъабар.** Джангы Къарачайда 1 октябрда 1981 дж. Тоторкъулланы Магометден джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

78. **Бешни кичиси Кичибатыр.** Къарачай районда, Ташкёпюр элде 4 сентябрда 1984 джылда Къушджетерланы Исмаилдан (1927 дж. туугъанды) джазылганды.

Ортабайланы Римма бла Хубийланы Клара джазгандыла.

79. **Ёксюз джашчыкъ.** Гитче Къарачай районда, Ючкёкен элде 1959 джылда джазылганды.

Эриккенланы Магомет джазганды.

80. **Джарлы юдеги.** Карачаевск шахарда 1 декабрда 1968 джылда Къазийланы Хусейден джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

81. **«Сен а, хариб, ойнай айлана кёреме!»** Къобан районда, Пригород элде 27 июлда 1979 джылда Байрамукъланы Юсюпен (1911 дж. туугъанды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды

82. **Солманчыкъ.** Джэгетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 10 сентябрда 1978 джылда Сылпагъарланы Энджадан (1896 дж. туугъанды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазганды.

83. **Шапачыкъ.** Джэгетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 6 сентябрда 1978 джылда Езденланы Аbugалийден (1897 дж. туугъанды) джазылганды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

84. **Гудучула.** Джѳетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 2 сентябрда 1978 джылда Сылпагъарланы Абул-Керимден (1888—1982) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

85. **Хамер бла Хазлеу.** Джѳетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 2 сентябрда 1978 джылда Сылпагъарланы Абул-Керимден (1888—1982) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

86. **Тобчукъ.** Къарачай районда, Тѳбен Теберди элде 28 ноябрда 1968 джылда Хубийланы Айшатдан (1914 дж. туугъанды) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

87. **Байлыкъ, Насыб, Акъыл.** Гитче Къарачай районда, Ючкѳкен элде 1959 джылда джазылгъанды.

Эриккенланы Магомет джазгъанды.

88. **Акъыллы къыз.** Къарачай районда, Тѳбен Теберди элде 1959 джылда Баболаны Исламдан джазылгъанды.

Къуатланы Зоя джазгъанды.

89. **Къыш.** Къарачай районда, Къартджурт элде 15 декабрда 1967 джылда Тохчукъланы Даутадан джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

90. **Къоркъакъ Гунай.** Курорт Тебердиде 19 августда 1959 джылда Сылпагъарланы Уркъуятдан джазылгъанды.

Къайсынланы Хадис бла Глоуланы Софъя джазгъандыла.

91. **Бир-бирин бек сойгенле.** Гитче Къарачай районда, Ючкѳкен элде 1959 джылда джазылгъанды.

Эриккенланы Магомет джазгъанды.

92. **Бир джашым болса.** Курорт Тебердиде 13 июлда 1961 джылда Хубийланы Саниятдан джазылгъанды.

Батчаланы Альберт джазгъанды.

93. **Маралны джашы.** Гитче Къарачай районда, Терезе элде Аппакъланы Ибрагимден (1934 дж. туугъанды) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

94. **Гыра.** Гитче Къарачай районда, Терезе элде 11 сентябрда 1982 джылда Аппакъланы Ибрагимден (1934 дж. туугъанды) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

95. **Гѳдѳеб келин.** Къарачай районда, Огъары Тебердиде 8 июнда 1960 джылда Лайпанланы Татымдан джазылгъанды.

Батчаланы Альберт джазгъанды.

96. **Къыйын джазыулу къыз.** Карачаевск шахарда 15 декабрда 1969 джылда Бостанланы Джамботдан (1899—1970) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

97. **Афенди бла шыйх къабыр.** «Къарачай халкъ таурухла» (Черкесск, 1963) деген китабдан (125—127б).

98. **Джаныуарланы тилин ангылагъан.** Джѳетей-Аягъы районда, Сарытюз элде Езденланы Аbugалийден (1897 дж. туугъанды) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

99. **Байны джангыз джашы.** Карачаевск шахарда 12 декабрда 1970 дж. Бостанланы Джамботдан (1899—1970) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

100. **Эки кърнаш.** Джѳетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 10 сентябрда 1978 джылда. Сылпагъарланы Абул-Керимден (1888—1982) джазылгъанды. Сылпагъарланы Кулина джазгъанды.

101. **Залим киши.** Къарачай районда, Ташкѳпюр элде 12 сентябрда 1984 джылда Кушджетерланы Исмаилдан (1927 дж. туугъанды) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма джазгъанды.

102. **Джарлы киши бла къатын.** Къарачай районда, Ташкѳпюр элде 11 августда 1984 джылда Къушджетерланы Исмаилдан (1927 дж. туугъанды) джазылгъанды.

Ортабайланы Римма бла Хубийланы Клара джазгъандыла.

103. **Ачemez улу бла Темез улу.** Къарачай районда, Огъары Тебердиде, 11 мартда 1960 джылда Лайпанланы Къысхадан джазылгъанды. Батчаланы Альберт джазгъанды.
104. **Эки къарнаш бла джашчыкъ.** Карачаевск шахарда, 12 июлда 1982 джылда Ортабайланы Аминадан (1914 дж. туугъанды) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.
105. **Сары этекли Сатыкеч.** Джэгетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 9 сентябрда 1978 джылда Къаракетланы Алладан джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.
106. **Чычханчыкъ бла къонгураучукъ.** Къарачай районда, Къумуш элде 1959 джылда Хубийланы Хубийден джазылгъанды. Батчаланы Мусса джазгъанды.
107. **Борсукъ бла бёрю.** Джэгетей-Аягъы районда, Сарытюз элде 9 сентябрда 1978 джылда Сылпагъарланы Абул-Керимден (1888—1982) джазылгъанды. Сылпагъарланы Кулина джазгъанды.
108. **Айю, Бёрю, Тюкю.** Къарачай районда, Джингирик элде 1 декабрда 1969 джылда Гюрджюланы Сюлеменден джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды. Магъанасы бу джомакъгъа джууукъ, аллай джомакъ 1963 дж. «Къарачай халкъ таурухла» деген джыйымда басмаланнганды (222—227 б.).
109. **Къарт Егюз бла Бугъа.** Къарачай районда, Джингирик элде 1 декабрда 1969 джылда Гюрджюланы Сюлеменден джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.
110. **Бугъачарчыкъ, Токълу къочхарчыкъ, Улакъ текечик.** Къарачай районда, Джингирик элде 13 декабрда 1969 джылда Гюрджюланы Сюлеменден (1918 дж. туугъанды) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.
111. **Бёрю бла агъач тауукъ.** Джингирик элде 13 декабрда 1969 джылда Гюрджюланы Сюлеменден (1918 дж. туугъанды) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.
112. **Къарт киштик бла чычханла.** Зеленчук районда, Морх элде 4 январда 1981 джылда Батчаланы Анзордан джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.
113. **Къуш бла балалары.** Зеленчук районда, Морх элде 4 январда 1981 джылда Батчаланы Анзордан джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.
114. **Аммала бла ёгюз.** Къарачай районда, Ташкёпюр элде 6 декабрда 1969 джылда Ортабайланы Робертден джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.
115. **Хыйлачы къазма чычхан.** Къарачай районда, Джингирик элде 1 декабрда 1969 джылда Гюрджюланы Сюлеменден (1918 дж. туугъанды) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.
116. **Буу бла Кирпи.** Къарачай районда, Джингирик элде 1 декабрда 1969 джылда Гюрджюланы Сюлеменден (1918 дж. туугъанды) джазылгъанды. Ортабайланы Римма джазгъанды.
117. **Ёгюз бла ит.** «Къарачай фольклор китабдан», (Микоян-Шахар, 1940).
118. **Къой бла эчки.** «Къарачай фольклор» китабдан. (Микоян-Шахар, 1940).

МАГЪАНАСЫ

Джарашдыргъандан

Къарачай-малкъар фольклорну юсюнден Ортабайланы Р. А.

3

4

Нарт таурухла

1. Сибил нартла	12
2. Сибилчи	17
3. Ерюзмек бла джашчыкъ	18
4. Ерюзмек бла шайтанла	23
5. Сосуркъа бла эмеген	24
6. Сосуркъа бла джансюек	27
7. Алауган	28
8. Алауган тайны къалай тутханыны юсюнден	28
9. Алауган алтын тонну эмегенледен къалай алгъанды	29
10. Алауган бла эмеген къатын	31
11. Алауганны джашы	33
12. Къарашауай нартланы эски джуртха къайтаргъаныны юсюнден	35
13. Къарашауай бла эмегенле	37
14. Къарашауай эмегенлени къырады	40
15. Генджакешауай	40
16. Чабакъчы Бѣдене	44
17. Ачы тилли Гилястырхан	49
18. Ачей бла Хубун	52
19. Чюерди	56

Айтыула бла хапарла

20. Сынджыр-тѣрени къорагъаны	61
21. Аймуш	63
22. Акъ джугъутур	64
23. Акъбилек	66
24. Орайда	67
25. Къан джолдан айтыу	68
26. Чюердинни хапары	70
27. Къаншаубий	78
28. Сынчы Назбийни джашы	80
29. Къара Къасай	82
30. Къара багъанагъа ургъан	84
31. Зийданнга атыу	85
32. Артыктылыкъ	85
33. Зорлукъгъа тѣмеген	86
34. Беш сомну ахыры	87
35. Агъаз	87

Джомакъла

36. Къара къоянчыкъ	89
37. Муслия	92
38. Тогъузакъ	96
39. Хан улу Мамучачар	101
40. Билмез	107
41. Кюлбулгъаууч	109
42. Эмегенле бла Атабийлары	112
43. Ассы къуш	113
44. Къатын къазгъан джол	115
45. Джаш бла патчах	129
46. Алабер бла эмегенле	134
47. Халал сомла	137
48. Акъ эчкичик	140
49. Эртде заманда	145
50. Етюрюк айта билмеген	148
51. Юч къарнаш	151
52. Аджи-Беджи тауруху	153
53. Ашыкъ	156
54. Тулпар джаш	159
55. Шайтан бла Адам	162
56. Бурунеуз Бекир	163
57. Алимджашар	170
58. Батырмырза	176
59. Уччу	179
60. Къара къуш бла къарт	181
61. Айю улу Агъырджан	183
62. Юсюп	186
63. Ханны юч джашы	190
64. Ханны джашы бла тулпар атлы къыз	194
65. «Хан болама!»	198
66. Хаджи-Мурат	202
67. Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш	205
68. Айсеин	206
69. Ханны джалчысы	208
70. Хыйлачыны эки юлюшю башына	209
71. Сойген бла скойдорген	214
72. Майлумат	218
73. Юч джаш бла аталары	219
74. Барындан да къарыулу	222
75. Алтынкекел	224
76. Къызбай джюрюк	235
77. Алгъабар	249
78. Бешни кичиси Кичибатыр	259
79. Ексюз джашчыкъ	269
80. Джарлы юйдеги	274
81. Сен а, хариб, ойнай айлана кёреме	277
82. Солманчыкъ	279
83. Шапачыкъ	280
84. Гудучула	281
85. Хамер бла Хазлеу	284
86. Тобчукъ	286
87. Байлыкъ, Насыб, Акъыл	288
88. Акъыллы къыз	289
89. Къыш	291
90. Къоркъакъ Гунай	292
91. Бир-бирин бек сойгенле	294
92. Бир джашым болса	294
93. Маралны джашы	296

94. Гыра	297
95. Гѣджеб келин	298
96. Къыйын джазыулу къыз	299
97. Афенди бла шыйых къабыр	302
98. Джаныуарланы тилин ангылагъан	303
99. Байны джангыз джашы	304
100. Эки къарнаш	305
101. Залим киши	309
102. Джарлы киши бла къатын	311
103. Ачемез улу бла Темез улу	316
104. Эки къарнаш бла бир джашчыкъ	317
105. Сары этекли Сатыкеч	318
106. Чычханчыкъ бла къонгураучукъ	319
107. Борсукъ бла бѣрю	320
108. Айю, Бѣрю, Тюлкю	322
109. Къарт Егюз бла Бугъа	323
110. Бугъачарчыкъ, Токълу Къочхарчыкъ, Улакъ Текечик	323
111. Бѣрю бла Агъач Тауукъ	325
112. Къарт Киштик бла Чычханла	325
113. Къуш бла балалары	326
114. Аммала бла Егюз	327
115. Хыйлачы къазма чычхан	327
116. Буу бла Кирци	328
117. Егюз бла ит	328
118. Къой бла эчки	329

КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЙ ФОЛЬКЛОР

Нартские сказания, легенды,
новеллы, сказки
на карачаевском языке

*Составление, вступительная статья, комментарии
РИММЫ АБУЛ-КЕРИМОВНЫ ОРТАБАЕВОЙ*

Ответственные редакторы: *Х. И. Суюнчев*, *М. А. Хубиев*

Редактор К. А. Салпагарова
Художник У. К.-Г. Мижев
Художественный редактор Л. А. Асланова
Технический редактор Г. И. Скачкова
Корректор А. И. Лайпанова

ИБ № 2215

Сдано в набор 29.12.86.
Подписано к печати 29.07.87. ВУ 12264.
Формат 60×90¹/₁₆. Бумага типогр. № 3.
Гарнитура литературная. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 21,5. Усл. кр.-отт. 22,1
Уч.-изд. л. 21. Тираж 3000 экз.
Заказ 010. Цена 2 руб.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Адыгблполиграфобъединение управления издательств,
полиграфии и книжной торговли
Краснодарского крайисполкома,
352700, Майкоп, ул. Пионерская, 268.

070

Карачаево-балкарский фольклор. Составление, вступительная статья, комментарии Р. А. Ортабаевой. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 1987.

344 с.

Сборник содержит записи карачаево-балкарских нартских сказаний, легенд, народных повестей, сказок, сделанные в карачаевских селениях Карачаево-Черкесии за последние два десятилетия. Тексты научно документированы, сопровождаются вступительной статьей и комментариями.

84.2(Кар.)

О 4702260000-110 без объявл.
M159(03)-86

